SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE".

KNJIGA XXV.

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA PETA.

DIO DRUGI.

ZAGREB.

TISAK KARLA ALBRECHTA (JOS. WITTASEK).

1900.

Hoić: Slike V.—2. nasl. l.

Sofi

a. (Str. 131.)

SLIKE

IZ

OBĆEGA ZEMLJOPISA.

NAPISAO

DR. IVAN HOIĆ.

KNJIGA PETA.

EVROPA: – SLAVENSKE DRŽAVE.

DIO DRUGI.

BUGARSKA. – SRBIJA. – CRNA GORA.

SA 130 SLIKA I JEDNOM ZEMLJOPISNOM KARTOM.

ZAGREB.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE“.

1900.

U ovoj se knjizi opisuju: Bugarska, Srbija i Crna gora, samosvojne slavenske države, u kojima stanuju naši najbliži srodnici. Stare su to države, pa ipak su mlade. Bugarska i Srbija liepo su već cvale u srednjem vieku. Na to su obje pale pod tursko gospodstvo, pod kojim su ostale više stoljeća, dok se je Crna gora istodobno zamjernim junačtvom otimala tomu gospodstvu. Istom u XIX. vieku pod zaštitom Rusije oslobadja se Srbija, a zatim kasnije Bugarska izpod turske vlasti. Berlinski je kongres konačno donio ovim državama stranom neovisnost stranom pak proširenje granica. Mlade su dakle te države, jer su morale, dokopavši se tek slobode i samosvojnosti, na novo temelje polagati svome materijalnome i kulturnome napredku, kao što to potvrdjuje gotovo svako poglavlje ove knjige. No čitatelji ovoga djela uvjerit će se s radošću, da ma i uz velike poteškoće i zapreke ipak mlade države Bugarska, Srbija i Crna gora ozbiljno i uporno nastoje, da se što prije preporode i kulturom približe ostaloj Evropi. Ako itko, to mi Hrvati kano najbliži srodnici Srba i Bugara s najvećim saučešćem pratimo svaki napredak njihov, znajući dobro, da se procvatom slavenskih samosvojnih država na balkanskom poluotoku jači i cielo Slavenstvo.

Pri izradbi ove knjige upotrebljavao sam mnoga djela, koja su većinom u knjizi navedena. Ovdje napose spominjem ona djela, koja sam najviše rabio, jer su poznata kano najbolja o tim zemljama, i to za Bugarsku:

2017537

Jireček dr. Constantin: Fürstenthum Bulgarien (Wien, Prag, Leipzig 1891.); za Srbiju: Karić V.: Srbija, opis zemlje, naroda i države (Beograd 1887.); za Crnu goru: Rovinski P.: »Černogorija v eja prošlom i nastojaštem« (Sankt Peterburg, 1888. i 1897.). — Za izradbu zemljovida služila mi je: »Karta na Bьlgarija od A. Krivošieva.« Po najnovijoj karti ruskoga i austrijskoga generalnoga štopa (Izdava Knižarnicata Hr. G. Danov v Plovdiv, Mjera 1:420.000.); zatim »Gjeneralna karta kraljevine Srbije«. Izdanje geografskog odelenja glavnog gjeneralštaba. 1893. (Razmera 1:200.000.); i napokon Rovinski P. A.: Karta knjažestva Černagorskago« (1889.).

»Matica Hrvatska« nastojala je, da ova knjiga bude što ljepše ilustrovana, pak zato nije štedila ni truda ni troška, da si pribavi što više originalnih slika iz Bugarske, Srbije i Crne gore. I u tom je »Matica« podpuno uspjela, jer nema doista dosele knjige o ovim zemljama, koja bi bila tako obilno sa odabranim originalnim slikama ilustrovana kao ova. Da je to »Matica Hrvatska« postigla, ima da zahvali: za Bugarsku g. prof. Ant. Bezenšeku u Plovdivu i upravitelju državne tiskare g. Ivanu Lovriću u Sofiji; za Srbiju »Srpskoj književnoj zadrugi« u Biogradu, koja je ustupila »Matici Hrvatskoj« iz velike sbirke g. prof. Gj. M. Stanojevića na broj 66 komada fotografskih uprav preliepih snimaka iz svih predjela Srbije, od kojih je u ovoj knjizi preko četrdeset upotrebljeno. Za ovaj bratski susretaj budi od srca zahvaljeno i od strane »Matice Hrvatske« i pisca ove knjige i prijateljima u Bugarskoj i »Srpskoj književnoj zadrugi«, njenom predsjedniku g. P. P. Gjorgjeviću i g. prof. Gj. M. Stanojeviću u Biogradu.

Zagreb, o Božiću god. 1900.

Dr. I. H.

Evropa.
Visovac

Jireček dr. Constantin: Fürstenthum Bulgarien (Wien, Prag, Leipzig 1891.); za Srbiju: Karić V.: Srbija, opis zemlje, naroda i države (Beograd 1887.); za Crnu goru: Rovinski P.: »Černogorija v eja prošlom i nastojaštem« (Sankt Peterburg, 1888. i 1897.). — Za izradbu zemljovida služila mi je: »Karta na Bьlgarija od A. Krivošieva.« Po najnovijoj karti ruskoga i austrijskoga generalnoga štopa (Izdava Knižarnicata Hr. G. Danov v Plovdiv, Mjera 1:420.000.); zatim »Gjeneralna karta kraljevine Srbije«. Izdanje geografskog odelenja glavnog gjeneralštaba. 1893. (Razmera 1:200.000.); i napokon Rovinski P. A.: Karta knjažestva Černagorskago« (1889.).

»Matica Hrvatska« nastojala je, da ova knjiga bude što ljepše ilustrovana, pak zato nije štedila ni truda ni troška, da si pribavi što više originalnih slika iz Bugarske, Srbije i Crne gore. I u tom je »Matica« podpuno uspjela, jer nema doista dosele knjige o ovim zemljama, koja bi bila tako obilno sa odabranim originalnim slikama ilustrovana kao ova. Da je to »Matica Hrvatska« postigla, ima da zahvali: za Bugarsku g. prof. Ant. Bezenšeku u Plovdivu i upravitelju državne tiskare g. Ivanu Lovriću u Sofiji; za Srbiju »Srpskoj književnoj zadrugi« u Biogradu, koja je ustupila »Matici Hrvatskoj« iz velike sbirke g. prof. Gj. M. Stanojevića na broj 66 komada fotografskih uprav preliepih snimaka iz svih predjela Srbije, od kojih je u ovoj knjizi preko četrdeset upotrebljeno. Za ovaj bratski susretaj budi od srca zahvaljeno i od strane »Matice Hrvatske« i pisca ove knjige i prijateljima u Bugarskoj i »Srpskoj književnoj zadrugi«, njenom predsjedniku g. P. P. Gjorgjeviću i g. prof. Gj. M. Stanojeviću u Biogradu.

Zagreb, o Božiću god. 1900.

Dr. I. H.

Evropa.
Visovac

Kamenotisak G.Frey

BUGARSKA, SRBIJA
I CRNA GORA.
Mjerilo 1:3,000.000.
10 0 10 20 30 40 50 100
Kilometara.
24 Greenwicha
25
26
27
28
45
44
43
42
41
BUKUREŠCI
Silistrija
Tutrakan
Medžidia
Konstanta (Küstendje)
Trajanov nasip
Mangalia
GJURGJEVO (GIURGIO)
RUSČUK (RUSSE)
Alexandria
Nikopol
Svištov
Pleven
Loveč
Trnovo
Gabrovo
Razgrad
ŠUMEN
VARNA
Provadija
Dobrič
Balčik
Kavarna
Sliven
Kazanlik
Stara Zagora
Nova Zagora
Jambol
Karnobat
Aitos
Burgas
Sozopol
Anhialo
Mesembrija
Plovdiv
Pazardžik
Stanimaka
Haskovo
Čirpan
ODRIN (ADRIANOPOL)
Lozen (Kirklise)
Dimotika
Babaeski
Ljule Burgas
Čorlu
Midija
Viza
Strandža
Drama
Ksanti (Skeče)
Gjumurdžina
Enidže
Visoki Balkan
Mali Balkan
Srednja gora
Karadža Dag (Srnena gora)
Istočna Rumelija
Dunav
C R N O   M O R E
R U M U N J S K A
D O B R U D Ž A
Deli Orman
Strandža gorje
Craiova
Caracalu
Slatina
Pitesci
Draganesci
Turnu Magureli
Kronstadt (Brašov)
Fogaraš
Negoi 2536
24
25
26
27
28

Kneževina Bugarska.

I.

Zemljopisni smještaj.

Zemljopisna širina i dužina. — Medje. — Veličina. — Obćenita slika Bugarske.

Kneževina Bugarska zaprema veći dio iztočne polovine balkanskoga poluotoka, te je najveća slavenska država na tom poluotoku. Bugarska se je smjestila od prilike izmedju 41° 36′ i 44° 12′ sjeverne širine, te izmedju 40° i 46° 24′ iztočne dužine od Ferra (22° 20′—28° 36′ od Greenwicha). Prema tome mjeri od najzapadnijega (Ljubata) do najiztočnijega medjaša (Šabla) nešto preko 6°, dakle oko 353 km., a od najsjevernijega (Rakovice) do najjužnijega medjaša (Hodža-kjoj) malo ne 3°, t. j. oko 340 km. Najsjevernija točka Bugarske podudara se na zapadu sa drevnim Ninom u Dalmaciji, a na iztoku sa gradom Georgijevskom u Kavkaziji; najjužnija je pak točka Bugarske iste zemljopisne širine na zapadu sa Foggijom u južnoj Italiji i na iztoku sa Tiflisom u Kavkaziji.

Kneževina Bugarska prostranstvom svojim donekle naliči na pačetvorinu. Ona se je smjestila izmedju Turske, Srbije, Rumunjske i Crnoga mora. Sjeverna joj granica ide od ušća Timoka desnom obalom dolnjega Dunava do iza Silistrije na Dunavu, odakle se zatim vijuga južnoiztočnim smjerom suha medja do Crnoga mora južno od Mangalije. Odavle teče iztočna medja zapadnom obalom Crnoga mora do zaliva Djavolskoga. Južna medja krivuda od Crnoga mora k zapadu kao suha medja presjecajući Strandža-gorje i rieku Tundžu, hvatajući se na to mjestimice bìla Sakar-planine prelazi preko Marice, ide na kratko riekom Ardom, zatim se vije Rodopskom planinom i podno obronaka Rile planine

te Osogovskom planinom do iznad Egri-Palanke. Zapadna medja teče od Dunava k jugu vijugastim tiekom dolnjega Timoka, zatim se vije Starom planinom do pred goru Kom, a na to skrene k jugozapadu presjecajući izvor vode Nišave, te ide izmedju Vlaške i Greben planine kraj Ruj planine udarajući visokim razvodjem bugarske Morave i Strume zapadno od Znepolja i Krajišta, a zatim se iznad Egri-Palanke sastaje u Osogovskoj planini sa spomenutom već južnom medjom.

Prema tome ide medja bugarska na sjeveru obalom velike rieke, na iztoku medjaši morem, a na zapadu i jugu je gotovo svuda suha medja i to mjestimice visoko razvodje. Tek $^1/_6$ ciele medje čini more, a $^1/_3$ ciele medje odpada na tursku medju. Spomenute medje, izpustivši granicu izmedju Bugarske i Iztočne Rumelije, iste su, što ih je odredio berlinski kongres god. 1878. Jedino na jugu u Rodopskoj planini, kad se je god. 1886. sdružila s kneževinom Iztočna Rumelija, povratila je Bugarska Turskoj rumelijsku okoliju (kotar), zvanu Kirdžali na dolnjoj Ardi i zatim područje Bugara-muhamedovaca izmedju gradića Bataka i izvora Arde (u svemu oko 2000□ km.), koji krajevi nisu u ostalom iza berlinskoga kongresa niti pripadali iztočno-rumelijskoj upravi.

Cjelokupna površina današnje kneževine Bugarske računa se po najnovijem zemljovidu ruskoga generalnoga štopa na 99.276□ km. Po tom spada Bugarska po veličini medju države drugoga razreda, te je veća od Belgije, Danske, Holandije, Švajcarske i Portugalske. Dâ, Bugarska je nešto veća nego dvije Srbije, dvije Grčke ili dvije Hrvatske i Slavonije, t. j. malo ne tako velika kao dvije Bosne i Hercegovine.

Zemljopisni položaj kneževine Bugarske u obće je sgodan. Ponajprije eno joj na sjeveru velike rieke Dunava, koja je na dugo sjeverna medja kneževini. Po toj rieci plove imenito austrougarski i ruski veliki brodovi, po kojima kneževina lako obći sa zapadom, a svojom iztočnom obalom sa Crnim morem. Dunav i Crno more, znamenita dva vodena trgovačka puta, od neprocjenjive su koristi po Bugarsku. Nadalje ide zemljom vrlo znameniti trgovački drum po suhom i to željeznicom, koja spaja Zapad s Iztokom od Beča preko Budimpešte, Biograda, Sofije, Plovdiva, Drinopolja do Carigrada. I prije, dok još nije bilo željeznica, išao je gotovo istim predjelima glavni prometni drum spajajući zapadnu Evropu s iztočnim zemljama. Ovim su drumom prodirali prije 500 godina Turci u Evropu, ovim drumom uzmiču natrag k Aziji, odakle su i došli.

Dunav, Crno more i planine na medjama prirodna su i jaka obrana kneževini Bugarskoj protiv neprijateljskih napadaja izvana. Istina, ima i otvorenih vrata, kojima može neprijatelj dosta lako provaliti u Bugarsku, i to na sjeveroiztoku ravnicama, koje se drže Dobrudže, zatim dolinama rieke Nišave, Strume i Marice, koje svojim gornjim, dotično srednjim tiekom pripadaju Bugarskoj, a zatim teku u strane države. Po dolini Nišave mogli bi provaliti u Bugarsku Srbi, kao što su učinili u posljednjem srbsko-bugarskom bratoubojnom ratu, ali na svoju štetu; po ostalim pak dolinama mogli bi provaliti Turci. Prema Turskoj tekla je prije prirodna medja bìlom Rodopskih planina. Ali odkad je Bugarska g. 1886. gore spomenute kotare Turskoj odstupila, pomakla se je medja preko bìla k sjeveru na bugarsku stranu. Turske straže stoje danas na sjevernim obroncima Rodopskoga gorja zavidno gledajući u blagosovljenu dolinu Marice, gdje su nekoć Turci sprovadjali blažene časove.

Bugarska je u obće sretna zemlja. Pored sgodnoga smještaja izpetost je tla povoljno podieljena po kneževini od veličanstvenih, visokih planina do rodnih ravnica i dolina, obilno vodama natapanih. Gotovo po sriedi zemlje izmedju Dunava i južne granice stere se Stara planina (Balkan), dug poput obluka zbijen gorski lanac, tvoreći rtenicu ciele zemlje. Na jugu zatvara kneževinu Rodopsko gorje, kome se tiesno prisastavlja Rila planina. Na zapadu, gdje se oba ta gorja bližuju, izpinje se kod glavnoga grada Sofije pobrdje raznolikog obličja s visokim vrhuncima i odjelitim kotlinama i zavaljima, a takav karakter ima cieli zapadni dio balkanskoga poluotoka do Jadranskoga mora. Velike su ravnice dvije, i to jedna izmedju Dunava i Balkana, a druga u staroj Traciji izmedju Srednje gore i Rodopske planine. Kako su to dvije najveće ravnice na cielom poluotoku balkanskom, posve je naravno, da je Bugarska u prvom redu znamenita ratarska zemlja. Slikovitih predjela ima mnogo u Bugarskoj, imenito u zapadnom pobrdju i u tračkoj ravnici s njezinom veličanstvenom ogradom; zemlja izmedju Dunava i Balkana je nasuprot ponajviše jednolična. Podneblje je u Bugarskoj blago i prijatno, a prirodno obilje veliko. Napokon je narod marljiv i neumoran, tako da se mlada kneževina može nadati liepoj budućnosti.

II.

Visinska razgrana.

Pristup. — Balkanski gorski lanac u obće i pojedini njegovi dielovi. — Geologija balkanskoga lanca. — Srednja gora i kotline izmedju Balkana i Srednje gore. — Strandža gorje i Sakar planina. — Vitoša planina. — Trn, Ruj, Ljubatska planina i susjedne korutine. — Rila planina. — Osogov planina. — Rodopsko gorje. — Dunavska ravnica. — Tračka ravnica. — Rieke bugarske. — Podneblje.

Balkanski je poluotok vrlo gorovit, ali njegove se uzvisitosti ni iz daleka ne mogu izporediti s Alpama niti s Kavkazom. Nema tu dalekih ledenih planina ni zrnatoga sniega, a najviši vrhunci nisu visoki ni kao Pireneji (3400 met.). U Bugarskoj ima iznad šumskoga pojasa nepreglednih livada, zaraslih samoniklom travom, a iznad ovih su kamena polja, na kojima amo tamo u nadkrivenim gudurama i razsjelinama uztraje snieg tečajem cieloga ljeta. Vrhunci su u gorama većinom okrugljasti, dakle glavice, koje se slabo izpinju iznad grbina, te su gotovo sve lako pristupne.

Najdulji gorski lanac u Bugarskoj je drevni Haemus, koji Bugari zovu Stara planina, a Turci Balkan (t. j. „gorje"). Ime Balkan poprimila je i Evropa od vremena turskih ratova u prošlom vieku. Stara planina ili Balkan vije se od doline Timoka na srbskoj medji do Crnoga mora. Na sjevernoj strani slazi Balkan polagano prema Dunavu koje nižim gorskim viencima, koje zatavanastim ravnjačkim plosninama, koje pak položitim ravninama. Južni su nasuprot pristranci Balkana vrletni i goli, udarajući od Pirota na iztok poput zida u duljini od 450 km. Taj je zid samo na riedkim mjestima prekinut prevalama, koje ga spajaju na jugu sa paralelnom Srednjom gorom. Ovaj nagli opad Balkana na južnoj strani je pukotina, nastala dislokacijom, kad su se južni gorski dielovi osim nekih ostataka (Srednja gora) uleknuli. Podno orijaškoga

balkanskoga lanca ima više toplih vrela i raznolikoga eruptivnog kamenja. Po tom je Balkan svojim postankom mnogo sličan češkoj Krušnoj gori. S juga je veličanstven pogled na Balkan, sličan kao i na Alpe, dok sa sjevera nimalo ne iznenadjuje putnika. Nad visokom grbinom riedko se izpinje koji osebujni vrhunac.

Rieka Isker jedina je rieka, koja probija Balkan razstavljajući ga na dva diela: na zapadni i iztočni Balkan.

Za poznavanje zapadnoga Balkana stekao je velikih zasluga čuveni putopisac F. Kanitz. On je najzapadniji dio Balkana nazvao Sv. Nikole Balkan, pa se je to ime poprimilo i u kartografiji. Sedlom sv. Nikole (1384 m.) vodi cesta iz porječja Nišave u porječje Loma. Ovu strategički važnu cestu dao je g. 1863. Mithad paša izgraditi. Dalje se izpinje visoka balkanska gora Tri Čuki izmedju Pirota, Berkovice i Bjelogradžika. Sa vrha ove gore dalek je vidik na Dunav sa Vidinom, Arčarom i Orjahovom, zatim na Suhu planinu, Rtanj, Sofiju, Vitošu planinu i Samokovske gore. Dalji lanac balkanski zove se Berkovička planina po mjestu Berkovica na sjevernoj strani, kao što se u obće pojedini dielovi Balkana nazivlju po susjednim većim mjestima. Berkovička je planina goletna do vrha, a bilo joj je do 2000 met. visoko, te nalići na sniežnim mjestima, kuda vodi iz Berkovice put preko Balkana u Sofiju, na švajcarske predjele. Sliedeći dalje k iztoku balkansku grbinu eto nas kod prodora Iskra, gdje si je rieka dolazeći sa visoke sofijske kotline dubokom prosjelinom prodrla put na sjever k Dunavu. Dovle je glavni lanac balkanski ponajviše strm s obje strane. Na južnoj se strani proširuje podno strmenitih stiena goletnih poput „orahove ljuske“ dolina Nišave i kotlina sofijska.

Na sjeveru prati grbinu ne samo u zapadnom Balkanu, već diljem cieloga gorja vapneno šumovito Prednje gorje, koje protječu u svojem gornjem tieku pritoci Dunava, što imadu svoj izvor u glavnom lancu balkanskom. Najzapadniji dio ovih prednjih gora izmedju Arčara i Loma zove se Stolovi. Izmedju Stolova i Balkana stere se romantični i kršni predjel, u kojem se je smjestila tvrdjavica Bjelogradžik. „Orijaški stupovi od tamnocrvenoga pješčenika, okrunjeni visokim drvećem, uzdižu se na stotine metara visoko, te razstavljeni bujicama i opasani bujnim zelenilom tvore bajne oblike, čudnovate skupine i aleje, onamo pak okamenjen grad sa tornjevima i gradinama, kućama, mostovima, obeliscima i ladjama, ljudima i životinjama“. Taj čudovištni prirodni sviet prvi je odkrio i opisao u svom djelu spomenuti F. Kanitz. Prije njega na brzom prolazku u političkom poslanstvu išao je ovim krajem Francuz Blanqui. I on je uznesen ovim prirodnim krasotama, te kliče: „Tjesnaci Ollioule u Provenci, defilé Pancorbo u Španjolskoj, Alpe, Pireneji, divljačne

i razdrte gore u Tirolu i Švajcarskoj ne mogu se uzporediti s ovim predjelom". — Dalje k iztoku zove se jedan dio Prednjih gora Vračanska planina. Grad Vrača, po kojem se zovu ove gore, ima vanredno slikovit položaj. Tko se je približio gradu sa sjevera, vidi iza grada orijaške vapnene stiene, koje su goletne i biele poput sniega. Rieka Leva iztječe tu iz prekrasne kršne pukotine.

Iza prodora rieke Iskra vije se iztočni Balkan. Tu je prva visoka Murgaš-planina, u bugarskim narodnim pjesmama mnogo opjevana. Sa Murgaš-planine (istoimeni vrh 1689 met. visok) seže na daleko vidik u dolinu Iskre, sofijsku kotlinu, na Rilu planinu i Rodopsko gorje, na sjeveru na Vraču, Pleven itd. K iztoku od Murgaš-planine ide preko 988 m. visokoga sedla put iz Sofije u Orhanije. Dalje se nižu u glavnom lancu Bunovska ili Etropolska planina, sa koje se vidi Sofija, Vitoša i Rodopsko gorje, zatim Mirkovska planina, koju spaja gorski prievoj sa Ihtimanskim gorjem; nadalje Zlatiška planina povrh grada Zlatice, koja se je smjestila u rodnoj i napučenoj dolini. Sjeverna je strana spomenutih planina zarasla gustom, bukovom i hrastovom šumom. Dalje udara k iztoku Klisurska planina s izvorima rieke Vida. Pogled na ovaj središnji dio Balkana prikazuje nam slika 1. Na južnoj se strani prisastavlja Klisurskoj planini Srednja gora. Dalje se izpinje Sopotska ili Trojanska planina iznad izvora Osma. Ova je planina visoka preko 2000. met., goletna je i do vrha bìla, a ima u njoj bakrene i srebrene rude. Ovdje vodi Trojanski prielaz (1434 m.) preko Balkana, kojim se dodje za 8 sati iz Sopota u Trojan. Dalje k iztoku u Kaloferskoj planini, gdje granitni povor spaja Balkan s Karadža dagom, izpinje se Maragidik kod Karlova i Kademlija (2191 met.) kod Kalofera, a nad izvorima Tundže Jumrukčal (2385 met.), najviši balkanski vrhunac, koji je još mjeseca srpnja pokrit sniegom. Sjeverno od Kazanlika, koji se je smjestio u prekrasnoj okolici podno orijaških gorskih stiena i usred dalekih poljana ruža, otvara se iznad sela Šipke glavna balkanska prevala preko Šipčanskoga Balkana, a vodi iz doline Tundže u dolinu Jantre. Šipčanski Balkan kao glavni balkanski prohod imenito je od rata g. 1877.—1878. poznat na daleko po svietu. Tu su podigli Rusi krasnu rusku crkvu i rusko duhovno sjemenište (sl. 2.). Preko Šipka-prevale (1326 m.), koju zovu i Oazan, dao je izgraditi sultan Muhamed cestu, koja je s južne strane vanredno vrletna. Iza ove sliede k iztoku balkanske prašume s mračnim jarugama i gotovo nepristupnim visokim dolovima.

Ovaj dio balkanskoga lanca sastavlja granit i rulja. Najdivljiji je Balkan izmedju šipčanske i slivenske prevale. Tu se goletna kršna grbina izpinje visoko iznad gustih bukovih šuma. Ovo neprohodno visoko pogorje bijaše od vajkada najmilije boravište bugarskih hajduka. Tu ima svaka gora, svaki dol i svako vrelo svoje ime, priče i svoje pjesme. Dakako u tim nebotičnim visinama može se boraviti samo ljeti. Kako je ovuda zimi, najbolje nam predočuje čuveni vodja hajduka Panajot Hitov, koji piše: „Vjetar je užasno bjesnio, snieg se je caklio blistavom bjelinom, rieke su i bujice šumile, vukovi su urlikali i zavijali, a zimske su ptice strahovito kreščale — inače niti si što vidio niti čuo. Nismo mogli napried, svaki čas bi upali u dubok snieg. Te smo noći samo 300 koračaja napried došli. Vjetar nas je po volji nosio sad amo, sad tamo, a kadkada nas je prevalio.“

Iznad sela Tvrdice, kamo vodi iz Elene putanja preko Balkana, uzdiže se **Tvrdiška** ili **Čumerna planina**, a zove se takodjer **Elenska i Slivenska planina**, okrunjena sredovječnim ruševinama. Panajot Hitov spomi-

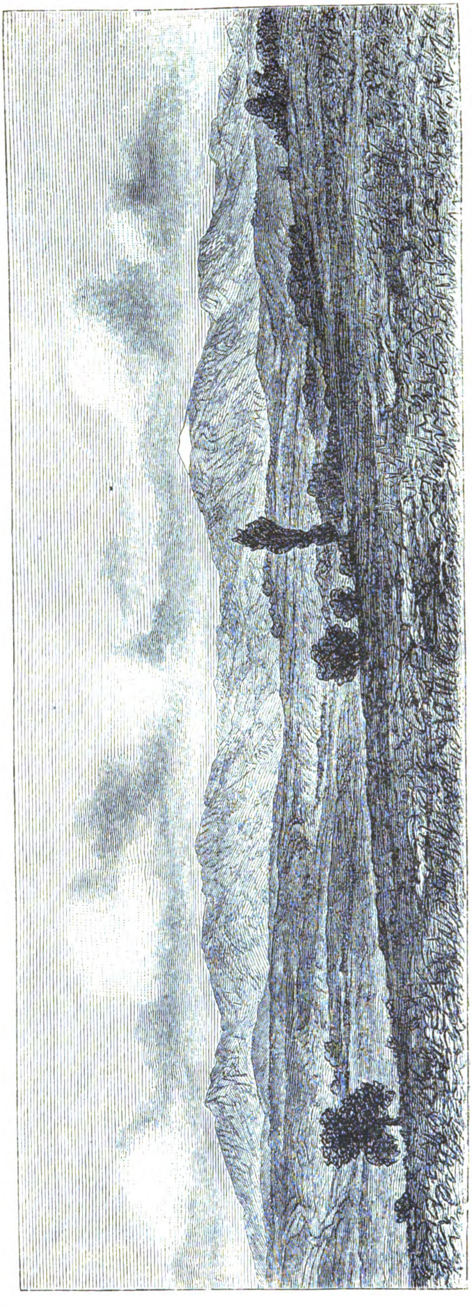

Sl. 1. Pogled na središnji Balkan (sa sjevera).

nje: „S ovoga mjesta vidiš Sakar-planinu, Drinopolje, Plovdiv, pače i Rodopsko gorje. Pogledaš li na desno, eno ti Elene, Bebrove, Trnova, Gabrova, pače i Plevna. S ove visine vidiš i rieku Tundžu, posijanu na obalama ružičnim poljanama. Gledaš li k jugu, vidiš daleku ravnicu i bezbroj rieka, a gledaš li k Dunavu, vidiš slikovito humlje i dubrave; šume su obasjane trakovima bugarskoga sunca; crveni se trakovi bliešte usred zelenih poljana; biele kućice proviruju izmedju drveća (šljiva, oraha, krušaka i višnja), a rieke se ljeskaju poput srebrnoga pasa."

Dalje k iztoku vodi tjesnacem Vratnikom (Demir kapu 1094 m.) put iz Slivna preko Stare rieke u Trnovo. K sjeveroiztoku od Slivna izpinje se neposredno iz ravnice strma Čatalka (1079 m.), orijaški čukor od kremenoga porfira. Počevši od Vratnika postaje Balkan sve nižim, ali i širim. Dok se grbina u središnjem Balkanu izpinje često iznad 1500 met. visine, spadne na iztoku prema Crnome moru na 800 do 600 met. Tu se razstavlja Balkan na tri lanca, medju kojima rieka Kamčija sakuplja svoje pritoke šaljući ih k Crnome moru. Sjeverni lanac „Mali Balkan" sastoji od Sakar-planine kod Osman-Pazara, od gustom šumom zarasle Preslavske planine sa prodorom Tiče kod starobugarskoga glavnoga grada Preslave — i od odjelitoga šumenskoga ravnjaka. Sjeverni taj lanac čini razvodje izmedju Dunava i riekâ, što teku izravno u Crno more. Južni se lanac najiztočnijega Balkana završuje kod Karnobada. Središnji pak lanac „Emine Balkan" seže do Crnoga mora opadajući u nj strmim šumovitim bočinama kod prebrežja Emon, kojega nas ime opominje na stari Haemus.

Ovaj niži i širi dio Balkana sastoji ponajviše od krede, mjestimice izprekidane porfirom, te je zarastao bukovom i hrastovom šumom. U tom su Balkanu tri znamenitije prevale. Zapadnom ide putanja iz Slivne preko Matejske planine u selo Ičera, zatim prešavši Ludu Kamčiju kraj gradića Žeravne preko središnjega lanca do grada Kotla (Kazan), a odavle k Tiči, dotično u dolinu Goleme Kamčije. Druge dvije prevale idu iz Karnobada i to zapadna sedlom preko južnoga lanca k Ludoj Kamčiji, zatim Kotelskom sutjeskom do Kotla; iztočna pak ide kraj Komareva razvodjem Tundže i Lude Kamčije, uzpinje se kod Čalikavaka preko središnjega lanca i slazeći prema Golemoj Kamčiji teče dalje k Šumenu. Napokon ide onizkom najiztočnijom prevalom (Akboaz 427 met.) preko Balkana put iz Burgasa u Varnu.

Pri koncu ovoga opisa spomenut ćemo još koju o geologiji Balkana po F. Touli, najboljem poznavaču geoložkih odnosa u Balkanu. On razlikuje u balkanskom gorju: 1. sjevernu balkansku podgorinu, 2. naborano balkansko gorje, 3. južno zagorje Balkana (ili Srednju goru) i 4. od eruptivnih stiena sa-

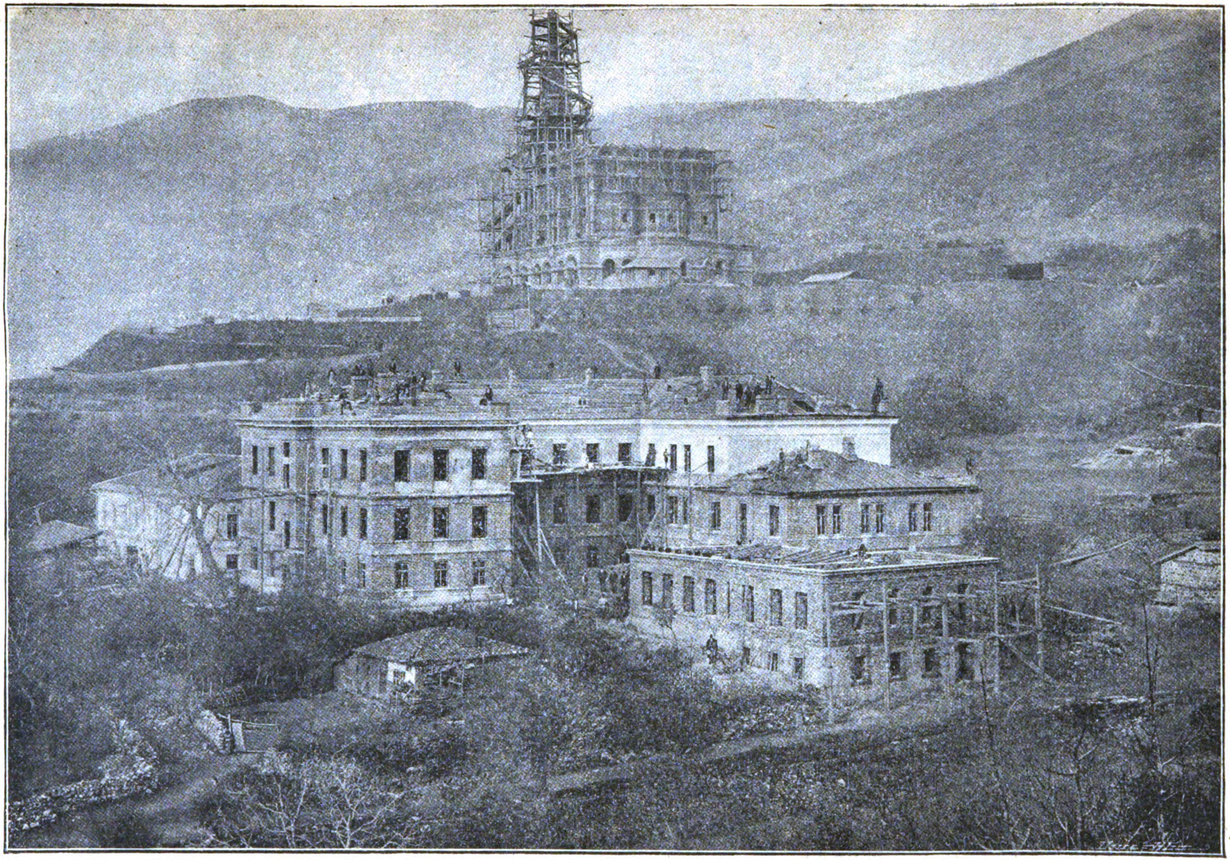

Sl. 2. Ruska crkva i duhovno sjemenište u Šipčanskom Balkanu.

stavljene planine oko Jambola, Ajtoza i Burgasa. Po Touli su kristaliničke planine berkovičkog Balkana i njihove granitne mase dio prastaroga kopna. Kristalinički škriljevci najvišeg Balkana (etropolski, tetevenski, trojanski i kaloferski) u svezi su s Rodopom. Kod Kalofera je u njima poznata oko 100 km. dugačka udolina. Taj dio po prof. Cvijiću nazvanog „subbalkanskog" niza kotlinâ označen je do ihtimanske kotline pojasom toplih vrela. Pored ovoga uzdužnog Toula je utvrdio i sliedeće poprečne razsjede: a) 40 km. dugačak niz kupastih eruptivnih vrhova izmedju Jantre i Osma, b) bazalte u granitu kod Kazanlyka i c) andezitne žice u flišnom pojasu. K tomu je po Cvijiću i probojna dolina Iskra sa starijim eruptivnim stienama jedan od najzanimljivijih tektonskih pojava u Balkanu.

Balkan je vrlo sličan Karpatima. Kao u Karpatima tako je i ovdje najjače naborani pojas sastavljen od fliša (lapora i pješćenika) kredine i eocenske formacije; ona je umetnuta izmedju trupina. Kristalinička masa čini i podlogu naboranih stiena, te je i ona poremećena uslied pritiska, kojemu je bio podložen naborani pojas.

Glavno naboranje Balkana pada u stariji miocen, a bilo je praćeno i postankom poprečnih razsjeda. U ostalom Balkan se razpada na tri diela, različna po gradji i svom razvitku. Iztočni je Balkan izključivo od naboranog fliša i iz njega na jug dolazi eruptivna burgaska oblast. U centralnom su Balkanu jaki poremećaji i ranije počeli; tu ima uzdužnih razsjeda i u naboranom pojasu fliša, a duž njih se pomaljaju starije formacije. U zapadnom Balkanu se na jugu spomenutih kristalnih trupina nalazi novi naborani sedimentni pojas; ovdje su se prije posljednjega naboranja zbile mnoge transgresije i tektonski poremećaji u paleozojsko, dokretacejsko i kretacejsko vrieme. U gornju kredu i eocen dakle prije glavnog naboranja pada erupcija andezitskih stiena. Kao glavno naboranje Balkana tako se je i tanjenje bugarske ploče zbilo tek poslije oligocena i tada je jedan dio njezin pokriven miocenskim morskim sedimentima. Kasnije je bilo još mjestnih poremećaja, a sasvim mladi pomorski sedimenti kod Varne svjedoče, da je napokon još bilo negativnog pomicanja u primorju, kao što je i na Helespontu dokazano.

Na južnoj strani prati Balkan od Sofije do Slivna paralelni gorski lanac, koji je bio do nedavna ne samo u geoložkom, nego i u geografskom pogledu sasvim nepoznat. Boué i Barth su držali, da je taj gorski lanac jedan dio Balkana. Hochstetter je prvi iztraživao to gorje, te ga je nazvao „Rumelijskim sredogorjem", Fischer ga je nazvao „Antibalkanom", a Bugari ga zovu „Srjadna gora". Srednja se gora vije izmedju balkanskoga i rodopskoga gorja, i to počevši od sjevernih obronaka Rile planine izmedju izvora Iskra i Marice sve do Tundže kod Jambola. K jugu se spuštaju sa Srednje gore mnogi povijarci u tračku ravnicu. Topolnica i Strjama, pritoke Maričine, razstavljaju Srednju goru na tri diela.

Zapadni dio Srednje gore, tako zvano Ihtimansko gorje, ide od Rile planine do prodora rieke Topolnice; ovo gorje veže

Srednju goru sa Balkanom, Rilom planinom i Rodopskim gorjem i tvori ujedno razvodje izmedju tračke ravnice i sofijske kotline, t. j. izmedju Dunava i Marice. Balkanu se prisastavlja Ihtimansko gorje sedlom, kojim ide put iz Zlatice u Sofiju; Rile se planine drži kod izvora Marice, a od Rodopskoga gorja ju razstavlja Momina klisura, kojom teče put iz Samokova u Traciju. Ihtimanskim gorjem vodi najznamenitiji drum (danas željeznica) na cielom balkanskom poluotoku iz Biograda u Carigrad. Iz liepe ihtimanske zavale — nekadašnje jezerske kotline, — u kojoj se je smjestio gradić Ihtiman (610 m. visoko), vodi tri ure dugi tjesnac Trojanova vrata (Kapudžik 809 m.) u tračku ravnicu. Spomenuti je tjesnac nekako u sredini izmedju Biograda i Carigrada.

Središnji je dio Srednje gore od prodora Topolnice do Strjame najviši dio cieloga gorja i za sebe podpuna cjelina, pa neki daju samo ovom dielu ime „Srednja gora“. Po iztraživanjima bugarskoga državnoga geologa Zlatarskoga, koji je pobliže proučavao Srednju goru, dugačka je ona oko 60 km., široka 30 km., a srednja joj je visina 1371 m.; najviši su joj vrhunci: Bogdan (1570 m.), Bunaja (1561 m.) i Bratja (1414 m.). Sve vode (Topolnica, Luda Jana, Gjopsa, Strjama i dr.), što izviru na Srednjoj gori, izlievaju se u Maricu. Na sjever k Balkanu ponajviše je Srednja gora strma, dok se k jugu polagano polaže, te je u nižim dielovima zarasla vinovom lozom i dobro nastavana. Glavna su mjesta u Srednjoj gori prijatni bugarski gradići Koprivštica i Panadjurište. Nedaleko rieke Lude Jane odvaja se sa Srednje gore čitav niz vulkanskih brda zvanih Kojun tepe, t. j. Ovčja brda.

K iztoku od srednje Strjame sve do Tundže kod Jambola prostire se iztočni dio Srednje gore nazivan Karadža-dag ili od Bugara Srnena gora. Izmedju ovoga gorja i Balkana uvalila se je gornja dolina Tundže, koja se svojim ružičnim poljanama izmedju dva gorska lanca po mnienju nekih putopisaca može brojiti medju najljepše predjele na zemlji: u dolini nepregledna polja (na okolo Kalofera i Kazanlika), zarasla krasnim ružama, a sa Balkana zure u dolinu najviši vrhunci pod sniegom. Južni su pristranci Srnene gore zasadjeni vinovom lozom. K tomu ima na sve strane voćnjaka, usred kojih su nebrojena prijatna sela. I gradići Nova i Stara Zagora jesu usred vrtova. Podno pristranaka počinje nepregledna ravnica gornje Tracije, koja je svojom mastnom zemljom crnicom žitnica za izokolne zemlje.

Kako smo već gore spomenuli, središnji je dio Srednje gore izbliže proučio Zlatarski, pak ćemo iz njegovih iztraživanja o geologiji spomenute gore navesti sliedeće. Osnovu Srednje gore čine granitoidi i obična rulja, a povrh toga ima još i drugih kristaliničkih škriljevaca i raznih granitoidnih, trahitoidnih i eruptivnih stiena. Na zapadnoj i južnozapadnoj strani dolaze preko kristaliničkih škriljevaca dolomitno vapneni i vapneno laporoviti slojevi trijasa, zatim laporoviti i vapneni pješčenici sive i crvenkaste boje, u kojima ima mjestimice kredinih fosila. Uz sedimentne tvorevine trijasa i krede ima i mladjih trahitoidnih eruptivnih stiena. U dolinama su diluvijalne i aluvijalne tvorevine. Tercijara i jure nije se nigdje opazilo.

Dolina Marice nije samo erozijskog porietla, nego je nastala i dislokacijom na južnoiztočnom i južnom obodu Srednje gore. Za to govori velik broj toplih vrela (od 31° do 50° C.), od kojih su neka vrela indiferentna, a druga sumporna. Pet ovakih izvora na jednome mjestu („Hisarskitje bani“) čine najznamenitije kupalište u južnoj Bugarskoj.

Izmedju Balkana i Srednje gore smjestile su se tri kotline, s kojih pritječu vode na jug k Marici. Izgledaju ovako: izmedju sivih kršnih pristranaka visokoga Balkana i zelenih šumovitih položitih bočina nizke Srednje gore prostrlo se plodno dolinsko dno, mjestimice pokriveno pieskom ili krupnim kršjem sa starim poput otočja dubravama i visokim mogilama. Smjerom zapadnoiztočnim sve su niže: kotlina Zlatice (700 m.), Gjopsa ili kotlina gornje Strjame (500 m.) i Tulovo polje ili kazanlička kotlina (oko 400 m.). Nešto dalje izmedju balkanskih stiena i iztočnog kraja Srednje gore pukla je kotlina slívenska (Slívensko Polé), a još dalje k iztoku otvara se močvarna karnobadska kotlina izmedju Balkana i ulančenoga vulkanskog humlja, što stoji pred Strandža gorjem. Strandža je proteglasto šumovito gorje neznatne visine, razstavljeno od Balkana slivenskom i karnobadskom kotlinom, pa se uzdiže kod Jamola na Tundži Velikim i Malim Bakadžikom do 494 m. visine, a seže duž Crnomorske obale do Bospora. Najviši vrhunac Magiáda (1028 m.) izmedju Agathopola i Bunar-Hissara na turskom je zemljištu. Na bugarskom tlu izpinju se najviše glavice Strandža gorja na medji bugarsko-turskoj samo do 360 metara visine.

K jugu od iztočnoga kraja Srednje gore uzdižu se iznad ravnice dvije osamljene glavice eruptivnoga podrietla Manastirski vrhovi (590 m.), koji se na daleko vide i na koje se k sjeverozapadu nastavljaju onizki ulančeni brežuljci Tekebair zvani (Sveto Ilijinski vrhovi 418 m.), a dalje k jugu udara od sjeverozapada k jugoiztoku nad sutokom Tundže s Maricom Sakar-pla-

nina (824 m.), šumovita, 12 km. duga grbina, kojom se vije granica izmedju Bugarske i Turske.

Glavno orografsko obilježje zapadne Bugarske je veličanstvena Vitoša planina. Ona je dugačka 40 km. u pravcu od sjeverozapada k jugoiztoku, a 20 km. u pravcu od sjeveroiztoka prema jugozapadu. Ona izgleda sa sviju strana kao kakav orijaš, jer se sa okrugle temeljnice poput vulkanskoga čunja izpinje malo ne do 2300 m. visine. Visoravan i zapadna strana Vitoše planine sastoji od sienita, ostale strane iz porfirita i njegovih tufova. Iz ovih se stiena sastoji i planina Lilin (Ljulin pl. 1128 m.), zapadni ogranak Vitoše planine. U porfiritima i na njihovoj južnoj i iztočnoj strani javljaju se kristalinički škriljevci i sedimentne stiene; medju prvima prevladjuju kvarciti, medju posljednjim grovake. Oboje je lako dislokovano; grovake su k zapadu od željeznice pravilno naborane. Na južnim su pristrancima Vitoše planine alpinski pašnjaci, a na sjevernim bujne šume. Visoko iznad kršnoga i barovitoga ravnjaka izpinje se kamena piramida Crni vrh (2287 m.), najviši vrhunac Vitoše. Sa vrhunca vidiš duboko podno planine grad Sofiju (559 m.), zatim dalje Balkan, kojemu je grbina znatno niža od Vitoše, zatim ogromne i kršne orijaše Rile planine i Rodopskoga gorja i cieli dosta slabo poznati gorski labirinat središnjega diela na balkanskom poluotoku. Sav je taj vidik tako veličanstven, da je A. Boué putujući ovim krajevima prije 60 godina sav zanesen nad prirodnim krasotama napisao ovo: „Vidim već u duhu, kako će, čim se izgradi ovuda željeznica, članovi planinskih klubova i čitave čete turista juriti k Vitoši. Tu će se podići hotel kao na Rigi-Culmu, a dolnja će postaja biti u Radomiru, Samokovu ili u Sofiji. Tempe dolina podno orijaškoga Olimpa je romantična, Vodena u Macedoniji je prekrasna, ali vidik sa Vitoše ih daleko nadkriljuje. Gdje je na svietu tako raznolikih vidika sa jednoga jedinoga vrhunca, koji je k tomu lako pristupan“. Hochstetter dodaje: „Sofiju i Vitošu ne možeš da razstaviš kao ni Napulj od Vesuva ili Kapgrad od Tafelberga. Ljeti se nagomiljavaju na vrhu Vitoše tmasti, užasni oblaci, te se biesnom olujom obaraju na zelenu ravan; kad se pak vrhunac Vitoše ovjenča sniegom, eto zime: na to zahuji strahoviti vihor po izokolnim krajevima“.

Na sjeverozapadu od Vitoše planine pružilo se je vrlo razvedeno pobrdje Trn. Najviši su mu vrhunci Ruj (1626 m.) na srbskoj granici sjeverozapadno od Kjustendila. Izmedju spomenutih brdnih vienaca u zapadnoj Bugarskoj

prostrla su se nebrojena plodna zavalja (korutine), ponajviše ostatci nekadašnjih jezera, medju sobom spojena visokim prevalama, a na okrajcima s vrućim izvorima. Potoci i rieke iz ovih zavalja pripadaju porječju Strume, Iskra i Nišave. Najznamenitija su zavalja po visini poredana: Samokovsko (930 m.), zatim tako zvano Znepolje ili zavalje Trn (770 m.), Grahovo ili Brezničko zavalje (750 m.), zavalje Radomirsko (najniža točka 630 m.), zavalje Dupničko (550 m.), zavalje Sofijsko (najniža točka 500 m.) i Kjustendilsko zavalje (480—500). I izvan medje Bugarske u susjednoj kraljevini Srbiji smjestili su se gradovi Pirot, Niš i Vranja u sličnim zavaljima ili korutinama.

K jugu od Vitoše iznad izvora Marice, Meste i Iskra izpinje se najviše bugarsko gorje Rila planina (Skombros Tukididov i Aristotelov). Najviši vrh Musala (2924 m.) stere se na bugarskom tlu nedaleko prijašnje tromedje izmedju kneževine Bugarske, Iztočne Rumilije i Turske. Tek posljednjim mjerenjem zemlje, onomad po Rusima preduzetim, pronadjen je taj gorski orijaš i unesen u zemljovide. Musala je drugi najviši vrhunac na balkanskom poluotoku, a samo 50 m. niži od najvišega vrhunca na Olimpu (2974 m.). Po tom ima gledalac sa Rile najdalji horizonat, odakle se mogu vidjeti ostale planine i doline po Bugarskoj, Traciji i Macedoniji. Sl. 3. prikazuje nam vrhove Rile planine kod Samokova.

Rila planina u svojoj cjelini predstavlja ovalni kristalinički naziv u tiesnoj svezi sa ostalim planinama, koje sastavljaju „rodopski masiv“ ili tako zvano „Iztočno Kopno“ izmedju dinarskoga i balkansko-karpatskoga gorskoga sustava. Granice se Rile planine ne dadu točno utvrditi, jer nema na svim njezinim stranama supodina, kojima bi slazila u kotline i ravnice. Na sjeveru bi bila granica u prostranim dolinama Samokovskoj i Dupničkoj, izmedju kojih se je pružila nizka Verila planina spajajući Rilu sa Vitošom i planinom Planom. Na jugu joj je medjom Razložka kotlina, a na zapadu seže do doline Džermena i Strume. Na iztoku je Rila tako sastavljena s Rodopskim gorjem, da medju njima nema točne granice. Srbski geograf i profesor u velikoj školi u Biogradu dr. J. Cvijić, koji je uz bugarskoga geografa Vacova do sada najbolje proučio Rilu, označio je na iztoku granicom suženi i sniženi dio vienca iztočno od Musanov-čala. Prema tomu zahvatala bi Rila planina prostor od 1152 □ km., te bi svojom poprečnom visinom od 1870 m. (po Vacovu 2130 m.) bila najviša planina na balkanskom poluotoku. Ona je najviša od svih rodopskih planina, jer ima oko 30 vrhunaca, koji nadilaze visinu od 2500 met. i 12, koji su viši od 2700 m.

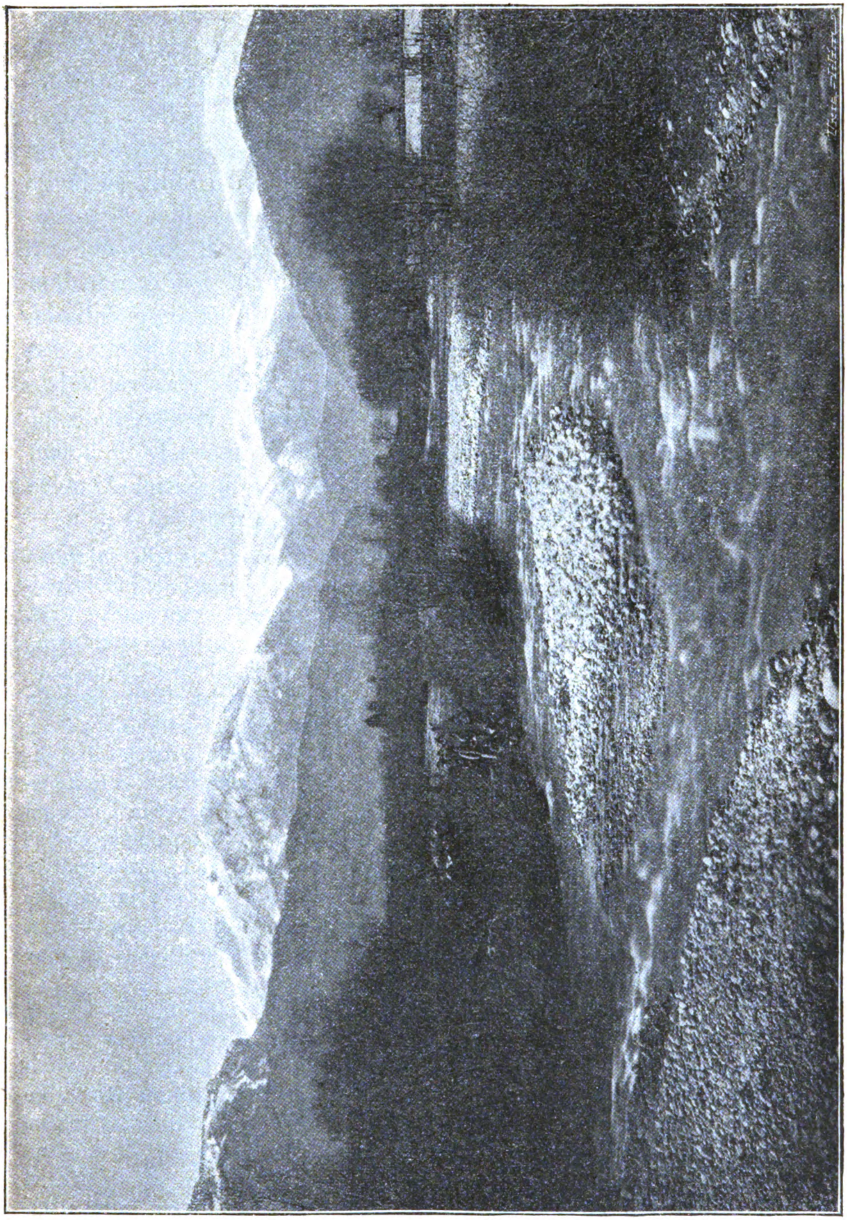

Sl. 3. Vrhovi Rile planine (kod Samokova).

U plastici Rile planine pored mnogobrojnih cirkova, snježnika i jezera iztiče se najviše udolina, koja se pravcem od sjeverozitoka prema jugozapadu sredinom Rile provlači, a sastavljena je od dolina Lieve Rieke (izvorni potok Iskra) i Rilske rieke, koje nasuprotnim pravcem teku, a razdvojene su onizkim sedlom (Kobilina Braništa). Sjevernozapadni dio Rile sastavlja kristalinički škriljevac, mladjih eruptivnih stiena ima malo, a granit se javlja na iztočnom kraju glavnog grebena i sastavlja najviše dielove južnoiztočne Rile. Sjevernozapadni je dio Rile oko 22 km. dugački greben (Pašanica), koji se je pružio s iztoka na zapad, omedjen na sjeveru dolinama Crnog Iskra i Džermena, a na jugu dolinom Rilske Rieke. Najviši mu je vrhunac Jelinin vrh (2730 m.). Sjeverna je strana ovoga grebena strma, krševita, puna cirkova, snježnika i jezera, te nalići na kristaliničke centralne vience alpinske. Južnoiztočni viši dio Rile gotovo je jednoličan masiv, u kojem su najviši vrhunci Rile kao spomenuta već Musala, zatim Angelov vrh (2713 m.), Dragovica (2724 m.) Čadirtepe (2728 m.) i dr.

U hidrografskom pogledu radi svoje velike visine i mnogih snježnika Rila je planina najvažnije središte balkanskoga poluotoka; ona je vodom najbogatija planina u Bugarskoj. Na Rili ima vrlo mnogo jezera (preko 100). Ova su većinom malena (kao „morske oči" u Karpatima), a gotovo sva cirkovna jezera (Karrseen) smještena su na velikim visinama od 2140 do 27·0 m. Najveća su jezera Smrdljivo i Riblje jezero na masivu Bričebovu. Izmedju Džermena i Crnog Iskra su Sedemte Jezera (septem lacus Plinijevih na izvoru Strimona), koja nam prikazuje sl. 4. Duboko u dolu su samo dva jezera: Suho jezero (sa periodičnim stanjem vode) i Šamakov čol. Visoka jezera na Rili, koja hrani voda iz snježnika, izvorom su mnogim većim i manjim riekama, koje se iztiču stupnjevitim dolinama, brzicama i vodopadima. Doline su na sjevernim stranama Rile jače nagnute i rieke većeg pada, nego one na južnim stranama. Dvije samo rieke presjecaju masive i grebene; to su rieke Isker i Rilska Rieka sa svojim pritokama. Ostale veće rieke Mesta, Marica, Džermen i Džumajska Bistrica više su periferijske rieke. Isker pripada Crnome moru, a sve ostale Egejskome moru.

Napokon spomenimo još nešto. Kako do sada nisu bili plazurski tragovi ni na jednoj planini balkanskoga poluotoka poznati, to se je obično u geografskoj i geoložkoj književnosti o lednim plasinama spominjalo, da o glacijalnoj dobi na balkanskom poluotoku nema tragova. U to je prof. Cvijić bio iznenadjen ogromnim masama sniega na Rili planini. On je vidio na stotine snježnika, velikih do 100 pače do 700▢ m., a jedan je od njih dug do 1000 m. On je u tom neobičnom snieznom obilju imenito na sjevernoj strani Rile, u čemu nije ravna Rili nijedna planina na balkanskom poluotoku, zatim u tolikom obilju snježnika opažao tragove lednim plasinama. Taj je snieg u velikim snježnicima zrnat i kompaktan, a mjestimice su snježnici pokriti ledenom

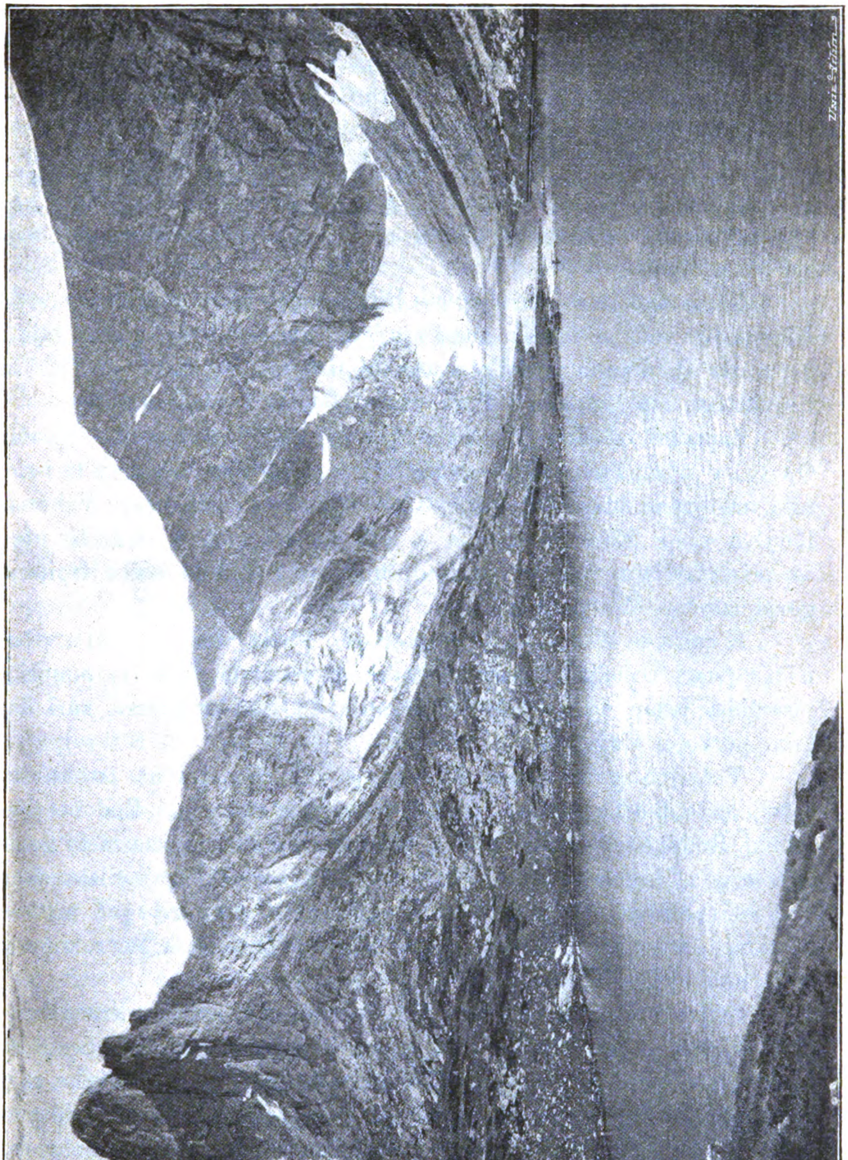

Sl. 4. Sedam jezera na Rili planini.

korom. Po svem tom zaključuje prof. Cvijić, da je u glacijalno doba po mnogim cirkovima na Rili planini bilo diluvijalnih lednih plasina. Dakako nisu to bile ledne plasine, koje bi se mogle izporediti sa velikim lednim plasinama alpinskoga karaktera, već se podudaraju ponajviše s mnogim cirkusnim lednim plasinama (Karrgletscher). Svakako su odkrića Cvijićeva veoma znamenita, pak će bez sumnje potaknuti izpitavanje u tom pravcu i po drugim planinama balkanskoga poluotoka, na kojima bi barem prema njihovoj visini trebalo kao i na Rili da su u glacijalno doba bile zastupane ledne plasine. Sudeći po nekim za tragove lednih plasina karakterističnim znacima drži Cvijić, da ih ponajprije valja tražiti na Prokletiji, Treskavici, Prenju, Volujaku, Durmitoru, Šarplanini, u zapadnoj Rodopi itd.

Na podnožju svome sadržaje Rila mnogo mineralnog bogatstva, mineralnih voda i raznih ruda (željeza, olova, bakra, a gdjegdje i nešto zlata). Fauna je Rile veoma bogata, slična fauni na Tatri u Karpatima. Isto je tako i flora veoma bogata i raznovrstna.

Zapadno od Rile planine uzdiže se s ove strane doline Strume Osogov planina, vrletni gorski lanac sastavljen od granita i sienita, medjašno bugarsko gorje u okružju kjustendilskom. Vrhunac Rujen visok 2250 m. izpinje se još na bugarskom tlu. K jugu se prisastavljaju Osogov planini šumovita i dosada slabo izpitana gorja iztočne Macedonije.

K jugu se Rile planine neposredno hvata visoka Perin planina (stari Orbelos) sterući se turskom zemljom. Njezina ponosita piramida, jedan od najljepših vrhunaca u ovim krajevima, zuri daleko preko u Bugarsku.

Već smo gore spomenuli, da je Rila planina na iztoku sastavljena s Rodopskim planinama. Uz staro ime Rodope (bugarski Rodópi-te) spominje se u bizantskim izvorima ime za to gorje Ahridós, a Bugari su ga pod konac srednjega vieka zvali Slavujskim gorjem („Slavijevi Gori"). Turski naziv „Dospat gorje" proteže se samo na maleni dio toga gorja izmedju Bataka i Nevrokopa u zapadnom dielu Rodope.

Orijaško Rodopsko gorje dio je velikoga staroga kristaliničkoga kopna, a sastavljeno je od granita, sijenita, trahita, bliestnika i vapnenca. Ono izpunjuje daleke prostore izmedju plovdivske ravnice, dolnje Marice i obale Egejskoga mora. Sterući se od Rile planine k jugoiztoku razdvaja se Rodopsko gorje na izvorima rieke Arde, čija se je dolina najdalje ubrazdila u to pobrdje. Jednim odvojem Rodopskoga gorja teče bugarska granica, dok drugi udara k jugu u Tursku nadvisujući morsku obalu. Od najviših vrhunaca izpinju se Sjutke (2183 m.) i Karlik (2183 m.) izmedju Rile i

izvora Arde. Dalje k iztoku uzdižu se visoko nad okolišem Persenk (2080 m.) i Perelik (2194 m.) na zemljištu Pomaka, t. j. Bugara-muhamedovaca, zatim Čil-Tepe (2001 m.) na južnoj granici rumelijske okolije Rupčos. Južna je strana Rodopskoga gorja strma, pak je stoga s juga veličanstven pogled na to gorje. Rodopska je planina zarasla koje crnogoricom, koje pak ravnjačkim zakosima, koji prijaju „putujućem stočarstvu“ bugarskih pastira. Znatniji su predjeli u Rodopskom gorju sa bugarskim kršćanskim i muhamedovskim žiteljstvom na zapadu kotlina Čepinska, zavala i ravnjak Dospatski, pobrdje Rupčos, dolina Ahir-Čelebi na izvorima Arde i napokon krajevi Sultan-Jeri i Kirdžali s osmanlijskim žiteljstvom. Od tih krajeva pripada bugarskoj kneževini samo kraj Čepinski i jedan dio Rupčosa. U riedko nastavanoj unutrašnjosti Rodopskoga gorja žitelji su koje stočari, koje pak drvari. Imućniji i bolje nastavani su sjeverni pristranci Rodopskoga gorja zarasli vinovom lozom, a isto tako i ravnica Gjumjurdžina na jugu kod Egejskoga mora.

Dunavska ravnica u Bugarskoj prostire se podno Balkana i njegovih Prednjih gora prema Dunavu od dolnjega Timoka do Crnoga mora. Ona opada dosta strmo prema Dunavu i Crnome moru. Širina joj je mjestimice 20, a gdjegdje i 80 km. Površina joj se računa na 15.000□ km., a visina 200 do 300 m. Dunavska je ravnica (vlaška i bugarska) nastala na isti način kao i lombardska u gornjoj Italiji, naime od negdašnjega morskog zaliva, koji su rieke svojim nanosom zasule. Zemljište je bugarske ravnice dosta uzdignuto uz Dunav nad riečnom površinom i zato dunavske poplave mjeseca svibnja i lipnja prodiru na bugarsku stranu jedino na nekim nižim mjestima. Zapadna polovica ravnice od dolnjega Timoka do Rusenskoga Loma mjestimice je dovoljno natopljena riekama i plodna. Iztočna polovina od rieke Demirbabaderesi bezvodna je, suha, jednolična — prava stepa. K iztoku od Bieloga Loma nema stalnih rieka, nego jedino jaruga u ilovastom tlu, kojima samo periodički protječe voda. Ljeto je u tom dielu ravnica skoro uviek vanredno sušno, te žitelji mnogo stradaju poradi pomanjkanja pitke vode. Da bi donekle doskočili toj nevolji, seljaci zimi izkopaju duboke i široke jame oko sela, pak ih napune sniegom i ledom, koji se ljeti otapa, te im vodu daje. Oko jama grade prohodnike, kojima se i kišnica skuplja u jame. Na nekim su mjestima izkopani bunari, a na drugim opet nije se ni u dubini od 30 metara naišlo na vodu. Zimi pokriva dunavsku rav-

nicu duboki snieg, mrazovi su jaki, imenito kad duva sjeverno-iztočni vjetar. Spomenimo nadalje, da dunavska ravnica oskudieva šumama, a to je i razlog, što čitava sela u ravnici žive u zemunicama. Jedino izmedju Rušćuka i Silistrije udara od Balkana široki šumski pojas, kojemu se onaj dio izmedju Šumena i Silistrije zove Deli-Orman, t. j. Luda ili Divlja šuma, nastavana ponajviše od Turaka. Po predajama i pismenim spomenicima dade se zaključiti, da je nekoć ciela ravnica imala gustih i bujnih šuma. Što ih danas nema, krivo je na prvom mjestu tamošnje žiteljstvo, što je šumu sjeklo i nerazumno uništavalo. Osim toga su zatirali šumu Kirdžalije, a zatim Turci i Rusi na svojim vojnama, oni zato da bi iz šuma raztjerali seosko stanovničtvo, a ovi da im ne bi smetale u kretanjima vojske.

Iztočna je granica spomenutom šumskom području vijugasta crta, što teče od Silistrije do ušća Batovske rieke u more. Dalje se prostire Dobrudža, prava k moru priklonita (200 do 70 m.) step bez šuma i brežuljaka sa mnogim gromilama i strmim obalama. Narod smatra južnom granicom Dobrudže zaravanke na Batovskoj rieci, na izvorima Devne i na humovima Jasy-tepé sjeverno od Provadije.

Tračka se ravnica dieli na dva diela, koje razstavlja Sakar-planina sa sutjeskom Marice kod Harmanlija. Gornja tračka ravnica oko Tatar-Pazardžika i osamljenih plovdivskih brežuljaka od sijenita naliči na trokut, kojemu je temeljnica sjeverno podnožje Rodopskoga gorja od tjesnaca Momine klisure, kroz koju izlazi Marica iz gorja, do gradića Hadži Elesa, a nasuprotni sjeverni vrh trokutu je prodor Strjame u Srednjoj gori. Ova je ravnica visoka kod Tatar-Pazardžika 205 m., u okružju plovdivskom 150 do 170 m., a na najnižoj točki kod ušća Strjame 135 m.; vanredno je plodna, zarasla bujnim žitom i rižom, a po ledinama pokrita trnovitom dirakom (Paliúrna), odasvud ogradjena vinorodnim brežuljcima. Iztočno od povijaraca Karadža-daga, što sežu do Čirpana, prostire se Zagorsko polje, postupno se uzpinjući prema Srednjoj gori do 215 met. visine; dalje se k iztoku nastavljaju suvisne ravnice oko Jambola i Slivna.

Daleka ova gornjotračka ravnica ima još i danas posebno povjestničko ime. Gorani kod Ihtimana i Vakarela u Srednjoj gori, kod Trnova, Trjavne i Elene kao i kod Kotla zovu tračku ravnicu Romanja (mužkarac Romanac, a žena Romanka). U Trjavni razlikuju Malu Romanju (Malka Romanjá) oko

Stare i Nove Zagore od Velike Romanje (Goléma R.) k jugu prema Jambolu i Marici. Ovaj naziv potječe odatle, što su Grci, Arapi, Slaveni i Talijani nazivali iztočno-rimsko carstvo sve do propasti g. 1453. Romanijom. Traciju zovu imenom Romanija već starobugarske listine kao i putopisi u XVI. vieku. Nema sumnje, da je i turski naziv Rumili (Rumelija) potekao od imena Romanija.

Dolnjotračka nizinja, rodna ali danas dosta zapuštena, izprekidana onizkim brežuljcima, a na Marici jedva 40 m. visoka, pripada već Turskoj, i to okružju drinopoljskom.

Rieke. Bugarska je obilno natapana riekama. Dakako velikih, plovnih rieka nema u kneževini. Jedina je plovna rieka Dunav, koji pripada Bugarskoj kao medjašna rieka od ušća Timoka do Silistrije. Ostale su bugarske rieke kao obćila neznatne vriednosti. Bugarske rieke teku ponajviše dubokim koritom izmedju visokih obala, pa su stoga vrlo riedke poplave u zemlji. Riečnih tjesnaca i brzaca imade mnogo u zemlji, no većih vodopada i slapova nema. Nasuprot ima gotovo na svim gorskim pristrancima pravih bujica koje nose obilno kršje u doline. Rieke bugarske pripadaju Crnome i Egejskomu moru.

1. Područje Crnoga mora.

Budući da smo o dolnjem Dunavu već obširnije govorili u Knjizi IV. ovoga djela na strani 407. i sl., spomenut ćemo ovdje samo nekoliko rieči o toj velikoj rieci. Dunav obtječe sa sjevera Bugarsku. Nije to više hitri, liepi, „modri“ Dunav, već blieda, rek bi od daleka puta umorna velerieka, „Bêli Dunav“ bugarskih narodnih pjesama, ili na rieku nalično „sladkovodno jezero“ u Bizantinaca. Diljem rumunjske obale steru se niz Dunav daleka jezera i blata, u kojima domuju nebrojena jata ptica-močvarica. Bugarski su bregovi Dunava nasuprot visoki do 60 m. i mjestimice vrlo slikovita izgleda; prema tomu bugarsko Podunavlje nije nizina, već plató. Rumunjska obala, visoka samo 1 do 10 m., pričinja ti se, gledaš li ju sa parobroda na Dunavu, turobnom i jednoličnom; gledaš li pak sa visoke bugarske obale na pr. kod Nikopola rumunjsko Podunavlje, zamjetit ćeš podalje od obale prijatna polja i vrtove sa milotnim dubravama, koje presjecaju široke ceste, a svuda se biele liepa sela i seoski dvorci. Veća su mjesta na dolnjem Dunavu obično po dva, jedno na bugarskoj, a drugo na nasuprotnoj rumunjskoj strani, kao Vidin i Kalafat, Nikopol i Turnu Magureli, Svištov i Zimnica, Ruščuk i Gjurgjevo, Tutrakan i Oltenica, Silistrija i Kalaraš itd. Za jake visine vode mogu podunavski veliki parobrodi i do ušća Iskra. Dunav ne teče izravno iztočnim smjerom u Crno

more, nego niže Silistrije već na rumunjskom tlu skrene na sjever, a kod Galca opet na iztok, te tako iza daleka okolišanja širokom, nepreglednom deltom ulazi u more. Putnici si obično prikrate put do mora željeznicom od Ruščuka u Varnu, ili pak od Crne vode do Kjustendža. Obale su na najdolnjem Dunavu bezživotne, monotone, te nas ljeti često opominju n. pr. kod Hirsove na afričke pustinje, opaljene od žestoke sunčane žege.

U području dunavskom spada neznatni dio Bugarske k porječju Morave, jer su na bugarskom tlu izvori rieke Nišave. Više medjašnoga gradića Caribroda sastaju se rječice Ježevica, što dolazi sa Dragomanskog sedla i Godečka rieka, što izvire nedaleko Ginaca; obje rječice tvore rieku Nišavu, a pritječe joj još s južnoga balkanskoga pristranka niže Pirota Visočka (Temska) rieka. Njezinu dolinu (predjel Visók) presieca granica, tako da Gornji Visok pripada Bugarskoj, a Dolnji Srbiji. Prava protočna rieka Nišave bolje je razvijena, nego spomenute rječice, ali nema jedinstveno ime: u kotlini Trna zove se Golema rieka, a izpod divljih razsjelina na iztočnoj strani Ruj-planine u kotlini pirotskoj zove se Sukovska rieka.

Od rieka, što teku izravno u Dunav, prva je rieka Timok na medji srbsko-bugarskoj. Dolnji je Timok vrlo zavojita tieka. Kako se je Timok razvio na srbskom tlu, bit će o njem govora kasnije kod vodopisa Srbije.

Sa zapadnoga Balkana pritječu Dunavu sliedeće rieke: Topolovica više Vidina, Vidbol (Bainička), Arčar kod istoimenoga gradića i Lom kod istoimenoga grada, zatim Cibrica, Ogosta i Skita. Spomenute rieke, koje je prvi proučio F. Kanitz, izviru u glavnom lancu balkanskom, prodiru vapneno prigorje, natapaju dobro nastavani brežuljasti pojas, a zatim silaze u dosta pustu ravnicu grmljem i šikarama od lieska i kupina zaraslom, a s riedkim vinogradima, poljima i pašnjacima. Bregovi su Dunava dobro obradjeni i nastavani. Ovaj dio Dunava prikazuje nam sl. 5.

Veći je pritok dunavski rieka Isker izvirući na Rili planini. On postaje od dva izvora Bieloga i Crnoga Iskra, od kojih je onaj prvi odtok gore spomenutih (str. 18.) gorskih jezera. Isker s početka pjeneći se kroz tajanstvene, duboke kršne gudure protječe od juga k sjeveru Samokovsku kotlinu, gdje se u njegovim pritokama nalazi željeza. Zatim se provlači tjesnacem i ulazi u zeleno bez šuma sofijsko polje, nekadašnje aluvijalno jezero, od kojega ima još na

dva mjesta velikih močvara. Protekavši sofijsku kotlinu prodire si Isker istoimenom prevalom put kroz Balkan šumeći i bučeći izmedju nebotičnih gorskih stiena. Ovim jedinim riečnim prodorom balkanskim već su stari Rimljani izgradili drum. Još u tjesnacu prima rieka s lieva pritoku Iskrec, a s desna Mali Isker, a kasnije već u ravnici pritoku Pánegu, koja dolazi iz čudnoga vrelišta. Isker utječe izmedju sela Gigena i Bešlija u Dunav. — Rieka Vid nastaje sastavcima Bieloga i Crnoga Vida u sjevernom Balkanu (Zlatiška i Trojanska planina); još u gorama teče kraj grada Tetevena, a u ravnici nedaleko Plevna; u Dunav utječe više sela Somovita. — Rieka Osem nastaje sastavcima Bieloga i Crnoga Osma u sjevernom Balkanu, te utječe u Dunav nasuprot ušća rieke Olte. Na Osmu su se smjestili gradovi Trojan i Loveč. — Rieka Jantra („Je-

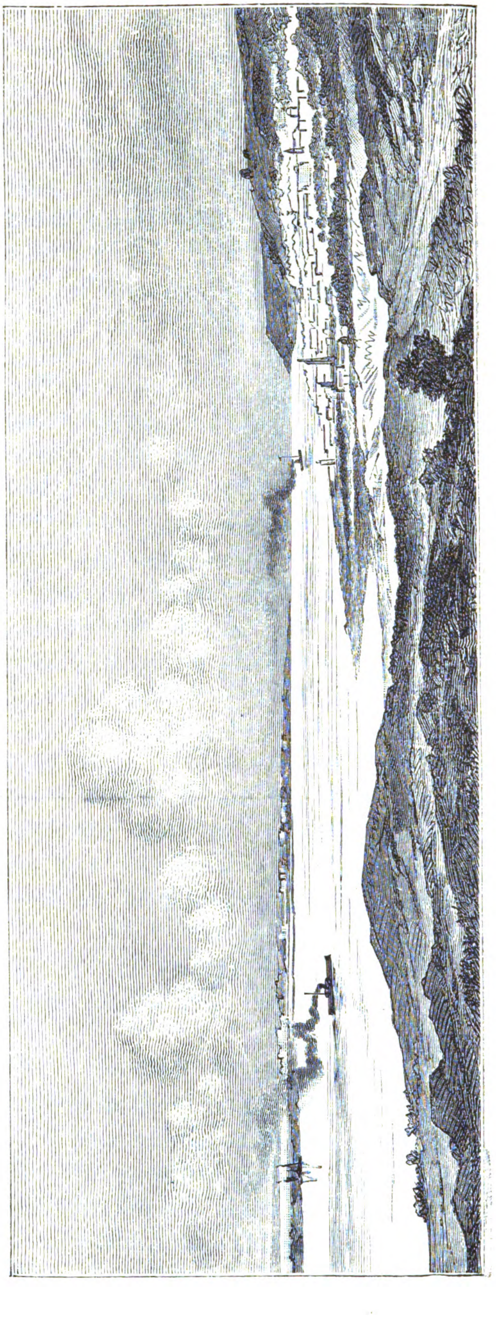

Sl. 5. Dunav kod Orjahova u Bugarskoj.

tra“) nastaje od mnogih protoka u Sipčanskom Balkanu i protječe grad Gabrovo, zatim slikovitim zavojima starobugarsku carsku priestolnicu Trnovo. S lieva joj pritječe jaka pritoka Rosica, koja se Sevlijeva i Nikjupa dotiče, a s desna Trevna i Zlatarska rieka. — Kod Ruščuka utječe u Dunav drugi Lom, što nastaje od Crnoga i Bieloga Loma; ovaj mnogim zavojima tvori u vapnenastom humlju zanimljivu razsjelinu. Iztočno od Ruščuka prima još Dunav iz Bugarske rieku Demir-Babu, dok su dalje k iztoku riečna korita bez vode.

Kod Razgrada počinje razvodje izmedju Dunava i pritoka Crnoga mora. Iz Bugarske utječu izravno u more sliedeće rieke: Batovska rieka izlieva se u more šumovitom deltom nedaleko Ekrene. Dalje je k jugu kod Varne ušće Provadijske rieke. Njezino je vrelište u humlju na sjeveru od Šumena, ali jakom riekom postaje Provadijska rieka tek onda, pošto je primila za čudo povodnu rieku Devnu. Na to je ona tako obilna vodom, te čini pred Varnom dva sladkovodna jezera. To je i razlog, da zovu tu rieku u Varni obično „Devnenska rieka“. Najveća je izravna pritoka Crnoga mora Kamčija, jedina od svih rieka, što izviru na sjevernom Balkanu, a ne teče kao one vertikalno od juga na sjever, već horizontalno sa zapada na iztok. Kamčija postaje od dvije izvor-rieke: Goleme Kamčije i Male ili Lude Kamčije. Ona izvire kao Tiča na Sakar-balkanu i prima niže starobugarskoga grada Preslave pritok Vranu, a ova postaje izmedju srednjega i južnoga balkanskoga lanca od više protočnih potoka, koji se više gradića Gradca sastaju i odavle se rieka zove Luda Kamčija. Obje rieke Golema i Luda Kamčija sastaju se kod sela Sandukli i zatim teče rieka izravno k iztoku u Crno more. — Napokon pritječe još mnogo bujica burgaskoj laguni.

Područje Egejskoga mora. U Egejsko more, ili kako ga Turci, Grci i Bugari zovu Bielo more, teku dvije znamenite rieke: Struma i Marica.

Struma (nekadašnji Strimon) izvire na Vitoši planini. U svojem tiesnom i zavojitom gornjem tieku protječe Struma najprije plodnu i dobro nastavanu dolinu izmedju Vitoše, Golog brda i Lilina, u kojem ima naslaga kamenog ugljena. Na to skreće na zapad, te niže Pernika slikovitom klisurom izmedju okomitih kršnih stiena od crvenoga pješčenjaka ulazi u blatovite livade radomirske kotline. Iza toga prodrievši težko pristupne i kršne sutjeske stigne u dilu-

vijalnu ravnicu kjustendilsku (sredovječni Velbužd), iztočno jedan sat hoda od istoimenoga grada, koji je na glasu svojim ljekovitim vrelima. Tu pokrivaju dolinsko dno liepe livade, polja kukuruzom i rižom zarasla, nešto više su voćnjaci i vinogradi, a naokolo visoka strma bìla i razdrte vapnene stiene, prebivalište orlova i zerova. Na to se opet rieka vijuga dugim sutjeskama i klisurama, te kod Kočarinova ostavlja kneževinu i ulazi u Macedoniju, gdje se protekavši jezero Tahino izlieva u more nedaleko razvalina staroga Amfipola. Struma prima na bugarskom tlu mnoge pritoke, i to: Brezničku rieku iz priedjela Grahovo, Peštersku (u gornjem tieku Trekljansku) rieku i Dragovišticu iz Krajišta, Sovolšticu, Banšticu i Elešnicu iz Osogovskoga gorja, a Džermen i Rilu-rieku sa Rile planine. Dolinu ove rieke prikazuje nam sl. 6.

Marica (stari Hebrus) izvire na Rili planini nedaleko Musale, najvišega vrhunca u toj planini. Teče najprije k sjeveru do Dolnje Banje, a zatim k iztoku i jugoiztoku prodiruči Mominu klisuru izmedju Rodopskoga i Ihtimanskoga gorja ulazi kod Bjelova u veliku tračku ravnicu, koju sve do Drinopolja sredinom protječe. Niže Hibibčeva prelazi Marica kao povodna i mirna rieka u Tursku, gdje protekavši Drinopolje skrene na jug, te se kod starogrčke naseobine Enosa izlieva dalekom barovitom deltom u more. Sa sjevera pritječe Marici više Tatar-Pazardžika zlatnim pieskom obilna Topolnica, a niže spomenutoga grada Luda Jana, niže pak Plovdiva Strjama, koja nastaje u krasnom, ružama zaraslom visinskom dolu izmedju Balkana i Srednje gore sastavcima Gjupce, Karlovske rieke i Adere. Napokon prima još Marica sa sjevera na bugarskom tlu Sazlijku (sa pritokom Sujutlijkom), u kojoj se stječu vode Zagorske ravnice. Sliedeća najveća pritoka Marice utječe u nju na turskom zemljištu kod Drinopolja: to je rieka Tundža. Ona nastaje na bočinama najviših balkanskih vrhunaca k sjeveru od Kalofera. Tundža natapa tekući iztočnim smjerom prekrasnu kotlinu kazanličku („Tulovo polje"), a zatim se spušta k jugu u nižu kotlinu, u kojoj su se smjestili Sliven i Jambol. Tjesnacem izmedju povijaraca Sakar-planine i Strandža gorja izlazi iz Bugarske, a zatim kod Drinopolja utječe u Maricu.

Najznatniji pritoci Maričini s juga jesu tri jake gorske rieke, koje prodiru tiesnim razsjelinama bočine Rodopskog gorja: Elidere iz Čepina, povodna Vъča izviruči iz visokih dolova izmedju Karlika i Persenka (u gornjem tieku „Kriva rieka") utječe u dva ru-

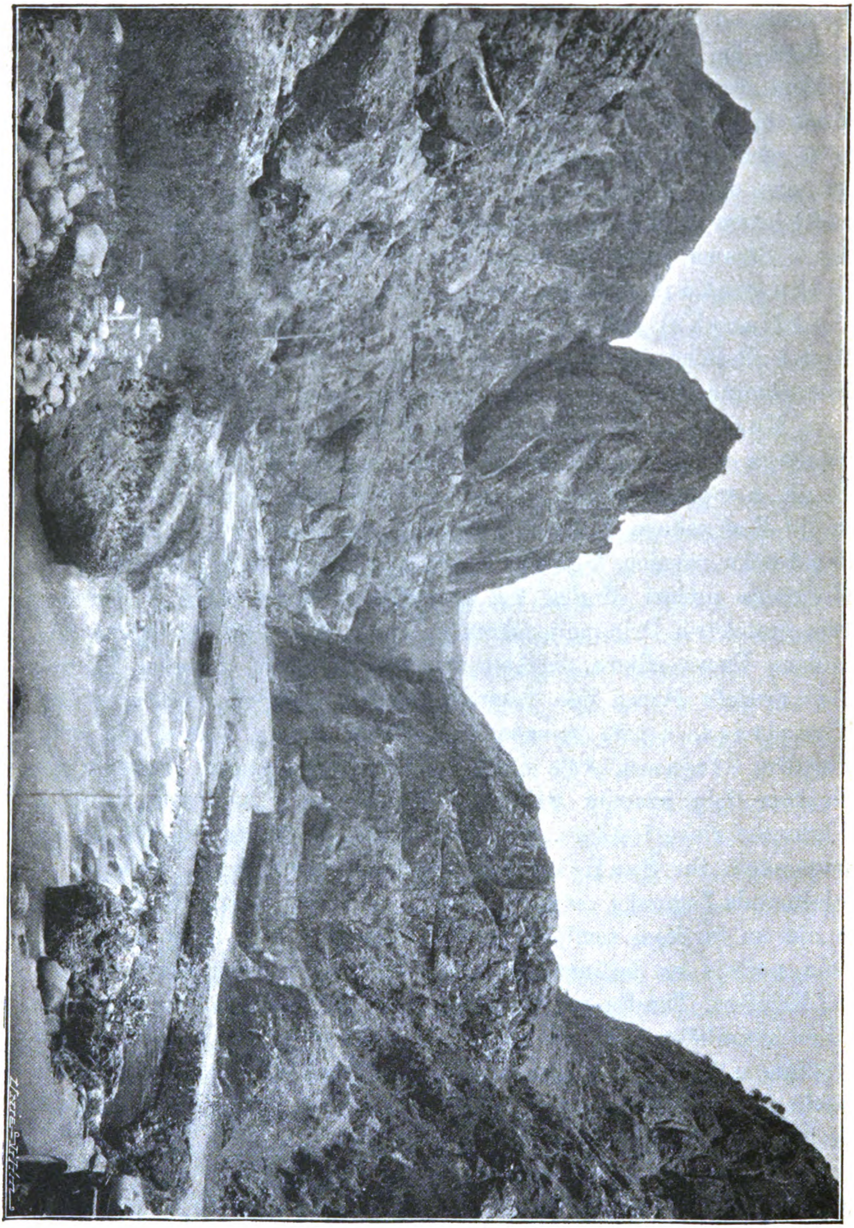

Sl. 6. Dolina Rilske rieke.

kava u Maricu, od kojih se iztočni hitriji i jači zove Kričimska rieka; napokon Čepelarska rieka dolazeći iz predjela Rupčos. Kraći je tiek rieke Olydere kod Haskova. — Odkad je odstupljen Turskoj predjel Kirdžali, čini Arda, velika povodna rieka jedino u južnom dielu kotara Harmanli na nekoliko sati medju prema Turskoj.

Većih jezera nema u Bugarskoj. Osim barovitih jezera duž Dunava ima nekoliko primorskih laguna u Dobrudži kod Šable, zatim sladkovodno Devnensko jezero kod Varne, slano jezero kod Anhiala i tri lagune kod Burgasa. Nadalje ima preko 100 planinskih jezera na Rili planini, a ima ih i na Perin planini, dok je u Rodopskom gorju samo jedno maleno jezero u Dospatskoj kotlini. U Balkanu su riedka jezera. Najveće je Kajabaš jezero u području Kamčije. Na ruskom je zemljovidu označeno maleno jezero kod vrhunca Oštra mogila sjeverno od Karlova i jezero Sarigel („žuto jezero") južno od Trojana. Još se spominje Karagel („crno jezero") sjeverno od Rahmalija u Tetevenskom Balkanu. Napokon je malo okruglo jezero kod Rabiša u humlju vidinskom. Osim dunavskih močvara ima još bara na rieci Provadijskoj, na dolnjoj Kamčiji, na najnižim mjestima u kotlinama sofijskoj, radomirskoj, karnobadskoj i zatim podno gora, gdje vode ne otječu. Veće su tresetine Esirlijsko blato i protegljasto Straldžansko blato na južnom podnožju Balkana iztočno od Slivna, zatim Bataško blato u Rodopskom gorju izmedju Čepina i Bataka.

Od vodopada najznatniji su u Radomiru (potok Izvor) i kod Karlova, gdje podno Balkana Stara rieka u kršnoj sutjeski usred vinograda, ružičnih polja i orijaških oraha tvori vodopad Sučurúm, koji nam prikazuje slika 7.

Podneblje. Kako je balkanski poluotok ponajviše gorovit, nije mu podneblje tako pitomo kano što u druga dva južnoevropska polutoka. Prema smještaju i visinskim prilikama Bugarske jasno je, da je podneblje na sjeveroiztoku znatno oštrije, nego na jugu. Balkanski je gorski lanac od vajkada naravna medja podneblja. Do sada je slabo izpitano podneblje Bugarske. Za turske je vlade motrio neko vrieme podnebne odnose u Bugarskoj konzul Luterotti, a kasnije iza oslobodjenja stekoše zasluga za proučavanje podneblja u mladoj kneževini dr. K. Jireček, koji je kao upravitelj nastave podigao metereoložke postaje u Varni, Gabrovu, Lompalanki, Sofiji i Kjustendilu. Uz S. Vacova i M. Bъčevarova stekli su si i drugi u novije vrieme zasluga za upoznaju podneblja u Bugarskoj. Dakako da

Sl. 7. Vodopad Sučurum kod grada Karlova.

su opažanja razmjerno još kratkotrajna, te se ne može još do onakovih zaključaka doći kao u zemljama, gdje već opažanja traju po više decenija pače i više stoljeća.

Jireček dieli Bugarsku u pogledu podneblja na četiri područja, koja se podudaraju sa rastlinskim pojasima: crnomorsko primorje, ravnice u Podunavlju, tračka ravnica i planinsko područje, imenito pobrdje zapadne Bugarske. Bugarska se u obće iztiče kratkim vrućim ljetom bez kiše, kratkom suhom zimom i obilnim kišama s proljeća i pod jesen; k tomu je još prieki prielaz podneblja i jaka opreka izmedju toplote ljetne i zimske (na pr. u Sofiji od + 30° do — 19° C). Redovito je u Bugarskoj još u studenom povoljna toplota, tako zvano „bablje ljeto“, dok u planinama snieži još mjeseca travnja, pače i početkom svibnja. Ljeto je u južnoj Bugarskoj tako toplo, da i pamučika liepo uspieva, dok je kratka zima poradi nedalekoga Rodopskog gorja i Balkana često vrlo oštra. Po opažanjima u Sofiji iznosi godišnja toplota 9·6° C, i to s proljeća 12·2, ljeti 21, na jesen 7·8, a zimi — 2·4.

U Sofiji duva obično sjeverozapadnjak i sjeveroiztočnjak. Mjestni je vjetar hladni „večernik“ (večerni vjetar), koji duva sa Rodopskoga gorja k sjeveru otvorenim dolinama u toplu tračku ravnicu (kod Stanimake i t. d.). U burgaskom zalivu duva gdjekada ljeti vrući vjetar „Samili“ naličan na Scirocco, te je veoma štetan usjevima.

Prema opažanjima posljednjih godina računa se u Bugarskoj:

	Sofija (555 m.)	Gabrovo (375 m.)	Pleven (105 m.)
Baromet. stanje	714·8	729·8	752
Toplota po C.	9·8°	9·5°	11°
Relativna vlaga u %	72	70	69
Kiša u mm.	594	774	472
Dani s oborinom	129	98	110

Jake magle smetaju imenito pod jesen brodarenju na Dunavu i po Crnome moru. Obilne jutarnje rose poznate su u ovim stranama već od vremena starijih ruskih vojna. Podneblje je u Bugarskoj u svemu zdravo, samo što je mjestimice zrak grozničav n. pr. na Dunavu imenito u Vidinu, na Marici kod Plovdiva, na Crnome moru kod Burgasa, a i u Sofiji poradi baruština na nedalekom Iskru.

III.

Žiteljstvo.

Rezultati posljednjega brojenja god. 1893. — Neprestano gibanje žiteljstva. Indoevropljani: Bugari (Pavličani, Pomaci); Grci; Rumunji (Vlasi); Jermeni, Arbanasi; Cigani; neke malobrojne narodnosti. — Semovci: Španjolski židovi. — Turski narodi: Osmanlije, Tatari, Gagauci. — Čerkezi.

Po posljednjem brojenju god. 1893. ima ujedinjena Bugarska 3,310.713 stanovnika; od tih 1,691.539 mužkaraca i 1,619.174 žena. Po narodnosti broje:

Bugari	2,505.217
Drugi Slaveni	6.709
Turci	569.628
Grci	58.518
Cigani	51.770
Španjolski židovi . . .	27.551
Tatari	16.290
Niemci	3.620
Jermeni	6.445
Ostale narodnosti (najviše Rumunji)	65.010

Na □ km. živi u Bugarskoj poprieko 33·4 duša; dok u Rumunjskoj žive 43, u Srbiji 47, a u Grčkoj 34 duše. U obće su bolje napučena okružja prijašnje kneževine, nego li okružja bivše Iztočne Rumelije. Najbolje su napučena okružja Sevlievo, Razgrad i Trnovo sa preko 40 žitelja na □ km., a najslabije je napučeno okružje Burgas (samo 19 na □ km.). Još se veća razlika opaža glede napučenosti medju pojedinim kotarima („okolije“). Tako živi na pr. u kotaru trnovskom na □ km. 125 duša, dok su neki kotari kao Peštera (20), Dobrić (19), Balčik (12), Burgas (14·8) i Rupčos (samo 9 na □ km.) vrlo slabo napučeni.

Na 1000 mužkaraca dolaze u Bugarskoj 952 žene, a taj je razmjer kod pojedinih narodnosti različit. Tako dolazi na 1000 mužkaraca kod židova 1007 žena, kod Grka 982, kod Bugara 967, kod Turaka 960, a kod Cigana 943 žene.

Žiteljstvo je u Bugarskoj još i posljednjih deset godina u neprestanom gibanju doseljivanjem, izseljivanjem i preseljivanjem iz jednoga kraja kneževine u drugi. U prvom se redu smanjuje broj Turaka neprestanim izseljivanjem, a zatim nastoje Bugari, da se što više prošire po cieloj zemlji. Ova ekspanzija bugarskoga življa počela je već prije početka XIX. vieka, što je dokazom, kako se je već rano jačala snaga narodna. Nema sumnje, da je samo prijašnja brojna premoć Turaka u ravnicama kriva, što je razmjerno kasno započeo narodni bugarski pokret. U gorskim predjelima izuzev iztočni dio Rodope i Balkana nije se mnogo mienjalo žiteljstvo, a isto tako niti na zapadu, gdje su se Turci, kad su srušili bugarsku državu, naselili samo po gradovima, jer su sela bila dobro napučena. Drugčije je to bilo u velikim ravnicama po Traciji i po iztočnoj podunavskoj Bugarskoj. Ovi su predjeli bili za provale Turaka opustjeli, te su se ovuda Turci mnogo nastanili. Tako n. pr. u okolici Tatar-Pazardžika, Plovdiva, Čirpana, Stare Zagore, Jambola, Karnobada, Burgasa, te dalje k jugu do Drinopolja, gdje ima danas samo riedkih ostataka turskoga življa, jesu imena sela, potoka, šuma, polja, pašnjaka, brežuljaka i gora itd. turska. Od 52 sela kotara čirpanskoga samo su 2, a od 48 sela kotara sejmenskoga samo su 3 sela, što nemaju tursko ime. Plovdiv i Tatar-Pazardžik bijahu u XVI. stoljeću muhamedovski velegradovi sa neznatnim kršćanskim obćinama. Tek u XIX. stoljeću izumiranjem Turaka stao se je pomalo širiti kršćansko-bugarski živalj. U području iztočnoga Balkana i Crnoga mora iza pada bugarske države pod tursko gospodstvo Bugari su starosjedioci jedino u okolišu Šumena, Kotla, Slivna, zatim u nekim dolinama iztočnoga Balkana i u sjevernom dielu Strandža gorja, a Gagauci kod Varne, Grci pak u starim crnomorskim gradovima. Ovuda je naseoba Turaka slabo napredovala. Medju tamošnjim Turcima bilo je osim doseljenika iz Male Azije takodjer potomaka bugarskih, koji su s vjerom Muhamedovom poprimili i turski jezik. U nekim selima, kamo su se Turci doselili, dogodilo se je, da su se Bugari po malo izselili. Ovako su se Turci širili po sjevernoiztočnoj Bugarskoj. U Traciji se je stao jačati bugarski živalj stoga, što su se mnogi Bugari iz Podunavlja, gdje su neprestano vojevali Turci s Austrijom, Poljskom i Rusijom, preselili u mirnu Traciju.

Kad su započeli rusko-turski ratovi za carice Katarine II., nastaje već jače gibanje bugarskoga življa. Naročito pak za rata god. 1828.—1829. vidimo čitavu seobu Bugara od Drinopolja, Jambola, Burgasa i Slivna u Besarabiju, a neki odoše u Vlašku i Moldavsku. No već god. 1833. vraćaju se iz Besarabije natrag, ali ne u svoje stare krajeve, nego u zapuštena sela oko Varne i Provadije. U vrieme mira od 1829.—1877. napučili su opustjelo Podunavlje Bugari iz sjevernih balkanskih pristranaka. Istodobno se mnogi Bugari iz okoliša Čirpana i Stare Zagore preseliše u puste krajeve izmedju Drinopolja i burgaskoga zaliva (Kavakli, Kizil Agač, Jambol, Burgas itd.). Treća znatnija seoba Bugara od Zagore i sa susjednih bregova Rodope i Strandže kretala se je u dolinu dolnje Tracije u okoliš Rodosta, Derkosa i Carigrada. Pokušaj turske

vlade, da se naseobom Tatara (1861.) i Čerkeza (1864.) ojača muhamedovski živalj u Bugarskoj, nije uspio. Prava seoba, koja se je tek posljednjih godina smirila, započe za rata rusko-turskoga 1877.—1878. Odmah na početku okupacije Bugarske po Rusima pobježe mnogo bugarskoga naroda iz predjela oko Stare Zagore, Kazanlika, Gjopse i Zlatice u područje, koje su zauzeli Rusi kod Trnova i Svištova, te se po malo s napredovanjem ruske vojske vraćahu u svoj stari dom. Kad je Pleven pao, pobjegoše svi Čerkezi i velik dio turskoga žiteljstva prema Carigradu, Seresu i Solunu. Kad je bio mir sklopljen g. 1878., vraćahu se kroz tri godine Turci natrag. Dakako mnogi se nisu vratili, te su mnogobrojna turska sela ostala pusta. U to se počeše seliti iz Bugarske oni Turci, što su se bili vratili u zemlju iza mira g. 1878., a i oni, što su za cieloga rata ostali mirni kod kuće. Najviše je Turke potaklo na izseljivanje, što su sada Bugari preuzeli vladu, što nisu bili voljni služiti u kršćanskoj vojsci i što su u obće nastale stalne zakonite prilike, koje Turcima ni malo ne prijaju. K tomu je i turska vlada pogodovala izseljenicima darujuć im zemljišta izmedju Drinopolja i Carigrada i u Maloj Aziji oko Bruse itd. Od g. 1880. do danas sigurno se je izselilo iz Bugarske oko 150.000 Turaka.

Istodobno vraćahu se u oslobodjenu Bugarsku sa svih strana Bugari. Već prve godine iza oslobodjenja vratilo se je u kneževinu i u Iztočnu Rumeliju do 60.000 Bugara, i to iz dolnje Tracije i sjeverne Macedonije. Istina neki su se od tih vratili natrag u svoju prijašnju postojbinu, ali većina se je naselila po opustjelim i od Turaka ostavljenim mjestima, imenito u Varni, Zlatici, u turlučkom kraju, zatim u Sofiji, Dupnici i Kjustendilu. Naskoro su se vratili u oslobodjenu domovinu i oni Bugari, kojih su se pradjedovi izselili u Besarabiju, Rumunjsku, Južnu Rusiju, Banat, pače i u Malu Aziju. Doista krasan momenat, gdje se sinovi iz dalekih strana vraćaju u svoju ljubljenu domovinu, za kojom su u tudjini čeznuli. Unutrašnje preseljivanje traje u Bugarskoj još neprestano. Gorani spuštaju se po malo u doline i ravnice, žitelji iz mršavih krajeva sele u plodnije predjele, gdje je mastnije tlo, dok opet mnogi iz hladnijih balkanskih predjela silaze u pitomiju južnu zemlju. Ovakova preseljivanja podupire i vlada, darujući preseljenicima gospodarstveno orudje. Kako je jako to preseljivanje, najbolje svjedoči, što od 338 kršćanskih sela varnenske i šumenske biskupije imade iza posljednjega rata 135 sela posve nove žitelje, a svi su Bugari.

Razgledajmo sada današnje žiteljstvo ujedinjene bugarske kneževine.

A. Indoevropljani.

I. B u g a r i. Jezgra bugarskoga naroda sjedi u gorama. U novije doba dakako opaža se, kako pomalo u ravnicama crnomorskoga područja i u Traciji, gdje je prije bilo vrlo mješovito žiteljstvo, sve više raste broj Bugara.

Bugari nastavaju od vajkada sredinu i zapad Bugarske. Ovo pravo bugarsko područje zahvata Podunavlje od Timoka do Iskra, sjeverne pristranke balkanskih lanaca od srbske medje do Elene,

čitav zapad na gornjem Iskru i Strumi, više predjele u Srednjoj gori i zapadnu polovicu Rodopskoga gorja. Gotovo samo Bugarima je napučena sjeverna slazina balkanska, gdje u nekim kotarima (Bjelogradžik, Berkovica, Vraca, Orhanije, Trnovo, Drjanovo itd.) sačinjavaju Bugari 92 do 98% svekolikoga žiteljstva. Dalje su još u Balkanu skroz bugarski krajevi oko Kotla i Slivna. Na zapadu ima još manje stranoga žiteljstva; tu sačinjavaju Bugari 98%, pače i preko 99% žiteljstva u mnogim kotarima (Caribrod, Trn, Breznik, Izvor, Kjustendil, Dupnica, Samokov, Iskrec, Zlatica i Novo selo kod Sofije, a sama Sofija 83%). Zapadna i središnja Srednja gora je bugarska (imenito kotari Ihtiman i Panagjurište), a tako i Rodopa (Peštera, Rupčos), gdje stanuju Bugari muhamedovske vjere.

Ostali krajevi Bugarske imaju mješovito žiteljstvo. Najslabiji je bugarski živalj na iztoku izmedju rieke Jantre i Crnoga mora. Na drumu Trnovo-Šumen-Silistrija putovalo se je do nedavna kao i po Turskoj, tako je tu jak bio živalj turski, a Bugari stanovali su jedino u gradovima, kao što Turci na zapadu. Danas se je već i u tom predjelu ojačao bugarski živalj. U prijašnjoj Iztočnoj Rumeliji ima najmanje Bugara na Crnome moru (kotari Anhialos i Aitos). Inače se svuda jača bugarski živalj; pa i u dolini Marice, gdje ima mnogo Grka i Turaka, sačinjavaju Bugari u pojedinim kotarima preko 50%, a u nekim dapače do 90% ukupnoga žiteljstva.

Izvorni se narodni život bugarski iza oslobodjenja znatno preobražuje. Bugari su u jednu ruku poradi svoje osamljenosti za više 100 godišnjega gospodstva ostali vjerni svojim starim običajima, životu i nazorima. U drugu ruku opet, jer nisu Bugari nikakvo narodno središte imali i jer su malo obćili pojedini krajevi medju sobom, razvile su se u narodu bugarskom mjestne osebujnosti kao riedko gdje. Gotovo svaki kraj, svaka dolina ima svoj tip, svoj dialekat, svoju nošnju, svoj temperamenat, a mjestimice dapače svoju mjeru i svoje uteze. Dakako u novije doba iza oslobodjenja, odkad narod diše slobodnim političkim i ekonomskim životom, izravnat će se sve te raznolikosti i opreke imenito novim drumovima, željeznicom, školom i obvezatnom vojnom službom. Pri tom će mnoge narodne osebujnosti izčeznuti, jer svi drže žalibože ono, što je novo boljim, nego li je staro bilo. Razvitkom obćila nestat će osamljenih nepristupnih predjela; narječja, narodno odielo i običaji izgubit će se polagano, a novi će utisci s vremenom ugušiti stare predaje.

Razdioba Bugara na plemena, kao što se nalazi u Crnoj Gori

i u Albaniji, nije se uzčuvala do danas; dapače se i posebna imena za pojedine predjele pomalo već gube. Koliko još ima tih imena, označuju pojedine predjele kao na pr. kod nas Primorje, Krš, Zagorje, Lika, Krbava, Vinodol, Kaštela itd., ili pak označuju osebujnosti pojedinih narječja. Najobičnija etnografska imena protežu se na predjel, gdje stanuje narod, bud na goru, bud pak dolinu ili ravnicu. Tako se na pr. žitelji u sjevernim balkanskim pristrancima zovu Balkandži, t. j. gorani, dok se žitelji u Rodopi zovu planinci; žitelje oko Sofije zovu Pólci, a kod Kratova Poljaci. Južnjaci zovu žitelje iza Balkana Zagorci, a to ime imade povjestničku znamenitost, jer su Srbi, Bizantinci i Talijani zvali u srednjem vieku bugarsku državu sa središtem u Trnovu Zagorje, Zagora, l' imperio di Zagora. Nadalje je poznato ime Šopi za žitelje oko Vrace i Trna, zatim oko Radomira, Sofije, Breznika i oko Kjustendila. Šopi se iztiču visokim rastom i bielom nošnjom. U Rodopi ima raznih naziva. Najpoznatiji je naziv Rupci (Rupalani) sa središtem u predjelu Rupčos izmedju Stanimake i izvora Arde, zatim Mъrvaci (oko Melnika, Seresa i u Bracigovu), Ahrjane od „Agarjane“ (naziv za muhamedovske Bugare, a tim su imenom Grci, Rusi, Srbi i Bugari nekoć nazivali muhamedovce), Čečenci ili Češlije itd. Od narječja nastala su imena Tokunci, Ninjovci, Marači, Tronkovci itd. Etnografski je nadimak ime Tórlaki (Túrlak). Ovim imenom zovu Sofijci svoje susjede oko Caribroda i Pirota, a ovi nasuprot žitelje bugarske priestolnice. I druguda zovu jedni druge ovim imenom. Ime znači ludu, divljaka ili prostaka. Još su poznata imena Variklečkovci (t. j. sebičnjaci) i Brenda.

Sl. 8. Bugarin.

Svojim rastom Bugarin je više malen, nego velik. Gorski žitelji u Staroj Planini od Iskra do Crnoga mora kao i seljaci su-

sjedne podunavske i Maričine ravnice maleni su, sdepasti i koščati, no pri tom elastični. Visoki i vitki su ljudi više u nizinama u Podunavlju od Timoka do Plevna, a u gorama jedino kod Sofije, Radomira i Trna. Tipove Bugara prikazuju nam sl. 8. 9. 10. 11. 12 i 13. Ugojeni su ljudi medju Bugarima riedki, mnogo rědji nego u Turaka. Kosa je u Bugara ponajviše tamne masti, gladka i tvrda, a rudasta je kosa vrlo riedka. Uz posve crnu kosu ima najviše zagasite, koja se u nekih prelieva u zagosito-crvenu; plavokosi ljudi kao u Germana vrlo su riedki. Spomenimo nadalje kano osebujnost u tipu bugarskome malene duboke oči, guste obrve, čelo pravilno, široko, jagodičnice jake, a stoga lice najšire u onoj crti, gdje stoje oči; usta srednje veličine, a ustnice utisnute u jake zube. Brkovi nisu redovito gusti, ter ih riedko briju, dok bradu navadno posve briju. U tamnom licu Bugara vidiš neku mirnoću, dobroćudnost, ali uza to tihu sjetu. I žene imadu miran, iskren pogled; iskrenost i krotkost čitaš im u licu. One nemaju tako oštre i izrazite crte u licu kao mužkarci, srednjega su rasta, punih plećiju, a noge i ruke su im razmjerno malene. Mužkarci su upopreko ljepši od žena, koje

Sl. 9. Šop i Šopkinja.

se više iztiču svojom inteligencijom, nego ljepotom. Po mnienju Jirečekovom žene su ostalih naroda na balkanskom poluotoku ljepše od Bugarka. Najljepše su žene u Bugarskoj kod Šumena, Karlova i Vrace. Ipak treba da iztaknemo, da Bugarke, kad se udadu, ne propadnu tako brzo kao žene susjednih naroda, imenito pak bjelokožne Rumunjke. — Bugarin ima izvrstne mišice, te je vanredno žilav; on lako podnosi velike napore i težak rad. Dakako to vriedi samo za seljaka. Gradski žitelji, kao što u obće inteligentniji slojevi iztočnih naroda, mlitavi su i ne podnose nikakvih napora. Bit će tome razlog, što se u mladosti nimalo ne jačaju, kao i to, što su kršćani kroz viekove bili izključeni od vojničke službe. Po mnienju mnogih i prečeste tople kupelji znatno slabe inteligentniji živalj u Iztoku.

Sl. 10. Bugarka iz Čepina u rodopskom gorju.

Izuzev jake jagodičnice i malene duboke oči ništa nas ne sjeća u Bugara na stare finske Bugare, koji su se razplinuli u slavenskom življu. Još manje ima finskih ostataka u bugarskom jeziku, što je u ostalom posve naravno. Finski i slavenski jezik bili su posve različiti jezici, pak se nisu mogli sliti u kakav novi jezik, koji bi bio mješavina slavensko-finska. Slavenski je jezik posve progutao jezik finski, jedino što finsko pleme nije imalo toliko gibljiv jezik, da bi moglo gladko izgovarati mekane slavenske glasove. Poradi toga nastade u bugarskom jeziku neka tvrdoća u izgovoru samoglasa, koja se do dana današnjega nije mogla posve odstraniti i izgladiti.

Bugarski jezik ima prema ostalim slavenskim jezicima neke osebujnosti, i to u prvom redu, što spolnik nadomješta deklinaciju. Sam se jezik tek u naše doba znanstveno izpituje, te je do nedavna najznatnije djelo o bugarskom jeziku bilo na pismenim izvorima sastavljen priegled bugarskoga jezika u Miklošićevoj sravnjujućoj slovnici slavenskih jezika. Sa Hrvatom može se dosta lako razumjeti Bugarin. Ruske knjige razumije svaki obrazovan Bugarin, ali

ruski govoriti treba da napose uči, pa iza višegodišnjega učenja još se odaje Bugarin, kad govori ruski, time, što grieši u padežima, te se težko privikne na mekane ruske glasove. U glasovima ima u bugarskom jeziku mukli poluglas ь. U iztočnim se narječjima svaki nenaglašen samoglas oslabi. Ostatak nosnih samoglasa (poljski ă i ĕ) živi samo u pojedinim riečima na krajnjem jugozapadu. Značajan je bugarski samoglas ѣ, koji se na iztoku izgovara ja, a na zapadu é. Na prieglas samoglasa znatno utječe u raznim krajevima vrlo različit naglas; na iztoku pada naglas prema koncu rieči, a na zapadu prema početku. Budući da nema razlike izmedju kratkih i dugih slovaka, bugarski je jezik prema hrvatskom monoton, a govori se brzim tempom. Spolnik je nastao u bugarskom jeziku od pokaznog zaimena, te se imenici zapostavlja. On se amo tamo javlja i u ruskim narječjima. U Bugarskoj mu ima tragova u sredovječnim rukopisima. Stariji mu je oblik trostruki spolnik, koji se je sačuvao u nekim gorskim krajevima: glava-ta, glava-na, glava-sa ili glava-va, što bi odgovaralo našemu ona glava, ta glava, ova glava. U nekim krajevima glasi u mužkom rodu t (— ьt, — at,) a u ženskom uviek — ta. Od sklonitbe sačuvao se je samo nominativ kao glavni padež mjestimice s ostatkom staroslavenskoga svršetka na ь: grado (inače grad kao u nas) i grada u nekim narječjima, u kojima taj svršetak nadomješta mužki spolnik. Jedino u gorskim krajevima izmedju gornje Nišave i Strume javlja se akuzativ kao drugi glavni padež.

Sl. 11. Šopkinja iz sofijske okolice.

Glagol ima kao i u našem jeziku imperfekat i aorist, oba vremena, koja u sjevernoslavenskim jezicima treba da se opisuju. Futur se kao i kod nas označuje sa glagolom hoću („šte piše," pisat ću ili za pravo hoću pisati). Infinitiv se je izgubio kao i u novogrčkom („da piše" pisati, za pravo da pišem.) Veliko bo-

gatstvo rieči u bugarskom jeziku svjedoči svojom starodrevnosti o konservativnom karakteru bugarskoga naroda. Turskih rieči ima razmjerno malo u jeziku, pa se stoga Bugari, koji za svaku stvar u kući rabe slavenske izraze, podrugivaju srbskim gradskim žiteljima, koji rabe mnoge turske rieči. Nasuprot ima u bugarskom jeziku mnogo grčkih rieči, što su u jezik prešle već u bizantsko doba, a napokon ima i nešto romanskih rieči u bugarskom jeziku. Tvorba je rečenica jednostavna i jasna, jer je gubitkom participa i mnogih padeža slavenske sklonitbe stilizacija laka gotovo kao u englezkom jeziku. Današnji književni jezik u Bugara nije dotjeran, bud što nije još dovoljno izpitan živi jezik, imenito sintaksa, bud poradi jakog utjecaja stranih jezika i velikog broja francuzkih rieči i ruskih fraza u službenom jeziku. Tu ima još dosta posla za bugarske jezikoslovce, da temeljito prouče živ narodni govor. Ćirilsko pismo bugarsko ima jedno slovo (ѫ) više, a nekoliko slova manje nego Srbi i Rusi. Ortografija je još nestalna i težka, a k tomu je velika razlika izmedju pisma i govora. Najviše se širi ortografija književnoga družtva u Sofiji.

Narječja ima mnogo u zemlji, ali su slabo izpitana. Obično se diele narječja u dvije skupine: na iztočno i zapadno narječje, a mnogi razstavljaju od iztočnoga jezika kao treću skupinu osebujni govor u Rodopskom gorju. Najljepše i najčišće se govori nedaleko tromedje spomenutih glavnih narječja u središnjem dielu Srednje gore. Iztočno je narječje osnov današnjemu književnom jeziku, jer je većina prvih novobugarskih književnika potekla iz područja iztočnoga i središnjega Balkana. Starodrevno je rodopsko narječje (rupski jezik). Zapadno narječje seže na zapad do srbskoga, arbanaskoga i grčkoga jezika. Ovo je narječje donekle slično srbskomu jeziku, ali ima i različit glasovni sustav, te je svojim tipičnim pojavama nalično na oblike ostalih bugarskih narječja. I ovo je narječje dobro zastupano u književnosti.

Po svome karakteru čini ti se Bugarin na prvi pogled miran i flegmatičan, no motriš li ga pobliže, opazit ćeš, da se pod izvanjskom mirnoćom često krije žestoki kolerički temperamenat. Bugarin nadalje nije toliki sanjar, on ne teži za veselim uživanjem kao drugi balkanski narodi. On je veoma triezan u svakom pogledu i sve dobro proračuna; on je u radu neumoran bud kao ratar na polju, bud opet kao zanatlija. I u priprosta Bugarina uz prirodjenu seljačku lukavštinu krije se oštar i pronicav sud; neobičnom lakoćom i liepim uspjehom napreduje on svuda kao djak, vojnik, obrtnik, trgovac. Bugarin je ponajviše blage i mirne ćudi, iznimno je svadljiv i osvetoljubiv. Gdjekada znade biti svojeglav i prkosan. Za burnih vremena kod izbora, pobuna i ratova znade se silno oduševiti, te se iztiče fanatizmom i neobičnom energijom. Inače Bugarin nije odan strastima, on brzo ohladi i sliedi svoj razbor, koji ga vodi putem praktičnosti, rada i štedljivosti.

Bugarin živi posve jednostavno, on je s malim zadovoljan. Kruh, paprika, slanina, bieli luk obična su hrana bugarskome se-

ljaku. Kao što u obće na jugu evropskom i Bugarin se hrani ponajviše rastlinskom hranom. „Terminologija jela ne zadaje mnogo posla niti slavisti niti bizantologu, k tome nije niti narodna". Po mnienju mnogih Turci su istom postali učitelji balkanskih naroda u priredjivanju jela. Osim vina i rakije (tropica i šljivovica) pije se i boca, hladno, smedje, neprozirno piće od ječma, koje nije opojno. Bugari su vrlo umjereni, u njih ne treba zakona protiv pijanstva; jedini Šopi u kotlini sofijskoj na glasu su, da piju rado rakiju. Jelo i pilo je kod Bugara nuzgredna stvar, stoga nema u zemlji odurnih prizora neumjerenosti, pijanstva i proždrljivosti, kakovi se vidjaju dalje k sjeveru evropskom. Duhan se puši, a kava pije po cieloj zemlji; opium uživaju samo gradski Turci.

Bugarin uz svoju umjerenost, ozbiljnost i neumornu radljivost pri svakom poslu i poduzeću snuje i računa, koliko bi mogao prištediti. Razsipnika nema medju Bugarima, jedino se znade gdjekada dogoditi, da se tko prevari u računima, ili možda iz političke tvrdoglavosti previše potroši. Najštedljiviji su macedonski Bugari. U Sofiji se gdjekoji niži činovnici s malom plaćom uz veliku štedljivost pače i stradanje za kratko vrieme okućiše. Razkoš i izvanjski sjaj ne pozna Bugarin. I naobraženi slojevi bugarskoga družtva odievaju se doduše na evropsku krojenim odielom, ali od proste bugarske vune („šajaka"), a pokrivaju glavu običnom šubom. No evropsko pokućstvo našlo je u Bugara mnogo kupaca odmah iza oslobodjenja, a isto tako usljed čestih sjajnih zabava kod dvora i diplomata poprimile su bugarske gospodje skupocjeno i elegantno zapadnoevropsko odielo i modu. To je dakako rodilo opozicijom, koja ide za tim, da se održi u zemlji narodno odielo i makar surovi proizvodi domaće industrije.

Narodno je odielo u Bugara vrlo slikovito i raznoliko imenito kod žena, kao što se razabira na slikama od 8—13. Bugarin si glavu pokriva ponajviše crnom kapom iz ovčje kože („gugla"). Po gradovima se nose takodjer takove kape (kalpaci), samo što su finije od seljačkih. U Maričinoj se dolini nose takodjer crni turbani, a kod Sofije fes. Haljinac i široke hlače većinom su od tamne vune („aba"). Hlače su pod koljenom navadno podvezane. Jedino na zapadu kod Vidina, Sofije i Trna nosi se bielo odielo i posve uzke hlače. Na šavovima i okrajcima je odielo ukrašeno gajtanima različitih boja. Bugarin nosi tamnocrveni široki pojas od nekoliko metara duge vunene tkanine, koji se ovija 10 do 15 puta oko tiela. Pojas mu

drži toplim želudac i čuva od prehlade. U pojasu nosi rubac, nož, novac, a kadkada samokres i drugo oružje. Zimi na dugi vuneni haljinac navuče još kožuh, koji pri ružnom vremenu preokrene tako, da su dlake izvana. Narodna obuća su opanci, ali imućniji nose već čižme. Biela je košulja na prsima i na širokim rukavima liepo obšita ili vezena u raznim krajevima raznolika. Po gradovima nose se Bugari na zapadnoevropsku („à la franka").

Žene se upoprek više drže svoje stare slikovite nošnje nego

Sl. 12. **Macedonski Bugari** (ciela porodica).

mužkarci. Imenito se u gorskim krajevima, koji manje dolaze u doticaj s ostalim svietom, sačuvala još posve čista stara nošnja. Haljine su im različite boje, haljetak ili doramak je obično bez rukava, a pregača je ponajviše bogato vezena. Košulja viri redovito izpod haljine. Pojas tri do četiri prsta širok ili je od kože, ili pak od modre ili crvene vune liepo vezen, gdjekada od srebra. Žene pokrivaju glavu rubcem, a djevojke su ponajviše gologlave. U Rodopskom i Strandža gorju nose žene kao u Hercegovini fes, a nad njim bieli rubac, u dolini pak Marice nose žene crni turban, a pod njim bieli

rubac. Na kosu prikapčaju u mnogim krajevima perčin („kocak“ ili „kosičnik“) od kozje ili ovčje vune, obavit sitnim srebrnim novcem. „Šopkinje“ oko Sofije nose čitav niz srebrnih novaca u kosama i

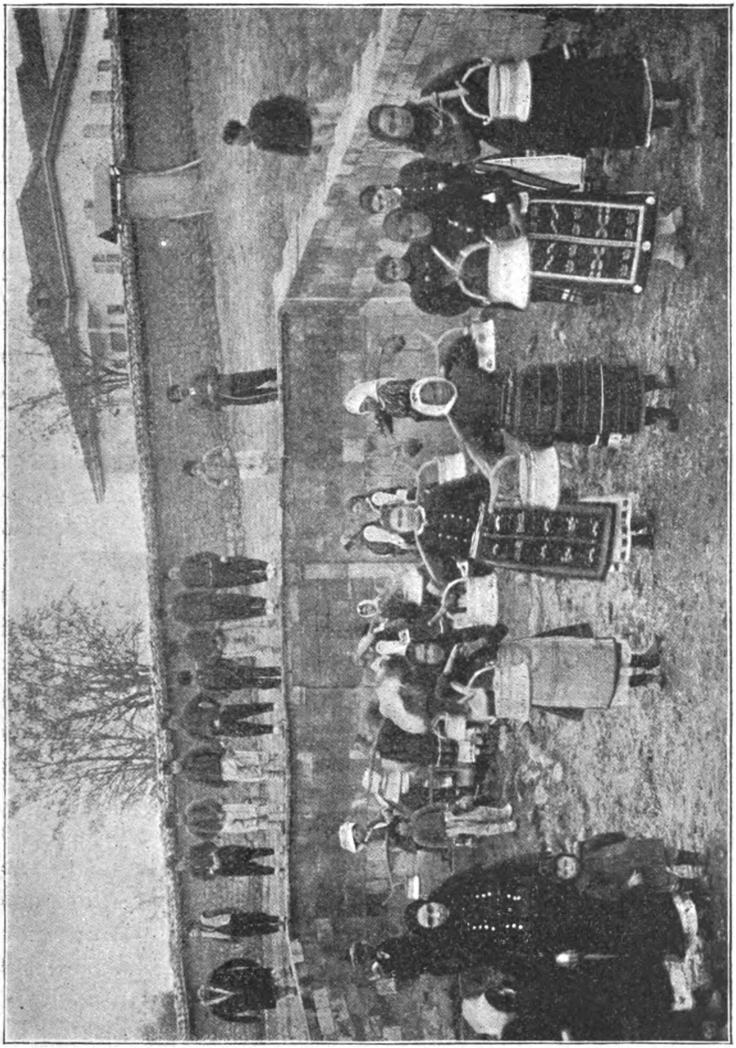

Sl. 13. Seljakinje iz vidinske okolice nose vodu iz česme.

oko pojasa („nanizi“ ili „sinci“). K tomu stavljaju ljeti u kosu čitav diadem od cvieća. Bogatije žene nanižu oko vrata staklene koralje ili zlatni novac („altъni“). Odielo žena je raznolike boje počevši

od crnoga odiela u Srednjoj gori do bielog poput sniega odiela u Lompalanki, te od tamnomodrog u Rodopi i oko Vitoše do zelenog odiela u Kjunstendilu. Pregače i pojasi su ponajviše crvene boje. Tkaninu za to liepo narodno odielo izradjuju same žene kod kuće, a i same ju bojadišu.

Bugari su u obće nabožni. Oni su za 500 godišnjega sužanjstva ostali vjerni vjeri svojih otaca, ili kao što sgodno jedan pisac kaže, „nisu za to vrieme zaboravili na Boga, a zato nije niti On na njih zaboravio“. Živa vjera u Boga i nabožnost imenito se iztiče u običajima prigodom većih kršćanskih blagdana, koji se slave od prilike onako kao u Hrvata i u Srba. Kod tih slava ima i ostataka iz starih poganskih vremena (Koleda, Veliki dan, itd.). Glavni su blagdani Božić, Novo ljeto, Bogojavljenje, dan sv. Lazara pred Cvjetnicom, Uzkrs, Gjurgjev dan, itd. Kao svi vjernici grčkoiztočne crkve tako i Bugari obdržavaju stroge postove u oči velikih blagdana a i inače, kao što smo to razložili u opisu Rusije (Knjiga V. Dio I. Str. 190 i 191. ovoga djela). Osim spomenutih glavnih praznika imade više manjih praznika, pa i svaki kraj imade posebne praznike, gdje se narod sastaje na sbor (slika 14.). Razumieva se, da se nijedan praznik, nijedan sbor, nijedna narodna „veselica“ ni obiteljska zabava ne slavi bez narodnoga plesa „horo“ zvanog (sl. 15.), koji je Bugarima ono, što je našemu narodu „kolo“. Gajde su narodno glasbilo u Bugarskoj. Pjesmu vole Bugari kao i ostali Slaveni već od vajkada. Bugarin pjeva u kući, kod zabava, u šumi, u polju, imenito kod žetve, itd. I kod obiteljskih svečanosti kao što su porod, krštenje, zaruci, vjenčanje (sl. 16.) itd. imade liepih običaja, koji se donekle podudaraju sa navadama kod drugih Slavena, ali mimo to imaju još pojedini krajevi svoje posebne običaje.

Spomenimo napokon još ovo. Zadružni život nije bio nikada tako razvijen u Bugara kao u Hrvata i Srba. Danas ima još nešto zadruga samo u zapadnoj Bugarskoj, kao što je to razložio narodni ekonom i bivši ministar financija u Bugarskoj J. Gešov u svom spisu „Zadrugata v zapadna Bъlgaria“. Za koje vrieme nestat će i tih posljednjih zadruga. Obiteljski je život u Bugara ponajviše uzoran i blagoslovljen mnogobrojnim porodom. U gorskim je krajevima običaj, da se mladići vrlo rano žene. Žena je u Bugarskoj ugledna, te se u obiteljskom životu mnogo više uvažava, nego u ostalih iztočnih naroda.

Katolički Bugari zovu se i Pavličani, kojim su se imenom

prvobitno označivali Bogomili. Bugara-katolika ima u svemu u kneževini oko 14.000 duša, a stanuju na sjeveru kod Nikopolja na Dunavu, a na jugu na Plovdivskoj ravni. O njihovoj prošlosti ima točnih

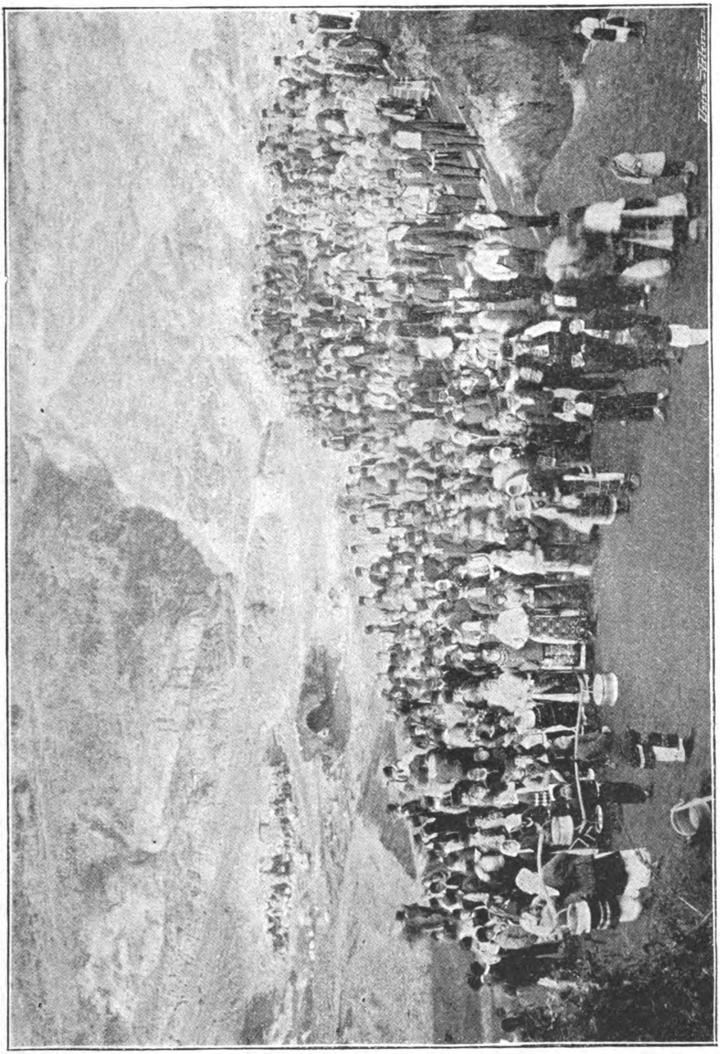

Sl. 14. Sbor na selu u vidinskom okružju.

podataka u sbirci izvještaja papinskih misionara, što ju je na sviet izdao god. 1887. troškom jugoslavenske akademije u Zagrebu (XVIII. knjiga „Monumenta“) učeni franjevac o. Euzebije Fermedžin, porietlom

Bugarin iz Banata. Do XVII. stoljeća bili su Pavličani još razkolnici držeći se donekle bogomilske nauke. Oni su živjeli za sebe izbje-

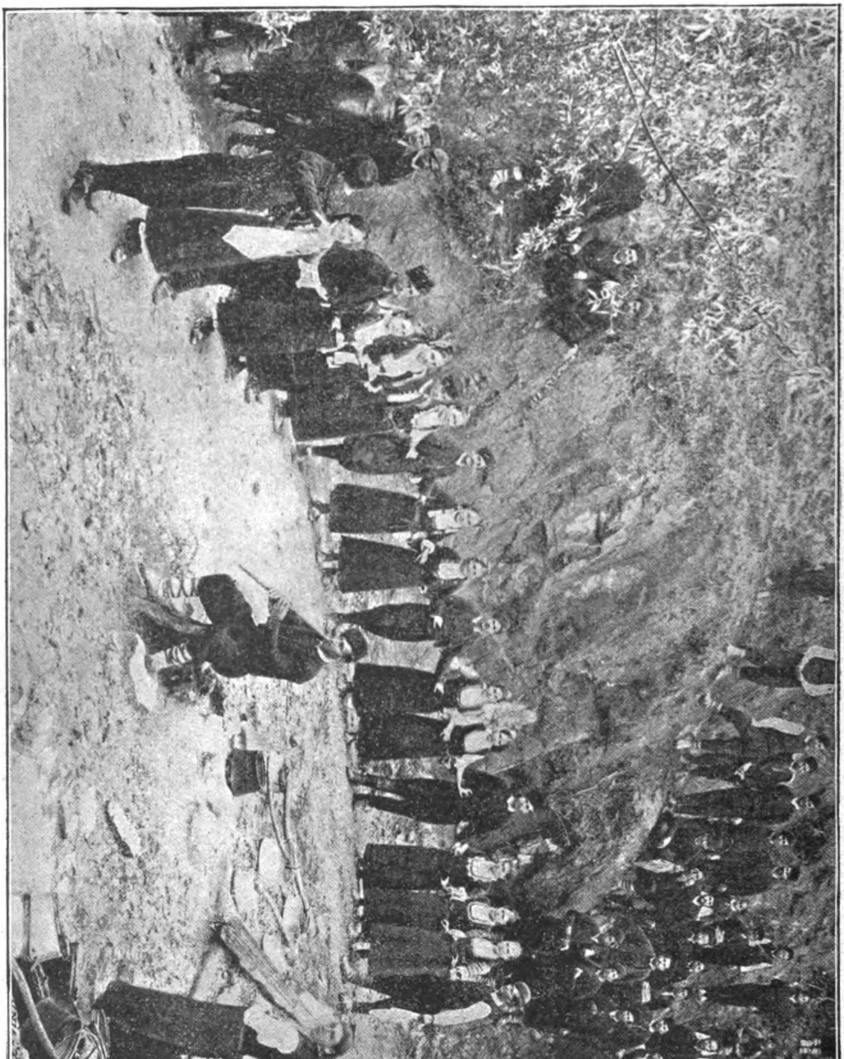

Sl. 15. Bugarski narodni ples „horó".

gavajući svoje suplemenike pravoslavne vjere. Mrzili su propelo i slike, te su pravoslavnima predbacivali kumirstvo. Po izvještajima

misionara obavljali bi krštenje tako, da su kršćenika na četiri mjesta dotakli gorućom sviećom i to bi oni zvali krst ognjem sv. Ivana Krstitelja. Biskupa nisu imali već, samo svećenike. Od svetih knjiga imali

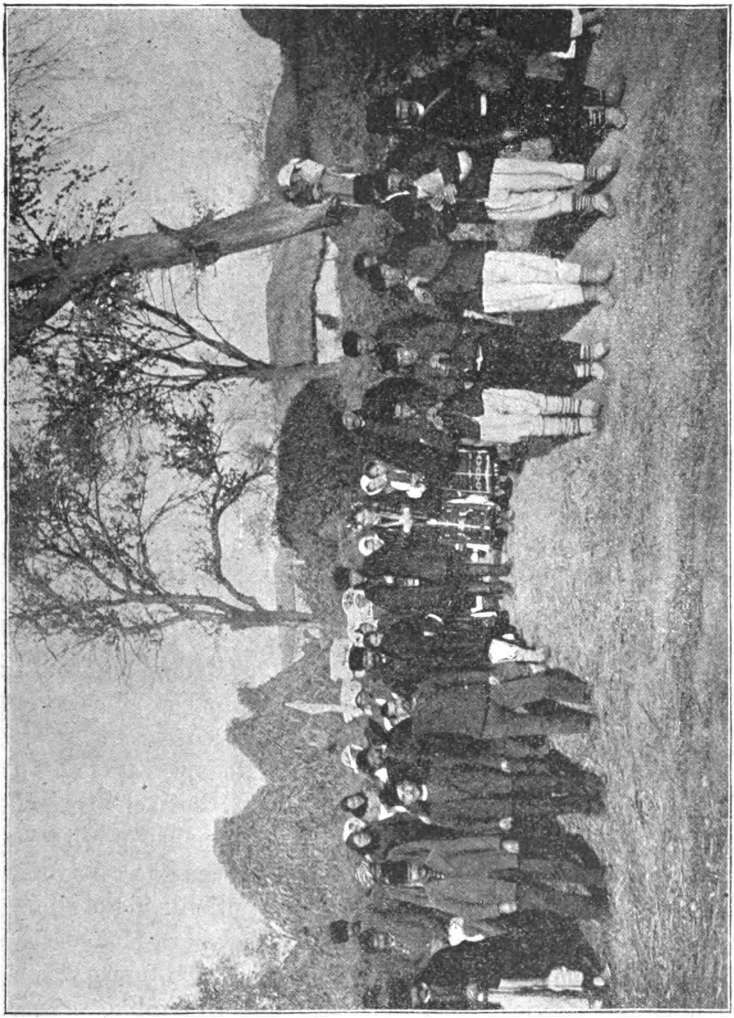

Sl. 16. Svatovi u vidinskoj okolici.

su evangjelja, poslanice apostola Pavla, apostolsku povjestnicu i apokalipsu u staroslovjenštini na pergamentu. Neki su kodeksi bili bosanskoga podrietla pisani u doba kralja Tvrdka I. Oni su obdr-

žavali postove, svetkovali nedjelju i neke blagdane, te su uz bugarska narodna imena imali i kršćanska krstna imena kao Ivan, Dimitr itd.

Osamljenost i opreka prema iztočnoj crkvi dopriniela je najviše k tomu, da su Pavličani pristali uz rimsku crkvu. Prvi je o tom s uspjehom radio franjevac iz Bosne Fra Petar iz Tuzle, koga je postavio papa Kliment VIII. za bugarskoga biskupa (1592.—1603.). Kasnije nastojahu o razširenju katoličke vjere u Bugarskoj i domaći sinovi Bugari, zatim Bošnjaci i neki Dubrovčani. U XIX. vieku došlo je do velikoga pokreta u Bugarskoj u prilog katoličkoj crkvi. Razlog je tomu fanatizam Grka, koji su tlačili u crkvi i u školi Bugare. Grci su izključili sv. Ćirila i Metodija iz kalendara, a još su bolje stali bjesnjeti protiv svega, što je bugarsko, iza god. 1829., kad se je osnutkom grčkoga kraljevstva njihovo narodno čuvstvo još više uzoholilo. Oni su dapače u crkvama i samostanima spaljivali slavenske rukopise. Posljedica toga bijaše, da je g. 1860. podpisalo oko 2000 Bugara „akat sjedinjenja“ s Rimom, te su ga poslali po posebnom poslanstvu sv. otcu Piji IX. u Rim. Papa je s velikim veseljem primio poslanstvu i zaredio bugarskoga svećenika Sokolskoga za biskupa, a ujedno je potvrdio Bugarima slavensko bogoslužje. Kasnije se je sa strane Rusije mnogo s uspjehom radilo protiv pokatoličenja Bugarske. Nadajući se naime Bugari oslobodjenju izpod turskoga jarma od pravoslavne Rusije prestali su u većem broju prelazati na katoličku vjeru. O današnjem uredjenju katoličke crkve u Bugarskoj bit će kasnije govora.

Bugari-kršćani zovu svoje suplemenike Bugare-muhamedovce Pomaci. Odakle im to ime, ne zna se pravo. Broj Pomaka, t. j. Bugara-muhamedovaca u kneževini nije velik; u svemu se danas računa na 20.000 duša. Najviše ih ima u Rodopi, zatim nešto na sjeveru Balkana oko Lovča, Plevna i Rjahova. Pomaci nisu svi na jednom poprimili vjeru Muhamedovu. Neki su naime prešli na muhamedovstvo odmah iza pada Trnova, kad je bugarsko carstvo spalo pod Tursku. Kasnije su opet neki Bugari poprimili vjeru Muhamedovu za sultana Selima I. (1512.—1520.) i napokon za Muhameda IV. (1656.—1661.) Pomaci su postali osobitom podporom turske vlasti, jer su joj bili dušom i tielom odani. Istina, oni nisu toliko privriedili za osmanlijsku vlast, koliko n. pr. Bošnjaci-muhamedovci, jer ih je razmjerno malo bilo, ali je i iz njihovih redova proizašlo više znamenitih borilaca za tursko gospodstvo kao n. pr. poznati Derviš-paša, Tahir-paša, turski pravnik Dževdžek-paša itd.

Pomaci mužkarci (sl. 17.) odievaju se na tursku sa bielim ili šarenim turbanom, a žene nose pod turskim ruhom bugarsko narodno odielo. Jezik im je pun turskih izraza, pa i oni, što govore dobro bugarski, rabe turske brojnike. Ima u njih običaja, koji nas opominju na doba prije islama. Tako je n. pr. u Rodopi, a i kod Lovča običaj, da na turski blagdan „Bajram“ djevojke plešu bez koprene, da ih mladići, koji se kane ženiti, mogu vidjeti u lice, ali dakako iz daleka. Pomaci kod Lovča slave i kršćanske blagdane

Sl. 17. Pomaci iz Rodope.

sv. Gjurgja, sv. Dimitriju, 40 mučenika, dapače i sam Uzkrs. Inače su Pomaci oduševljeni pristaše islama, te se drže vjerskih propisa točnije, nego sami Osmanlije. Kod Pomaka (a i kod kršćanskih Mrvaka) našlo se je pjesničkih tradicija ne samo iz kršćanskoga, nego imenito i iz predkršćanskoga doba. O tim se je pjesmama, što ih je izdao na sviet Stjepan Verković, arheolog u Seresu u Macedoniji pod imenom „Veda Slovena“, vrlo mnogo razpravljalo. J. Jiriček je posumnjao ob originalnosti i narodnoj naravi tih pjesama, dok ih opet neki drže autentičnima.

Bivši profesor slavistike, dr. Geitler, na sveučilištu u Zagrebu, koji je proučio sbirku Verkovićevu (do 250.000 stihova), u velike ju cieni, a zabacuje sbirku Srbina Milojevića i Bugarina Rakovskoga.

Uslied krvavih dogadjaja g. 1876. došli su Pomaci u opreku sa Bugarima. Od onda se opažaju medju Pomacima dvije struje: jedna staroturska, a druga moderna, koja ide za tim, da se posve prislone uz kneževinu. Ovi polaze u fesu ili turbanu srednje škole u Plovdivu i Sofiji i pučke škole u Čepinu i Rupčosu, te u okolici Rjahova. Do političke znamenitosti ne mogu se dovinuti ti muhamedovski Bugari u mladoj kneževini već stoga, jer su malobrojni.

II. Grci su u Bugarskoj većim dielom gradski žitelji, i to trgovci, zanatlije, vinogradari a u primorju ribari i solari. Kao svuda tako su i u Bugarskoj okretni, prometni, vrlo sposobni, napredni i željni nauke; žene su im ponajviše vrlo liepoga tipa. Odnošaj izmedju Bugara i Grka nije osobito prijatan, što je posve naravno, kad se pomisli, što je bugarska crkva i škola pretrpjela pod turskom vladom od Grka. Ta se opreka izticala osobito u Varni iza oslobodjenja. U Iztočnoj se je Rumeliji mnogo pogodovalo grčkome življu i njihovom jeziku, koji je uz bugarski i turski bio jezik službeni. Odkad je sdružena Iztočna Rumelija s kneževinom promienile su se prilike, te je grčki živalj i jezik dosta zapostavljen.

Grci su u Bugarskoj u dvjema područjima na okupu, i to u crnomorskom primorju i u unutrašnjoj zemlji duž Tundže i Marice. Primorski Grci oko burgaskoga zaliva jesu starosjedioci grčkih gradova Sozopola, Anhiala, Mesembrije i mjestâ na glavini Emonu. Ima ih u svemu do 14.000 duša. Drugo središte primorskih Grka je okružje Varne (starogrčki Odessos). Istina, da je tu uviek bilo starosjedioca Grka, ali danas veći dio u Varni, a i u okružju pripada Gagaucima, koji kod kuće samo turski govore, a sada kano da kolebaju izmedju bugarštine i grštine. Grci na dolnjoj Tundži (Karioti zvani) jesu vrtljari i ratari, a stanuju u okružju Kavakli, Kizil Agača, Jambola i Haskoju. Na sjevernom podnožju Rodopskih planina je Stanimaka, veliki grčki jezični otok (do 10.000 duša) usred bugarskoga i turskoga življa. Ovi su Grci potomci bizantskih Grka, koji su nekoć kao turska posada Plovdiv i gradove Rodope branili protiv bugarskih navala. Ovi su Grci i danas protivnici Bugara, koji ih zovu „Langeri-te“ (po novogrčkom ὁ λάγγερας = vino), jer se bave vinogradarstvom. S ovima su u svezi Grci plovdivski, kojih ima oko 4000 u gradu. Tobožnji Grci u Pešteri za pravo su

Vlasi, pa govore kod kuće rumunjski. Nema sumnje, da je grčkoga življa od vremena sredovječne borbe izmedju Bugarske i Bizanta mnogo više u zemlji bilo nego danas. Ipak treba da iztaknemo, kako se osim spomenutih okružja, u kojima ima na okupu po više hiljada Grka, nalaze omanje grčke kolonije po svim trgovačkim gradovima u Bugarskoj (Rušćuk, Sofija, Silistrija, Tatar-Pazardžik itd.), a i u svakom okružju naći ćeš amo tamo po kojega Grka kao kramara ili krčmara. Napokon spomenimo i to, da ima u gorama Grka, koji izpoviedaju vjeru Muhamedovu.

III. Rumunja ili Vlaha ima u Bugarskoj preko 50.000 duša. Rumunji, doseljenici iz kraljevine Rumunjske (tako zvani Dako-Rumunji), stanuju duž desne obale Dunava (oko 44.000 duša), dok su macedonski Vlasi (oko 7000 duša), raztreseni po gradovima kao zanatlije, trgovci, krčmari, te se zbog osamljenosti po malo pretaču u Bugare. U Podunavlju ima najviše Rumunja kod Silistrije i Tutrakana, zatim iznad Nikopolja prema Plevnu i Rjahovi i napokon najviše u sjevernozapadnom kutu Bugarske izmedju Dunava, Timoka i grada Vidina. Rumunji u bugarskom kao i u srbskom Podunavlju doselili su se u prošlom i u našem vieku iz Rumunjske, gdje su boljari vrlo tlačili seljake. Ovi su Vlasi kao i oni u sjevernoiztočnoj Srbiji mjestimice u neprekinutom doticaju sa svojim suplemenicima u Rumunjskoj. Rumunji se drže čvrsto svoga jezika, premda vlada u javnom životu u Bugarskoj bugarski, a u Srbiji srbski jezik. Oni se razlikuju od Bugara i Srba i svojom nošnjom. Mužkarac pozna se odmah po ogromnoj šubari, po kožuhu i po bielim, izpod koljena povezanim gaćama. Žene se vrlo slikovito odievaju. Glava je imenito u djevojaka prepletena novcima i cviećem tako, da se kosa jedva vidi. Biela je široka košulja prepuna nakitâ; pregača sprieda i straga viseća, a pojasom privezana, izvezena je šarovito poput saga. Rumunjima vidiš u licu romanski tip; okrugljasti crnomanjasti obraz, vatreno oko i velika živahnost u kretnjama, koja opominje na Talijane. — Macedonskih Vlaha ima najviše u Pešteri i u Rodopskoj planini.

Napokon spomenimo, kako u Bugarsku u planinske predjele dolaze na pašu sa svojim stadom Vlasi-nomadi (Kucovlasi; Karačani, koji govore grčki). Oni ostanu u zemlji od Gjurgjevdana do Krstovog dana (14. rujna), a onda se s planina puštaju u ravnice. Prije su redovito na ravnicama izmedju Drinopolja, Marmarskoga mora i ušća Marice probavljali zimu, a zatim su s proljeća išli opet u bugarske

planine. U najnovije su doba imenito carine znatna zapreka nomadskom seljenju vlaških pastira, stoga redovito ne idu na zimu iz Bugarske, nego ostaju blizu svojih ljetnih pašnjaka u primorju kod Burgasa i Anhiala, ili u ravnicama izmedju Varne i Vidina, ili na podnožju Balkana kod Vrače, Lovča, Trnova, Šumena itd. Ovi nomadski pastiri zovu se doduše sami Vlasima, ali njihova narodnost gubi se sve više. Jezik im je pun grčkih rieči; mužkarci medju njima govore bugarski; mnogi su dapače od njih boraveći zimi u prijašnja vremena u grčkim predjelima zaboravili svoj materinski jezik, te se izdavaju za Grke. Ovaj nomadski pastirski život macedonskih Vlaha je staroga podrietla. Tako se već u XI. vieku spominje, da su Vlasi iz Tesalije pošiljali svoja stada ljeti na pašu u Bugarsku. A tako je od onda ostalo do dana današnjega.

Sl. 18. Ciganin trhonoša.

IV. Jermena (bugarski Ermenec, Ermenka) imade oko 6000 u Bugarskoj. Oni pripadaju gregorijanskoj crkvi, a obično govore turski. Najviše ih ima u Varni, Šumenu, Ruščuku, Plovdivu itd. Oni su ponajviše tumači za strane jezike, zanatlije, krčmari, prodavači duhana, brijači, sluge i kočijaši. Vrlo su marljivi i lukavi.

V. Arbanasi. Prigodom posljednjih popisa žiteljstva u Bugarskoj nabrojeno je Arbanasa samo nekoliko stotina. Prije ih je više bilo, ali god. 1829. izselili su se s Rusima u Besarabiju. Isto tobožnje veliko selo Arbanasi kod Trnova nije arbanaskoga, nego grčkoga podrietla.

VI. Cigana ima u Bugarskoj preko 50.000 duša, te se diele na stalno naseljene i na skitalice. Kakovi su po ostalom svietu, takovi su i u Bugarskoj, naime nečisti i u svakom pogledu niža rasa

ljudi. prezirani od ostalih žitelja, što nam potvrdjuju razne rečenice u bugarskom jeziku, kao n. pr.: laže kao Ciganin, daj Ciganinu kruha, da te prokune, ili da postane Ciganin carem, najprije bi dao objesiti svoga otca itd. Cigani su se pojavili na balkanskom poluotoku u XIV. stoljeću. Oni potječu iz Indije, te govore medju sobom indijskim jezikom. Većina ih je vjere Muhamedove, ali ima medju njima i kršćana, na pr. u Slivnu, Kotlu, Eleni itd. Slika 18 prikazuje Ciganina-trhonošu.

Od ostalih naroda imade još Indoevropljana u Bugarskoj i to Srba oko 3000 duša. Osim sela Brakovci na Timoku ima ih po gradovima gdje su trgovci, krčmari, zanatlije itd. Spomenimo ovdje i to. Kao što ima Bugara u Srbiji, isto tako imade i Srba u Bugarskoj, više od 3000, ali jedni drugih službeno ne priznavaju. Rusa ima u svem oko 1200 duša, nadalje nešto Čeha, Hrvata, Slovenaca, zatim nekoliko Francuza, Niemaca i nešto Perzijanaca, koji su ponajviše prodavači duhana.

B. Semovci.

Poznato je, da su karpatske zemlje Ugarska, Galicija, Rumunjska, ruska Poljska i Mala Rusija jako napučene židovima po gradovima i po selima. Ovi židovi govore većinom njemački. Na balkanskom poluotoku ima takodjer židova, ali znatno manje i ovi govore ponajviše španjolski. Budući da se Srbi, Bugari, Grci, Arbanasi i južni Rumunji izvrstno razumiju u trgovinu, te su lukavi i štedljivi, a ne trpe konkurencije, to ne mogu medju njima uspievati židovi kao što n. pr. u Hrvatskoj i Slavoniji. Gradjani Trnova i Svištova, sve sami rodjeni trgovci, ponose se time, da u njih ne može židov da živi. U Bugarskoj ima u svem oko 27.000 židova. Najmanje ih ima u gorskim predjelima. Najmnogobrojnije su židovske obćine u Sofiji, Plovdivu, Šumenu, Ruščuku, Vidinu i u obće u većim gradovima. Španjolski su se židovi doselili na balkanski poluotok u XVI. stoljeću, kad su bili prognani iz Španjolske i Portugalske. Glavna su im siela bila u Carigradu i Solunu, odakle dodjoše i u Bugarsku. Oni su iztočnjačkoga tipa, svietle kose, vrlo poduzetni i marljivi kao svuda. Bogataša ima medju njima jedino u Sofiji, Plovdivu i Burgasu. Jezik im je kastilsko narječje, pomiešano hebrejskim, arapskim i turskim riečima. U novije vrieme uzmiče kod njih jezik španjolski pred francuzkim. Čim se je naime Bugarska oslobodila izpod tur-

skoga gospodstva, parižka je „Alliance israélite“ podigla na cielom iztoku u svim mjestima, gdje imade španjolsko-židovskih obćina, dakle i u Sofiji, Plovdivu i Varni posebne škole za židove s francuzkim nastavnim jezikom. Tu su učitelji ponajviše rodjeni Marokanci, uzgojeni u Francuzkoj. Uz francuzki jezik uči se u tim školama i bugarski, te španjolski židovi u Bugarskoj polaze i državne srednje škole. S Bugarima se španjolski židovi dobro pogadjaju. Kod izbora glasuju svi za vladu i to u velikom broju po komandi. — Njemačkih židova iz Rumunjske, Ugarske ili Rusije ne vole Bugari, pak ih imade u svemu vrlo malo u Bugarskoj.

C. Turski narodi.

1. Turci (Osmanlije). Turski je živalj unatoč jakome izseljivanju iz Bugarske ipak uz Bugare najmnogobrojniji u zemlji, te broji do 17·2% svega žiteljstva. 5/6 sviju Turaka u kneževini živi u okružjima Trnova, Sevlijeva, Ruščuka, Silistrije, Razgrada, Šumena i Varne sjeverno od Balkana, a u okružjima Burgasa, Slivena i Haskoja južno od Balkana. Najviše dakle Turaka u kneževini živi na iztoku, t. j. u okolišu Crnoga mora. U zapadnoj Bugarskoj ima razmjerno malo Turaka na selu, već jedino po gradovima. Prema sezanju Turaka po Bugarskoj razširen je i jezik turski. U Podunavlju k iztoku od rieke Jantre kao i u Iztočnoj Rumeliji razumiju kršćani, pa i žene većinom turski, dok Turci u tim predjelima ne umiju bugarski. Varna, Šumen i Silistrija bijahu do nedavna dvojezični gradovi izrazito turskoga značaja. U cieloj pak zapadnoj Bugarskoj govore Turci turski samo u svojim kućama; kršćani tu ne znaju turski, a Turci govore bugarski kao turski.

Turci nisu svuda jednaki. Po gradovima imenito niže plemstvo t. zv. beji ponajviše su izkvareni razsipnošću, lienošću, razkalašenim životom, žestokim pićima, navlastito opiumom; nitko ne bi rekao, da su to potomci jakih osvajača. Nasuprot Turčin seljak (sl. 19.) u ravnici ili goranin zdrava je i snažna tiela, marljiv, hrabar, triezan i vrlo gostoljubiv. Kao zanatlija i trgovac točan je i pošten, te bi mogao služiti uzorom mnogim kršćanima na iztoku, kod kojih suviše preteže lukavština. Svi se iztiču štovanjem i poslušnoću prema oblastima. Turčin je kao oružnik ili vojnik vjeran i pouzdan, pa ga stoga ciene upravne oblasti u Bugarskoj. Porez plaća točnije nego

bugarski seljak. Makar da se je mlada kneževina liepo poniela prema Turcima — ta ima ih u svim skupštinama počevši od obćinske do narodnoga sobranja — ipak nema prave ljubavi i odanosti izmedju Bugara i Turaka, koji su prvima mnogo skrivili tečajem viekova. To je razlog, što su Turci ozbiljni i hladni pod novom vladom, te po malo ostavljaju Bugarsku. — Čisti Turci nalaze se u iztočnoj Rodopi izvan današnje Bugarske u predjelima Kirdžali i Sultan-Jeri. Ovo su pravi Turci tipom, jezikom i običajima, čisti potomci starih

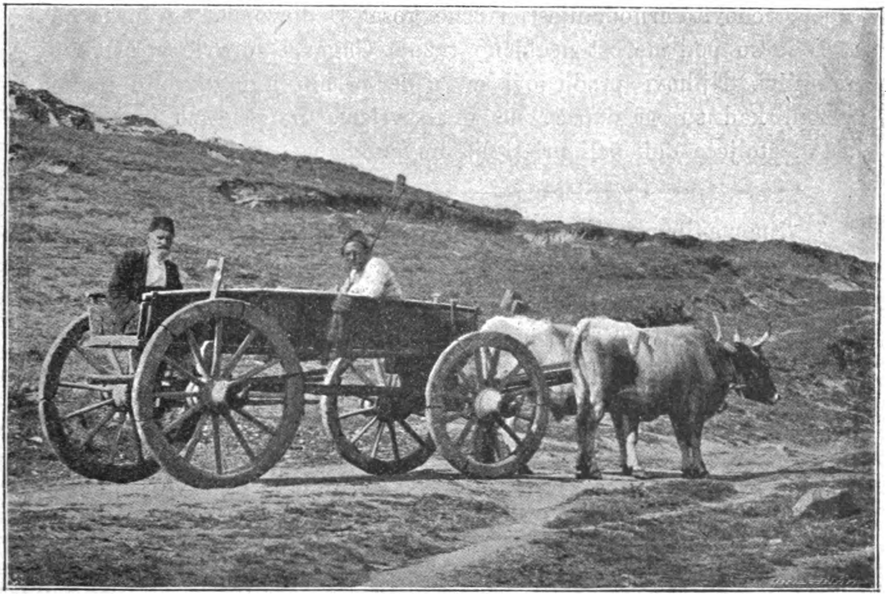

Sl. 19. Turci iz plovdivskog okružja.

osvajača u blizini prvih sultanskih priestolnica u Evropi: Drinopolja i Demotike. — Juruci, nomadski pastiri turskoga podrietla, dolazili su prije mnogo u Bugarsku, ali sada ima tome tragova samo u imenima gorskih vrhunaca (Mussalla, Göltepe, Perelik itd.). Kod Stare Zagore, u Balkanu kod Karnobada i u predjelima Deliormana i Gelova imade Turaka-razkolnika, koje zovu Kizilbaši („Crvenoglavci"). Ovi se nimalo ne drže korana ni njegovih propisa.

2. Tatara ima u Bugarskoj preko 16.000 duša i to u primorju kod Varne i duž dunavske obale, a ima ih po nekoliko i po gradovima sjeverne Bugarske, dok su riedki u južnoj Bugarskoj,

gdje nas na Tatare opominje ime Tatar-Pazardžika. Tatari su okretni i razboriti, marljivi vrtljari i ratari.

3. Gagauci (ili Surguči), potomci staroturskoga plemena Kumana, vjere su pravoslavne, a govore turski. Ima ih nešto u iztočnoj Bugarskoj. Po malo se pretaču u Bugare i u Grke. U svemu ih se računa do 10.000 duša, ali već kod posljednjega narodnoga popisa mnogi su se upisali kao Bugari ili kao Grci. Gagauci su ponajviše vinogradari ili ratari, po gradovima zanatlije, a u primorju ribari. Malena su rasta, jakih mišica, široke uglate glave, snažnih ruku i nogu, redovito crnomanjasti i crne kose. U djevojaka su žarke oči, a žene su pod starost neobično ružne. Gagauci su vrlo strastveni i svadljivi. Njihovi pradjedovi mora da su bili mnogobrojni i ratoborni, kad su se dapače na neko vrieme na prielazu iz XIII. u XIV. stoljeće dokopali priestolja bugarskoga.

Spomenimo napokon još kavkazkoga porietla Čerkeze, kojih doduše nije niti 100 nabrojeno u posljednjem popisu, ali prije god. 1877. bilo ih je do 40.000 u Bugarskoj, a u cieloj evropskoj Turskoj i preko 100.000 duša. Kad su Rusi god. 1864. (Vidi Sl. iz obćeg zemljopisa. Knj. V. Dio 1. str. 385.) zauzeli kavkazke zemlje, izselili su se odanle gorani Čerkezi, pak ih je turska vlada naselila u Bugarsku. Kako nisu voljeli ratarstva ni zanata, bavili su se samo kradjom i otimačinom. Kad se je Bugarska god. 1878. oslobodila turskoga gospodstva, odoše Čerkezi iz zemlje većinom u Malu Aziju.

IV.

Materijalna kultura.

Ratarstvo. — Razne plodine. — „Putujući vrtljari". — Ruže i ružično ulje. — Voćarstvo i vinogradarstvo. — Svilogojstvo i pčelarstvo. — Stočarstvo. — „Putujući stočari". — Agrarni odnosi. — Domaći obrt. — Ostale obrtne grane i obrtničke udruge. — Lov i ribarstvo. — Šume. — Rudarstvo. — Trgovina. — Promet i komunikacije. — Mjera, utezi i novci. — Novčarska družtva.

Bugarska je pretežno ratarska zemlja, ali je pri tom dosta znatno u zemlji i stočarstvo. Glede izvoza stoji u tom pogledu Bugarska u sredini izmedju Rumunjske i Srbije; dok naime u Rumunjskoj zapremaju proizvodi ratarstva 85% izvoza, a u Srbiji 75% izvoza odpada na proizvode stočarstva, u Bugarskoj pripada 72·5% izvozu plodina, a 23·5% izvozu stočarstva. Ratarstvo je napose jače na jugu u obrtnijoj nekadašnjoj Iztočnoj Rumeliji, nego li na sjeveru u Podunavlju. Najbolje su oranice s izvrstnom zemljom-crnicom u tračkoj nizini od Tatar-Pazardžika do Jambola (starozagorsko i plovdivsko polje), u Podunavlju od Vidina do Varne i u nizini na burgaskom zalivu. U Bugarskoj se teži razne vrsti žito. Najviše se radi pšenica; a ima je u zemlji dvije vrsti i to crvene („červenka") i zagárke (zagarija) iz plodnih krajeva Stare i Nove Zagore. Osim toga se teži raž, ječam, proso, pir i zob. Nadalje se mnogo radi kukuruz imenito na sjeveru kod Vidina, Loma, Plevna i Razgrada, dok na jugu preteže pšenica. Heljde se malo teži, a isto tako i djeteljine. Od sočivica se mnogo gaji grah, grašak, bob i leća.

Riža se je gajila u ravnici Maričinoj kod Plovdiva i Tatar-Pazardžika još od XV. vieka do god. 1878. Kako nije bilo posebnih konala i zapora za gajenje riže, to je povremenim primitivnim napuštanjem vode na rižišta za vrieme bio poplavljen cieli okoliš spomenutih gradova, a to se je smatralo leglom tamošnje malarije. Stoga je iztočno-rumelijska vlada odmah iza oslobodjenja zabra-

nila teženje riže, ma da je narod liepu korist crpao od njena izvoza. Od god. 1879.—1885. bijahu nekadašnja rižišta puste ledine. Kad se je Iztočna Rumelija sdružila s kneževinom, dokinula je vlada spomenutu zabranu o gajenju riže, jer se uvjerila, da oba spomenuta grada u zdravstvenom pogledu nisu toliko stradala od rižišta, koliko od loše vode za piće, od pomanjkanja kanalizacije i u obće od nečistoće po ulicama i kućama. Na to je već god. 1887. urodilo riže do 700.000 kg. I kod Kjustendila i Plevna pokušalo se s uspjehom gajiti rižu.

Polja zapremaju u Bugarskoj preko 18 milijuna uvrata (1 uvrat = 1600 □ m., dakle 2,900.000 hektara), livade 3,216.000 uvrata (od prilike 515 hektara), vrtovi 133.000 uvrata, povrtnjaci 21.000, polja ruža 20.500, rižišta 9281, a pamučika 46 uvrata. Godišnja ratarska privreda računa se za dobre ljetine na 20 milijuna kvintala (= 48 kgr.) i to ovim redom: pšenica, kukuruz, ječam, raž, pir, riža, proso, sezam, kumin, repica, heljda. Siromašni su žitom, te ga uvoze iz izokolnih krajeva kotari: Krajište kod Kjustendila, Trn i Caribrod, u Balkanu kotari Orhanije i Gabrovo, gorska sela kod Sevlijeva i Rupčos u Rodopskom gorju. Dosta žita imadu za sebe okružja Sofija i Loveč, a sva ostala okružja sjeverne Bugarske izvoze žito. U južnoj Bugarskoj rodi mnogo žita u okružju Stare Zagore, Plovdiva, Slivna i Haskova, a manje ga rodi u okružju Tatar-Pazardžika i Burgasa. Tlo se teži u obće na primitivan način, te ni iz daleka ne rodi, koliko bi moglo roditi. I ratarsko orudje bilo je do nedavna posve primitivno. U novije doba nastoji se mnogo o tom, da se teženje tla usavrši, te imade u zemlji već raznih strojeva. U mladoj su kneževini dvije gospodarske škole, jedna na državnom uzornom gospodarstvu u Ruščuku (585 hektara), a druga u Sadovu kod Plovdiva (273 hektara). Tečaj gospodarski traje tri godine. U svemu ima 18 učitelja gospodarstva sa oko 150 učenika. Neke od svršenih gospodara imenovala je vlada putujućim učiteljima za gospodarstvo. U zemlji izlaze tri ratarska časopisa.

Kako se narod u Bugarskoj hrani ponajviše bilinskom hranom, posve je naravno, da posvećuje osobitu njegu povrtljarstvu. Daleki vrtovi sa običnim po cielom Iztoku drvenim kotačima („dolapima“) za dovadjanje vode iz potoka u naplavne konale vide se svuda u okolišu bugarskih gradova. Poradi putujućih bugarskih vrtljara („bahčovani“) drži se u inozemstvu, da je „putujuće vrtljarstvo“ kod kuće na daleko razšireni zanat, al kad tamo, tomu nije tako, jer „putujući vrtljari“ potječu gotovo samo iz jednoga kraja.

Svakoga proljeća polazi na tisuće Bugara iz trnovskoga, okružja poimence pak iz Ljaskovca u strani sviet, da si vrtljarstvom služe novce. Na jesen pak, nekoliko tjedana kasnije, nego li ptice selice, vraćaju se oni kući sad s većom, sad pak s manjom privredom. Tu se medju svojima kroz zimu odpočinu od svoga težkoga rada. Bugarin ljubi nada sve svoju obitelj; na nju je mislio nebrojeno puta i ljeti, dok je u tudjini težkom mukom nastojao, da što više privriedi za svoje kod kuće. Zimi obskrbi svoju obitelj svim, što će joj trebati kroz ljeto: plati državni porez, dade svećeniku i učitelju, što ga ide, da može onda s proljeća mirne duše i opet na zaslužbu u strani sviet. Dakako pojedinac ne bi mogao tako daleko i na tako dugo u tudjinu; zadružna je to seoba, jer svi vrtljari, koji polaze u tudjinu, tako rekuć jedna su udruga, koja zajedno odlazi iz domovine u strani sviet, zajedno radi u tudjini, te se opet zajedno vraća kući.

Već prije 150 godina stali su neki Ljaskovčani polaziti u Carigrad za poslom. S početka su pekli kruh za vojsku. Pošto im je dobro išlo, došli su za njima drugi seljaci u tolikom broju, da nisu svi mogli dobiti zarade kod pekara. Stoga su neki prinudjeni bili, da si potraže na drugi način zaslužbu. Stupiše u službu grčkih vrtljara u carigradskoj okolici. Tu se naučiše vrtljarstvu. Grci su se bojali, da bi se Bugari izučeni vrtljari mogli postaviti na svoje noge, pak su im stoga svuda pravili neprilika. Na to su se Bugari vratili kući, te su sliedećih godina tražili po Grčkoj i Rumunjskoj polja za obradjivanje. Svake godine stalo ih sve više dolaziti u te zemlje, gdje su našli vrtljarstvom obilnu zaslužbu. Ujedno su se razišli i po bugarskim mjestima, gdje su bile turske posade (Šumen, Varna, Rušćuk, Vidin), pa su prodavali turskim vojnicima razne plodine. Kad se je Srbija oslobodila turske vlasti, otvorio se je bugarskim vrtljarima širi djelokrug. Srbski knez Miloš dao im je u Topčideru kraj Biograda veliko zapušteno zemljište. Nitko nije vjerovao, da bi se na tom pustom tlu dalo što privriediti, no Bugari su svojom „posloviènom" marljivošću pretvorili tu pustinju u plodovite vrtove. Kako je kod njihova rada glavno voda, mogli su tu lako uspjeti, jer su imali iz jakoga potoka dovoljno vode za polievanje. Iz Srbije su pošli bugarski vrtljari u Hrvatsku, gdje ih imade u više mjesta. Neki su otišli u Ugarsku, Austriju, Njemačku, Francuzku, južnu Rusiju, pače i u Petrograd.

A sada da spomenemo o tom, kako postaju družine putujućih vrtljara. Pod konac zime dogovore se susjedi, da bi bilo dobro sastaviti vrtljarsku zadrugu. K sliedećem sastanku pozove se još više susjeda i znanaca. Ovi se sada unapried dogovore, kako će si podieliti zasluženi novac. Takova udruga („tajfa") ima to više članova, što je veće mjesto, kamo se kane odputiti. Za bugarska mjesta nisu udruge veće od 10 do 12 ljudi, a za velike gradove Budimpeštu, Segedin, Bukurešt, Odesu itd. broje udruge 40 do 50 članova. U svakoj su udruzi dvije vrsti članovi: ortaci (pravi udrugari) i čeraci (t. j. pomoćnici). Ortaci dobivaju ugovoreni dio, a pomoćnici, kojih ima razmierno malo, samo svoju plaću za sezonu. Glava družbe (majstor, čorbadžija, tajfadžija) dobiva dva do tri diela dobitka. On kao vodj i duša cielome poduzeću vodi račune i upravlja blagajnom. Do njega je glavna osoba u družbi prodavač, vješt jeziku dotične zemlje i poštenjak. Svaki, koji pristupi k zadruzi, uplati na početku 200 do 400 kruna. Nema li koji baš toliko novca, to ne smeta, njegov rad je glavnica, pak zato ne će biti na koncu poduzeća prikraćen.

Dakako da treba svaka družba liepu svotu, prije nego li krene u strani sviet. Pa kako i ne bi! Treba tu novaca za putni trošak, za blago, za oranje, za sjemenje, za zakupninu, za najamninu tržišta i za živež udrugara.

Kad su stigli u odredjeno mjesto i najmili sgodno zemljište, dadu se odmah na rad. Družba radi neumorno mjeseca ožujka, travnja i svibnja: tu se sije, sadi, presadjuje itd. U to je vrieme obično toliko posla, da si družba uzme u pomoć radnike, samo da se posao u pravo vrieme obavi. Posao je razdieljen jednako medju sve članove družbe. Svaki je dužan raditi prema svojim silama. I glavar družbe mora da radi u vrtu, ako nema drugoga posla. Tu nema razlike medju članovima družbe pri djelu, kao niti pri jelu. Jedan od drugara miesi kruh, a drugi kuha za svu družinu. Kada se počne pod jesen javljati mraz, završuje se posao: družba se sprema na povratak kući i uredjuje račune. Što je novca na dugu pri kupcima, utjera se, dugovi se poplate, računi se zaključe i dobitak se dieli medju ortake onako, kako je bilo ugovoreno kod kuće, još prije nego su krenuli u strani sviet. Sve se to u miru obavi, a ima li kakovih prepiraka, rješava ih kod kuće obća vrtljarska udruga.

Veći ili manji dobitak družbe ovisi ponajviše o vremenu: najviše štete donosi vrtljarima povodanj i tuča. Suše se ne boje mnogo bugarski vrtljari, jer oni uviek tako urede svoje vrtove i polja, da ne računaju toliko na kišu, koliko na polievanje bilo iz blizih potoka ili iz umjetnih zdenaca. Ako je godina kišovita, onda stradavaju bugarski vrtljari, jer onda priraste i domaćim žiteljima dovoljno plodina; ako je pak sušna godina, onda bugarski vrtljari neumornim polievanjem vrtova i polja svoje obilne plodine lako i dobro mogu prodati. Koliko novaca privrede bugarski vrtljari za sušnih godina, svjedoče ovi brojevi: u Temišvaru je god. 1868. svaki dio družbe iznosio 4800 kruna, a u Odesi oko 4000 kruna; u Sofiji je god. 1895. na jedan dio došlo 900 kruna. Uzmemo li, da dobije glavar družbe dva ili tri diela, prodavač podrugi dio, drugi pak po $^{3}/_{4}$ diela ili nešto manje, svakomu će biti jasno, da ti putujući vrtljari donesu svake godine kući mnogo novca. Pomoćnici dobiju na godinu po 200 do 300 kruna, a ako su se pokazali marljivi i vješti u radnji, uzimaju ih sliedeće godine za ortake.

Već smo opetovano spomenuli, da putujući vrtljari većinom potječu iz trnovskoga okružja i to iz 126 sela. Iz ovih odlaze iz 12 sela svi mužkarci, koji su sposobni za rad, a bilo ih je god. 1888. u svemu 9555 osoba. Iz ostalih 114 sela moglo ih je poći u strani sviet barem oko 3000, dakle u svemu preko 12.000. Ovi su brojevi prije premaleni nego preveliki, kad se pomisli, da se gotovo polovica svih žitelja u trnovskom, rjahovskom i elenskom okružju bavi vrtljarstvom, a sela spomenutih okružja broje preko 36000 žitelja. Uzmimo, da svaki vrtljar donese kući najmanje 300 kruna čistoga dobitka, to svi vrtljari srednje Bugarske odnesu iz tudjine u zemlju 3,600.000 kruna. To je veća svota, nego li ju dobiva zemlja od glavnoga obrtničkoga proizvoda južne Bugarske, od ružičnoga ulja. Treba da iztaknemo, kako smo pri tom računu uzeli dosta malen dobitak, kad se pomisli, da vrtljari rade neumorno, a žive vrlo oskudno, te su s malim zadovoljni. Nadalje vrtljari ne donose samo novčanu korist domovini, nego promiču obćeniti napredak države. Oni se u tudjini koješta nauče, što onda kod kuće upotrebe na korist domovine. Tako se na p. upoznaju u tudjini s novim poljodjelskim strojevima, koje zatim kod kuće rabe, kupuju

razna sjemenja, koja na to kod kuće siju, uvježbaju se u trgovačkim poslovima, nauče strane jezike itd. Poglavito je pak, što treba da u pohvalu bugarskim vrtljarima spomenemo, da se vjerno drže svojih dobrih domaćih običaja, a ne će da poprime zle navade stranih naroda. Oni su vriedni, da ih ciene i štuju i njihovi zemljaci i stranci.

Od industrijskoga rašća ne gaje se samo sjeverno-evropske vrsti, nego takodjer one, koje se broje u južnije biljke kao duhan, sezam i naročito pamučika, koja liepo uspieva u južnoj Traciji i Macedoniji, te u dolini Strume (Dupnica) i Marice prelaze bugarsku granicu. Budući da se narod odieva platnom, što se dobiva od lana i konoplje, posve je naravno, da je konoplja i lan na daleko razširen po zemlji. Konoplja se ipak najviše gaji u brežnatim zemljama na zapadu izmedju Sofije i Vranje, zatim u kotaru Kàvakli, a lana se najviše teži u rodopskom gorju. Pamučika se gaji u okružju haskovskom i u nekim mjestima okružja slivenskoga i Stare Zagore. Broć se malo gaji, jer se mastiva uvoze. Duž srednje Marice gaji se mnogo kumina i nešto sezama i maka. Duhan izvrstno uspieva u Bugarskoj, a puši se u zemlji ponajviše cigareta i lula. Najviše se gaji duhana kod Haskova (osobito u Urundžovi) i Dupnice (izvrstan kod Kočerinova), zatim kod Varne, Silistrije, Trnova, Plovdiva, Nove Zagore, a najmanje na zapadu i u Podunavlju.

Njegovanjem ruža, od kojih se dobiva glasovito ružično ulje, južna je Bugarska prva zemlja u Evropi.

U iztočnim se zemljama od vajkada visoko ciene miomirisi, što su se dobivali od ruža. Na Tigrisu i Eufratu bila je ruža već za Herodotovih vremena razprostranjena. Stari su Babilonci umjeli na način, koji je Grcima i Rimljanima ostao nepoznat, priredjivati od cvietnog lišća ružina miomirisno ulje. Grci su visoko štovali ružu i njezin miris u velike cienili. I Homer hvali ružično ulje. Poznato je, da su nekoć na iztoku prigodom velikih svečanostih sažigali u umjetno načinjenim posudama dišuće drvo. Glave bi si mazali dišućim uljem, a žene bi si njim škropile odielo. Prvi su kršćani kitili ružama žrtvenike i grobove, a taj običaj obstoji još i danas. Najfiniji medju svima miomirisima je ružično ulje, za koje se veli, da su ga Saraceni donieli iz Arabije u Evropu, gdje se počelo ruže gajiti u evropskoj Turskoj. Ružično ulje i ružičnu vodu najviše su rabili Arapi i u obće muhamedovci. Na sultanovu dvoru u Carigradu bio je poseban maršal ruža, koji se je imao brinuti za cvieće i miomirisne ruže u carskim dvorovima. Koran kaže, da su ruže stale rasti one noći, kad je prorok niknuo iz zemlje; biele ruže da su kapi njegova znoja, rumene znoja njegova konja, a crvene znoja njegova angjela. Muhamedovci su običavali kršćanske crkve oprati s ružičnom vodom, prije nego su ih stali rabiti kao mošeje. Tako je sultan Muhamed II. izdao na tisuće zlatnoga novca za ružičnu vodu, kojom je dao umiti veličanstvenu crkvu u sv. Sofiji u Carigradu, prije nego li je postala mošejom. U Egiptu još u naše doba poškrope sve ulice

oko kedivove palače ružičnom vodom, kad se udaje njegova kći. Budući da trebaju iztočnjaci toliko miomirisa, to od njihovih proizvoda ništa ne preostane za Evropljane. Prava je dakle blagodat, što bugarska polja oko Kazanlika rode najljepšim ružama, od kojih se priugotavlja najfinije mirisavo ulje.

Dva su pojasa ružične kulture u Bugarskoj: jedan prati južne pristranke Balkana i Srednje gore od Slivna do Zlatice i Panagjurišta sa središtem u Kazanliku i Karlovu, a drugi pak manji ide duž sjevernih pristranaka Rodope od Peštere do Stanimake sa središtem u Bracigovu. Najljepše ruže rastu po poljima i brežuljcima kod Kazanlika, Karlova, Klisure i Stare Zagore, ali središte toga „evropskoga gjulistana“ je Kazanlik. U tim su krajevima ciela polja posijana ružama kao kod nas na pr. kukuruzom ili korunom. Nema ništa umiljatijega i dražestnijega, nego takovo ružično polje. Milijuni i milijuni crvenih centifolija posuli su svietlo-zeleni sag ružičnih poljana. Mjeseca svibnja su ruže u najljepšem cvietu, daleko razprostirući uzduhom ugodan miomiris, dok su izokolni balkanski vrhunci još dubokim sniegom pokriti.

„Divan je pogled na kazanličko polje, obraslo i posuto ružama, a razsvietljeno svim sjajem ljetnoga sunca. Modrina neba izmjenjuje se sa rumenilom ruža! A kakva je ta modrina neba i kakvo je to rumenilo ruža. U sto nuanca vidjamo ta čeda bujne prirode u svem sjaju i razkoši od nježnog pupoljka do razcvjetanog cvieta, od nježne bjeline do razdragane rumeni. Tu cvatu i napunjuju uzduh mirisom svojim čekajući čas, dok ih ne ubere laka ruka, za koju cvatu i rastu“ . . . .

U spomenuta dva pojasa bavi se industrijom ružičnog ulja oko 120 mjesta, od tih jesu 42 smještena u kazanličkoj dolini, a od 1650 kg. ulja, što se na godinu dobije, preko polovine odpada na ovaj kraj. Dakako da se ne izvodi svake godine ista količina ulja, jer to ovisi kao i svaka žetva o dobroj ili zloj berbi. Koliko polja treba za produkciju ulja, razabire se odatle, što za jedan kilogram ulja treba poprieko 3200 kilograma ruža. Bugarska ruža ili, kako ju obično zovu, tračka ruža (Rosa damascena, sempervirens ili moschata) crvenkasta je i slabo izpunjena cvieta, a najbolje uspieva na pjeskovitim, suncu izloženim balkanskim pristrancima, te ima za 50% više ulja, nego ona, što raste u ravnici. Stoga se i bolje plaća. Sadi se proljećem i jeseni, a bere mjeseca svibnja i početkom lipnja. Seljak, koji ruže sadi, tvori obično od njih i ulje; nu mnogi prodadu svu berbu destilatorima u gradu. Prema boljoj ili goroj vrsti dobivaju

za oku (od prilike $1^1/_4$ kgr.) 30 do 60 para (= 15 do 30 filira). Ulje se pripravlja na sliedeći način. Ruže se metnu u kotao, pod kojim se živo vatra loži. Ciev od kotla provedena je kroz badanj, u koji sveudilj utječe hladna voda. Eter ružični izlazeć iz ugrijanoga kotla ohladjuje, te se u cievi prokapljuje kao ulje u bočicu. Ciena ulju znade biti poprečno 700 do 800 kruna za 1 kg. (= 215 muskala). Ulje se razašilje u salivenim limenim bocama po 500 muskala, koje se u debeli plos (neka vrst sukna) ušiju. Izvoz iz Kazanlika, gdje je glavna fabrikacija ulja, ima u rukama nekoliko bugarskih trgovaca, koji putuju na daleko po zapadu u trgovini ulja. Spomenimo još, da je njegovanje ruža kršćanski obrt, jer se njime razmjerno vrlo malo Turci bave. Žetva ruža i priugotavljanje ulja je većinom posao žena.

U tursko je doba dobivanje ružičnoga ulja bilo dvostruko oporezovano. Najprije se je buduća berba poprieko procienila, i od prodajne ciene uzimao je porez $12^1/_2$%. Gotovo pak ulje i opet je bilo oporezovano i to po 25 filira se za svaki muskal.

Tlo i podneblje u Bugarskoj osobito prija voćarstvu, ali žalibože do sada se nije dovoljno njegovala ta privredna grana narodnoga gospodarstva, koja bi mogla liep dohodak zemlji donieti. Voćaka ima ponajviše u vrtovima i vinogradima. Jače je voćarstvo razvijeno jedino oko Kjustendila i u nekim balkanskim krajevima. Malo ima voćaka u okružju sofijskom, kod Varne i Silistrije. Suhe šljive iz kotline Kjustendila poznate su uz bosanske šljive na zapadnim tržištima pod imenom „turskih šljiva". Od šljiva peče se šljivovica i pravi se pekmez. Uza to rode u zemlji jabuke, kruške, trešnje, višnje, kesten, orasi itd. Iz Kazanlika izvozi se mnogo orahova ulja. Bademi i smokve slabo uspievaju.

Vinogradarstvo ima liepu budućnost u Bugarskoj. Prvi vinski pojas teče od srbske granice na Timoku, dakle iz susjedstva glasovitih negotinskih vinograda diljem Bugarske izmedju Dunava i Balkana do Crnoga mora kod Varne. U tom je pojasu najbolje bielo vino od Svištova i crno od Plevna. Drugi pojas ide duž južnih pristranaka Srednje Gore i Balkana, od Vetrena kod Tatar-Pazardžika do Mesembrije na Crnome moru, a središte mu je kod Stare Zagore. Treći pojas ide podno sjeverne Rodope kraj Peruštice i Stanimake. Dakako najbolje vino na cielom balkanskom poluotoku rodi izvan granice Bugarske u predjelu drinopoljskom usred tračke zemlje, koje su žitelji bili osobiti štovatelji boga Dionisa, zaštitnika vinove

loze. Napokon izvrstno uspieva vinova loza kod Kjustendila i Dupnice. Ostali predjeli Bugarske imadu malo vina. U svemu rodi u zemlji oko 3,500.000 hektolitara. Pivničarstvo je u obće loše. Vinom se trguje ponajviše samo po zemlji, a izvozi se iz zemlje jedino iz Stanimake i Ruščuka. Trsna se je uš pojavila najprije u okolišu Vidina blizu srbske medje, ali kasnije se je razširala po cieloj zemlji. U novije vrieme radi vlada i privatnici mnogo o tom, da što više procvate vinogradarstvo. U Vidinu je u to ime podignuta vinogradarska škola sa uzornom pivnicom.

Svilogojstvo se spominje u Bugarskoj već u XVII. stoljeću, te je prije 20 godina još liepo cvalo u Podunavlju, kod Trnova u južnim pristrancima Balkana imenito kod Stare Zagore, Slivna i na zapadu kod Dupnice. U to je poradi bolesti svilene bube svilarstvo jako spalo, te se mnogo i uništilo dudova u zemlji. Tek od god. 1884. počinje se nastojanjem vlade opet dizati svilogojstvo. U južnoj je Bugarskoj napredno svilogojstvo kod Plovdiva i Haskova. Pčelarstvo je u obće zanemareno, jedino se nešto više gaje pčele kod Varne, Ruščuka, Slivna i Dupnice.

Već smo na početku ovoga poglavlja spomenuli, da se uz ratarstvo narod u Bugarskoj mnogo bavi stočarstvom, za koje ima obilne paše po praznim poljima, po obćinskim pašnjacima i po gorama. Ovaca se broji u Bugarskoj oko 7,000.000, koza do 1,000.000, svinja do 400.000 glava. Goveda se računa na 900.000, bivola na 70.000 i to najviše na iztoku, konja pak oko 100.000, magaraca do 50.000 i oko 8000 mula. Deva je s Turcima došla u Bugarsku, pa s njima i odlazi iz zemlje. Najvažnija domaća životinja bugarskome rataru je bivol, manje ali duže govedo od vola s natrag jako zavinutim rogovima i finom crnom ili tamnosmedjom kožom. On se miče lieno i polagano, ali svojom radnom snagom pretječe vola, samo što treba mnogo njege, gotovo kao konj. O tobožnjem divljačtvu ili razdražljivosti nema ni traga kod bivola, on je skroz flegmatičan. Mlieko je od bivolica bjelije i tečnije, nego od krava, a tako i maslac. Bivol ne može da živi bez kaljuže, on mora nekoliko sati na dan da stoji u vodi, ili da se valja u kaljuži. Stoga su oko seljačkih kuća posebne kaljuže („kálíšta“), u kojima poniru bivoli do glave; neka sela imadu zajednička velika kališta za bivole. Ljeti se vide na drumovima svuda bivoli, kako polagano ali snažno vuku i najteže tovare, a čini se kao da su prevučeni kaljužnom korom, koja ih brani od sunčane žege i raznih kukaca. Nuždno je orudje kod

svake predprege bivola drvena ili limena kablica za polievanje. U gorskim je krajevima bivol riedak, u okružju Trnova i Rupčosa ga ni nema; nasuprot ima čitavih čopora bivola u ravnicama uz Dunav, Maricu i kod Crnoga mora. Bivol je već u srednjem vieku bio raz- širen po Bugarskoj i Grčkoj iz Iztočne Indije.

Ratari u ravnicama ne gaje mnogo stoke, premda na pr. kod Plevna i Razgrada ima prostranih pašnjaka. Stoka se hrani slamom, sienom, ječmom, zoblju, pljevom, oguljenim kukuruznim klipovima, pitomom grahorkom i samoniklim („ludim") prosom. Za hranu ovcama i kozama sabire se na zimu hrastovo lišće. Djetelina se je tek u novije doba udomila. Kako u Španjolskoj, južnoj Italiji, a osobito u Maloj Aziji, tako je i u Bugarskoj običajno, kao što smo već gore spomenuli, da se sa stokom putuje s proljeća u planine, a zima se provodi gdjekada u odaljenim ravnicama. Na balkanskom je poluotoku takovo „putujuće gospodarstvo sa stokom" još jako razšireno. Iz Albanije Klementinci, Vlasi sa Pinda i Gramosa, zatim Bugari iz ohridskoga kraja provode zimu sa svojim stadom u primorju, a na ljeto polaze u svoje planine. U području Egejskoga mora seže daleko takav način stočarstva od ravnica tesalskih sve do Galipolja. Poznato je, kako se rumunjski „Mokani" povlače sa svojim stadom izmedju erdeljskih planina te nizina rumunjskih i Dobrudže. U Bugarskoj se tri narodnosti bave takim gospodarstvom. Bugari, imenito govedari iz Srednje gore i ovčari iz Kotla u Balkanu, zatim Vlasi i turski Juruci. Gore smo već kod Vlaha i Juruka spomenuli, kako u novije vrieme propada njihovo „putujuće stočarstvo". Pastiri bugarske narodnosti nisu podpuni nomadi kao Juruci što su, premda ima u Balkanu u Kotlu dosta predaja o njihovom nekadašnjem nomadstvu. „Srednjegorci" probavljaju zimu na dolnjoj Marici, a pastiri iz Kotla u crnomorskim nizinama Dobrudže. Stoke je u planini gdjekada velik broj, na pr. u okružju slivenskom oko 500.000 ovaca i koza, a u okružju sofijskom do 600.000 sitne stoke.

Zanimljivi su pravni odnošaji ovih pastira prema ostalim žiteljima i prema državi. Tursko je doba malo promienilo na tim odnosima, kako ih poznamo iz srbskih i bosanskih spomenika. Po odredbama staroturskih zakona bili su ovi putujući pastiri slobodnjaci, a nisu bili podložni spahijama. Za ljetovišta plaćali bi u vrieme žetve poglavice pastirskih družba t. zv. „travninu" (porez za travu), a za zimovišta porez za torišta. Kad bi se ovakovi pastiri stalno naselili

kano ratari, plaćali bi kroz 10 godina „prielazni“ porez za krčevinu. Veliki pašnjaci u visokim planinama riedko pripadaju državi ili privatnicima, nego ponajviše susjednim obćinama. Zakupnina, što ju plaćaju putujući pastiri, dosta je velika. — Vlasi i Juruci gaje samo ovce i konje. Od ovaca se dobiva dobro mlieko. Konji su malena rasta, no žilavi i uztrajni. Gojitba je koza u novije doba omedjena posebnim porezom, da se očuvaju šume, u kojima koze mnogo kvara čine. Govedarstvom se bave većinom Bugari u Srednjoj gori, a rabe i pašnjake na Rili, Vitošu i Balkanu. Ipak treba da iztaknemo, da nema u Bugarskoj liepih goveda i da ih ne znaju rediti. Najveći je marvinski sajam u Plevnu, gdje se na godinu oko 20.000 goveda proda. Goveda i sitna stoka izvoze se u Tursku navlastito za Carigrad. Znatna je trgovina vunom i kožom. Sira i to vrlo dobroga pravi se mnogo. Posebno je jelo u Bugara meso od goveda, ovce ili koze na suncu sušeno (pastirma). Svinje se gaje na veliko jedino kod Burgasa na dolnjoj Kamčiji.

Agrarni su odnošaji u Bugarskoj od posljednjega rusko-turskoga rata u prielaznom stanju, koje se očituje time, što su ratari upravo pomamni, da si što više zemlje nakupe, zatim što se jako ciepaju i drobe veliki kompleksi zemalja i napokon, što se pusto tlo naglo krči i teži. Iza oslobodjenja sve hlepi u Bugarskoj za nepokretninama. Gradjani kupuju kuće i gradilišta, seljaci zemlje, gdjekada više, nego što mogu obradjivati, ili proširuju svoja polja pretvarajući obćinske pašnjake u oranice. Jaka ta nova struja ne prija uviek procvatu narodnoga gospodarstva. Seljak prodaje svoju stoku, samo da dodje do gotova novca, k tomu pada zbog velikoga kamatnjaka u dugove, ne plaća redovito poreza, tako da imadu i najbogatija okružja velikih poreznih zaostataka. Veliki gospodarstveni pokret prouzročilo je imenito izseljivanje Turaka, koji su svoj posjed na brzu ruku prodali, samo da što prije otidju iz zemlje. U novije se doba medjutim opaža preokret u Bugarskoj, te mnogi nastoje o tom, da opet prodadu nakupovana polja. — U obće je tlo bugarsko u tursko doba imalo malo posjednika s velikim posjedima, dok je danas broj posjednika velik, ali s manjim posjedom. Kod Stare i Nove Zagore ima najveći posjed 300 uvrata (48 hektara) sa dva do tri para volova, a najmanji posjed 10 do 40 uvrata ($1^1/_2$ $6^1/_2$ hektara) s jednim parom volova, a kod Nove Zagore s jednim volom, tako da obično po dva susjeda sastave jedan par volova za teženje tla.

Zakupni su odnošaji u Bugarskoj isti kao u cielom području

Sredozemnoga mora; tu se zemljišta davaju iz polovine ili iz trećine u zakup. Radnike uzimlju posjednici na rad na polju na cielu ili na pol godine. Rokovi su Gjurgjevo s proljeća i dan sv. Dimitrija na jesen, a ovi su rokovi i po gradovima za primanje služinčadi i kod iznajmljivanja stanova. Radnika ima u sjevernoj Bugarskoj dosta, dok u južnu Bugarsku dolaze radnici iz sjeverne Bugarske („Zagorci"), kao što na pr. u Zagreb naši Zagorci. Iza Petrova dolazi svake godine na tisuće žetelaca sa sjevera na jug, gdje obave posao za nekoliko tjedana, a onda se vraćaju kući na sjever, gdje je medjutim njihova ljetina dozorila.

Agrarnih pitanja u veliko ima na balkanskom poluotoku samo u Bosni. Bugarska i Srbija, podieljene gotovo samo na malene posjednike, imale su neriešenih agrarnih odnošaja jedino u brežnatoj zemlji izmedju Kjustendila i Niša, pa i ti su već uredjeni.

Bugarska je doduše ratarska zemlja, ali nema sumnje, da će s vremenom i obrt, koji je danas tek u povojima, liepo procvasti. Bilo bi tu već i danas dosta marljivosti i poduzetnoga duha, ali manjka glavnica.

Najstariji je obrt svakako domaći ili kućevni. U mnogim je predjelima rublje i odielo seljačko, dapače i veći dio pokućstva, pa i iste svieće proizvod domaćega obrta. Veliko obilje tkanina za odiela, što je po svjedočanstvu starih izvora našla bugarska vojska godine 812. kod Arkadiopola (današnji Lüle-Burgas), a treća križarska vojna god. 1189. kod današnje Stare Zagore, zatim vrlo napredno željezarstvo u nekim gradovima podno južnoga Balkana po pripoviedanju arapskoga zemljopisca Indrizia (1153.) kao i pojedine viesti iz turskoga doba svjedoče, da se je domaći obrt već odavna bavio u Bugarskoj preradjivanjem vune, kože i kovina. Tehnijska su pomagala domaćega obrta i danas priprosta i starinska. Za strojeve rabi jedino vodena sila. Bugarski je obrt donekle cvao, dok je ogromno tursko carstvo u Evropi i Aziji sačinjavalo jedno veliko carinsko područje, u kojom su domaće tvorevine ma i nedotjerane svojim zemaljskim karakterom, uztrajnošću i jeftinoćom daleka tržišta imale. Imenito daleki proteg evropske Turske, koja je od krajne točke Epira i Bosne do ušća Dunava i Bospora bila jedinstveno, obrtno i trgovačko područje, prijao je osobito procvatu bugarskoga obrta. Bugarski gradovi nisu samo izvozili svoje obrtnine u Macedoniju, Bosnu i Albaniju, nego i preko Carigrada daleko na godišnje sajmove unutrašnje Azije.

Poglavite grane bugarskoga obrta oslanjaju se na proizvode stočarstva. Prvo mjesto ide ovčju vunu, od koje se pravi: 1.) prosti smedji latak (gunj) nazivan abá; od abe sgotavlja se odielo za veći dio žiteljstva; 2.) lakši tvrdi latak ili darovac modre ili biele boje nazivan šaják, od kojega se pravi i vojničko odielo i 3.) gajtani razne vrsti i boje za ures narodnoga odiela. Priredjivanjem spomenutih obrtnina bave se žitelji ponajviše bugarske narodnosti po manjim balkanskim gradovima od Slivna i Kotla do Samokova. „Abadžije" (suknari) iz Stare Zagore, Koprištice i iz drugih mjesta polaze kano prodavači domaćih obrtnina i ujedno kao krojači otoke Lemno, Taso, Hio, sporadske otoke, zatim u Brusu, Angoru, a i dalje na iztoku glavne godišnje sajmove. Dok se je prije „šajak" izradjivao kod kuće kao domaći obrt, nastale su u novije doba čitave tvornice, koje u veliko izradjuju spomenuto sukno. Središte je toj obrtnoj grani u Slivnu, a u glavnoj je tvornici, što je u rukama dioničkoga družtva „Napredak", zaposleno nekoliko stotina Bugara, Turaka i Cigana. Tu se na godinu izvodi do $1^1/_2$ milijun aršina „šajaka"; a pravi se i sukno za vojničko odielo za bugarsku i tursku vojsku. U Gabrovu, Trjavni, Kaloferu, Karlovu, Sopotu, Pirdopu i Samokovu mnogo se rade gajtani, te se razpošiljaju na daleko po turskom carstvu. Osim „šajaka" proizvode zimi seljakinje svilom protkane latke, ali ponajviše za seljački sviet. Čarape i pojasi prodavaju se i u Tursku. Ženski samostani u Bugarskoj imaju veliki dohodak od tvorevina ručnoga rada.

U kućnom obrtu s vunom prvo mjesto zaprema ćilimarstvo, koje je prastaro u zemlji, a sigurno iztočnoga podrietla. Središte je ćilimarstvu, kao što ćemo kasnije kod opisa Srbije spomenuti, u Pirotu, a seže diljem balkanskoga lanca do Crnoga mora. Na zapadu je osobito razvijeno ćilimarstvo u Berkovičkom Balkanu, u Čiporovcima, na iztoku kod Razgrada i Haskova u dolini Marice i u Kotlu. Ćilim, u gotovo praznim bez pokućstva sobama iztočnjaka, imade veću vriednost, nego li kod nas, jer se njim pokrivaju u sobama uz stiene nizka sjedala, a ujedno se njim rese i stiene. S domaćim je obrtom u savezu priugotavljanje raznih boja po seljacima od rastlinskih tvari i to u novije vrieme više od crvca, nego od broća. Žuta i crna boja pravi se od rujevine, zelena od bobica, pas-drieva i od lišaja.

Kožarstvo je bilo prije u zemlji vrlo napredno, te se je mnogo sirove i priredjene kože izvozilo. Poglavito su se Turci bavili kožarstvom i to u Trnovu, Gabrovu, Šumenu, Provadiji, Jambolu i u Staroj Zagori. Iza oslobodjenja zemlje i odlazka mnogih Turaka

nazadovao je kožarski obrt, no u najnovije doba opet se pridiže. Kako se mnogo nosi odielo i kape od krzna, vrlo je razgranjen i napredan krznarski obrt. Tvornicâ za sapun i za vosak bilo je prije oslobodjenja mnogo, zatim su spale, a u novije se doba opet dižu. Tvornice su za preradjivanje ratarskih proizvoda nove, te ih ima malo. Sedam velikih i više malih tvornica žeste ne mogu da odstrane izvanjski uvoz. Broj pivovara sve više raste. U Sofiji ima ih pet, a medju njima su dvije velike; u Plovdivu, Ruščuku i Šumenu su po dvije, a u Varni, Vidinu, Kazanliku, Samokovu i Lompalanki po jedna. Mnogo ima malenih tvornica duhana, u kojima se priugotavlja duhan za cigarete. — Mlinarstvo u novije vrieme sve više napreduje. Osim običnih mlinova na vodu („vodenice") ima već i liep broj parnih mlinova i to u silistrijskom okružju 18, sofijskom 3, u Plovdivu 2, a u Ruščuku 10 koje parnih, koje opet umjetno priredjenih mlinova.

Kovinska je industrija bila prije jača, dok se danas uvoze u zemlju željeznine od štajerskog, englezkog i švedskog željeza. Željezarstvom se najviše bave Gabrovčani, Samokovci i Etropolci priredjivajući razne nože, sjekire, kose, srpe, itd. U Plovdivu i Sofiji su primitivne zvonolievnice. Tu se izradjuje i bakreno posudje. Obrt zlata i srebra cvao je liepo u prijašnja vremena, o čem nam svjedoče razni kodeksi, obloženi krasnim domaćim radnjama od zlata i srebra u Vidinu, Vraci i Sofiji. Staklarstvo je slabo razvijeno; proste malene staklenke za ružično ulje pravi tvornica stakla u Kazanliku. Obrt drva je slab. U Samokovu je zasnovana tvornica žigica; u Sevlijevu se izradjuju stolci od slame, k tomu ima u nekim krajevima pila za daske. Lončarstvo je star obrt, te cvate imenito oko Ruščuka i Silistrije, zatim na zapadu oko Trna. Spomenimo napokon, da ima u Bugarskoj mnogo tako zvanih „putujućih" obrtnika. Ovi potječu od gušće naseljenih predjela, te su tesari i graditelji zajedno, a idu na rad s proljeća na sve strane u gradove, da se prehrane.

Po svemu, što smo do sada izložili, vidi se, da je obrt u obće slabo napredan u Bugarskoj. Turska je država znatno pomagala razvitak obrta time, što je odielo, sedla, podkove, remenje i obuću za vojsku nabavljala u zemlji. Iza oslobodjenja znatno su nazadovali razni obrti, a za dvogodišnjega rata su već mnoga obrtna mjesta stradala kao Kalofer, Karlovo, Stara Zagora i Sopot. Izseljivanjem Turaka sustao je kožarski obrt, kojim su se baš Turci ponajviše bavili. Nadalje sprečava procvat obrta i to, što se usavršenjem

komunikacija dobivaju izvana jeftine obrtnine. K tome su i nove medje sa carinom velika zapreka za unutrašnju trgovinu, odnosno i za obrt. Napokon smetaju razvitku obrta neprestane političke borbe u zemlji. Duga borba, što se vodila za to, da se barem za jedan dio vojske dobavljaju potrebne obrtnine, kao što su odielo i obuća iz domaćih radionica, dokazuje, da nije u kneževini vladala zdrava gospodarstvena politika. U novije vrieme nastoje medjutim Bugari poznatom svojom energijom, da se podigne u zemlji obrt. Domaća družtva zasnovaše nove tvornice za vunenine, sapun, žestu, pivo itd. I u Bugarskoj se upoznalo u posljednje doba, kako su koristna dioničkа družtva. K tome je podignuto u zemlji više obrtnih škola. Tako je godine 1883. otvorena u Knjaževu kod Sofije državna obrtna škola sa 4 godišnjim tečajevima za industriju drva i željeza. Učitelji su koje domaći obrtnici, koje pak Česi. Škola broji preko 120 djaka. Iz ove je škole izašao već liep broj obrtnika, koji su u raznim mjestima po kneževini otvorili svoje radionice. U Samokovu je škola za željezarstvo, a u Gabrovom za užarstvo. U južnoj je Bugarskoj zasnovana u Staroj Zagori škola za kovinski obrt, u Kazanliku za stolarstvo, a uz veliku tvornicu u Slivnu je škola za tekstilni obrt. Napokon pošilja mlada kneževina na državne troškove mlade ljude u zapadne zemlje, da se usavrše u raznim obrtima. Nema sumnje, da će ovoliko nastojanje oko obrta naskoro zemlji donieti liepu korist i osloboditi kneževinu od strane ovisnosti.

U Bugarskoj obstoje od vajkada dvije vrsti obrtničkih i radničkih udruga: jedne su ostatci starih cehova (esnafi), a druge su zadruge putujućih zanatlija i vrtljara. One prve kao cehovi po zapadnoj Evropi većinom su već propale, a ove potonje nalične su na ruski „artel“ (Knj. V. Dio 1. str. 229.—230.), te se temelje na načelu zajedničkoga rada. Ovamo idu u prvom redu vrtljari, o kojima smo već govorili na str. 56—59. Slične zadruge, što diele medju sobom čist dobitak, obstoje kod mnogih obrta i zanimanja (zidari, pekari, kotlari, sapunari, žetelačke družine, trgovci goveda, ovaca itd.). U novije doba propadaju spomenuta osebujna narodna udruživanja. Sada već imade vrtljara i zidara, koji plaćaju svojim družinama prema pogodbi, a ne diele s njima čisti dobitak.

L o v na divljač bijaše do nedavna slobodan, a sada je zakonom uredjen, uvedene su lovne karte i odredjena je zabrana lova u stanovito vrieme. U obće služi lov imućnicima više za zabavu, nego da bi od njega vukli poseban dohodak. Osim obične divljači ima fa-

zana oko rieke Tundže kod Jambola i u primorju kod Burgasa; nadalje živi šakal po planinama kod Burgasa, srna na Rili planini i po kaloferskim gorama, jarebice u raznim krajevima itd.

Ribarstvo je dosta razvijeno u kneževini, a pripada koje privatnicima i obćinama, koje pak državi. Zakup ribanja u većem dielu bugarskoga Dunava, zatim na crnomorskoj obali i u barovitim jezerima na Dunavu i podno Balkana kod Karnobada nosi državi na godinu oko 250.000 leva. Dok je u okružju Varne slabo ribanje, mnogo je jače oko Burgasa, imenito kod Sozopola i Mesembrije, gdje se love suše (skombri, bug. skumrije), koje se sušene na daleko po iztoku razvoze, na godinu u vriednosti oko 100.000 kruna. Na Dunavu se duž srbske i bugarske obale mnogo lovi moruna, od koje se dobiva ajvar ili kaviar, koji nije lošiji od ruskoga iz Volge.

Mnogi putopisci tuže se, da je Bugarska zemlja goletna i da nema šuma, ali tome nije tako. Istina, šuma nema u ravnicama ni u nekim kotlinama niti u okolišu većih gradova. I drumove riedko prate drvoredi. Čim medjutim skreneš sa glavnih drumova, eto u obilju šuma i to ovamo dalekih nižih šuma, a onamo gorostasnih prašuma. Dakako da danas nema toliko šuma, koliko ih je bilo u doba križarskih vojna, kad su križari od Dunava do Trojanskih vrata prolazili čuvenom orijaškom bugarskom šumom („silva Bulgariae“). Predjele oko Pirota u Srbiji i oko Sofije u Bugarskoj zovu goletnima putopisci već u XVI. vieku. U našem su vieku Turci progoneći razbojničke čete Kirdžalija palili šume i time opustošili mnoge predjele. Nadalje je sam narod nerazumno i bez osnove sjekao drva i uništavao šumu, a k tome su velika stada koza sprečavala pomladak šuma. Danas se računa u svem oko $4^1/_2$ milijuna hektara šuma (28,730.000 bug. uvrata). Pojedine smo vrsti drveća (hrast, bukva, jasen, orah, kesten, briest itd.) već spomenuli, a neke ćemo još kasnije kod mjestopisa navesti.

Šumama, što pripadaju obćinama i domaćim privatnicima, ponajviše se loše gospodari. Državnim šumama upravlja mnogobrojno osoblje (nadzornici šuma, pisari, lugari itd.), koje stoji zemlju na godinu do 700.000 kruna; no uza sve to je racijonalno šumarstvo tek u povojima. Drva za gradnju kuća ima u obilju po čitavom Balkanu u Rili, Rodopi i u Strandžagorju, a u ravnicama jedino u Deliormanu kod Silistrije. Sa Balkana od Kotla izvozi se drvo za gradnju koje do Varne, koje pak do Drinopolja. Na veliko se izvozi drvo iz Rile planine i Rodopskoga gorja u Sofiju, Plovdiv, Carigrad, pače preko Dede-Agača do Smirne; izlazište mu je u okolišu Maričinih

izvora kod Belove, gdje je prije bilo sielo šumarskoga nadzorničtva željeznicâ baruna Hirscha.

Rudarstvo je nekoć cvalo u Bugarskoj, te mu početci sežu u rimsko, pače u grčko doba, ali danas ima tome malo tragova. Izpiranjem zlata bavili su se od vajkada žitelji u Rodopskom gorju, pa i danas se još bave time (zlatári, mijaci) u okolišu grada Nevrokopa na središnjoj Mesti. Isto se je tako izpiranjen magneto-željeza dobivao željezni prašak i to na srbsko-bugarskoj granici izmedju Morave i Strume zatim u Rili-Perìu i Rodopskoj planini, te napokon podno Balkana na sjeveru kod Željezne i Čiporovaca i na jugu u okolici Caribroda kod Senokosa itd. Nadalje se je mnogo dobivalo olovice kod Kjustendila u Osogovskom gorju, kod Etropola i u Rodopskom gorju. Uz druge kovine dobivalo se je i nešto bakra u Osogov-gorju, zatim u Čiporovcima i u Pešteri. Srebrni rudnici kod Breznika bili su neznatni. Radi jake konkurencije stranoga željeza, što se u zemlju uvozi, slabo je danas željezarstvo i u istom Samokovu, gdje je prije liepo cvalo. U novije vrieme nastoji državna vlast, da što više proširi ugljenike u Mošinu na gornjoj Strumi, gdje se dobiva izvrstan kameni ugljen, zatim kod Bobovog dola na kraju radomirske kotline itd. Sadre se dobiva kod Trnovo-Sejmena i kod Radne-Mahlezi, južno od Stare Zagore. Solnih naslaga nema na balkanskom poluotoku osim kod Tuzle u Bosni, već tamo rabi morska sol, s kojom se natječe u Bugarskoj kamena sol iz Karpata i to od Okne u Rumunjskoj. Morska se sol najviše vadi kod Anhiala (sl. 20.) i kod Balčika.

Trgovina je u Bugarskoj kao u obće po cielom balkanskom poluotoku dobila u naše doba novi smjer i to s obzirom na trgovačke putove kao i na prodju robe. Već od srednjega vieka sastaje se u Bugarskoj kopnena i pomorska trgovina. Još u starije tursko doba razilazila se je trgovina iz Bugarske onamo prema Carigradu, a ovamo prema zapadnoj obali balkanskoga polutoka, gdje se je vezala s Mletcima i ostalim talijanskim tržištima. Iza pada Carigrada i genovežkih naseobina na Krimu propalo je brodarstvo na Crnome moru, a podunavska je trgovina bila omedjena na mjestni promet od ušća do Željeznih vrata. U XVI. i XVII. stoljeću mnogo je trgovala s Bugarskom dubrovačka republika preko Novoga Pazara, Niša i Skoplja, te su imenito u Sofiju, Trnovo i Pravadiju često dolazili dubrovački trgovci. Spomenutim su se trgovačkim drumom prevažale sirovine iz iztoka, a obrtnine i to gotovo samo talijanske sa zapada. U Plovdiv i Drinopolje su redje polazili Dubrovčani. Ovi su naime gradovi bili pod

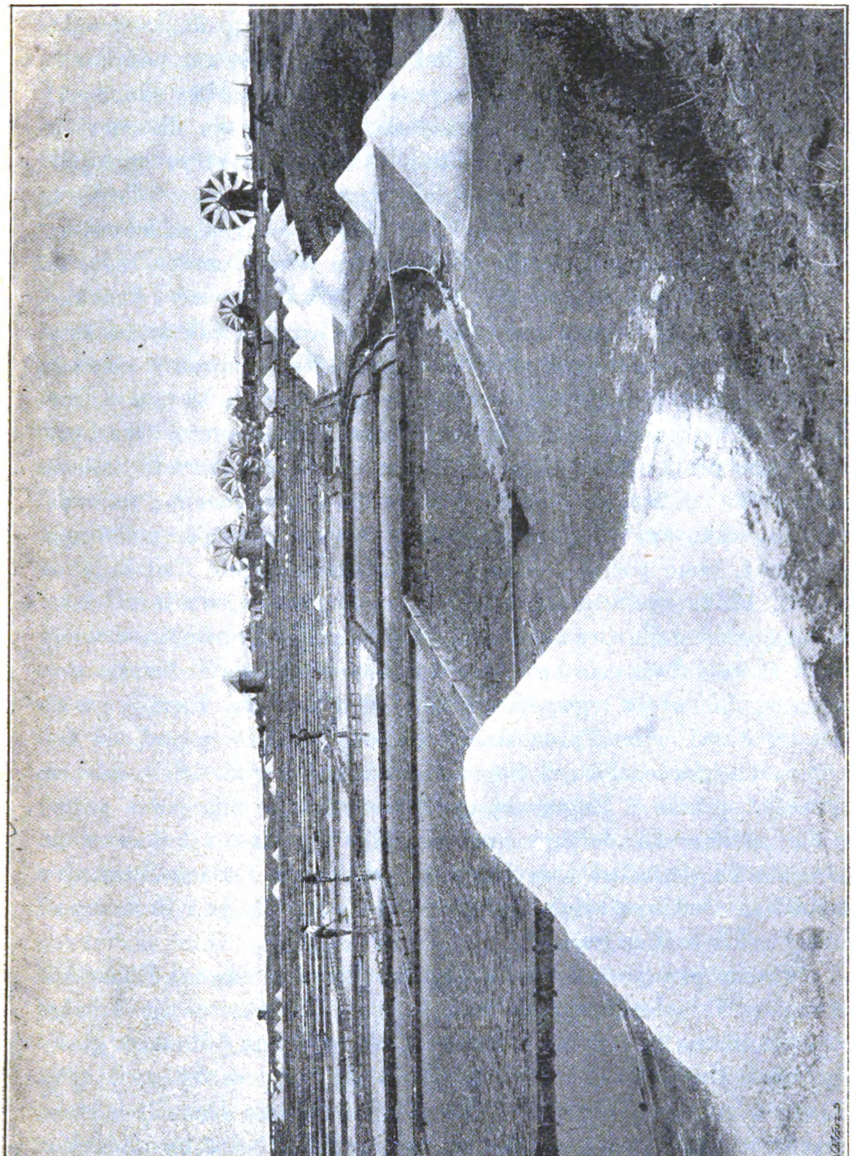

Sl. 20. Anhialo (soline na Crnome moru).

uplivom Carigrada, gdje su trgovinom gospodovali Mletčani, dok se nisu počeli otimati s njima za prvenstvo u trgovini zapadne pomorske vlasti Francuzka, Holandija i Englezka. Iza velikih ratova pod konac XVII. stoljeća nastadoše znamenite promjene u trgovačkim odnosima: mletačka trgovina propade, a isto tako i dubrovačka. Drumovi iz Carigrada prema Jadranskome moru i Biogradu posve su opustjeli, a glavni je promet išao iz Carigrada preko Rušćuka i Vlaške u Sedmogradsku, koja je u to vrieme bila pripojena austrijskome carstvu. Grad Brašov u Erdelju postade za Bugarsku tržište prvoga reda, tu je bila jaka kolonija bugarskih, vlaških i grčkih trgovaca. Svakako je zanimljivo, da je prva bugarska školska knjiga, bukvar od dra. Petra Berovića, tiskana u Brašovu god. 1824. Ruski su ratovi koncem XVIII. vieka otvorili Crno more svjetskome prometu, a to je povoljno djelovalo i na trgovinu po Dunavu. U nanovo podignutoj Odesi podiže se naskoro kolonija bugarskih trgovaca. Uza to postade Smirna znamenitim tržištem za pomorsku trgovinu sa Bugarskom; tu bude takodjer zasnovana bugarska naseoba, pak su njezinom podporom god. 1844. tamo počele izlaziti prve bugarske novine. Kad se je na to god. 1834. uvelo parobrodarstvo po Dunavu, postade ta rieka glavnim prometnim drumom za susjedne zemlje. Trgovačka znamenitost Pešte i Beča uze sve više rasti, dok su Brašov i Smirna doskora izgubili svoju trgovačku važnost za Bugarsku. Kasnije su se opet trgovački odnosi promienili, kad je god. 1873. izgradjena željeznica Carigrad-Belovo i Solun-Mitrovica. Iza god. 1878. bile su trgovačke prilike u Bugarskoj ove: kneževina je bila posve u području podunavske, dotično austro-ugarske trgovine, s kojom se je natjecala Englezka od ušća Dunava i od Varne. Iztočna Rumelija, razstavljena od kneževine carinskom medjom, bila je više u trgovačkoj svezi sa Carigradom.

Prema paragrafu 8. berlinskoga kongresa vriede i za Bugarsku svi trgovački i brodarski ugovori, što su obstojali izmedju Turske i ostalih država. Sve države treba da imadu podpunu jednakost glede trgovine u Bugarskoj; za izvoz bude odredjen za sve države $1\frac{1}{2}\%$ vriednosti robe, a za uvoz 8%. Sdruženjem Iztočne Rumelije s kneževinom i izgradnjom novih željeznica promienili su se opet donekle trgovački odnosi u zemlji, imenito što je Iztočna Rumelija carinom razstavljena od Turske. Dogodile se medjutim ma kakve promjene u Bugarskoj, u njoj će se ipak poradi njezinoga položaja sastajati putem Dunava i željeznica sjevernoevropska trgovina sa zapadno-

evropskim importom, putem m ora na crnomorskim i egejskim obalama. — U novije su vrieme većim dielom evropske države sklopile privremene trgovačke ugovore s Bugarskom.

Izvozna je trgovina dielom u rukama strancima, uvozna gotovo samo Bugarima. Izvoz žita po Dunavu, Varni i u Iztočnoj Rumeliji u rukama je grčkih trgovačkih kuća u Galcu, Braili i Carigradu; iza ovih tek idu trgovci Jermeni, španjolski židovi i Bugari. Glavno sielo bugarskih trgovaca je od vajkada nekadašnja priestolnica na Jantri, Trnovo sa izokolnim malenim gradovima; dapače i trgovci u Svištovu i Ruščuku, koji su već na daleko nadkrilili drevnu carsku priestolnicu, potječu većinom iz Trnova. U južnoj su Bugarskoj Karlovo i Kalofer stara središta trgovačkih poduzeća; tamošnji trgovci polaze već čitav viek u Beč, podunavske kneževine, Rusiju i Smirnu, te sačinjavaju uz Grke i pogrčene Vlahe trgovački stalež u Plovdivu. Nadalje su spretni trgovci žitelji Šumena, Slivna, Samokova, Varne itd. Napokon spomenimo, da su neki Bugari kano trgovački povjerenici nastanjeni u Carigradu, Odesi, Braili, Bukareštu, Beču i u Englezkoj.

Unutrašnju trgovinu promiču imenito sajmovi. Dva su glasovita godišnja sajma bila u Bugarskoj i to u Eski-Džumaji kod Šumena i kod Urundžova u okružju haskovskom na drumu iz Plovdiva u Drinopolje. Prvi se još i danas obdržava na dan sv. Gjurgja, dok je drugi god. 1875. posljednji put obdržavan. Osim toga drže se sajmovi imenito na iztoku u Karnobadu, Slivnu, Čirpanu i Dobriću, dok je na zapadu važniji sajam jedino u okružju kjustendilskom. Kao što kod nas veliki godišnji sajmovi nisu slika ni prilika nekadašnjim sajmovima, tako je danas i u Bugarskoj, a tome su i isti razlozi, naime razvitak komunikacija i što se danas u manjim gradovima može svaki dan sve kupiti, što čovjek treba. Da se veliki godišnji sajam u Eski-Džumaji još i danas drži, razlog je, što je taj grad usred turskoga življa, a Turci su od vajkada bili na sajmovima poglaviti kupci. Tursko je naime kućanstvo skroz nasuprotno bugarskom. Turkinja radi doduše u vrtu i na polju, ali se kod kuće ne bavi domaćim obrtom kao Bugarka, već što treba za kuću, gotovo na sajmu kupuje. Tjedni sajmovi s blagom i žitom jako se polaze.

Iza oslobodjenja Bugarske počela je u povodu veće sigurnosti u zemlji i trgovina napredovati. Domaći su trgovci pošteni. Stečaji su kod Bugara i Grka riedki, al to češći kod domaćih i doseljenih židova. Kao svuda tako se i u Bugarskoj u naše vrieme tuže trgovci

na loše poslove, a za razlog navode pomanjkanje glavnicâ, nedostatna obćila, previsoke željezničke cjenike, zatim što je žitu ciena pala, a radi toga nema seljak novaca itd. Posljednjih se godina računa uvoz u zemlju na 90 milijuna kruna, a izvoz na 92 milijuna kruna. Po tom dobiva Bugarska nešto više za svoje plodine i tvorine, nego što uvozi iz stranih zemalja. Najviše se uvozi u zemlju Dunavom (32% svega uvoza), zatim s juga, s morske strane i napokon preko srbske medje (12%). Carine se za uvoznu robu najviše pobire u Varni (20%), zatim sliede Plovdiv, Ruščuk, Sofija, Svištov, Burgas, Tatar-Pazardžik itd. Za izvoz idu medjašnja mjesta ovim redom: Varna, Burgas, Harmanli (prema Drinopolju), Svištov itd. Provozna roba ide najviše za Tursku. U prijašnje vrieme Bugarska je najviše trgovala s Turskom, zatim s Francuzkom, Englezkom, onda tek s Austro-Ugarskom, Rumunjskom, Italijom, Njemačkom, Rusijom i Belgijom. Kad se je oslobodila zemlja turskoga gospodastva, bila je najjača uvozna trgovina englezka, ali odkad su željeznice izgradjene, najviše trguje Bugarska s Austro-Ugarskom, Englezkom, Turskom, Rusijom itd.

Bugarska uvozi: austrijsko i englezko željezo, sirovo i preradjeno i u obće kovinske obrtnine (9 milijuna kruna), zatim vunene, pamučne, platnene i svilene tkanine (u svemu 23 milijuna kruna), nadalje galanterijsku robu, staklo, kolonijalnu robu, austrijsku i rusku žestu, kemijske tvorine (7 milijuna kruna), obrtnine od kože (4 milijuna kruna) itd Zemlja izvozi: u prvom redu žito (60 mil. kruna) i to najviše u Tursku, zatim u Francuzku i Englezku, nadalje goveda (oko 6 mil. kruna), surove obrtne proizvode (5 mil. kruna), ružično ulje (2—4 mil. kruna), zatim kožu, vunu, duhan itd.

Još do nedavna bile su bugarske ceste onako kukavne, kako ih je god. 1840. geolog dr. Ami Boué u svom djelu „Turquie d' Europe“ opisao. Putovalo se je onda za ružna vremena iz Sofije do Trnova 5 dana, a zimi je trajao put iz Sofije u Varnu 7 dana. U najnovije vrieme krenule su prilike u tom pogledu na bolje. Dakako i danas su od bugarskih cesta dobre jedino državne, dok su kotarske i obćinske ceste loše. Najvažnija je svakako ona cesta, što vodi od Biograda u Carigrad, drum, kojim je od vajkada išao glavni promet na balkanskom poluotoku. Ova je cesta liepo gradjena i u dobrom stanju, makar da vodi po strmim planinama na, pr. pri Dragomanu, pri Trojanovim vratima itd.

Od ove glavne ceste vodi od Sofije k sjeveru državna cesta preko Balkana kod Petrohana, zatim mimo Berkovice do Lompalanke; druga pak cesta

od Sofije na sjever ide preko Balkana kod Arabakonaka mimo Orhanije Lukovita i Plevna do Nikopolja na Dunavu. Nadalje ide od spomenutog glavnog druma kod Plovdiva cesta na sjever po karlovskoj dolini preko Trojanova klanca mimo Loveča i Plevena do Svištova na Dunavu. Druga pak cesta od Plovdiva na sjever ide preko Stare Zagore, Kazanlika kroz Šipački klanac do Gabrova, dalje uz Jantru, do Trnova i Bele, gdje se razstavlja na Rušćuk i Svištovo. Uz bugarsku podunavsku obalu ide cesta od Vidina do Silistrije. Napokon ide cesta podno sjevernoga i južnoga Balkana, a važna je osobito južna, koja ide od Burgasa na zapad do Srbije preko Slivna, Kazanlika, Karlova, Pirdopa, Zlatice i Sofije. Sve spomenute ceste teku sjeverno od glavnoga biograd-carigradskoga druma. Na jugu ovome drumu najvažnije su ceste: iz Sofije mimo Radomira i Kjustendila u Macedoniju; iz Radomira mimo Dupnice dolinom Strume u Macedoniju; iz Sofije u Samokov; od Tatar-Pazardžika mimo Peštere i Bataka u Macedoniju i napokon od Plovdiva preko Stanimake u Tursku. Na svim spomenutim cestama nalaze se svakih 20—30 km. hanovi, priproste gostionice, gdje dobiju putnici okrepe i hrane (kruha, sira, itd.). Noćišta su loša u tim hanovima. Danas se putuje sigurno po cieloj zemlji.

Promet na drumovima nije danas dakako tolik, kao što je bio prije, a razlog je tome, što se po malo u Bugarskoj širi željeznička mreža. Kad je postala Bugarska slobodnom, imala je samo jednu željeznicu (225 km.) Rušćuk-Varna, t. j. od Dunava do Crnoga mora, a i ta je bila u rukama englezkome družtvu. Berlinski je kongres obvezao mladu kneževinu, da imade odkupiti tu željeznicu, koja se je cienila na 50 milijuna franaka, a bila je vriedna jedva polovicu te svote. Iza dugoga pregovaranja morala je ipak država za spomenutu svotu preuzeti tu željeznicu. K tome nema ta željeznica velike vriednosti za Bugarsku, već je važnija za sjevernozapadnu Evropu, jer ju veže s Carigradom. Napokon je ta željeznica mnogo izgubila prometa i time, što je god. 1889. otvorena nova željeznica Biograd-Niš-Sofija-Plovdiv-Carigrad. Ova je željeznica za medjunarodni promet vrlo znamenita, a ide bugarskim tlom od srbske medje pri Caribrodu preko Sofije, Belove, Plovdiva do turske medje pred Hermanlijem (335 km.). Ta je željeznica bila vlastničtvo baruna Hirscha, koji je prodao dionice te željeznice nekim austrijskim i njemačkim bankama. Bugarska nastoji da dobije tu željeznicu u svoje ruke, jer imade sada previsoke cjenike, s kojih strada bugarska trgovina. Željeznica teče niz rieku Maricu na desnom briegu vrlo plodnim predjelima. Bugarsko je narodno sobranje zaključilo god. 1895., da se izgradi nova državna pruga na lievom briegu Marice i da se spoji s državnom željeznicom, koja vodi od Jambola do Burgasa na Crnome moru, a izgradjena je god. 1890. na bugarske državne troškove s pomoću vojske. Za sada je ta pruga u svezi sa

bivšom Hirschovom željeznicom kod Jambola. Od glavne se naime željeznice odvaja pri Trnovo-Sejmenu (predposljednoj postaji pred turskom medjom) ta kratka pruga do Jambola. Kad se budu bugarske državne željeznice vezale neposredno medju sobom, tada će biti put do Crnoga mora mnogo kraći i cjeniji, a k tome će željeznica teći kroz važna središta kao što su Stara Zagora, Sliven itd. Nadalje je znamenita željeznička pruga, koja je većim dielom predana prometu god. 1899., a to je pruga, što ide od Sofije preko Balkana mimo Romana, Plevna i Trnova prema Dunavu. Ta je središtna željeznica neobhodno potrebita bila za sjevernu Bugarsku, jer spaja cielu srednju Bugarsku sa srcem kneževine. K tome će ova središnja željeznica oživjeti promet na pruzi ruščuk-varnanskoj. S vremenom će se graditi i druge pokrajne željeznice, tako da će naskoro imati kneževina liepu željezničku mrežu.

Prava redovita pošta uvedena je u Bugarskoj tek god. 1877., ali je danas već dobro uredjena po cieloj zemlji. Godine 1881. pristupila je Bugarska svjetskome poštarskom savezu. Dužina brzojavne pruge iznosi u Bugarskoj do 5000 km.

Zakonom od god. 1889. uvela je Bugarska metričku mjeru i uteze pod raznim bugarskim imenima. Za površinu je mjera uvrat = 1600□ met. (40 × 40 koračaja). Do nedavna je još uvrat bio razne veličine u pojedinim predjelima. Jedinica za uteze i za tekućine bila je prije oka (= 400 drama). Prema metričkoj mjeri iznosi 78 oka 100 kgr. ili za tekućinu 100 litara. Kantar ima 44 oke. Za duljinu je mjera aršin, koji takodjer nije svuda jednak. Po zakonu od g. 1889. je temelj za mjerenje žita krina (nova krina) = 20 litara, dakle 5 krina = 1 hektolitar.

Rusi su odmah za okupacije uveli novčanu vrednotu po franku. S početka kolao je po zemlji kovani novac raznih država, najviše pak ruski i turski s dvostrukim tečajem i to službeno po francima i centimima, a u trgovini po grošima i parama razne vriednosti u pojedinim gradovima. Zakonom od god. 1880. uredjen je bugarski novac po francuzkoj vrednoti, koja rabi u Rumunjskoj, Srbiji i Grčkoj. Bakreni novac po 10, 5 i 2 stotinke (= centimes) kuje se u Birminghamu, a srebrni novac po 5, 2, 1, i $^1/_2$ leva (= franak) kuje se u Petrogradu. Od zlatnog novca najviše kolaju po zemlji komadi od 20 franaka raznih država, zatim ruski imperijali i turske lire. Narod računa novac najviše starim turskim načinom po groševima (piaster = 9 novčića) sa 40 para. Srebrni franak vriedi pet

groši. Papirni se novac malo cieni u zemlji, stranom što ima mnogo analfabetista, stranom poradi tužnog izkustva sa zloglasnim „kaime“ Turaka pod konac njihovoga gospodstva u zemlji. God. 1885. izdala je bugarska narodna banka banknote, koje imadu u zemlji obvezni zlatni tečaj. Da se poveća sitni novac, dala je država kovati u Bruselju već god. 1888. novac od nikla, koji rabi uz bakreni novac. Česte su tužbe, da ima u zemlji medju novcem od srebra i nikla mnogo patvorenoga novca.

U Bugarskoj je u prvo vrieme iza oslobodjenja bilo veliko pomanjkanje novca, koje je u velike sprečavalo ratarstvo, obrt i trgovinu. K tome su mnogi Turci prodavši svoja zemljišta odnieli sa sobom iz zemlje mnogo zlatnoga novca, bud što su ga posjednici od starine prištedili, bud što su ga Rusi u zemlji ostavili. Pomanjkanje novca rodilo je u zemlji silnim lihvarstvom, te su kamati mjestimice narasli do 60%. Lihvarenjem su se bavili u zemlji domaći veletrgovci sviju narodnosti i vjera, mnoge zadruge, trgovačka družtva i svi bogati ljudi u gradovima. Tu je i razlog opreci i neprijateljstvu izmedju bogataša i nižih slojeva u gradovima, zatim izmedju gradskoga žiteljstva i seljačtva. Novčari osobito vrebaju na žetvu, pak onda dobiju na jesen od ratara glavnicu s kamatima. Da se tome na put stane, već su za turskoga gospodstva bile ustrojene prinosima obćina gospodarstvene predujmovne blagajne (zemljedélceske kásse). Danas ima takovih predujmovnih blagajna 74 sa glavnicom od 20 milijuna franaka. Novac se uz 9% uzajmljuje samo onim seljacima, kojih su obćine pomogle osnivati predujmovnice. Ovi su zavodi prava blagodat za narod, ali im ne dotječe glavnice, tolika je na njih navala. Sirotinjske blagajne (sirotska kássa) nadomještaju gradjanima i seljacima hipotekarnu banku. Glavni je novčani zavod u zemlji bugarska narodna banka zasnovana za ruske okupacije 1. svibnja 1879. s glavnicom od 2 milijuna franaka. Kasnije je taj zavod preustrojen na široj podlozi sa 8 milijuna franaka. Uložke prima sa 4 do 6%, a novac uzajmljuje sa 8 do 9%. Središte je toj banki u Sofiji, podružnice su u Plovdivu, Ruščuku i Varni, a svoje povjerenike ima u 54 mjesta u zemlji. Od izvanjskih je novčanih zavoda samo „Banque Ottomane“ zastupana u Plovdivu, jer se stranomu novčarskomu uplivu otimlju Bugari, koliko samo mogu. S vremenom će se dakako podići u zemlji više novčarskih zavoda, te će se na put stati lihvarenju, koje žalibože još u nekim krajevima cvate.

V.

Duševna kultura.

Broj pripadnika raznih vjeroizpoviesti. — Uredjenje bugarske pravoslavne crkve. — Odnošaj crkve prema državi. — Grčka i jermenska crkva. — Katolička crkva. — Ostale vjere poimence: protestantska, židovska i muhamedovska. — Razvitak bugarskoga školstva. Pučke škole i početci visoke škole. — Razvitak književnosti i umjetnosti.

Prema posljednjem brojenju živi u Bugarskoj 2,606.786 duša grčko-iztočne ili pravoslavne vjere, 22.616 katolika, muhamedovaca 643.258, mojsijevaca 28.302, protestanata 2384, gregorijanskih Jermena 6643 i napokon 719 duša drugih raznih vjera.

Sloboda vjeroizpoviedanja i bogoslužja u Bugarskoj zajamčena je svim žiteljima domaćima i stranima, te su svi u tom pogledu ravnopravni prema čl. 5. berlinskoga kongresa. Po bugarskom je ustavu (čl. 37.—42.) pravoslavna crkva državna bugarska crkva. Ona se zove „eksarhija“, sastoji od bugarskih biskupija u kneževini i u turskom carstvu, a središte joj je u Carigradu. Ona je po tom dio pravoslavne iztočne crkve, te ima kao Rusi i Srbi staroslavenske crkvene knjige. Bugarska je državna crkva nastavak sredovječne bugarske narodne crkve, nad kojom si je za turskoga gospodstva prisvajao vlast grčki patrijarhat u Carigradu. Bugarsku crkvu nije uzpostavila možda kakova crkvena skupština, već iza dugotrajne borbe ferman sultana Abdul-Azisa od 27. veljače 1870. Na to je carigradski grčki patrijarha bugarsku crkvu kao djelo svjetske vlasti izobćio i Bugare zaključkom velike sinode, obdržavane u Carigradu dne 14. rujna 1872. proglasio razkolnicima; a pri tom je i ostalo.

Bugarska je državna crkva uredjena god. 1871. eksarhijalnim statutom, koji je kasnije sinoda preradila, a narodno sobranje odobrilo. Taj je statut knez Aleksander I. dne 4. veljače 1883. podpisao i proglasio bugarskom narodu. Po tom je statutu vrhovni dosto-

janstvenik bugarske crkve **eksarha**, koji stoluje u Ortaköju kod Carigrada. On se bira doživotno, a mora da je Bugarin, naobražen bogoslov, barem 40 godina star i već najmanje 5 godina biskup. Svoju biskupiju zadrži i kao eksarha. Na čelu pojedinim biskupijama jesu **arhijereji** i to većinom **metropolite**, a neki su samo **episkopi**. Premještenje s jedne biskupske stolice na drugu je po bizantskom crkvenom pravu zabranjeno. Prema gore spomenutom statutu donekle utječu i svjetovnjaci na izbor biskupa i eksarhe. Vrhovna je crkvena oblast u državi **sinod**, koji sastoji od četiri na 4 godine izabrana biskupa s eksarhom na čelu. Sinod se sastaje redovito jedanput na godinu u Sofiji, Ruščuku ili u Plovdivu. Sinod ipak ne smije izdati nikakovih odluka bez znanja ministarstva. Za upravu biskupija je u svakoj biskupiji eparhijalno vieće, kojemu je glava biskup.

U Bugarskoj ima danas 9 eparhija: dorostol-červenska sa sjedištem u Ruščuku, trnovska, vidinska, vračanska, sofijska, plovdivska, starozagorska, slivenska (svaka sa sjedištem u istoimenom gradu) i varnansko-preslavska sa sjedištem u Varni. K tome su još dvije začastne biskupije: samokovska i lovčanska. Biskupije se razpadaju na župe (enorije). Župe obsežu po selima 150 do 200 kuća, a po gradovima do 300 kuća. Biskupe plaća država i to pojedinca na godinu 6000—8000 leva. Župnici su slabo plaćeni. Mjesto prijašnjih dohodaka, što su ih dobivali od župljana u naravi, uvedene su plaće, koje za svećenike država uz ostali porez pobire. U to su nastale velike neprilike, jer žitelji ne će da dadu u novcu porez za svećenike. I tako je donekle opravdana tužba svećenika, koji kažu, da su stare dohodke izgubili, a novih nisu dobili. U novije se vrieme mnogo o tom radi, da se točno urede dohodci svećenstva.

Kao što smo spomenuli u Rusiji (Knj. V. I. str. 208.), tako je u Bugarskoj i u obće na iztoku opreka izmedju „crnoga“ i „bieloga“ svećenstva, t. j. izmedju kaludjera i svjetskoga (parohijskoga) svećenstva. Kaludjeri se ne žene, i redovito jedini oni dolaze do viših časti u crkvi. Parohijski svećenici se žene, ali samo jedanput i to prije nego budu zaredjeni u svećenike. Od ovih može jedino udovac i to iznimno doći do viših crkvenih časti.

Bugarski su biskupi rodoljubi i naobraženi muževi. Oni su svršili nauke ponajviše u grčkim ili pak u ruskim bogoslovnim učilištima. Parohijsko je svećenstvo manje naobraženo. Danas su u zemlji za uzgoj svećenstva dva sjemeništa: jedno u Trnovu uz tamošnju realnu gimnaziju, a drugo u Samokovu. Crkva ima u Bugarskoj neznatna dobra, jedino rilski samostan ima nešto više

zemlje, al ta je pusta ili pak šuma. Iste metropolije, t. j. biskupski dvorovi, većim su dielom loše i trošne gradjevine.

Svećenika ima u svemu 2350 (11 biskupa, 24 arhimandrita, 28 ikonoma, 70 protojereja, 1951 parohijski svećenik, 20 djakona, 264 kaludjera). Od parohijskih svećenika polovica su bili prije učitelji. Crkva pravoslavnih ima u svemu u kneževini do 2000, pak ih je većina izgradjena posljednjih decenija, što nam svjedoči o nabožnosti naroda, kad se pomisli, da crkve grade same obćine bez državne pripomoći. Jedini je veći samostan Sv. Ivana Rilskoga tako zvani „Staropigion", t. j. izuzet izpod vlasti episkopske, te spada neposredno pod eksarha. I ostali su samostani u gorskim predjelima, ali većinom maleni: često je samo crkvica sa gotovo pustinjačkim stanom, u kojem je gdjekada samo jedan kaludjer; takova crkvica služi kao župna crkva za cieli okoliš. Samostana ima u svim eparhijama 78; jedina dorostol-červenska i varnansko-preslavska eparhija nema samostana. Bugarski se samostani kao u obće na iztoku drže pravila sv. Vasilija i to bez klauzure. Medju kaludjerima ima ljudi vrlo burne prošlosti. — Ženskih samostana ima u svem 14 sa 348 opatica. Ženski samostani, takodjer bez klauzure, nisu redovi kao na zapadu, već su za pravo slobodne udruge za ženski rad.

Pri koncu spominjemo još ovo. Odnošaj je bugarske crkve prema državi dan danas vrlo težak. Crkva si je u tursko doba, kad je biskup bio zakonito priznata glava i zaštitnik svoga stada, stekla velikih zasluga za narod, a poradi svoga otačbeničtva je i mnogo stradala. Povrh toga je crkva skroz na narodnu ustrojena s crkvenim jezikom, koji narod razumije, sa svećenstvom, koje je tako rekuć sraslo sa svim slojevima naroda, osobito time, što i svjetovnjaci znatno utječu na upravu crkve. Ali pri svem tom nije se crkva u Bugara toliko uvriežila u narod kao u Rusa, Grka i kod Srba, gdje narodna crkva sačinjava nerazdruživi sastojni dio njihove narodnosti. Razlozi su tome u Bugara sliedeći: dugotrajna borba protiv gospodstva grčkoga u crkvi, slaba sprema nove narodne crkve, manjkava obrazovanost nižega svećenstva i napokon tudji upliv, koji su unieli u zemlju školovani Bugari iz stranih posve drugačijih prilika. Političari oslobodjene kneževine ravnodušni su prema crkvi ili su pače i protivnici crkve. Medju muževima, koji su u oči oslobodjenja bili pokretači ustanka protiv turske vlade, bilo je mnogo odrešitih ateista. U prvi mah iza oslobodjenja došli su doduše neki biskupi do velika ugleda: tako je trnovski metropolita Kliment bio neko vrieme predsjednik ministarstva, a Simeon, metropolita u Varni, bio je predsjednik narodnoga sobranja. No malo zatim je siloviti Stambulov kao predsjednik ministarstva dao g. 1889. članove sinode iz Sofije odstraniti, te protiv volje gradjanstva stare crkve u Sofiji porušiti poradi regulacije ulica. Konst. Jireček, koji je te odnošaje u samoj

zemlji tečajem više godina proučavao, piše ovo: „Za budućnost crkve u Bugarskoj nuždno je, da se urede dohodci parohijskoga svećenstva; dok toga ne bude, radije će pitomci državnih bogoslovnih škola poći u učitelje ili činovnike, nego da budu svećenici. Dakako da je svećenstvo mnogo krivo, što mu je ugled duboko pao. Nema sumnje, da bi crkvenom učevnošću, duhovnim govorničtvom, u obće ustmenim i pismenim radom svećenstva brzo opet porasao ugled crkvi i njezinim službenicima, ali žalibože toga nema do sada. Bogoslovna je književnost bugarska posve neznatna, pak su iste vjeroučne knjige za školu većinom sastavljene od svjetovnjaka“.

Po vjeri su pravoslavnim Bugarima najbliži Grci, samo što imadu grčki jezik kod bogoslužja. Oni spadaju pod patrijarha u Carigradu, te imadu u kneževini dvije metropolije: u Varni i Plovdivu. Svećenstvo uzdržavaju sami vjernici.

Jermeni gregorijske crkve, stojeći pod jermenskim nesjedinjenim patrijarhom u Carigradu, imaju svoga biskupa u Plovdivu.

Katolici imadu u Bugarskoj dva biskupa: naslovnoga biskupa sofijskoga, koji stoluje u Plovdivu (apostolski vikarijat plovdivsko-sofijski) i naslovnoga biskupa nikopoljskoga, koji stoluje u Ruščuku (apostolski vikarijat ruščuko-nikopolski). Vikarijat plovdivsko-sofijski (sa 13 crkava i 6 kapela) ima osim apostolskoga vikara 30 svećenika, medju njima 13 domaćih. Od redovnika ima 26 reda kapucinskoga i 9 reda augustinskoga. U Plovdivu su uza samostan dvije kapele: u jednoj obavljaju službu božju rusinski svećenici staroslavenskim jezikom, a u drugoj otci asumpcionisti latinski po rimskom obredu. Sjemenište i bogoslovlje za kapucine je u Plovdivu, a jedan je dio bogoslovlja u Sofiji. K tome ima u zemlji više katoličkih škola. Braća kršćansko-školskoga reda (Francuzi i Niemci) drže već 14 godina u Sofiji dječačku školu, a žensku školu vode francuzke školske sestre. U Plovdivu je takodjer kao u Sofiji katolička škola za dječake i djevojčice. Škole u Sofiji i Plovdivu, u kojima poučavaju francuzki redovnici, ne polaze samo katolička djeca, nego i drugih vjeroizpoviesti (pravoslavni Bugari, Grci, mojsijevci itd.), poglavito da nauče francuzki jezik. To je razlog, da Francuzi bez razlike stranaka podupiru novcem spomenute škole u Bugarskoj. Osim Francuzke podpomaže i Austro-Ugarska i Italija katoličke crkve i redove u Bugarskoj. Posljednjih su godina iz Drinopolja, gdje je središte katoličkoga nastojanja za iztočne zemlje, podignute katoličke škole u Jambolu i Burgasu. U samoj priestolnici

Sofiji ima malo Bugara katolika; od 2000 katolika većinom su doseljenici iz Austro-Ugarske (Česi, Hrvati, Poljaci i nešto Slovenaca, Madjara i Niemaca).

U podunavskim bugarskim krajevima (u Ruščuku, Nikopolju i Svištovu) bila je osnovana katolička misija po apostolskoj stolici u Rimu već u prošlom vieku, te je bila predana redu pasionista. Sielo je biskupiji u Ruščuku, a zove se nikopoljska, te zahvata sjevernu Bugarsku izmedju Dunava i Balkana. Biskupija broji samo 7 župa sa 10.000 vjernika. Kako se je nedavno preselilo oko 2000 katolika Bugara iz Ugarske natrag u svoju staru domovinu, broji sada ta biskupija oko 12.000 vjernika. U svemu se računa u Bugarskoj katolika oko 3000 obitelji sa preko 22.000 vjernika. Spomenimo napokon i to, da ima izvan kneževine u odrinskom kraju do 3000 Bugara unijata, a u Macedoniji ih ima do 25.000 duša.

Protestanata ima u svem 446 obitelji sa 15 crkava i 24 propovjednika. Medju protestantima je doduše malen broj stranaca anglikanskog, lutherovog i kalvinovog zakona, ali su većinom domaći methodiste. Američki su naime methodistički propovjednici započeli već god. 1857. iz Smirne i Carigrada širiti svoju vjeroizpoviest po Bugarskoj. Kako razpolažu s velikim novčanim sredstvima, te poučavaju bezplatno, pače i diele badava medju svoje vjernike knjige (sv. pismo, prevedeno na bugarski jezik), a k tome su naučili jezik bugarski, te u njem i propoviedaju, stekli su dosta pristaša u Iztočnoj Rumeliji, a zatim i u kneževini. Glavno im je sielo u Samokovu, gdje drže dobro posjećenu školu, a imade ih razasutih i po cieloj zemlji, pače su prenieli svoj rad i u Macedoniju.

Vrhovni svećenik mojsijevaca nosi francuzko ime „grand rabbin de Bulgarie“ i uživa 3000 leva godišnje plaće iz državne blagajne.

I muhamedovske svećenike „mufte“ plaća država, koja uzdržava i muhamedovsku školu u Sumenu.

Bugari su se zanimali za školu davno prije svoga oslobodjenja. Dakako da su se pri tom morali boriti sa Grcima, koji su nastojali, da se razšire po zemlji samo grčke škole. U tim se školama nije podučavala i uzgajala bugarska mladež sladkim materinskim mliekom, već tvrdim tudjinskim kruhom. Protiv toga ustadoše već u XVIII. vieku neki odvažni muževi, nastojeći da oslobode školu od grčkoga upliva. Velika hvala i slava pripada ovim muževima, koji su prvi svome narodu pokazali put, kojim treba da se otrese nametnutoga tudjinskoga jezika. Već god. 1762., kad je još duboko mrtvilo po-

krivalo Balkan, oglasi se iz hilandarskoga samostana na Sv. Gori o. Paisije pišući u predgovoru svoga djela „Slavensko-bugarska povjestnica“ ovako: „O nerazumni čovječe! Zašto se stidiš zvati Bugarinom? Nisu li Bugari imali svoje carstvo i svoju državu? Bugarine, osviesti se, upoznaj svoj rod i jezik!“ Koliko je medjutim još Marice proteklo prije, nego se je narod osviestio i oslobodio upliva grčkoga, o tom bi mogao najbolje pričati neumorni pregalac oko narodne prosvjete u XIX. vieku velezaslužni Petko Slavejkov. Napokon se je narod prenuo oda sna i uzeo sam goniti „fanariote“ i grkomane iz svojih crkava, postavljajući u nje za duhovne pastire svoje sinove. Narodno-crkveno pitanje riešeno je konačno g. 1870., kad je zemlja dobila svoga neovisnoga bugarskoga eksarha.

U Bugarskoj je bilo i pod turskom vlašću primitivnih škola uz crkve i samostane, gdje su se mladići pripravljali za svećenički stalež. Ali kakove su to škole bile! Sva se obuka sastojala u tom, da se naučilo nešto malo čitati i na izust najnuždnije bogoslužne molitve. Tek početkom XIX. stoljeća nastojanjem nekih imućnih trgovaca i grčkih biskupa utemeljene su nešto bolje škole, ali kako je nastavni jezik bio grčki, te se samo na izust učilo, postizavao se je vrlo slab uspjeh. Prva čista bugarska škola zasnovana je god. 1835. u Gabrovu s pomoću nekih bogatih trgovaca iz Odese i Bukarešta. Knjige su za tu školu bile prevedene iz ruskoga i grčkoga jezika, a štampane u Srbiji. Poslije krimskoga rata nastojalo se, da se podignu škole ne samo po gradovima, nego i po selima imenito u okolišu trgovačkih gradova i obrtnih trgovišta u gorskim krajevima; jedino je Podunavlje i brdoviti zapad u tom nastojanju zaostao. Na čelu bugarskih škola prije oslobodjenja izpod turske vlasti bila je spomenuta škola u Gabrovu, koja se je razvila kao realka, a uz nju još realka u Plovdivu sa 5 razreda. Osim toga bilo je gradskih škola u Šumenu, Ruščuku, Silistriji, Sofiji, Staroj Zagori itd. Nadalje je za naobrazbu Bugara stekla velikih zasluga bugarska gimnazija u Bolgradu u Beserabiji, u naseobini bugarskih izseljenika od g. 1829. I francuzke i englezke škole u Carigradu su takodjer povoljno djelovale na Bugare, imenito Robertov kolegij kod Rumili-Hissara na Bosporu kao i „lycée imperial de Galata“.

Kad se je Bugarska oslobodila izpod turske vlasti, nestalo je zapreka narodnoj prosvjeti i na to započe ozbiljan rad o uredjenju bugarskih škola. Već je za ruske okupacije predstojnik odjela za narodnu prosvjetu, učeni profesor harkovskoga sveučilišta Drinov, rodom Bugarin, mnogo učinio za razvitak školstva. Na to je po zaključku berlinskoga kongresa zemlja bila podieljena na kneževinu i autonomnu pokrajinu Iztočnu Rumeliju. Dok se je u potonjoj, gdje su žitelji u obće naprednĳi, razvijalo školstvo pod ravnateljstvom narodne prosvjete, kojoj je bio na čelu izkusni Joakim Grujev, učenik zaslužnoga Najdena Gerova-Koprivščana, u kneževini su stra-

načke borbe i neprestane promjene ministarstva znatno sprečavale sustavni razvitak nastave. Pri tom je jedino dobro bilo po školstvo, što su u odjelu ministarstva za nastavu prvi doglavnici (Konst. Jireček, zatim domaći sinovi Sarafov, Stojanov, Genčev, Spas Vacov i Kirkov) bili vrlo sposobni i strukovno obrazovani, te se nisu mienjali padom ministarstva. Liepih zasluga stekoše za školu Cankov, Balabanov, Burmov i mnogi drugi, koji su još i prije oslobodjenja djelovali u školama kano vješti učitelji. Mladež je hrlila sa sviju strana u domaće škole i u inozemstvo na više nauke. Dakako, s početka nije bilo dovoljno u zemlji ni učitelja ni učila, a niti školskih sgrada. Narodno se je sobranje uviek pokazalo požrtvovnim za potrebe škole, ali u višem zvaničnom družtvu našlo se žalibože protivnika napredku narodne prosvjete.

Iza združenja Iztočne Rumilije sa kneževinom bude konačno provedena organizacija školstva za cielu kneževinu. Polazak škole postade obvezatan za svu djecu od 6. do 12. godine. Pučka škola (prvonačelno učilište) ima 4 razreda (otdelénia) sa najviše 25 sati nedjelne obuke. Škole uzdržavaju obćine, a država doprinosi za uzdržavanje godišnjih 400.000 leva. Pučki učitelji imadu plaće na godinu 400 do 1200 leva, i to učiteljice jednako s učiteljima. Po selima dobivaju jedan dio plaće u naravi (stan, drva, žitak itd.). Dok u gradovima traje obuka 10 mjeseci, na selima traje samo 7 do 8 mjeseci, jer se prekida, kad počinje rad na polju. Javni izpit na koncu godine je prava svečanost za cielo mjesto. Knjige su školske praktične, a izdavaju ih knjižare. Kako je s početka bilo malo spremnih učitelja, pomagalo se je na sve moguće načine. Danas su u kneževini četiri učiteljske škole („pedagožka učilišta“) sa tri tečaja, i to u Šumenu, Lompalanki, Kazanliku i Kjustendilu, a k tome je kod nekih srednjih škola uveden pedagožki tečaj. Makar da se u najnovije vrieme poboljšalo stanje učitelja na selu, jer im se dohodci točnije izplaćuju, ipak su nepovoljne prilike za seoske učitelje, jer se gotovo svake godine sele, pošto ih obćine obično samo na jednu godinu biraju. Gradski su učitelji stalniji.

Iz statistike pučkoga školstva u Bugarskoj od godine 1898. spomenut ćemo sliedeće. U cieloj kneževini bilo je 50 zabavišta sa 72 učiteljice i 4.130 djece, dakle razmjerno puno više zabavišta, učiteljica i djece nego u Hrvatskoj i Slavoniji. — Pučkih škola bilo je u svem 4481 i to: dječačkih 704, djevojačkih 125, obospolnih 3652. Na rečenim školama službovalo je u svem 8.329 učiteljskih osoba, i to: 6886 učitelja i 1443 učiteljice. Školskih obvezanika (djece od 6—12 god.) bilo je 552.882, i to 282.210 dječaka i 270.625 djevojčica, a od

toga je u istim polazilo školu 347.900 djece, i to 247.060 dječaka i 100.810 djevojčica.

Po vjeroizpoviesti bilo je škola: bugarsko pravoslavnih 3080 sa 6513 učiteljskih osoba i 263.657 učenika; bugarsko-katoličkih 19 s 41 učiteljskom osobom i 1807 učenika; bugarsko protestantskih 8 s 10 učiteljskih osoba i 216 učenika; bugarsko-muhamedovskih 25 s 38 učiteljskih osoba i 1313 učenika; katoličkih 4 s 20 učiteljskih osoba i 416 učenika; turskih 1243 s 1404 učiteljske osobe i 69.936 učenika; tatarskih 16 s 18 učiteljskih osoba i 779 učenika; grčkih 39 sa 114 učiteljskih osoba i 5341 učenikom; jermensko-grigorijskih 13 s 31 učiteljskom osobom i 685 učenika; židovskih 27 s 116 učiteljskih osoba i napokon raznih 7 s 24 učiteljske osobe i 414 učenika.

U Bugarskoj dolazi jedna škola na 754 stanovnika, a u Hrvatskoj na 1667. Izporede li se dalje prilike naše pučke nastave sa bugarskima, to dolazi kod nas jedna škola na dvostruki broj učenika kao u Bugarskoj, jedan učitelj na dvaput onoliko učenika, koliko u Bugarskoj, i 100 učenika na 1397 žitelja a u Bugarskoj na 971 žitelja. U Hrvatskoj i Slavoniji se nadalje na pučke škole troši razmjerno 55% manje nego u Bugarskoj. Za uzdržavanje pučkih škola doprinosi u Bugarskoj svaki stanovnik 3·01 kr., a u Hrvatskoj 1·66 kr. Svi školski troškovi iznose za jednoga učenika pučke škole u Bugarskoj 29·03 kr., a u Hrvatskoj 19·58 kr. Svi ovi brojevi nam jasno kažu, kako je Bugarska u ovo kratko vrieme svoje samostalnosti na polju pučke prosvjete liepo napredovala.

U mjestima raznih vjerozakona ima svaka vjerska obćina svoju školu. Osim javnih ima i privatnih škola, a sve su pod državnim nadzorom. Stranci mogu bez zapreke za svoju djecu osnovati školu, samo treba da to prijave ministarstvu za nastavu i da svake godine podnesu vladi statističke podatke o svojoj školi. Primu li pak stranci u svoju školu i djecu bugarskih podanika, treba da urede svoju školu prema zemaljskim zakonima. Gradjanskim školama i malim realkama na zapadu donekle odgovaraju u Bugarskoj tako zvana glavna učilišta sa tri i više razreda, a ima ih u svem preko 100, i to ne samo za pravoslavne Bugare, nego i za druge vjerozakone. I ove škole uzdržavaju obćine uz državnu pripomoć.

Srednje škole s malom iznimkom uzdržava država. Srednje su škole dobro uredjene, naučna se osnova gotovo posve podudara s naučnom osnovom naših srednjih škola. Školske su sbirke bogate, pokućstvo primjereno, a školske su sgrade ponajviše nove i vrlo liepe. Srednjoškolskih profesora imade oko 300; većinom su to mladi Bugari, što su svršili nauke na izvanjskim sveučilištima. Stranih profesora iz Austro-Ugarske (Hrvata, Čeha i Slovenaca) ima danas malo; odmah iza oslobodjenja bijaše ih više, imenito jezikoslovaca, risara i matematičara; ovi su svojim savjestnim radom, liepim znanjem i spremom mnogo doprinieli razvitku bugarskih škola. Nadzor je u srednjim

školama dobar, a učenici poprieko vrlo marljivi. Podpune su gimnazije u Sofiji, Plovdivu, Gabrovu, Ruščuku i Trnovu. Niže su realke u Varni i Slivnu, zatim kano priprave za pedagoška učilišta u Kjustendilu, Lom-Palanki i u Kazanliku, te napokon u Silistriji, Varni i Burgasu. Srednje su škole za djevojke u Sofiji, Plovdivu i u Staroj Zagori. — Strukovne smo škole već gore spomenuli.

Na više nauke polaze bugarski mladići u inozemstvo. Kod izbora sveučilišta, na koja polaze, odlučuju razne prilike: skupoća mjesta, podnebni odnosi ili pak odredba vlade i raznih dobrotvornih družtava, koja mladićima podpore davaju. Nema sumnje, da u Zagreb rado dolaze mladi Bugari u prvom redu stoga, što su ovdje medju svojim suplemenicima. Najviše ih polazi u Rusiju (Odesu, Kijev, Moskvu), Austro-Ugarsku (Zagreb i Prag), Njemačku (München, Heidelberg, Leipzig), Švajcarsku (Zürich i Ženevu) i u Francuzku (Pariz, Montpellier i Aix). Broj djaka na izvanjskim sveučilištima iznosio je gdjekoje godine od 250 do 400. Većinom uče pravo, tehniku, liečničtvo i filosofiju. Pojedini dobivaju od države podporu od 1200 do 2400 leva. Stipendiste mora da su redoviti slušatelji i da polažu propisane izpite. Kako mladi Bugari slušaju više nauke u raznim jezicima i u raznim sveučilištima, nije čudo, što dodje medju njima kod kuće do čestih opreka, na pr. medju liečnicima i pravnicima raznih metoda i škola.

Odkad se je Bugarska dostala samosvojnosti, opetovano se je o tom viećalo, da se podigne u zemlji visoka škola ili sveučilište. Djaka bilo bi dosta, troškove bi zemlja nekako mogla pokriti, a i znanstveno naobraženih profesora našlo bi se u zemlji. Prvi korak, da se osnuje bugarsko sveučilište, učinjen je već god. 1887., kad je uz sofijsku gimnaziju zasnovan „viši pedagožki tečaj“ za kandidate učiteljstva na srednjim školama. Uz jezikoslovno-povjestnički i matematično-prirodoslovni otvoren je i pravoslovni odio, te će naskoro zemlja imati podpuno sveučilište. Na čelu tome zavodu stoji na godinu dana birani rektor. Nauci traju tri godine, a polažu se semestralni izpiti, i na koncu trogodišta državni izpit.

O novobugarskoj književnosti može se pravo govoriti tek iza oslobodjenja zemlje izpod turskoga gospodstva. Što se je prije pisalo, većinom se je štampalo izvan zemlje; tà prije god. 1877. bila je samo jedna loša tiskara u zemlji i to u Ruščuku, gdje se je tiskao jedino službeni list „Dunav“. Slobodom štampe stalo se je razvijati novinstvo i u obće književni rad. Danas imade u zemlji

oko 40 tiskara, gotovo u svakom većem gradu. Najznamenitiji je tiskarski zavod državne štamparije u Sofiji. Medju piscima zauzimlju prvo mjesto ponajviše isti ljudi, koji su i politički prvaci. Knjižarske i nakladničke tvrdke na glasu po cieloj zemlji jesu Hristo G. Danov i D. V. Mančov. Knjige su u obće jeftine, jer ih inače štedljivi Bugarin ne bi ni kupovao.

Liepoj su knjizi prve temelje položili narodni vodje poslije krimskoga rata. Ovamo idu Najden Gerov iz Koprištice, Petko Slavejkov iz Trjavne, Rajko Žinzifov iz Velesa u Macedoniji, Nikola Kozlov iz Ljaskovca, Rakovski iz Kotla, Ljuben Karavelov iz Koprištice, Hristo Botjov (pjesme „Molitva“, „Boj“ itd.), Stambulov (bivši ministar predsjednik), D. Veliksin, Vasil Popović, Cano Ginčev, Blъskov (otac i sin), zatim dramatičari D. P. Vojnikov iz Šumena i Vasil Drumev (sadašnji metropolita Kliment). Medju ovim starijim piscima treba da osobito iztaknemo Petka Rajčeva Slavejkova, koji je prvi otvorio duševnu vatru na zastarjele forme crkvenoslavenskoga jezika. On se može s punim pravom nazvati otcem mladje bugarske književnosti. Do njega gotovo nije živa narodna rieč imala pristup u pismenu književnost niti se je prije njega tko oduševljavao za zvučne narodne pjesme.

U prvi mah iza oslobodjenja činila se je proza bugarska prilično oskudna. Pisci su se većinom držali staroga stila i zadovoljavali se time, da podražuju djelima starijih pisaca. Najodličniji pjesnik i pisac bugarski iza oslobodjenja je Ivan Minčov Vazov iz Sopota. On je najplodniji pisac u bugarskoj književnosti, a njegovi umni proizvodi pisani su koje u stihovima, koje u prozi. Vazov obradjuje gotovo sve vrsti pjesničtva: epos, liriku, novelu, dramu, komediju, zatim kritiku itd. On ne oponaša samo narodnu pjesmu, već je pravi moderni umjetni pjesnik. Jezik mu je čist i liep, stil gladak i jasan, a pripoviedanje mu teče mirno i vanredno ugodno. On je već svu silu toga izpjevao i napisao. U karakteristici lica nema mu u Bugarskoj premca. U njega je mnogo dramske snage, a djela su mu prožeta realizmom — on kao pravi realista gleda sviet i ljude onako, kakovi su u istinu. Najrazličitije strane bugarskoga života prikazane su u njegovim romanima živom plastikom, lica su uviek originalna sa čovječjim osjećajem i duševnim borbama. Remek-djelo njegovo, roman „Pod igoto“, pribavilo mu je svjetski glas, pak je prevedeno u 12 jezika (u hrvatskom prievodu: „Pod jarmom“). Kritika je ovo djelo postavila uz Tolstojevu „Vojnu i

mir". Kao kod Vazova tako se kod većine bugarskih pisaca opaža upliv ruski, kao što je to liepo razložio znameniti bugarski pisac Iv. D. dr. Šišmanov iz Svištova u „Blgarskom Pregledu" god. 1899. U ostalom taj utjecaj ruske književnosti upravo je od velike koristi bugarskoj knjizi, jer je ruska liepa knjiga danas medju prvima u Evropi. Nadalje su čuveni bugarski pisci: Konstantin Veličkov iz Tatar-Pazardžika, Stojan Mihajlovski iz Elene (pseudonym „de Profundis"), Slavejkov ml., V. Blagoev, D. Mišev, Kitančev, Gešov, Vlajkov (pseudonym „Veselin"), Kiril Hristov Mirča, A. T. Iliev, Hristo Botev, Ljuben Karavelov, Alekso Konstantinov, Ilija Milarov, dr. Krsten, I. Andrejčin, Stančov i mn. dr.

Već se je god. 1852. radilo o tom, da se za Bugarsku stvori književno družtvo, koje bi izdavalo knjige za narod poput „Matice" u Hrvata, Srba, Slovenaca i Čeha. Krimski je rat taj podhvat spriečio. Kad su zatim nastala mirnija vremena, sklopilo se u Carigradu književno družtvo (Knižovna obština), koje je pod uredničtvom Krstjovića, Burmova i Slavejkova izdavalo nekoliko godina dobar časopis „Bъlgarski knižici" (1858.—1862.). I Bugari u Rumunjskoj i Rusiji ustrojiše u Brajli god. 1869. književno družtvo (Knižovno družestvo), koje poče izdavati list „Periodičesko Spisanie". Ovo je književno družtvo onomadne prošlo težku financijalnu krizu, a od nove godine opet izdaje redovito svoj spomenuti mjesečnik pod uredničtvom poznatoga jezikoslovca dra. A. Teodorova. Uz „Periodičesko Spisanie" imadu Bugari već danas priličan broj časopisa, u kojima se objelodanjuju novi književni plodovi i znanstveni pokusi. Tako je „Bъlgarski Pregled" smotra, što ju izdaje družtvo profesora visoke škole i gimnazije u Sofiji, nadalje „Misao" (Misъlъ literaturno obšestveno spisanie) pod uredničtvom dra. Krstena i suradnika Peča Slavejkova, Vlajhova, Hristova i dr. „Bъlgarska Sbirka" je časopis, prenešen iz Plovdiva u priestolnicu; napokon od jeseni prošle godine izlaze „Ljatopisi", koje je zasnovao Veličkov. U Vidinu izlazi pod uredničtvom A. T. Strašimirova „Praga", književni i naučno popularni žurnal za samoobrazovanje. Dakako da imadu ovi časopisi dosta neprilika, koje glede gradiva, koje opet glede predplatnika, ali ipak izlaze, da namaknu štiva i pouke mladoj bugarskoj inteligenciji. Napokon spomenimo važan periodični časopis ministarstva prosvjete („ministarstvo za narodnoto prosveščenie"), koje od god. 1889. izdaje „Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižina". Dosad je izašlo 17 omašnih svezaka toga sbornika (po

60 do 80 araka leksikova oblika). U tim je svezcima nagomilano silno gradivo narodopisno uz veliki broj monografija i studija iz filologije, povjesti, arheologije, prirodnih nauka, narodnoga gospodarstva itd. U obće bugarska vlada vrlo mnogo čini za procvat domaće književnosti.

Za puk izlazi „Biblioteka sv. Klimenta“ s djelima popularno poučnoga sadržaja. Medju pedagogijskim časopisima je imenito vriedan spomena „Trud“.

Najznatniji radnici na znanstvenom književnom polju jesu: Drinov, Zlatarski, dr. Šišmanov, dr. Miletić, A. P. Stoilov, Spas Vacov, Dragomanov, Burmov, Matov, Petkov, Uzumov, Stamboliev, Kesjakov i mn. dr. O novijoj bugarskoj povjesti ima više radnja od Panajota Hitova, Teodora Burmova, Svetoslava Milarova, Zaharije Stojanova, Stojana Zajmova, Petra Karavelova, Gešova i Ljudskanova. Iz svjetske književnosti imade više prievoda. Od žena se je iztakla kano vješta prevoditeljica Katarina Karavelov, supruga bivšega ministra predsjednika. Mnogo rada morat će se u buduće posvetiti jeziku bugarskomu, koji je dosada slabo izpitan i proučen. O bezpristranoj kritici nema za sada ni govora; književni se rad ponajviše kritikuje prema političkim strankama.

Stalnoga kazališta do najnovijega doba nije bilo. Od prošle godine boravi prokušan hrvatski umjetnik na poziv bugarske vlade u Sofiji, da uredi stalno kazalištni repertoar.

Bugarska je umjetnost još mlada, jer se je zapravo počela razvijati tek iza oslobodjenja izpod turskoga gospodstva. Ima doduše u zemlji spomenika stare umjetnosti, ali su do sada slabo poznati i izpitani, tako da možeš na pr. u Dalmaciji u nekoliko dana više starine vidjeti, nego u Bugarskoj tiekom više godina. Razlog je tomu, što je zemlja kroz stoljeća mnogo stradala, a nešto je krivo i neznanje naroda, koji ne zna cieniti ni čuvati stare spomenike. Najstariji su ostatci nebrojene po zemlji gomile (tumuli, bug. mogile, turski tepé) iz tračkoga doba. Iz makedonskoga doba ima novaca, iz rimskoga novaca, nadpisa latinskih i grčkih. Golemi nasip, medjaš i obrana starobugarske države protiv Bizanta, najznatniji je gradjevni spomenik iz srednjega vieka. Od gradina su najznamenitije u Vidinu i u Kaliakri. Iz bugarskoga doba imade starih crkava, slika na ljepu, nadpisa, rukopisa, imenito u rilskom samostanu. Iz turskoga doba ima gradjevina od kamena, mošeja, kupališta, mostova, zdenaca, nadgrobnih spomenika itd.; k tomu ima turskih

izprava, rukopisa, oružja i novca. S vremenom će se sve to po zemlji razasuto blago sabrati u Sofiji u arheoložkom muzeju.

U savremenoj bugarskoj umjetnosti poimence u slikarstvu iztakli su se prije oslobodjenja turskoga gospodstva Dobrović i Pavlović, ali prvi ostade u Ateni, a drugi, učenik monakovske akademije, nije stekao dovoljno priznanja u svojoj domovini. Iza oslobodjenja bude osnovano god. 1895. „Družtvo za unapredjenje umjetnosti u Bugarskoj", a godinu dana kasnije poče izlaziti smotra „Umjetnost". Stvoriteljem realistične škole današnje bugarske umjetnosti može se smatrati Čeh Ivan Mrkvička. Svi mladi umjetnici u Bugarskoj idu njegovim putem i stoje pod njegovim uplivom: Mitov, Angelov, Berberov, Klisurov, Drog, Herejša i dr. I kasnije doseljeni stranci Kanella i Čeh Vješin krenuše smjerom te domaće škole. Svi oni slikaju i pejsaže i portrete i tako zvane žanre i povjestničke dogadjaje. Proputovali su većinom svu Bugarsku i nijedan slikovit kraj, nikakav slikovit momenat iz sadašnjega i prošloga života Bugara nije im izmakao. Najpoznatije su njihove slike: „Ručenica" i „Horo" (narodni plesovi), „Seoska svatba", „Sajam u Sofiji", „Berba ruža", „Izseljenici Turci", „Žetva" itd. Sve te slike odišu nježnim dahom okoliša, iz koga su nikle. I prvi kipar bugarski bijaše stranac Rus B. Šatc, koji je došavši u Bugarsku posvetio se izključivo izradjivanju bugarskih tema („Gajdaš", „Skitnik" itd.), te je liepo uspio. Domaći su vrlo napredni kipari Spiridorov i Vasiljev.

Završujući ovu sliku o književnom i umjetničkom radu mlade kneževine treba da priznamo, kako je bugarski narod za ovo kratko vrieme svoje samosvojnosti na polju prosvjete pokazao liepih uspjeha. Još godine 1771. učenjak Schlözer jedva znade, da imade Bugara, „kojih bi jezik vriedno bilo upoznati". U „sravnjujućem rječniku 200 jezika", što ga je dala sastaviti Katarina II. god. 1783., niti se ne spominje jezik bugarski; Dobrovski god 1814. drži bugarski jezik narječjem srbskoga jezika, a Kopitar god. 1815. znade samo, da se bugarski jezik razlikuje od slavenskih jezika uporabom spolnika. Tek Vuk Stefanović Karadžić prvi je upoznao god. 1822. učeni sviet sa temeljima bugarskoga jezika. Zamislimo li se u sve to, doista treba da priznamo bugarskomu narodu velike sposobnosti, te vanrednu marljivost i uztrajnost, kad je eto u nekoliko decenija tako napredovao u raznim granama ljudskoga znanja i umjeća.

VI.

Priegled bugarske povjestnice.

Seoba Slavena na balkanski poluotok. — Provala Bugara preko Dunava. — Postanak bugarske države. — Starija bugarska država i njezin pad. — Obnovljena bugarska država. — Tursko doba. — Prvi pokreti, da se zemlja oslobodi turskoga gospodstva (Hitov, Karavelov, Levski, Grujev). — Rusko-turski rat. Sanstefanski mir i berlinski kongres. — Bugarska samosvojna kneževina. Iztočna Rumelija autonomna pokrajina pod turskim vrhovničtvom. — Godine 1885. združena Iztočna Rumelija s Bugarskom. — Srbsko-bugarski rat.

Već pod konac V. stoljeća po Is. a imenito pak u VI. stoljeću prelazila su brojna plemena slavenska preko dolnjega Dunava, te su navaljivala na bizantsko carstvo. Mnogi se od njih nastaniše u iztočno-rimskim pokrajinama Meziji, Traciji i Macedoniji, a neki prodrieše ća u Peloponez. Sve ove Slavene nazivali su Grci imenom Anti. Mnogi su od tih Slavena služili i kao vojnici u bizantskoj vojsci, te su neki dapače došli do visokih časti kao hrabri vojvode. Medju Slovenima na jugu Dunavu spominju se plemena: Sjeverci ili Sjeverani u današnjoj Dobrudži, Brzaci u gornjoj Macedoniji oko Prilipa i Bitolja, Strimonci oko rieka Strumice i Strume u iztočnoj Macedoniji, Smoljani uz rieku Mestu, Sagudati i Dragovići u okolici Soluna i još neka druga plemena. Svi ti Slaveni živjeli su prema slavenskom običaju razcjepkani u posebna plemena, te se nisu ujedinili u jednu državu. To su istom učinili Bugari, finski narod, provalivši medju Slavene na jug preko Dunava pod konac VII. stoljeća pod svojim vodjom Isperihom (Asparuhom). Bugari upokoriše Slavene izmedju Dunava i Balkana i osnovaše bugarsko-slavensku državu. U toj državi bijaše odsad dvojako pučanstvo: Bugari i Slaveni. Bugarima kao gospodujućemu vojničkom i konjaničkom narodu trebalo je prostranih pašnjaka, a Slavenima su opet kao služećemu narodu te vrstnijim i marljivijim ratarima potrebna bila polja. Tako Bugari i Slaveni nisu jedni dru-

gima mnogo smetali, oni su se mogli lako slagati i jedni drugima biti od koristi. Bugari su unesli medju Slavene nov elemenat, kojega oni nisu prije poznavali, naime državni život: Bugari su osnovali državu, a Slaveni su se u nju pomalo prikupljali. Vrhovni je knez bio dakako Bugarin, ali su po narodu bili razasuti sitniji knezovi slavenske krvi. Tečajem dvaju stoljeća medjutim razplinuli su se malobrojniji Bugari medju mnogobrojnijim Slavenima: Bugari prihvatiše pomalo jezik i običaje slavenske, a Slaveni poprimiše ime bugarsko, pak tako od dva naroda postade jedan narod.

I. Starija bugarska država. Povjest bugarske države od Isperiha pa sve do pokrštenja bugarskoga naroda nije drugo, nego povjest neprestanih i krvavih ratova sa susjednim bizantskim carstvom. Ratoborni Bugari izvojevali su mnogu pobjedu nad Bizantom imenito za hrabroga kneza Kruma, toga novoga „Sanheriba", koji bijaše strah i trepet Bizantu. Kasnije se knez Boris proslavio time, što je oko god. 865. primio sa svojim velikašima i narodom sv. krst, i to od bizantskih svećenika. Ovaj najvažniji dogadjaj u starijoj bugarskoj povjesti tim je znamenitiji, jer su u Bugarskoj nekoliko godina kasnije našli zaklonište učenici Metodijevi. Kada je naime po smrti sv. Metodija (885.) bila uništena slavenska liturgija u Moravskoj i kada su se na učenike Metodijeve digle svakojake nevolje, pak ih napokon razgnale iz one zemlje, onda su se prognanici sklonili u Bugarsku, gdje su ih narod i knez liepo primili, a oni su im kao za uzdarje donieli slavensku liturgiju i slavensko pismo — ove dvije dragocjene ostavštine nezaboravljenih slavenskih apostola. Crkva bugarska slavi još i danas uz Ćirila i Metodija učenike njihove Klimenta, Nauma, Savu, Angjelara i Gorazda, te ih nazivlje sve skupa sedam stupova crkve pravoslavne. Najviše se od učenika Metodijevih proslavi u Bugarskoj Kliment (izumitelj ćirilice), učitelj macedonski i kasnije biskup velički. Iz Bugarske, kao iz kakova razsadnika, presadjena je kasnije slavenska liturgija i azbuka (ćirilska) medju Ruse i Srbe.

Knez je Boris god. 888. ostavio kneževsko priestolje starijemu sinu Vladimiru i otišao u manastir. Budući da je ovaj odmah na početku svoga vladanja počinio kojekakova bezakonja i nevaljalštine, vrati se Boris iz manastira, sbaci nevriednoga Vladimira s priestolja i posadi na nj mladjega sina Simeona (893.—927.). Ovaj bijaše najslavniji bugarski vladar, te ga s punim pravom zove povjestnica

Velikim. Osim što je s uspjehom ratovao na saveznike bizantskoga carstva Madjare i Srbe, vodio je sav svoj viek sretne ratove na Bizant. Simeon potuče više puta grčku vojsku, a najjače god. 917. kod rieke Acheloa nedaleko od Mesembrije, pače osvane nekoliko puta s vojskom i pred Carigradom. On smisli osvojiti čitavu bizantsku državu, pak onda podići novo carstvo bugarsko-grčko s priestolnicom u Carigradu. Zauzevši malo ne sve bizantske zemlje, pade god. 924. opet pod Carigrad. U to se uvjeri iza kratkoga podsjedanja, da se ne da bez brodovlja zauzeti Carigrad, pak stoga privoli na mir sa bizantskim carem. Bugarska država bijaše za Simeona velika i prostrana, te obuhvataše veći dio balkanskoga poluotoka. Prema bizantskom carstvu bijaše joj medjom crta od Mesembrije na Crnome moru pak uz Drinopolje sve do planine Rodope. Od Macedonije držali su još Bizantinci jedino primorske predjele. Na jugu išla je medja od mora do mora naime od Olimpa do ušća Kalame nasuprot Krfu. I albansko primorje bilo je u vlasti Simeonovoj izuzevši samo neke gradove. Medjom prema Srbiji bijaše sjedinjeni Drim, Bieli Drim i Ibar, pak onda Morava, tako da su Priština i Lipljan na Kosovu polju, zatim Niš, Braničevo i Biograd bila bugarska mjesta. Vladajući tolikom državom ne htjede Simeon da bude naprosto knezom, te se nazove „car Bugarima i Grcima“. Zajedno uzvisi nadbiskupa bugarskoga na čast patrijarhe, pak stolovaše onda s njim u svojoj krasnoj priestolnici Velikoj Preslavi (rimski Marcianopolis, danas selo nedaleko od Šumena).

Gotovo još više nego na bojnom polju steče si Simeon lovorika na kulturnom polju. Dok je svieta i vieka slavit će Slaveni njega kao promicatelja slavenske prosvjete, kao prijatelja uzvišenih ideja Ćirilovih i Metodijevih i kao prvoga slavenskoga spisatelja iz roda vladarskoga. Simeon prevede s grčkoga na bugarski jezik t. zv. „Zlatostruj“, to jest neke govore sv. Ivana Zlatoustoga. Viek Simeonov zove se zlatnim viekom bugarske knjige. Sam Simeon bio je odgojen u Carigradu, a radi učenosti dobio je častni pridjev „Polugrk“. U njegovoj palači u Velikoj Preslavi dobro je došao svaki ljubimac vila. Kad je tako, nije čudo, da su pisci Simeonova doba biskup Konstantin, pop Grigorije, Ivan Eksarha, crnorizac Hrabar i drugi tako visoko podigli knjigu slavensku, da se ona, što se tiče bogoslovlja, mogla mjeriti sa knjigom bizantskom.

Pod konac svoga života navalio je Simeon na Hrvatsku, kamo se je pred njim zaklonio srbski župan Zaharija; ali tu ne uspje

Simeon, jer su mu Hrvati potukli vojsku. Ratovanje Simeonovo sa Hrvatima i Srbima posijalo je na kratko vrieme sjeme nesloge medju Bugare i spomenuta slavenska plemena.

Sa Simeonom sadje god. 927. u grob i sreća bugarska. Za njegovih nasljednika uze Bugarska naglo propadati. Osim što se je pojavila u zemlji nova vjera, što ju je učio pop Bogomil, razpade se bugarska država u dva carstva: iztočno izmedju Dunava i Balkana i zapadno izmedju Jadranskoga i Egejskoga mora. Nemoć razdvojene Bugarske upotrebiše bizantski carevi na svoju korist. Iztočna Bugarska, u koju je kao bizantski saveznik bio provalio i ruski knez Svjatoslav, postade već god. 971. bizantskom pokrajinom. Zapadna država sa priestolnicom u Prespi, zatim u Ohridi na istoimenom jezeru, održa se do početka XI. vieka. Imenito je država procvala za poduzetnoga cara Samuela, koji je daleko na zapad razmaknuo granice svojoj državi. Da bi i zapadno-bugarsku državu razorio, zametne bizantski car Vasilije II. dugotrajan rat, u kojem počini grozna okrutničtva. Poslije bitke kod Belasice, gdje su Bugari bili ametom potučeni god. 1014., pogibe slavni car Samuel od same tuge i žalosti za svojim junacima, koje je bizantski car osakatio, davši osliepiti 15 hiljada zarobljenih Bugara, a pomilovavši od njih samo po jednoga od svake stotine. Nekoliko godina iza te nesretne bitke upokori Vasilije, taj „krvnik Bugara", zapadnu Bugarsku do kraja i pretvori ju u bizantsku pokrajinu.

Težka je vremena živio narod bugarski pod bizantskim jarmom. Sva je zemlja bila izsisana i opustošena. Množina naroda poginula je u boju, a mnogo je naroda odveo pobjednik u svoje zemlje ća u Jermeniju u Aziji. Bugarska carska rodbina bila je razbacana po svem carstvu. Sva Bugarska bila je razdieljena kao i druge pokrajine bizantske na kotare ili temate sa strategom ili vojvodom na čelu. Vrhovni strateg imao je svoje sielo u Skoplju, a svi strategi i činovnici gulili su nemilice narod. Sva sreća te su još obćine imale svoju samoupravu i plaćale samo stare danke. Isto je tako i crkva zadržala svoju samoupravu, samo što se glavar njezin zvao arhiepiskop, a ne patrijarha.

II. Obnovljena bugarska država. Bugari su opetovano kušali stresti sa sebe jaram bizantski, ali lukavi i oružju vješti Bizantinci uviek su ih suzbili. K tome je Bugarska mnogo stradala od čestih provala divljih Pečenega i Kumana. Napokon je razdvojila Bugare vjera bogomilska u dva tabora, u bogomile i pravo-

slavne, medjusobne krvne neprijatelje, u onom času, kad je trebalo, da najveća sloga medju njima vlada. Nema pera, koje bi opisalo jade Bugarske u to vrieme. No pravo se veli: svaka sila za vremena. „Bugarska je platila grieh svojih sinova, no genij njezin bdio je uviek nad njezinim udesom i nije dopustio, da se duša njezina za uviek razstavi sa ovim svietom“. Narodna je pjesma odjekivala po siromašnim kolibicama i kulama od ono još nekoliko velikaša, koji su nekako iznieli jadni život iz obće pogibli; ona im kazivala veliku prošlu slavu i tjerala iz srca svako težko očajanje, izvor propasti svakoga naroda.

Do novoga pokreta, koji je napokon bio okrunjen podpunim uspjehom, došlo je ovako. Povriedjeni na dvoru cara bizantskoga braća Petar i Ivan Asen, obadva potomka stare carske bugarske porodice, razviše zastavu slobode, i narod pristade uz njih svuda po zemlji. Na to bude Petar Asen okrunjen god. 1186. za cara bugarskoga. Trnovo postade priestolnicom nove države, a čast patrijarhe bude opet uzpostavljena. Iza umorstva cara Petra i brata mu cara Ivana postade carem najmladji brat Kalojan (1197.—1207.), velik vojvoda i državnik, a čuven kano progonitelj Grka. On razmaknu svoju državu od Biograda do dolnje Marice i od ušća Dunava do Strume i gornjega Vardara. Kad su u to križari osnovali latinsko crstvo u Carigradu, zamoli Kalojan papu Inocentija III., da mu priznade krunu. Papa pristade rado na to i posla u Bugarsku svoga legata-kardinala, koji 8. studenoga 1204. okruni u Trnovu Kalojana za kralja bugarskoga. Ujedno priznade Rim nadbiskupa u Trnovu crkvenom glavom Bugarske i Vlaške. Ali taj vez Bugarske sa Rimom potraja samo kratko vrieme. Kasnije potuče Kalojan ametom latinskoga cara Balduina I. kod Drinopolja. Kalojan proganjaše svakom zgodom Grke, hoteći im se osvetiti za krvoločtva cara Vasilija II. Češće bi spominjao, da želi biti „krvnik Grka“, kao što je Vasilije bio krvnik Bugara. Slavni car Kalojan zaglavi kod podsjedanja Soluna od ubojničke ruke. Dok su ga Grci od straha nazivali Skilojoanom t. j. psetom Ivanom, priča trački Bugarin još i danas mnogu liepu priču o svom velikom caru „Kalijanču“.

Iza kratke vlade Kalojanova nećaka dodje na bugarski priestol sin Ivana Asena pod imenom Ivana Asena II. (1218.—1241.). Za ovoga podigla se je Bugarska do velike visine: ona je bila najjača, najbogatija i najprosvjetljenija država na Balkanskom poluotoku Svoju mladost sproveo je Asen II. u progonstvu, a došao je do

priestolja tek iza težkih muka i bojeva. Postavši carem nije bjesnio svojim mačem protiv Grka, niti si je okaljao uspomenu koljući Grke, kao što su to radili njegovi predšastnici. Toga radi on je bio mio Bugarima i drugim narodima. On je gradio samostane, resio ih zlatom, biserom i dragim kamenjem, darivao je crkve mnogim darovima, a isto tako i svećenstvo. Liepih hramova i palača vidio si svuda, a priestolnica Trnovo radi svoje ljepote, sjajnosti i bogatstva nazivala se je miljenicom božjom, caricom medju gradovima, preslavnim gradom, drugim gradom poslije Carigrada. Sa susjedima na sjeveru i zapadu življaše Asen II. u prijateljstvu, pa je za suprugu imao kćerku ugarsko-hrvatskoga kralja Andrije III., a srbskome kralju Vladislavu dade svoju kćerku za ženu. Svladavši kod Klokotnice (1230.) epirskoga vladara Teodora i skinuvši ga s priestolja razmaknu svoju državu tako daleko, da je sezala do tri mora: Jadranskoga, Crnoga i Egejskoga, a na svjever do Dunava. Kako se je carstvo latinsko primicalo svome kraju, te mu nije bilo dugoga obstanka, bio je zgodan momenat, da se Asên II. s pomoćju rimskoga pape dokopa Carigrada i krune nekadašnjega carstva iztočnorimskoga. Ali rimski papa Gregorije IX. ne samo da ne htjede raditi za Asêna, koji je prijateljevao sa Vatacesom, grčkim carem u Nikeji i s grčkim patrijarhama, te nije u svojoj državi proganjao bogomile, već dapače pozivaše ugarskoga kralja i latinskoga cara, da krenu na razkolnike u Bugarskoj, ali do toga nije došlo. Malo zatim god. 1241. umre Ivan Asên II., a s njime umre i slava stare Bugarske. Zaista, on je bio medju Asenovićima najveći, a uz Simeona najznamenitiji bugarski vladar. Trebalo je samo da Asêna II. nasliedi hrabar i izkusan vladar, pa bi država lako bila došla k cilju svih Bugara: zavladala bi Carigradom i cielim Balkanom. Žalibože drugčije se je dogodilo. Iza velikoga Asêna dodjoše na priestolje samo sjene njegove, sinovi njegovi, za kojih poče naglo carstvo propadati i za malo izumre rod Asenovića, a u to padne i latinsko carstvo: Carigrad dodje u ruke lukavim Grcima iz Nikeje (1261.).

Po izumrću Asenovića zavladaše u Bugarskoj ljute borbe za priestolje. To upotrebiše susjedni narodi i vladari u svoju korist. Tako oteše Ugri na neko vrieme znameniti grad Bdin (Vidin), a njihovi kraljevi primiše naslov „kralja bugarskoga". Kraj toga pačahu se u bugarske poslove i Grci podupirući protucareve, samo da tako careve oslabe. I zaista propadaše Bugarska sve dublje, dapače ona postade na neko vrieme pri koncu XIII. vieka plienom južno-

ruskih Mongola (zlatna horda). Kasnije se je još za malo oživjela i pridigla Bugarska za snažna vladara cara Mihajla (1223.—1230.), koji napokon zaglavi u borbi sa Srbima god. 1330. u bitci kod Velbudža.

U to se približavaše nekoć slavna bugarska država svojoj propasti od onoga naime časa, kad su Turci prenieli svoju priestolnicu iz Azije u Drinopolje. Da je bila Bugarska ujedinjena, ne bi bila mogla odoljeti Osmanlijama, a nekmo li ovako, kad je bila razdieljena na troje: na državu bdinsku, trnovsku i Dobrudžu. Kako je smrću Dušana Silnoga, srbskoga cara, legao u grob posljednji balkanski vladar, koji se mogao ogledati s Turcima na bojnom polju, padao je sada redom udarac za udarcem na Bugarsku, Bizant i Srbiju. Još je posljednji sjajan momenat u ovoj gigantskoj borbi kršćanskih naroda sa Turcima bitka kod Pločnika god. 1387., gdje su srbski knez Lazar i bosanski kralj Tvrdko ametom potukli Turke. Taj poraz do sada nepobiedjenoga neprijatelja osokoli i Šišmana III., posljednjega bugarskoga cara u Trnovi, te se je odmetnuo od Turaka, koji su ga onomadne bili prinudili, da je priznao njihovu vrhovnu vlast.

Poslije boja na Kosovu (godine 1389.) navali napokon sultan Bajazit I. na Bugarsku, pade pod Trnovo, te ga godine 1393. osvoji. Sa Trnovom pali su i drugi gradovi trnovske Bugarske. Pet godina kasnije pade i Bdin Bajazitu u ruke i tako postade on gospodarom čitave nekadašnje Bugarske. Gradski žitelji bili su ili poubijani ili razseljeni; boljari, osobito vjere bogomilske, prešli su odmah ili malo kasnije, da sačuvaju svoju glavu, časti i zemlju, u krilo Muhamedove vjere. Bugari su bili satrveni. Država je njihova spala pod Turke, a isto tako i crkva. Pretežka ruka turska ne dade Bugarima ni dahnuti od to doba gotovo 500 godina. Nema sumnje, Turci su okrutno postupali s Bugarima, jer je samo propast i uništenje njihovo moglo im predati u ruke Balkan i vrata u Evropu. Na Bugarsku su oni pazili kao na zenicu oka svoga, no ne da ju miluju, nego da joj se ne dadu ni maknuti. I najmanji znak života bio je za njih užas i zato na najstrahovitiji način prigušen.

III. Tursko doba. Politička samosviest nije u Bugara doduše nikada posve ugasnula, ali je do početka ovoga stoljeća tako oslabila, da je tako rekuć posljednja iskra izpod pepela po malo počela tinjati, dok se nije napokon razbuktila u pravi plamen. Pod dugom turskom vladom nisu družtvene prilike ni malo prijale po-

litičkom razvoju bugarskoga naroda. U Bugara nije bilo ni traga mjestnoj samoupravi u rukama domaćih poglavica, koje bi porta postavljala, kao n. pr. u Srbiji ili u Grčkoj; u njih ne bijaše domaće vojske, kao što su bili na pr. u Grčkoj Armatoli. U Bugara nije bilo višeg političkog družtva, recimo poput grčko-fanariotičkih ili jermenskih biskupa i dragomana kod Porte. Dok se je kod Srba uzdržalo barem crkveno jedinstvo i narodna crkva, jer imadjahu u Peći svoje patrijarhe, stanje je Bugara u tom pogledu bilo upravo kukavno, jer su ih osim Turaka ljuto tlačili grčki patrijarhe i grčka crkva. Grci naime dokazivahu, da je nezavisno bugarsko svećenstvo krivo, što se u Bugarskoj javlja nezadovoljstvo s Turskom. Oni izradiše napokon za sultana Selima II. (1566.—1574.), da su Bugarima, koji su već od početka svoje samosvojnosti, kao što smo gore vidjeli, imali svoje patrijarhe u Velikoj Preslavi, a zatim u Trnovu, oduzeli taj narodni patrijarhat. Mjesto svećenstva bugarskoga namjestiše za duhovnike Grke; ujedno uvedoše jezik grčki u crkvu i u školu bugarsku. Po tom su bili s vremenom gradski žitelji donekle pogrčeni. Jedino u gorskim predjelima živio je još čisti nepokvareni živalj bugarski. Pomislimo li na tako tužne prilike u Bugarskoj još na početku XIX. stoljeća, gotovo se moramo snebivati od čuda, kako se je iz tolikoga mrtvila u nekoliko decenija podigao bugarski narod do današnjega svoga stanja. Kušajmo to u kratko ocrtati.

Prvi pokret novobugarski u našem vieku ide samo za tim, da bi se Bugari mogli poput Jermena i Grka slobodno razvijati na polju školsko-crkvenom. Ne traže oni u prvi mah nikakovih političkih prava ili možda narodnu samoupravu, već jedino da smiju njegovati svoj jezik u crkvi i u školi. Kako iza god. 1829. nije bilo u zemlji nikakva rata, materijalno se je podigao narod bugarski, pak je stao težiti za tim, da se u narodnom duhu preporodi. Najprije se uhvatiše Bugari u koštac s Grcima glede nastave. Prve gradske škole u Bugarskoj bile su utrakvističke, naime grčke i bugarske, ali bugarski je jezik u školi imao prirodnu podlogu u narodnom životu, dok je grčki jezik u školi bio umjetan tvor, usadjen po crkvenim oblastima. Posve je naravno, da je u borbi izmedju oba jezika konačno morao podleći jezik grčki; a tako je i bilo.

Poslije krimskoga rata stupio je bugarski pokret u novu fazu. Bugari uzeše zahtievati narodne biskupe, zatim uzpostavu nekadašnje autokefalne crkve, a posljedica toga bijaše, da je god. 1870.

podignuta eksarhija za Bugarsku. Duševno središte naroda bugarskoga i sielo njegovih vodja i novinstva bijaše u to vrieme u Carigradu. Narodnim središtem smatrala se je bugarska crkva sv. Stjepana u Carigradu, što ju je podigao Stjepan Vogoridi. Prirastom školovanih Bugara jačala se je i širila sve više narodna misao bugarska. Novinstvom razpirivali su narodnu misao imenito Cankov, Burmov, Slavejkov i drugi. Broj škola rastao je svakim danom, a učitelji narodni, na koliko i nisu u prvom početku dotjerani pedagozi, bili su izvrstni agitatori za narodnu stvar. Prema strankama u bugarskom crkvenom vieću u Carigradu dielile su se stranke i kod kuće: naprotiv tako zvanih „aristokrata“ sa dr. Vъlkovićem i Balabanovom na čelu bila je stranka „demokrata“ pod vodstvom dra. Čomakova, Slavejkova, Cankova, Ikonomova i dr., koji su i iza oslobodjenja bili ugledni u političkom životu mlade kneževine.

Prvi borioci za stvar narodnu u Bugara, naime svećenici, učitelji, liečnici i trgovci nisu ni mislili o tom, da započmu rat za slobodu naroda protiv turskoga gospodstva. Dok su Srbi, Arbanasi i Grci zavremenim guerilskim borbama umjeli rabiti oružje, Bugari nisu bili ni malo vješti oružju, te su oslobodjenje izčekivali jedino od novog ruskog rata. Jedino kod Vidina, Loma i Belogradžika na srbskoj medji bilo je prije krimskoga rata ozbiljnijih ustanaka medju Bugarima, pa i ti su zbog neuspjeha brzo utrnuli; ostale pak pobune bile su više mjestne, podignute samo od šake ljudi. Pravi prevratni pokret za oslobodjenje Bugarske izpod turskoga gospodstva djelo je bugarskih emigranata, koji su se iza krimskoga rata sve više množali. Prve je početke narodnomu uzkrsnuću položio R a k o v s k i iz Kotela, pjesnik, povjestnik, novinar i vodja dobrovoljačkih četa i balkanskih hajduka. Pomagao mu je vojvoda P a n a j o t H i t o v iz Slivna. Slavni zastupnik narodne misli Rakovski umro je god. 1867. u Bukureštu u biedi i nevolji, a zahvalni je bugarski narod svečano prenio njegove kosti mjeseca lipnja 1885. u Sofiju. Dok je Rakovski bio u svezi i dogovoru sa Rusima, te se nadao pomoći i izvana, njegov nasljednik L j u b e n K a r a v e l o v, vodja narodne misli, držao se je načela, da se Bugarska ima svojim silama osloboditi izpod turskoga gospodstva. Ovo je geslo imenito u bugarske mladeži naišlo na oduševljeni odziv, dok su „stariji“ uzalud odvraćali svoje zemljake od nepromišljenih provala. Tako provali četa od 150 mladih Bugara pod vojvodom Hadži Dimitrom iz Slivna i Stjepanom Karadžom god. 1868. iz Rumunjske preko Dunava izpod Svištova, ali bude iza junačkoga odpora svladana i uništena.

U to su bugarski prevratnici sklopili obći savez po uzoru grčke heterije. Sielo savezu bijaše u Bukureštu pod predsjedničtvom Karavelovim, a glava putujućih „apostola“ bijaše Vasil Ivanov L e v s k i. Prema pravilima svrha je bila savezu: oslobodjenje Bugarske oružanim prevratom; uredjenje države iza oslobodjenja; prijateljstvo i savez sa Srbijom, Crnom gorom i Rumunjskom, pa i sa Grcima, ako napuste svojatanje bugarskih zemalja. Napokon je u tom savezu iztaknuto, da Bugari ne idu za borbom sa turskim narodom, već jedino

sa turskom vladom. Ovaj je tajni savez na daleko razširio svoje mreže od Dunava do rodopskih planina, od Crnoga mora preko Sofije do Kjustendila. Glavna su mu središta bila u Ruščuku, Loveču i Staroj Zagori. Izuzev imućnije gradjane sve je u zemlji pristupilo tomu savezu, imenito pak svećenici, učitelji i seljaci, koji su jadnici najviše stradali pod turskim gospodstvom. Članovi saveza sastajali bi se noću na dogovore. Tu bi nove članove primali u savez. Ovi bi pred svetom ikonom polagali prisegu ljubeći sveto evangjelje te bodež i revolver. Najviše je radio oko razširenja tajnoga saveza Levski. On je u raznim nošnjama balkanskih naroda sad kao seljak ili trgovac, zatim opet kao Turčin ili Grk itd. proputovao cielu zemlju po nekoliko puta. Turske su oblasti načule nešto o njegovom radu, ali ga nisu nigdje mogle zateći. U to dozna turska vlada za tajni savez god. 1872. Mnogi članovi tajnoga saveza budu pohvatani, mnogi od njih, medju njima i Levski, budu obješeni, a ostali (Atanas Uzunov i mn. dr.) odvedeni u sužanjstvo u Diarbekir. Narod je bio u prvi čas prestrašen, ali za malo opet je stao sklapati potajne saveze protiv turske vlade. Bugari su kasnije odvažnom Levskomu podigli u Sofiji spomenik na onome mjestu, gdje je bio pogubljen.

Hercegovački ustanak god. 1875. uzrujao je na novo sve kršćanske podanike u Turskoj. Bugarska štampa u Carigradu uze tražiti, da u Bugarskoj polovica činovnika bude iz redova bugarskih, narodni jezik u upravi i pristup kršćana u vojsku. U Bukureštu se odmah osnuje novi prevratni odbor pod predsjedničtvom vojvode Panajota i novinara Botjeva, a kano agitator se osobito iztaknu Zaharija Stojanov i mladjahni Nikola Stambulov iz Trnova, vrlo vješt govornik, koji je zatim iza dvanaest godina bio ministar predsjednik pod knezom Ferdinandom, te je zbog svojih nasilja zaglavio od ubojničke ruke. Poradi neuspjeha ustanka god. 1875. izstupiše iz odbora za oslobodjenje Botjev i Karavelov. Isto tako nije uspio ni sliedeći ustanak, kojega je potaknuo novi prevratni odbor u Gjurgjevu. Jedno središte operacija ovomu ustanku bijaše u Srednjoj gori, a drugo u Rodopskoj planini. U Panagjurištu, sjevernom središtu ustanka, glavnu je rieč vodio Gavro Grujev („Benkovski"), malo naobražen, ali vrlo smion agitator, koji je silan upliv imao na prosti narod. Urotnici su dapače držali javni prevratni sastanak na poljani Oborištu u dubokoj, samo lovcima i hajducima poznatoj kotlini, na izvorima potoka Mečke. Medjutim prije nego su ustaše mogli izvesti što važnijega, saznade izdajstvom turska vlast za ustaše i njihovo sielo. Taj ustanak u Srednjoj Gori trajao je u svem samo 10 dana. Svladavši čete Bašibozuka i Čerkeza uništao je Benkovski slavno u Belovo, ali iza toga sliedio je udarac za udarcem. Jedino Panagjurište oduprlo se je hrabro redovnoj turskoj vojsci pod Adil-pašom Selamiem i Hafiz-pašom, koji je vanredno okrutno postupao sa svladanim Bugarima. I oni ustaše, što su se zaklonili u planinske klance, budu napokon svladani. I smjeli Benkovski pade od puške. Niti ustaše u rodopskim planinama nisu bili bolje sreće, već budu potučeni i pohvatani. Bašibozuci su na to užasno bjesnili po zemlji, noseći svuda smrt ognjem i mačem.

Upravo u to vrieme zbio se je u Carigradu prevrat, gdje je reformna stranka, videći da je razsap države neizbježiv i bojeći se posredovanja velevlasti, sbacila 30. svibnja g. 1876. sultana Abdul Aziza i podigla na priestolje njegova sinovca Ahmeda V., a malo zatim (31. kolovoza) svrgne i ovoga

s priestolja i proglasi sultanom njegova brata Abdul Hamida II. No prevrat izveden u Carigradu nije mogao da sustavi oluju, koja se je na Tursku spremala. Neopisive grozote, što ih počiniše Čerkezi i Bašibozuci u Bugarskoj — veli se, da je do 200.000 ljudi poklano — izazvaše gnjušanje cieloga izobraženoga svieta U Englezkoj se u mnogobrojnim skupštinama govorilo svom odlučnošću protiv Turske. Plemeniti državnik Gladstone je tražio, ne samo da se Bugarskoj, Bosni i Hercegovini dade samouprava, već da se Turci iz Evrope protjeraju. Tadanji predsjednik ministarstva Disraeli mišljaše medjutim drugačije. Njemu je Turska imala biti kao nasip protiv bujice ruske. No uz ovakove okolnosti nije se on mogao zauzeti za Tursku, kako je želio.

U to su dne 2. srpnja g. 1876. Srbija i Crna gora naviestile rat Turskoj. U Bugarskoj se odmah na novo pojaviše ustaške čete pod vodstvom Panajota, Ilja, Totja i dr., a carigradski Bugari poslaše poslanstvo (Cankova i Balabanova) k evropskim velevlastima, da izposluje za Bugarsku samoupravu. Medjutim su Srbi slabo uspievali na bojnom polju protiv pretežne turske sile pod Abdul Kerimom, dok su Crnogorci sjajno vojevali protiv Turaka u Vučjem dolu, kod Meduna i na Morači. Velevlasti u istinu pokušaše, da se mirnim putem rieši bugarsko i bosansko pitanje. U to ime viećahu poslanici evropskih velevlasti u Carigradu mjeseca prosinca g. 1876. i mjeseca siečnja g. 1877. U carigradskim se je konferencijama snovalo, da se Bugarska podieli na dvije pokrajine sa središtima u Trnovu i u Sofiji. K Bugarskoj, koja bi imala na 5 godina imenovane kršćanske guvernere, pripalo bi okružje skopljansko, bitolsko i ohridsko u Macedoniji. Predstojnici okružja bili bi bud kršćani, bud muhamedovci, prema većini pučanstva. Mislilo se i na pokrajinske sabore i na stalne zemaljske odbore. Turska bi vojska bila sastavljena od žiteljstva ciele zemlje. Službeni jezik bi bio uz turski i bugarski. Sudbene razprave bile bi javne, sloboda vjerozakona po cieloj zemlji, a kršćanima — ustašima bi se dala podpuna amnestija. Ovi predlozi, temelj ustava potonje Iztočne Rumelije, ostadoše na papiru, jer Turska ne htjede da ih primi, već pod velikim vezirom Mithad-pašom proglasi turskomu carstvu ustav i sazva državni sabor u Carigrad. Uza to nastojaše Turska, da Bugare neznatnim koncesijama primiri.

Videći Rusija, da Turska podnipošto ne će da popusti zahtjevima evropskih vlasti, već joj je samo do toga stalo, ne bi li razdvojila složnu kršćansku Evropu, rieši se, da svojim načinom pomogne jadnim Bugarima. Ona si osigura ugovorom od 15. siečnja g. 1877. neutralnost Austro-Ugarske dozvolivši joj, da zaume Bosnu

i Hercegovinu. S drugim vlastima bila je u toliko u skladu, što su ove po svojim zastupnicima 31. ožujka podpisale u Londonu protokol, u kojem izjavljaju, da ne popuštaju od svojih reformnih predloga. Kako je Turska tvrdokorno odbila i zahtjeve protokola (9. travnja), zaključi veliko ratno vieće u Petrogradu (13. travnja) mobilizaciju ukupne ruske vojske. Ruski kancelar Gorčakov obznani vlastima (19. travnja), da je Rusija prinuždena učiniti kraj iztočnim smutnjama, te da će car naskoro dati nalog, da se prekorači granica. Dne 24. travnja g. 1877. izdade car Aleksandar II. iz svoga stana u Kišenevu ratni proglas.

Taj rat nam je starijima još u živoj pameti. Ta komu nije poznat Pleven i boj oko njega i mučni, no slavni prielaz ruske vojske preko Balkana usred ciče zime — prielaz, kojemu ima malo ravnih u svjetskoj povjestnici. Bugarska je doduše i za toga rata užasno stradala, dapače više nego li prije godinu dana, ali ne svuda. Tako je na sjeveru stradala samo okolica Plevena i područje Ruščuka i Elene. Na jugu je iztočni dio potonje Iztočne Rumelije jače stradao, nego li zapad godinu dana prije za ustanka. Tu se je narod razbježao po planinama. Kad je Sulejman-paša ulazio u Sliven, bila je diljem glavna ulica načičkana obješenim bugarskim seljacima. Tamnice su bile pune sumnjivaca. I u Carigradu su bjesnili Turci protiv Bugara, pa ih je i tu na stotine platilo smrću svoje bugarsko podrietlo. Za rata g. 1877. i 1878. se je sračunalo, da su Turci posmicali u pokrajini Plovdivskoj i Drinopoljskoj 16.632 Bugara, 523 objesili, 65 spalili, zatim razorili i oplienili 925 crkava i škola, te 40.860 kuća. Mnogi su ugledni Bugari bili bačeni u tamnice po maloazijskim gradovima. Kad je kasnije bio mir sklopljen i amnestija proglašena, vratilo se je mnogo uglednika bugarskih iz sužanjstva iz Angore, Diarbekira i Roda, dapače iz Bengazia i Tripolisa, za koje se nije ni znalo, da su još u životu.

Kao što je poznato, ruska je vojska u tom ratu sjajnu pobjedu izvojevala nad Turcima i prodrla do Marmarskoga mora, gdje je u San-Stefanu tik pred Carigradom prisilila Tursku na težke uslove mira. Po tom se miru Crnagora, Srbija i Rumunjska proglašuju neovisnima, prve dvije bit će znatno povećane, a posljednja dobit će odštetu za Besarabiju, koju će vratiti Rusiji. Nova kršćanska kneževina Bugarska imala je sezati od Dunava i Crnoga mora do Egejskoga obuhvatajući poluotok Halkidiku. Na zapadu je imala segnuti skroz do Ohridskoga jezera. Dok bi se

ta nova država uredila, ostat će 50.000 ruske vojske i ruski povjerenik u Bugarskoj.

San-Stefanski mir, podpisan dne 18. ožujka godine 1878., uzruja neke evropske države, poimence Englezku, koja se uz veliku buku uze spremati na rat, i Austro-Ugarsku, koja već sada nastojaše predobiti javno mnienje za okupaciju Bosne i Hercegovine. Rusija, videći na sve strane zavidnike, popusti i pristade na to, da se uslovi mira razprave na kongresu evropskih velevlasti. Mjeseca lipnja iste godine sastade se kongres velevlasti u Berlinu pod predsjedničtvom „poštenoga mešetara“, njemačkoga kancelara kneza Bismarcka. U prvom redu razpravljalo se je na kongresu o Bugarskoj. Tu bude autonomnoj kneževini Bugarskoj odredjena kao južna granica Balkan, samo joj se je preko Balkana dodala Sofija s okolišem. Južna će se Bugarska zvati Iztočna Rumelija pod guvernerom kršćaninom, imenovanim po sultanu. Ruska okupacija Bugarske smije trajati samo devet mjeseci. Do izbora kneza upravljat će zemljom ruski vojnički guverner, kojemu će o bok stajati turski povjerenik i konzuli velevlasti. Na tom kongresu protivile su se ruskim predlozima najviše Englezka i Austro-Ugarska, a svojski ih je podupirao protiv Rusije knez Bismarck. Rusija, slavna pobjednica nad Turcima, bila je na tom kongresu pobiedjena od združene Englezke, Austro-Ugarske i Njemačke.

Na osnovu mira san-stefanskoga i zaključaka kongresa berlinskoga bude napokon sklopljen mir izmedju Turske i Rusije mjeseca veljače g. 1879. Ostatak ratne odštete obali Rusija od 300 na 200 milijuna rubalja. Ruska vojska stane polagano ostavljati tursko tlo.

IV. Bugarska samosvojna kneževina. Dok je još rusko-turski rat trajao, počeli su već Rusi uredjivati upravu Bugarske prema nacrtu, što ga je izradilo vieće, u kojem je bilo Rusa, Bugara i drugih južnih Slavena, što su bili u ruskoj službi. Na čelu uprave bio je glavni civilni guverner energični knez Čerkaski. Uz okružne guvernere, ruske častnike, bili su namješteni kao civilni guverneri domaći sinovi kao Cankov, Balabanov, Drinov, Karavelov, Burnov i dr. Poslije smrti kneza Čerkaskoga preuzeo je upravu zemlje kao carski povjerenik knez Dondukov-Korsakov, a o bok mu bijaše direktorij sa šest predstojnika. Do g. 1878. bijaše sielo vlade u Plovdivu, a zatim bude preneseno u Sofiju. Dok je u san-stefanskom ugovoru sa Turskom bilo odredjeno, da će Rusija

upravljati zemljom dvije godine, prema zaključku berlinskoga kongresa imali su Rusi iza devetmjesečne uprave ostaviti zemlju, stoga je valjalo brzo raditi, da se zemlja uredi.

Organizaciju bugarske vojske već smo gore spomenuli. Rusija je mnogo učinila za bugarsku vojsku. Ona je poklonila Bugarskoj 143 topa, velike magazine za spreme artilerijske i za barut, kolije i konje. Ona je podielila medju narod mnogo tisuća otetih turskih pušaka i 20.000 konja. Uprava bude provedena na načelu decentralizacije. Uz Ruse budu svuda ponamješteni kao činovnici Bugari. Bugarski jezik bude odmah godine 1878. proglašen službenim jezikom. Sudstvo i školstvo bijaše skroz bugarsko. God. 1879. brojila je uprava 2121 činovnika Bugara (768 imenovanih i 1353 izabranih) i 150 Rusa. Činovnicima budu odredjene visoke plaće, da se odmah u klici zatare podmitljivost nekadašnjih turskih činovnika. Činovnici budu uniformovani. Državni su se činovnici odmah u početku pokazali sposobnima, ali kod obćina je u početku bilo dosta nereda. Dok si je za školstvo stekao velikih zasluga Drinov, probudiše štampu na nov život Načović i Gešov svojim listom „Maricom".

Bugarima je doista veoma težko bilo podnieti razdiobu tek stečene domovine, kako ju bijaše izrekao berlinski kongres. Napokon moradoše se ipak i ako uz prosvjed pokoriti odredbama spomenutoga kongresa Prema 4. točki toga kongresa imala je skupština bugarskih odličnika u Trnovu prije kneževa izbora odrediti „organički reglement" ili statut, po kojem će se vladati u Bugarskoj. Carski povjerenik i upravitelj Bugarske knez Dondukov-Korsakov izradi po nalogu ruskoga cara nacrt organičkoga statuta za Bugarsku, koji bijaše slabo liberalan i u glavnom sličan tadanjemu ustavu srbskomu. Na čelo države imao je stupiti knez s nasljednim pravom. Zakonodavnu vlast vrši sobranje, sastavljeno od dostojanstvenika sa virilnim pravom glasa, od izabranih zastupnika i od kneževih odabranika. Uz sobranje imalo je stojati državno vieće ili senat. Ustav može promieniti jedino velika skupština (golemo sobranje) sa dvostrukim brojem izabranih zastupnika.

Ovako izradjeni nacrt organičkog štatuta za Bugarsku predloži Dondukov-Korsakov skupštini odličnika (233 člana) u veljači g. 1879., da ga pretrese. Skupština je odličnika iza dugoga razpravljanja, u kojem su se osobito iztaknuli Karavelov i Slavejkov, znatno preradila nacrt statuta. Tako je skupština na predlog Cankova već samo ime, po berlinskom kongresu odredjeno, „organički

reglement ili statut“, zamienila imenom ustav (konstitucija). Nadalje je mimoišla spomen o vazalnom odnošaju prema Turskoj, a civilnu je listu knezu smanjila od milijun na 600.000 franaka. Nadalje je odstranila sve naslove, redove i činovničke uniforme. Uza to je senat dokinula, a sastav sobranja posve promienila. Napokon je ovako izradjeni sastav proglasila definitivnim, a ne samo privremenim. Dne 28. travnja bude po skupštini odličnika novi ustav primljen i podpisan, a sliedeći dan, na rodjendan ruskoga cara Aleksandra II., sastade se veliko narodno sobranje, da bira kneza. Ruski povjerenik javi sobranju, da je ruski car izrično zabranio, da se koji Rus bira za kneza, a na to budu skupštini pri zaključanim vratima predložena tri kandidata: princ Reuss, princ Valdemar Danski i princ Aleksandar Battenberžki (rodjen g. 1857.). Sobranje izabra jednoglasno za kneza bugarskoga — kandidata cara ruskoga Aleksandra Josipa Battenberga, sina brata ruske carice, Aleksandra Hessenskoga i grofice Haucke. Aleksandar Battenberg, koji je sudjelovao u cielom rusko-turskom ratu kao ulanski poručnik u glavnom štopu, a u vrieme izbora bio u Potsdamu pruski poručnik kod „Gardes du Corps“, primi izbor, ode odmah k ruskomu caru Aleksandru u Krim, gdje mu bugarsko poslanstvo formalno preda izbornu izpravu velikoga sobranja. Aleksandar posjeti na to dvorove evropskih velevlasti, krenu napokon u Carigrad, gdje mu sultan predade izpravu namještenja, te osvanu 9. srpnja g. 1879. u Trnovu, gdje pred istim velikim sobranjem, koje ga je izabralo, kao knez Aleksandar I. položi prisegu na bugarski ustav. Za priestolnicu si odabra Sofiju.

Dvadesetdvogodišnji knez Aleksandar I. imao je težak položaj u mladoj državi. Neizkusan kolebao je u unutrašnjoj politici na toliko, te je za 5 godina pokušao sve moguće vladavinske sustave od slobodoumnoga sustava do absolutizma, a onda opet natrag; k tomu su se za to vrieme sve moguće stranke i svi državnici na vladi izmienili. Bugarski su državnici pri tom uvidjeli, da je knez slabo vješt upravi, da nije ni malo samostalan, već da sliedi u težim pitanjima mnienje i savjete svojih diplomatskih i bugarskih savjetnika i da ga razne pletke vanredno uzrujavaju. Do mala se je opazilo, da mu nije trnovski ustav ni malo po volji. Uza to su vidjeli Bugari, da knez nema imutka, već da je upućen na civilnu listu, a stoga su ga neki kao svakoga stranca poprieko gledali. Njegova se je popularnost kod bugarskoga naroda često mienjala, sad bi rasla a sad opet padala, a naročito je posve spala iza državnog prevrata god. 1881., kad je knez dokinuo ustav i zaprietio narodu svojom ostavkom. Knez je Aleksandar uvidjao od početka svoga vladanja u Bugarskoj, da će jedino onda učvrstiti svoj priestol, bude li izveo veliko

djelo narodno, te spojio s kneževinom Bugarskom Iztočnu Rumeliju. On je o tom često govorio i svakom zgodom spominjao, kako je ta unija nuždna za procvat države. Da pak to izvede, morali bi se bili brzo ustaliti odnosi same kneževine, a toga žaliboże nije bilo za njegova vladanja. Promotri li se s bliza sedmogodišnje vladanje kneza Battenberga, jasno je svakomu, da je to doba nemirnoga političkoga vrienja, vrieme trajnih prevrata sada zgora a zatim opet zdola, koji su bili samo kadkada prekidani mirnijim periodama. Sposobnosti domaćih državnika trebale su da se izoštre i dotjeraju na novom polju političke samosvojnosti. Nijedan izmedju bugarskih državnika nije uživao odličan ugled u cieloj zemlji. Ponajviše politički početnici na vladi mlade kneževine, kolebali su oni sad amo sad opet tamo. Kadkada bi se optimistički precjenjivali, a kadkada bi s malodušnosti izgubili glavu, a razlog tomu bijaše golema razlika izmedju sadašnjosti i nedaleke prošlosti, kao i opreka izmedju teoretičkih pokušaja i nesmiljene ozbiljnosti činjenica. Ali kraj sve uzrujanost u zemlji i borbe izmedju stranaka nije ipak došlo do gradjanskoga rata, jedino je bilo ozbiljnih sukoba i krvavih glava kod izbora. A treba da osobito iztaknemo, kako je mimo sve to, što smo naveli, mlada kneževina za čudo vanredno napredovala, a da nisu to sami državnici poradi neprestanog trvenja i političkog strančarstva ni opazili.

Kao što smo gore već spomenuli, južna se je Bugarska imala prema zaključku berlinskoga kongresa zvati Iztočna Rumelija. Ova pokrajina s glavnim gradom Plovdivom kao autonomna turska pokrajina ostala je pod izravnim političkim i vojničkim vrhovničtvom sultanovim, uz samosvojnu upravu, kojoj je na čelu kršćanski glavni guverner, imenovan na pet godina po sultanu uz suglasje velevlasti. Ova je pokrajina bila nedonošće, umjetna tvorba bez kakve mjestne ili povjestničke prošlosti, na slabijim temeljima sagradjena nego mnoge male države, što ih je u svoje vrieme Napoleon I. zasnovao. Oni, koji su na zemljovidu stvorili tu pokrajinu, nisu nimalo poznavali etnografske prilike te zemlje i nisu ni slutili, kako je mnogobrojan živalj bugarski. U južnoj je Bugarskoj zaključak berlinskoga kongresa prouzročio silno nezadovoljstvo i veliku uzrujanost. Narod, koji je god. 1876 i 1877. najviše stradao, smatrao je strašnom nesrećom i gorkom sudbinom, što se opet imao vratiti pod tursku vlast. U odredjenu na kongresu autonomiju Iztočne Rumelije nitko nije vjerovao; svatko je držao, da će ta autonomija ostati na papiru, a Turci da će opet po volji haračiti po zemlji. Sdvojan narod izabra poslanstvo, koje bi imalo kod evropskih velevlasti izposlovati, da se zemlja odmah združi s kneževinom Bugarskom. Ali sve to ništa ne pomaže Napokon je narod barem donekle umirio poslanik ruskoga cara Obručev obrekavši, da ne će turske čete unići u zemlju, ako ostane narod

miran. A tako je i bilo, te Turci nisu zaposjeli balkanskih klanaca, na što su imali po zaključcima berlinskoga kongresa pravo.

Pošto je medjunarodno povjerenstvo izradilo bilo pravilnik („organičeski ustav“) za Iztočnu Rumeliju, predloži sultanu za glavnoga guvernera („glávnijat upravitelj“) pokrajine staroga već Aleksandra Vogoridesa (Alepo-paša), Grka, fanariota starinom iz Kotla u Iztočnoj Rumeliji. Sultan ga potvrdi, te on nastupi upravu dne 27. svibnja 1879. Imenovanje Vogoridesa primio je narod u zemlji dosta povoljno: Bugari, jer je starinom bio iz Bugarske, Grci, jer se je osjećao Grkom, a Turci, jer je bio visoki turski dostojanstvenik. Njemu o bok bijaše 6 ravnatelja (za unutarnje poslove, vojničtvo, financije, pravosudje, nastavu i javne radnje sa trgovinom, industrijom, komunikacijama itd.). Pokrajinski sabor („oblastno sobranie“) sa 56 zastupnika sastajao bi se svake godine na jesen na 2 mjeseca, a viećao je samo o gospodarstvenim i upravnim poslovima, dok se politikom nije smio baviti. Turska je vlast u zemlji već od prvoga početka bila posve neznatna. Tim je veću moć imala narodna vojska od 10.000 momaka pod zapovjedničtvom ruskih častnika i mnogobrojna dobro oružana gombalačka družtva. Na zahtjev medjunarodnog povjerenstva morade Vogorides da razpusti gombalačka družtva, no ne oduze im oružja. Spram pokrajinskoga sabora, što se je sastao dne 3. studenoga i u koji bijahu izabrani gotovo sami Bugari, bijaše guverner veoma popustljiv, i ako je baš tada morao odgovarati u Carigradu poradi svoga držanja, prijazna Bugarima. No uza sve to Vogorides Bugara već radi toga, što je bio Grk, nije mogao posve da zadovolji.

Osebujnost pokrajine, koju je bugarski narod zvao „avtonómia“ (u opreci prema „knjaževstvu“), opažala se je donekle samo u Plovdivu i Burgasu; inače je opominjalo na razliku prema kneževini jedino, što su sudovi vršili pravdu u ime sultanovo. Zemlja se je brzo oporavila od strahota ratnih, te je stala liepo cvasti. Naprotiv trojezičnom glavnom gradu Plovdivu postao je doskora Sliven središtem bugarskoga narodnog pokreta za sjedinjenje. Ideja naime sjedinjenja sa kneževinom nije ni malo jenjala. Bugari u Iztočnoj Rumeliji pratili su neprestano razvoj odnošaja u kneževini. Prvaci obiju zemalja bili su u neprekinutom saobraćaju. Knez bi Aleksandar I. na svoje svečane dane dobivao brzojavom bezbroj pozdrava i čestitaka iz Iztočne Rumelije. Narod je držao Iztočnu Rumeliju uredbom skroz privremenom i prielaznom. Pa to je i naravno bilo. Tȁ autonomna pokrajina, kako ju je zamislio berlinski kongres, mogla bi imati budućnost jedino onda, da je recimo bila otok kao Kreta ili Samo; kao unutrašnja zemlja, odieljena umjetnim granicama od svojih suplemenika, nije se mogla na dugo održati.

God. 1881. iza političkog prevrata u kneževini bio je neko vrieme Vogorides tako obljubljen kod Bugara, da je već dapače snovao o tom, kako će postati knezom ujedinjene Bugarske, ali ga je naskoro minuo taj san. Kad je zatim god. 1884. minulo petgodišnje njegovo vladanje, imenovao je sultan mimoišavši Vogoridesa, glavnim guvernerom Iztočne Rumelije na novih 5 godina Krstjovića (Gavril-paša). Medjutim se je opažalo u Iztočnoj Rumeliji neko vrienje, makar da je zemlja na oko bila mirna. Dr. Stranski i Zakarija Stojanov nastojahu, da predobe listom narod za združenje sa kneževinom, a bilo je to tim lakše, što je Turska u posljednje vrieme velikih neprilika pravila zakonitoj vladi u Iztočnoj Rumeliji, imenito u pogledu carine i zatim rabeć svoj „veto“ protiv zaključaka pokrajinskoga sabora. Napokon dodje u zemlji do prevrata. Dne 6. (18.) rujna 1885. u ranu zoru krenu vojska pod vodstvom majora Nikolajeva, Filova i Mutkurova pred „Konak“ i tamo kličući „živjela združena Bugarska“ i „živio knez Aleksandar“ svrgnu i zasužnji Krstjovića, „posljednjega pašu Iztočne Rumelije“. Prevratnici sastaviše pod A. Stranskiem provizornu vladu i pozvaše Aleksandra I., da dodje u zemlju i preuzme vladanje nad združenom Bugarskom. Ovaj to učini i protiv volje velevlasti, jer bi inače bio morao odstupiti protiv složne volje bugarskoga naroda. Za nekoliko tjedana bijaše mlada združena kneževina pod oružjem, da se brani protiv neprijatelja združenja. Diplomacija je s velikim negodovanjem primila viest o združenju, te se u prvi mah činilo, da to ne će mirno proći, jer su s združenjem Bugarske pogažene odredbe berlinskoga kongresa. U to je Turska, koje se je u prvom redu ticalo to združenje, uložila samo prosvjed protiv združenju Iztočne Rumelije s Bugarskom i postavila na granicu vojsku bojeći se, da ne bi Bugari napali Drinopolje. Englezka je povladjivala narodnomu pokretu. Rusija je takodjer prijala združenju, ali je bila vrlo nesklona knezu Aleksandru, koji je dapače carskim ukazom izgubio svoju čast i čin u ruskoj vojsci.

Medjutim je izvedeno združenje Iztočne Rumelije s kneževinom Bugarskom silno uzrujalo susjednu kraljevinu Srbiju, a i Grčku. Srbski kralj Milan je držao, da je poremećeno ravnovjesje vlasti na Balkanskom poluotoku time, što se je združila Iztočna Rumelija s Bugarskom, te je snovao, da bi valjalo i Srbiju povećati. Budući da je k tomu imao mnogo neprilika kod kuće, riešio se da pokuša svoju sreću u vanjskoj politici, ne bi li sretnim us-

pjehom na bojnom polju svladao svoje protivnike i u kraljevini. On pozva srbsku vojsku pod oružje. S početka se mislilo, da će kralj srbski provaliti u turske zemlje, al kad tamo on naviesti rat Bugarskoj na veliko iznenadjenje sviju prijatelja Slavenstva. Taj rat je trajao samo 14 dana, a svršio se podpunim porazom Srba kod Slivnice i Pirota. Da nije Austro-Ugarska posredovala u prilog Srbima, oduševljena bi i pobjedonosna bugarska vojska udarila dolinom Morave na sjever prema srbskoj priestoljnici. U tom bratoubojnom ratu, koji je bio nametnut srbskomu narodu, dok su Bugari radostno prihvatili sgodu, da pokažu svietu što mogu, bilo je mrtvih i ranjenih do 7000 na srbskoj strani, a preko 6200 na bugarskoj strani. Mirom u Bukureštu 19. veljače (3. ožujka) 1886. završen je taj tužni rat sa kratkim jednim člankom, koji kaže, da se sve vraća u „status quo ante“. Dok je Bugarska pokrila ratne troškove rezervnim fondovima, srbske su financije uslied rata težko stradale, te se jedino novim zajmovima donekle uredilo dalnje državno gospodarstvo. Videći Turska združenje Bugarske kao „fait accompli“, posvećen i junačkom krvlju na bojnom polju, privoli napokon posredovanjem Rusije na to, da imenuje kneza bugarskoga od 5 na 5 godina glavnim guvernerom netom združene Iztočne Rumelije s Bugarskom, a za odštetu bude kotar Kirdžali i okružje Pomaka u Rodopskoj planini priklopljeno Turskoj. To potvrdiše tako zvanim „carigradskim protokolom“ poslanici evropskih velevlasti.

Bugari su, kao što je posve naravno, bili nezadovoljni. A kako i ne bi. Na sjeveru Balkana doživotni knez, a na jugu u istoj osobi na pet godina imenovani glavni guverner. K tomu je vriedjalo Bugare, što su Turci u Rodopi dobili rek bi prirodnu tvrdjavu vrlo blizu Plovdiva i Tatar-Pazardžika. U to je bila u istinu zemlja ujedinjena posve jednakom upravom. No odnošaj je mlade združene kneževine prema Rusiji bio vrlo nejasan, pak su to protivnici kneza kod vojske i kod naroda protiv njega izrabili. To će i biti jedan od glavnih razloga, što je naskoro došlo do vojničke pobune, kojoj su na čelu bili major Grujev, zapovjednik bojne škole, i kapetan Benderev, zamjenik bolestnoga ratnoga ministra. U svemu bijaše u toj zavjeri do 80 častnika, Struma-regimenta, prva topnička regimenta i bojna škola. Zavjernici provališe u noći u palaču kneževu, zasužnjiše i svrgnuše s priestolja Aleksandra, prvoga kneza bugarskoga (8. kolovoza). Zavjernici postupahu sa svojim zarob-

ljenikom, kojemu su nekoć prisegli vjernost, dosta objestno i strogo. Sliedeći dan odvedoše svrgnutoga kneza do Rahova, a odavle na njegovoj ladji „Aleksandar I." do Reni-a, ruskog pograničnog grada, odakle krene on dozvolom ruske vlade u Hessensku, svoju domovinu. Pošto je medjutim došlo u Bugarskoj do protuprevrata (Karavelov, Stambulov, Mutkurov), bude svrgnuti knez Aleksandar još na putu u Lavovu o tom obaviešten i pozvan, da se vrati natrag u Bugarsku, što on i učini, te unidje 22. kolovoza svečano u svoj dvor, odakle su ga prije 14 dana prevratnici odveli. Sada se pokuša knez Aleksandar približiti Rusiji. On upravi na ruskoga cara Aleksandra III. brzojavku, u kojoj uvjeravaše cara o nepromienjenoj odanosti, a završi ovako: „Pošto mi je Rusija dala krunu, spreman sam položiti ju u ruku njezina vladaoca." Carev hladni odgovor glasio je ovako: „Primio sam brzojavku Vaše Visosti. Ja ne mogu odobriti Vašega povratka u Bugarsku, budući predvidjam, da će s njega nastati kobne posljedice za zemlju i onako već dosta izkušanu . . . Ja se u žalostno stanje, u koje je Bugarska dospjela, ne ću pačati sve dotle, dok budete Vi u zemlji . . ." Po riečima ove brzojavke izgubio je knez Aleksander svu nadu, da bi se mogao održati na priestolju u Bugarskoj, On se stoga zahvali na priestolju i ostavi u sjajnoj pratnji zemlju, imenovavši regentima Stambulova, Mutkurova i Karavelova, kojega je doskora zamienio Živkov.

Kneževina je na to mnogo stradala s unutrašnjih borba. Iza krvavih izbora sastane se golemo sobranje te izabra knezom Valdemara Danskoga, ali ovaj ne primi izbora. Na to naskoro ostavi zemlju posljednji ruski agenat u Bugarskoj general Nikola Kaulbars s ruskim konzulima i tako prepusti Rusija zemlju svojoj sudbini. Sada nasta nova emigracija u Carigrad i Rumunjsku, a mnogi bugarski častnici odoše u Rusiju. Uzrujanost je u zemlji bila sve veća. Napokon izabra isto golemo sobranje dne 25. lipnja (7. srpnja) god. 1887. u Trnovu za bugarskoga kneza 26 godišnjega princa Ferdinanda Koburg-Koháry a (rodj. 1861.), najmladjega sina kneza Augusta Sachsenkoburžkoga i princese Klementine Orleanburbonske, kćeri nekadašnjega francuzkoga „gradjanskoga" kralja Ljudevita Filipa. Knez Ferdinand vlada još i danas u Bugarskoj. Sam katolik dao je prema 38. članku ustava bugarskoga svoga sina i priestolonasljednika Borisa odgojiti u pravoslavnom vjerozakonu.

VII.

Ustav i državno uredjenje.

Pristup. — Trnovski ustav od god. 1879. — Knez, narodna skupština, ministarsko vieće, diplomatski agenti. — Financije. — Uprava: okružja, kotari, obćine. — Oružničtvo. — Zdravstvo. — Sudstvo. — Vojničtvo. — Politički život mlade kneževine.

Kneževina je Bugarska ustavna i u mužkoj lozi nasljedna monarhija. Državni je grb zlatni okrunjeni lav na tamnocrvenom polju. Takav se grb nalazi već u heraldičkim djelima XVIII. vieka, spominje se prije toga god. 1649. u predstavci bugarskih odličnika na mletački senat, ali mu se po sačuvanim spomenicama ne dade pratiti trag do starobugarske države. Zastava je bugarska trobojnica: biela, zelena i crvena. Narodno je geslo: „sojedinjeneto pravi silata“ (u jedinstvu je sila).

Temeljni je državni zakon ustav trnovski od g. 1879. U tom su ustavu odredjene dužnosti i prava naroda i vlade. Kako je taj ustav skroz slobodouman, a narod nije još politički posve zreo, došlo je do sada opetovano do raznih nereda i nemira u državi, ali uza sve to ustav trnovski obstoji još i danas.

Knezu (knjaz) je odredjen po ustavu trnovskom naslov „Svjetlost“, ali od god. 1880. ide ga naslov „Visočevstvo“, a priestolonasljednika „Sijateljstvo“. Sadašnji knez Ferdinand zove se u službenim izpravama carsko (t. j. kraljevsko) visočevstvo. Na državnim spisima piše se od godine 1879.: „milošću božjom i voljom naroda knez Bugarske“. Civillista kneževa iznosi 600.000 leva; k tomu još doplatak od 90.800 leva i 300.000 leva za pisarnu, putovanje i uzdržavanje dvora. Pobočnike kneževe plaća ratno ministarstvo iz godišnjeg budgeta. Kneževske su palače u Sofiji, Plovdivu, Varni i Ruščuku. Državnih imanja nema knez nikakvih. Knez Aleksandar I. utemeljio je red sv. Aleksandra sa pet razreda na uspomenu na

san-stefanski mir, i jednu medalju za hrabrost, a jednu za znanost i umjetnost.

Sabor („Naródno sobránie") ima kao što u Srbiji i Grčkoj jednu komoru. Sabor broji oko 200 zastupnika (1 zastupnik na 10.000 žitelja), koji se biraju na 5 godina. Pravo glasa kod izbora za sabor imadu svi bugarski gradjani počevši od 21. godine (dakle „suffrage universel"). Sabor se sastaje po ustavu na dva mjeseca u jesensku sjeditbu redovito u Sofiji. Sl. 21. prikazuje nam otvorenje sabora s kneževim priestoljnim govorom. Uzdržavanje sabora stoji na godinu 583.000 leva. Izbor kneza, regenta ili promjenu ustava obavlja izvanredni ili veliki sabor („Veliko naródno sobránie"). Veliki sabor broji još jedanput toliko zastupnika (400) kao redoviti sabor, a sastaje se u Trnovi.

Prema čl. 148. trnovskoga ustava stoji na čelu državne uprave ministarski savjet (vieće), koji sastoji od ministara imenovanih za pojedine upravne grane. Ministre postavlja i odpušta knez. U svemu ima 6 ministara, i to: ministar 1.) za izvanjske poslove, bogoštovlje, poštu i brzojav, 2.) za financije, komunikacije, poljodjelstvo i trgovinu; 3.) za pravdu; 4.) za prosvjetu; 5.) za unutarnje poslove i 6.) za bojne poslove. Ministri imadu plaću po 18.000 leva, državni tajnici 7200 leva, a predstojnici odjela 5580 leva. — Državne novine („Dъržaven Vestnik") donosi samo državne izprave, zakone, dekrete, izvještaje, oglase itd. bez ikakovih članaka. — Diplomatske agente drži Bugarska samo kod susjednih država u Carigradu, Biogradu i Bukureštu. Inače pošilja Bugarska prema potrebi svoje pouzdanike k stranim državama. Izvanjske su države u Sofiji zastupane po generalnim konzulima u činu diplomatskih agenata, i to: Srbija, Rumunjska i Grčka. Sjeveroameričke zadružne države zastupa Englezka, Belgiju Austro-Ugarska, Švicarsku Francuzka, Crnu Goru i Perziju Ruska. Turska kano suverena vlast nema zastupnika; njezine diplomatske poslove obavljaju oba člana tursko-bugarskoga vakufpovjerenstva u Sofiji. Svoju zgradu imadu samo austro-ugarsko i rusko diplomatsko zastupstvo. Konzuli i vicekonzuli stoluju u Plovdivu, Varni, Burgasu, Rušćuku i Vidinu.

Glede financija bugarskih spomenut ćemo u kratko ovo. Kad je Bugarska postala samosvojnom, prenieše Bugari poznatu svoju štedljivost i na državno gospodarstvo. Pri sastavljanju budgeta, pripovieda Jireček, bilo je uviek cjenkanja, a isto su se tako medju sobom prepirali predstojnici oblasti prigodom izdatka. Uviek je više

unišlo i manje se izdalo, nego li bilo preliminovano, uzprkos raznim prenosima u budgetu i na početku slabo razumnomu državnom gospodarstvu. Manjci u proračunu obstojali su samo na papiru, kao

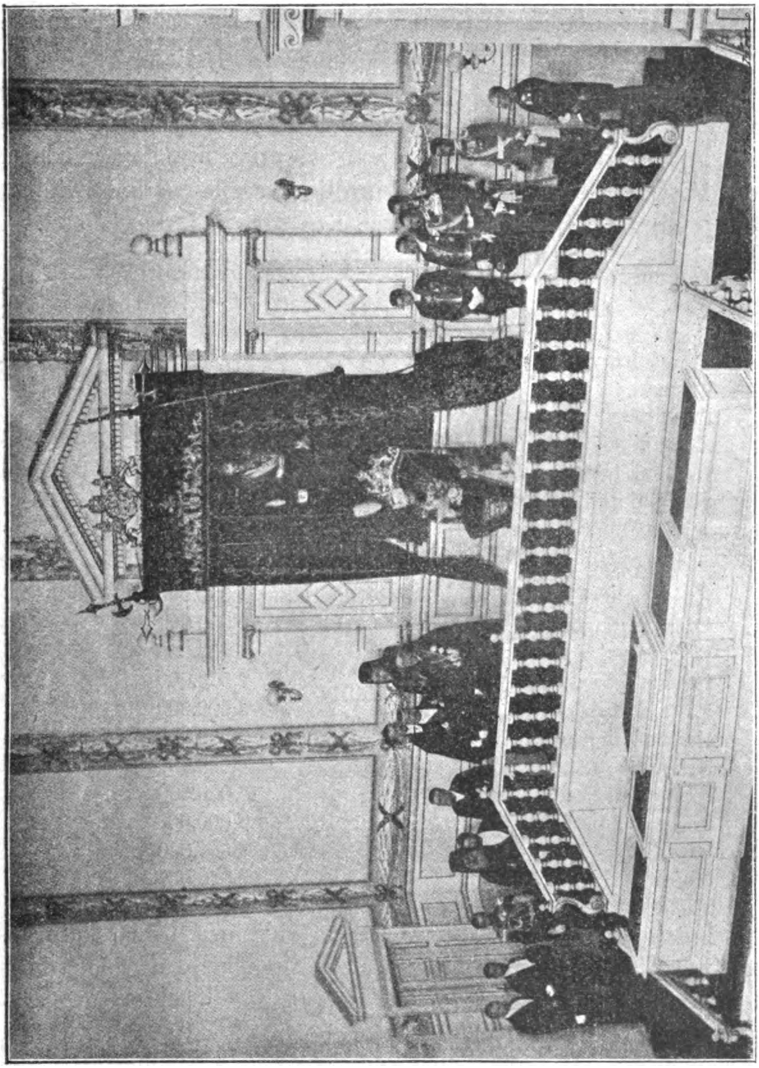

Sl. 21. Otvorenje narodnoga sobranja.

što to Jireček tabelama dokazuje u svom djelu. Uslied toga je državni pričuvni fond sve više rastao. To se je najbolje vidjelo, što je država mogla, a da nije trebala da se zaduži, voditi rat sa

Srbijom i provesti željeznicu Caribrod-Vakarel. A spomenimo i to, da je prvih godina samosvojnosti bilo velikih poreznih zaostataka, koji su nastali bud popuštanjem vladajućih stranaka prema svojim pristašama, bud pak poradi loše uprave.

Nasuprot u Iztočnoj Rumeliji bile su vrlo tužne financije. Ova je pokrajina započela svoje gospodarstvo s malenom glavnicom. K tomu je bila pod neprestanim nadzorom Turske, koja je jedva čekala na svoj dio iz pokrajinskog dohodka. Posljedica je tomu bila, da nije mogla Iztočna Rumelija ništa prištediti, dapače, da se je zadužila. Odkad se je Iztočna Rumelija združila sa kneževinom, znamenito su narasli državni dohodci, a gotovo još više izdatci.

Za godinu 1898. glasio je od prilike državni proračun ovako:

Dohodci:

Porezi izravni i neizravni preko	45,000.000	leva
Carina	12,000.000	„
Pristojbe	3,600.000	„
Komunikacije (željez., pošta, brzojav itd.)	6,000.000	„
Državni posjed	6,000.000	„
Slučajni prihodi	10,000.000	„

Izdatci:

Kneževa civillista, narodna skupština itd.	1,900.000	„
Državni dugovi	20,000.000	„
Računarski dvor	250.000	„
Izvanjski poslovi i bogoštovlje	2,500.000	„
Pošta, brzojav itd.	3,500.000	„
Unutrašnji poslovi	9,000.000	„
Nastava	6,000.000	„
Financije	17,000.000	„
Javne gradjevine	8,000.000	„
Pravda	4,500.000	„
Vojni poslovi preko	20,000.000	„

Kako se po ovom nacrtu proračuna vidi, ima Bugarska u posljednje vrieme velikih financijalnih neprilika. To je i razlog, da je vlada kod sastavka budgeta za god. 1900. podniela sobranju zakonsku osnovu o desetini, po kojoj bi imali seljaci plaćati državi desetinu od svih prirodnih proizvoda, kao što je bilo za turske vlade. Ovaj je zakon rodio u mnogim krajevima pobune, imenito u ruščunskom, razgradskom, svištovskom i gornje-orjahovičkom okrugu. Kako je narod bugarski radin, neumoran i vanredno štedljiv, a tlo

bugarsko rodno i bogato, nema sumnje, da će se financije bugarske opet podići.

Glede uprave razdieljena je Bugarska po francuzkom uzoru (prefekti i sousprefekti) na 23 okružja (okrъog ili okrъožie) kao naše županije, a ove se opet razpadaju na kotare (okolije). Okružja su prema važnosti na tri razreda podieljena. U prvi razred idu okružja za sielom u Sofiji, Plovdivu, Ruščuku, Varni i Trnovu. Prefekt (u nas veliki župan) je vrhovni zastupnik vlade i glava sviju svjetovnih oblasti u okružju. Prvoga razreda prefekt ima plaće 6.600 leva i uz to primjerenu službovninu. Drugoga i trećega razreda prefekti imaju razmjerno manje plaće i službovnine. Kotari se razpadaju na dva razreda. Na čelu kotarima su načelnici (naši kotarski predstojnici) sa 3.600 leva ili nešto manje plaće. Po uzoru francuzkih „conseils généraux" ili naših županijskih skupština sastaje se u svakom okrugu svake godine dne 1. rujna okružno vieće (okrъžen sъvét) u redovitu skupštinu, u kojoj izvješćuje prefekt o stanju raznih upravnih grana cieloga okružja. Predsjednik sa dva člana sačinjava stalno okružno povjerenstvo. Okružja broje 76.000 do 226.000 žitelja, a zapremaju do 8.288 □km., a kotari od 17.656 (Kotel) do 63.672 žitelja (Gornja Orjahovica) i raznoliko prostranstvo od 360 (grad Trnovo) do 2986 □km. (Dobrič), tako da su najveći kotari veći od najmanjih okružja.

Prema zakonu od 15. svibnja god. 1887. razdieljena je ciela kneževina na 1795 občina. Na čelu je občina kao i gradova kmet (u nas načelnik). K tomu su u gradovima gradska vieća (gradski sъvét), a u selima imaju najveći upliv najstariji občinari, zatim svećenici, učitelji i izsluženi vojnici.

Oružničtvo je u Iztočnoj Rumeliji dio pokrajinske vojske, a u kneževini bijaše sada pod vojničkom, a sada opet pod civilnom upravom, pod kojom je konačno i ostalo. Zove se „policéjska straža" i stoji pod zapovjedničtvom upravitelja i načelnika u Sofiji, Plovdivu, Varni i Ruščuku sa posebnim gradskim prefektom (gradonačelnik). „Stražara" imade preko 3000; oni su odjeveni i naoružani na vojničku i izuzev gradske stražare vrše gotovo svi ostali službu na konjima. Policijska straža, na koju država godimice troši do 4 milijuna leva, danas je dobro uredjena, jer se u stražare najvećim dielom uzimlju izsluženi vojnici. Pored policijske straže još je posebna straža na granici uz carinare.

Bugarska još i danas gdjekada strada od razbojničtva, koje

je staroga porietla, te se javlja u istim krajevima, gdje je još za turske vlade cvalo. Bugarska je vlada doduše neumornim nastojanjem znatno smanjila i ograničila razbojničtvo, ali ga posve još nije iztriebila, jer mu u velike prija slaba nastanjenost nekih predjela.

K političkoj upravi spada i zdravstvo. Najviša je zdravstvena oblast u Bugarskoj „vrhovni lječnički savjet“ u ministarstvu unutrašnjih posala. Država namješta i plaća liečnike u svakom okružju i svakom kotaru, a pored toga ima preko 50 liečnika u 34 bolnice, koje se diele na tri razreda sa 10 do 150 kreveta. Za umobolne posebni je odio uz bolnice u Sofiji i u Varni. Obćinskih i privatnih bolnica nema u Bugarskoj osim katoličke bolnice u Plovdivu. Napokon imadu gradovi i bogatije obćine svoje posebne liečnike. Ljekarne su dobro u zemlji uredjene i pod strogim nadzorom kao i „droguerije“ (trgovine s liekarskom robom i mirodijama). U Varni, Burgasu i Balčiku jesu lazaretske oblasti. Veterinarstvo se tek u novije vrieme nešto bolje uredjuje.

Liečnika ima u Bugarskoj u civilnoj i vojničkoj službi do 400, i to ponajviše Bugara, Jermena i Grka. Lječničko je zvanje još za turske vlade bilo dopušteno i kršćanima, te su mnogi bugarski liečnici bili u turskoj vojsci namješteni. Inozemski liečnici mogu vršiti praksu u Bugarskoj jedino dozvolom vrhovnoga lječničkoga savjeta. Najbolji su bugarski liečnici stekli svoju znanstvenu naobrazbu u Francuzkoj, Rusiji, Austriji, Njemačkoj i Italiji, no većina je liečnika svršila svoje nauke u Bukureštu i Carigradu. Seljak dakako i u Bugarskoj riedko zove liečnika k bolestniku, već rabi domaće liekove od kojekakovih vračarica. Ma da se narod dosta slabo hrani, za čudo je ipak prilično zdrav. Poradi nečistoće i vlage u stanovima najviše su razširene plućne bolesti. Od riedkih dobrotvornih zavoda neki su već zasnovani su okupacije od Rusa. Ovamo ide u prvom redu dobrotvorni zavod u Sofiji pod gospojinskim nadzorom i u Plovdivu, oba u savezu sa sirotištima. Obskrbilište za nemoćne starce i starice obstoji u samostanu u Ilijancima kod Sofije. S vremenom podići će se u zemlji zavod za sliepce, gluhonieme i drugi dobrotvorni zavodi.

Sudstvo je u Bugarskoj zakonom od 25. svibnja 1880. ovako uredjeno. Vrhovno je sudište kasacijoni sud u Sofiji, od prilike kao naš stol sedmorice. Članova imade vrhovno sudište 12. Prizivna su sudišta (apelativno sudilište), kao naš banski stol, u Sofiji, Plovdivu i u Ruščuku. Svako prizivno sudište imade 10 članova. Prva su molba okružni sudovi (okrъžno sudilište) sa 3 do 10 članova. Napokon su razasuta po zemlji 93, od vlade imenovana mirovna sudca (mirovij sъdija), koji pravdu kroje u vriednosti izpod 1000 leva. Razprave su kod sudova javne. Duhovnim su sudovima prepuštene bračne razstave i slični obiteljski odnosi.

U Bugarskoj se sudi po turskom zakoniku, koji je većim dielom po zakoniku Napoleonovom (Code Napoléon) izradjen i preveden na bugarski jezik po Stoilu Popovu i Arnaudovu. Parbeni postupak bugarski djelo je ruske uprave za okupacije, pa se stoga u prepornim pitanjima traži ubaviest kod vrhovnoga ukidnog sudišta u Petrogradu. Kako je turski zakonik nedostatan, izradili su mladi bugarski pravnici pod predsjedanjem ministra dra. Stoilova novi kazneni zakonik po uzoru nizozemskom, talijanskom, ugarskom i ruskom, ali ga je narodno sobranje zabacilo poradi težkih kazna za političke prestupke.

Odmah iza oslobodjenja bile su velike neprilike u sudstvu, jer nije bilo izučenih pravnika u zemlji. Službu su sudaca obavljali nekadašnji učitelji, trgovci, posjednici itd., pa su bile česte i opravdane tužbe na sudstvo. Danas se već opaža liep napredak, jer imade mnogo izučenih pravnika, samo šteta, što nisu sudci stalni, već se mogu svrgnuti. Da je sudstvo sada dobro uredjeno, dokazuje, što strane vlasti u novije doba dopuštaju, da njihovim podanicima bugarski sudovi sude. U posljednje su vrieme tamnice i zatvori mnogo bolje uredjeni, nego li je to prije bilo. I odvjetnički se stalež u novije doba liepo razvija.

Za posljednjega rusko-turskoga rata god. 1877.—1878. bilo je ustrojeno osam dobrovoljačkih bugarskih bataljuna pomoćju ruskih častnika u Kišenevu, Ploještiu i u Trnovu. U tim dobrovoljcima prvi su početci današnje bugarske vojske. Kad se je naime spomenuti rat svršio, bila je doduše god. 1878. mjeseca svibnja razpuštena ta dobrovoljačka vojska, ali naobraženiji medju njima vježbali su se kao častnici za novu stalnu vojsku, koja se je imala urediti. Tu novu vojsku u Bugarskoj uredili su Rusi, koji su u obće od god. 1879. do 1885. upravljali bugarskim bojnim poslovima. U vrieme plovdivskoga prevrata god. 1885. brojila je bugarska vojska 8 regimenta (polk) pješaka, svaka po 8 bataljuna (družina), 2 regimente konjaničtva, svaka po 4 eskadrone; 2 regimente topničtva, svaka po 6 bataljuna, zatim pionirski bataljun, gvardijsku eskadronu i kumpaniju tvrdjavnog topničtva. Kasnije je vojska preuredjena god. 1886. i napokon na novo 1889., kako još i danas obstoji. Po toj organizaciji broji bugarska vojska u miru 30 pukovnija (po 2 bataljuna), podieljenih na 6 brigada sa štopom u Sofiji, Vidinu, Ruščuku, Šumenu, Plovdivu i Slivnu; 6 topničkih pukovnija (po 4 baterije, svaka sa 5 topova), 1 ženijsku pukovniju (sa 2 bataljuna), 1 bateriju za podsjedanje i druge pomoćne čete.

U mirú služi 2548 častnika, 232 vojnička činovnika, 34.484 podčastnika i momčadi i napokon 28.000 konja, koji se dobavljaju iz Rusije i Ugarske. Državna je pastuharna u Kabijuku kod Šumena. Za rata dosegne broj redovite vojske s pričuvom 120.000 ljudi. Vojna je dužnost obvezatna za sve žitelje i traje 20 godina (od 20 do 40 godine) i to 2 godine u redovitoj vojsci, 8 godina u pričuvi (zapás) i 10 godina u domobranstvu (naródno opolčénie). Konjanici, topnici, pioniri i na brodovima služe 3 godine u redovitoj vojsci, a 5 godina u pričuvi. Učenici srednjih škola služe samo godinu dana, a sveučilištari 6 mjeseci u redovitoj vojsci. Muhamedovci, koji i onako ne služe rado u kršćanskoj vojsci, mogu se izkupiti, što oni i čine, te njihova odkupnina iznosi na godinu do milijun leva.

Bojna je škola sa tri tečaja utemeljena u Sofiji godine 1878. Učitelji su koje vojnički častnici, koje opet svjetovni profesori; pitomaca imade u svemu preko 300. Bugarska je vojska obće dobro uredjena i na bojnom polju hrabra. Častnici su dobro plaćeni. Pukovnik ima plaće 10.800 leva, podpukovnik 9.300, četnik kano glava brigade 8.700, kao zapovjednik pukovnije 7.800, a inače 6.600 leva, satnik 4.200, poručnik (porúčik) 2.700, podporučnik 2.100 leva, a svi imadu povrh toga stanovinske doplatke.

Domobranstvu pripadaju mužkarci od 20 do 40 godina, koji ne služe ni u redovitoj vojsci niti u pričuvi. Domobranstvo se u novije doba sve bolje uredjuje. Dieli se po obćinama i kotarima na čete od 100 do 200 ljudi, a vježba se svake godine 50 dana. Za rata može domobranstvo dosegnuti do 120.000 ljudi. K bojnoj sili pripada takodjer i podunavsko brodovlje sa 15 ladja, od kojih su samo 4 veći parobrodi. Arsenal je za podunavsko brodovlje i vojarne za momčad, koja služi na brodovima, kao i stanica za brodove u Ruščuku. Brodovi služe knezu za putovanje i za erarski prievoz.

Javne prilike i političke odnose u Bugarskoj crta dr. K. Jireček od prilike ovako:

Za čudo je, kako je 500 godišnjega vladanja turskoga gotovo za tren u Bugarskoj nestalo, kano da bi tko odpuhnuo stare uredbe, sve što je s njima bilo u savezu. Pa ipak, kad pogledamo iz bližega tamošnje prilike za turskoga gospodstva, bit će nam taj pojav posve naravan. Osmanlije, gospodari zemlje, i Bugari, njihovi podložnici, bili su svaki družtvo za sebe, odieljeni jezikom i vjerom,

bez rodbinskih sveza, dapače i gospodarstveno posve razstavljeni. K tomu je bilo u zemlji mnogo prostranih, gusto nastavanih planinskih krajeva, gdje se riedko kada vidio koji Osmanlija. Dakako da je mimo sve to ostao u Bugara amo tamo po koji trag turskoga vladanja. Ovamo ide ona politička bezbrižnost i nehaj žitelja ravnice imenito na zapadu, makar da nisu bili kmetovi niti nasljedni zakupnici kao u Bosni. I naobraženi žitelji po ravnicama većim su dielom nehajni i pasivni. Nasuprot okretni su, krepki i neustrašivi samo gorani, učestnici pobuna i ustanaka pod konac turskoga gospodstva, zatim nekadašnji izseljenici i napokon mladji naraštaj iza god. 1876.

Bugarska je zemlja bez staleža (čl. 57. trnovskog ustava), bez bogataša i siromaha u smislu zapadnom. Žitelji su Bugarske seljaci, pastiri, kramari, zanatlije, narodno svećenstvo i novi naobraženi slojevi, koji su po svom porietlu u tiesnoj svezi sa pukom. U Bugarskoj ima gotovo svatko svoj maleni posjed, a riedki žive izvan obiteljskoga kruga. Kako je industrija tek u povojima, nema u zemlji radničkoga življa. Poput Srbije i Grčke ne pozna Bugarska veleposjednika ni plemstva. Kako u spomenutim zemljama tako i u Bugarskoj provejava javnim životom demokratski duh, otvoren protivnik privilegovanih staleža, naslova, redova i uniforme. Redove i vidljiva odlikovanja osim vojničkih obilježja (čl. 59.) naročito zabranjuje bugarski ustav (čl. 58.), pa se i ne vide rado, jer su tobože za turske vlade samo izdajice i uhode medju Bugarima dobivali takova odlikovanja. Uniformu nose osim vojničtva jedino činovnici kod pošte i policije.

Jezgra bugarskoga naroda stanuje, kao što smo već gore spomenuli, s obiju strana Balkana, u Srednjoj Gori i u mnogim malenim gradovima počevši od Samokova i Etropola do Kotelskoga Balkana. Činovnici, političari i ministri potječu većim dielom od Trnova, Svištova, Ruščuka i Šumena i na jugu od Kotla, Slivna, Koprivštice i Stare Zagore.

Kako je u zemlji mnogo gradova, a medju njima nekih znamenite prošlosti, težko je doduše provesti strogu centralizaciju, ali se ipak opaža, kako je nova priestolnica Sofija kano središte i stjecište inteligencije prestigla sva druga mjesta u zemlji.

Gospodujući je živalj u kneževini inteligencija t. j. naobrazovani ljudi, koji su svršili stanovite nauke. Broj njihov svakim danom raste; ima tu već na tisuće ljudi: državnih i obćinskih činovnika,

pravnika, liečnika, častnika, inžinira, svećenika, učiteljâ, trgovaca itd. Sva je ta inteligencija ponajviše u državnoj službi ili pak samo časovito potisnuta iz državne službe. Izučenih odvjetnika, samostalnih liečnika, inžinira i tvorničara sa višom naobrazbom imade za sada malo, a svećenstvo nema ni vlasti ni važnosti. Bugarska strada donekle sa svoga službeničtva od oslobodjenja. Svaka promjena vlade uzrokuje i promjenu činovničtva, najviše kod upravnih oblasti, a najmanje kod nastave. Jedino su u ministarstvu financija činovnici stalni. Upravni su činovnici često više stranački agenti, nego li predstavnici države. O namještanju činovnika nema stalnih propisa. Prednost imadu oni, koji su svršili sveučilištne nauke; takovi se mnogo traže, čim se vrate kući sa nauka. Plaće su činovničke dosta velike, samo što su podvrgnute čestim promjenama. Upravo poradi toga, što u mladoj kneževini sve hrli u državnu službu, stradava iza oslobodjenja trgovina i obrt: trgovac napušta svoju trgovinu, pak ide radije u službu k blagajničkom uredu ili k carini, a obrtnik ide za podvornika ili carinarskog stražara.

Bugarska je inteligencija podavala još do nedavna obzirom na svoje porietlo i na svršene nauke veoma šarenu sliku, jer je potjecala iz raznih predjela, gdje živu Bugari, iz današnje kneževine, iz Macedonije, drinopoljske pokrajine, iz Carigrada, Besarabije itd. Ti su ljudi najrazličitije škole polazili u Carigradu, Rusiji, Rumunjskoj, Austro-Ugarskoj, Njemačkoj, Švajcarskoj, Francuzkoj, rjedje u Englezkoj, Italiji ili Sjeverno-američkim saveznim državama, pače neki u Malti i Beyrutu. Danas ima već pitomaca domaćih učilišta, a k tome i samouka. Mnogi su bili prije oslobodjenja učitelji ili trgovci. Ima medju njima takovih, koje je turska vlada kano politički pogibeljne muževe poslala u progonstvo u Diarbekir ili St. Jean d' Acre ili u Afriku u Tripolis. Drugi su opet živjeli kano trgovci u Odesi, Beču ili u Englezkoj, neki kano liečnici u turskoj vojsci na brodovima ili u posadama širom carstva počevši od Bosne do Sane u Arabiji, ili opet kano englezki brzojavni činovnici u Indiji, kano ruski častnici u Kavkazu, pače bilo je i takovih, koji su služili kod Francuza u Algiru ili u Iztočnoj Aziji.

Jaka je bila bugarska naseobina u Rumunjskoj. Mnogi su se Bugari posve udomaćili u Carigradu, ali tamošnje je velike naseobine iza oslobodjenja domovine posve nestalo. Isto su tako pohrlili mnogi Bugari iz Besarabije i Rusije kući, da se stave u službu svoje drage oslobodjene domovine, koja je kod mnogih bila samo

domovina njihovih roditelja. U cielom bili su odmah iza oslobodjenja ponajviše mladi činovnici; tako spominje Jireček, da oko godine 1882. veća polovica činovnika nije bila još prevalila 30. godine.

Broj nekadašnjih turskih činovnika danas je posve neznatan, te već izumire. S početka bilo je dosta činovnika u kneževini, što su prije u Rumunjskoj i Rusiji službovali. U Rusiji su naime rado prije godine 1877. bugarske izseljenike uzimali u razne državne službe. Prvih decenija iza oslobodjenja veliku su rieč vodili u Bugarskoj prijašnji učitelji, zatim liečnici. Istina liečnici nisu u kneževini došli do onoga ugleda, kao na pr. u Grčkoj poslije oslobodjenja, ali u Iztočnoj Rumeliji bili su vrlo uplivni, kao i u novobugarskoj diplomaciji. Poznati ministri vanjskih posala Vъlković i Stranski jesu po zvanju liečnici. Neki su opet medju prvima ministrima u mladoj kneževini (Burmov, Balabanov, Ikonomov) izučili bogoslovlje kod Grka ili Rusa, a zatim se dadoše na politiku. Pravnika je bilo na početku vrlo malo, jer su pod turskom vladom pravnici slabo napredovali u državnoj službi. I domaćih inžinira je s početka vrlo malo bilo, jer se je risanje slabo njegovalo u školama.

U doba oslobodjenja bila je medju inteligencijom naobrazba u obće nepodpuna i površna. Doktorsku diplomu, osim liečnika, riedko je koji od starijih Bugara polučio. Nije trebao čovjek mnogo znati, da bude uvažen kod kuće, pak se na vanjskim sveučilištima, bilo u Francuzkoj bilo u Rusiji, sa kršćanskim djacima iz Turske vrlo blago postupalo imenito kod izpita. Stoga nije bilo ni kod najuglednijih muževa u zemlji osobitoga učenjačtva, a to je prijalo tek oslobodjenoj zemlji, jer bi učeni teoretičari sve bili pomrsili u novom tek nastajućem državnom organizmu. Trebalo je sada više praktičnih glava, a takovih je bilo. Nigdje se ne vidi tako jasno utjecaj raznih škola kao u Bugarskoj. Pitomci raznih bogoslovnih i pedagoških gojilišta više su pedantni, skromni i tjeskobni, dok oni sa zapada paze više na formu i vanjštinu kulturnoga života, te se rado iztiču internacionalnim govorom i riečima. Mnogo ima odličnih muževa medju onima, što su se kod kuće naobrazili, dakle na pola samouci, puni želje za znanjem, željezne marljivosti i žarkoga otačbeničtva. Trgovci su ponajviše stekli naobrazbu putujući po stranim zemljama.

O pravom znanstvenom zanimanju i radu nije so moglo s početka ni govoriti. Iza svršenih nauka malo se učilo, nego bi se

čitale jedino novine i možda koja za službu najnuždnija priručna knjiga. Napredovanje inozemstva slabo se pratilo. Jireček spominje, kako je u sofijskom družtvu naišao na muževe, kojima se već nije ni poznalo, da su svršili više nauke u stranom svietu, ali je istodobno bio sav iznenadjen gledajući, gdje mnogi Bugari, koji nisu nikada bili u inozemstvu, kano marljivi samouci poznavaju i tančine raznih znanosti, te oštrim okom prate napredak kulturnih naroda. U novije doba jača se i širi po zemlji nastojanje oko znanja i napredka, a da će s vremenom zemlja u tom pogledu još bolje napredovati, jamči postupni razvitak domaće književnosti i sve veći broj mladjih svestrano naobraženih muževa.

Osobito udara u oči u Bugarskoj, kao u obće u Iztoku, da ljudi poznavaju više jezika. Iztočnjak je u obće poliglot, pak pojedinac sa nekoliko stotina stranih rieči i fraza govori dobro i sigurno strani jezik. U carigradskim se pučkim školama mnogo uče strani jezici za praktičnu porabu. Turski govore mnogi u Bugarskoj, ali pri tom slabo poznadu arabsko pismo, koje je, kao što se znade, i medju Turcima slabo razšireno. U razgovoru rabe se još mnoge turske rečenice i izrazi. Novogrčki jezik, koji je prije u trgovačkim krugovima bio jako razširen, danas se već malo znade. Ruski govore svi naobraženi ljudi u Bugarskoj, isti odrješiti protivnici ruske politike čitaju ruske knjige i novine. Srbski je jezik poznat u podunavskim gradovima do Svištove. Iz dobe emigracije govore mnogi Bugari rumunjski. Od zapadnih je jezika najviše poznat francuzki; njegova razširenost potječe koje od „evropskoga družtva“ i diplomata u Carigradu, od rodjenih Francuza iz Pere i Galate („Levantinci“) i od francuzkih škola i novina, koje pak što je taj jezik razširen u višim slojevima u susjednoj Rumunjskoj i Rusiji. Talijanski jezik, koji je prije u Iztoku uz novogrčki jezik gospodovao, po malo je podlegao francuzkomu jeziku od vremena Napoleona I., ali se u novije doba opet širi. Englezki su jezik američke škole u Iztoku razširile. U novije se vrieme širi poznavanje njemačkoga jezika radi trgovačkih sveza s Bečom i time, što mladi Bugari polaze na nauke u Beč, Njemačku i Švajcarsku.

U Bugarskoj je malen broj bogataša. Tamo lako vriediš kao imućan čovjek, jer kako u zemlji nema mnogo novca, može čovjek s malenim svotama dobre poslove praviti. U novije doba pokazuje se u Bugarskoj na sve strane sve to veće blagostanje, dakako ratovi ili prevrati mogu to opet preko noći uništiti. Pod turskom je vlašću svatko tajio i skrivao svoj imutak, da se osi-

gura od napadaja razbojnika i lakomosti poreznih i upravnih činovnika. To je ujedno i razlog, da gotovo još i danas nema velike razlike u odielu i kućanstvu izmedju bogatih trgovaca s blagom u Balkanu i imućnih seljaka u zapadnom pobrdju, te njihovih manje imućnih susjeda. I činovnici žive uzprkos liepih plaća vrlo oskudno. Politički su vodje ponajviše bez imutka i s malim zadovoljni. K tomu je Bugarin skroz pošten, te su pronevjerenja u Bugarskoj vrlo riedka. Nije istina, da je Bugarin lakom za novcem; pomama za posjedom, koja se je kod naroda pojavila odmah iza oslobodjenja, posve je naravna reakcija iza biede pod turskim gospodstvom i iza grozota god. 1876.—1878., a ujedno je posljedica neumornoga nastojanja oko materijalnoga napredka, kojim je čitav bugarski narod prožet.

Rodoljublje je bugarskoga naroda veliko. Kroz stoljeća su susjedi Bugare malo cienili, ali to ih nije ni malo sprečavalo, da razmašu svoju narodnu samosviest. Upravo to, što je narodna samosviest prodrla u mase naroda, najveći je uspjeh bugarskoga pokreta posljednjih 20 godina prije oslobodjenja. Žarko domoljublje uz čvrsti optimizam pomogao je narodu, da je sretno proživio kritične godine 1876.—1878. i godinu 1885. Mladi narod kao i mladi čovjek čvrsto vjeruje u svoju sreću i svoju budućnost. Kao svi maleni narodi, što su počeli živjeti novim političkim životom, tako su i Bugari vrlo osjetljivi prema tomu, što strani sviet o njima drži: kudi li ih, to ih dvostruko boli, a kad ih hvali, dvostruko im godi.

Sabiranje novca, ma bilo za kakovu mu drago svrhu, nije obično izdašno, jer Bugarin rado čuva svoj krvavo stečeni novac. Ali on se umije i velikim darivanjem iztaknuti, kao što to svjedoče mnoge sjajne oporučne zaklade, što su ih osnovali bogataši, koji su u Rusiji ili u Rumunjskoj stekli veliki imutak. Tako se realka u Gabrovu donekle uzdržava iz zaklade Aprilove; liečnik dr. Petar Beron zasnovao je god. 1871. zakladu od 400.000 leva za bugarske škole; trgovac Petar Keremečkiev utemeljio je zakladu od 300.000 leva za štipendije slušateljima na inozemskim visokim školama; metropolita Panaret Rašov ostavio je cieli svoj imutak za gimnazij i bogoslovnu školu u Trnovu itd.

Bugarski su državnici i činovnici s malom iznimkom radljivi, živi i okretni. Oni se brzo i bez posebne priprave iznadju u raznim službenim granama, te su u službi zdušni. Nenadani rat sa Srbijom god. 1885. uspio je samo stoga, što je svatko počevši od ministra i vrhovnoga glavara vojničkoga štopa do posljednjega momka u vojsci svoju dužnost izvršio. Medju brdjanima i nekadašnjim izseljenicima ima mnogo veoma hrabrih muževa. U obće je stariji naraštaj bugarski odrastao u bunama, ratovima i patnjama, te se

priučio stradanju i prolievanju krvi. Dakako, da su burna vremena, što su ih preživjeli pod konac turske vlasti, amo tamo od slabije naravi ljudi učinile neodlučne plašljivce. Treba nadalje da iztaknemo, kako spomenute prilike nisu prijale tomu, da se učvrsti karakter narodni. Jal i zavist posljedica su primitivnih materijalnih prilika i velika zapreka procvatu javnoga života; mnoga dobra stvar ne uspije samo zato, jer ne će jedan da drugomu pomogne, ili mu dapače pokvari djelo od zavisti. Jireček tvrdi, da nije dobro, ako se tko hvali u novinama, jer time samo stječe novih neprijatelja. K tomu se, kao u cielom Iztoku, opaža i u Bugarskoj kod pojedinaca nepostojanost, prevrtljivost, neiskrenost i sklonost na izvraćanje i pretjerivanje.

Bujni, pun maštovanja život Iztočnjaka bit će razlogom, što tamo riedki ukočeno pristaju uz istu političku stranku. Dojmovi nisu tamo tako duboki i trajni, kao što kod nas na zapadu. Tamošnji političari lakim srcem okrenu kabanicom, pa su i u Bugarskoj mnogi i odlični muževi za kratko vrieme redom pripadali raznim strankama. Pod konac vladanja Aleksandra I. bili su neki nekadašnji najljući protivnici kneževi njegovi najodlučniji pristaše, a mnogi izmedju njegovih prijašnjih pouzdanika postadoše mu protivnici ili su bili posve ravnodušni prema njemu. Poglaviti neprijatelji ruskih generala Soboleva i Kaulbarsa danas su pristaše Rusa, a obratno ima ih, koji su danas protivnici Rusije, dok su prije pristajali uz Rusiju. Političari u Bugarskoj kano da misle samo na sadašnjost, a nerado gledaju na prošlost ili u budućnost. Gledajući to gotovo bi rekao čovjek, da su si riedki sviestni velikih promjena tečajem poldrugoga decenija od Mithad-paše pa do kneza Ferdinanda. To je pak tim čudnovatije, kad se znade, da je pamćenje u Bugara jače nego u zapadnjaka.

U običajima se opaža dosta opreke izmedju podražívanja inozemstva i domaćih narodnih običaja. Obiteljski je život u Bugara uredan i ćudoredan. Većina se ljudi ženi vrlo rano. Kao u obće na jugu živi se mnogo na ulici, a razpravlja se mnogo po šetalištima. Života po gostionama, kao u zemljama, gdje se pivo pije, ne pozna Bugarska, dok se nasuprot mnogo polaze kavane, u kojima se razvija bučan život. Bugari se često sastaju pod večer u privatnim kućama ili u obiteljskom krugu, gdje se uz čaj i cigaretu razpravlja o svem i svačem, imenito pak o dnevnim dogodjajima i pitanjima, o prošlim vremenima itd. I ženski sviet utječe

u razgovor; osamljenost turskih žena poprimili su Bugari, i to samo donekle u onim gradovima, gdje su bili u znatnoj manjini prema Turcima, a takovih mjesta bijaše razmjerno malo. Bugari se medju sobom mnogo polaze imenito na velike blagdane (Božić, Uzkrs): tad je tako rekuć čitavo mjesto na nogama, te jedni druge posjećuju. U službenim i u činovničkim krugovima u Sofiji i u drugim većim gradovima vlada prijateljska družtvenost; ljudi su si tu u obće bliži, nego u velikim prenapučenim zapadnoevropskim gradovima, gdje domuje ukočena etiketa i veliki „comfort“. Narodna ta družtvenost u Bugarskoj bit će koristna i razvitku zemlje, bude li u buduće zadržala svoj narodni, jednostavni, prirodni značaj.

U Sofiji i u drugim većim gradovima ima već dosta i rdjavih navada. Domaće se novine često tuže na pokvarenost, koja se očituje vrebanjem i lovom na državne službe, političkim i gradskim pletkama, neradom i nećudorednim životom. A koji su tomu uzroci? Život i rad turskih činovnika nije bio ni malo uzoran; imenito se o životu i navadama turskih i kršćanskih efendija u glavnom vilajetskom gradu Ruščuku nečuvene stvari pripoviedaju. Pa ni Carigrad niti veliki gradovi Rumunjske nisu podnipošto „radionice krjeposti“. Doticajem mladeži s ovim pokvarenim svietom uvuklo se je u patrijarkalne običaje bugarskoga naroda mnogo toga, što je manje patrijarkalno. Ima ih u Sofiji, koji Bogu dane kradu političkim naklapanjem, drugi opet čitave noći provode kod karata, gdje zlato i srebro po ruskom i rumunjskom običaju po stolovima zveči sve do zore, a neki opet na drugi način trate dane i noći.

Manjim je državama na Iztoku u državnom životu obično ideal centralizovana Francuzka ili plutokratska Belgija. Laveleye u svom djelu „La peninsule des Balkans“ s punim pravom kaže, da bi tamošnjoj seoskoj demokraciji sa dobrim temeljem za samovladu (Selfgovernement) trebala da bude uzorom Švajcarska ili Norvežka. Centralizovana vladavina dade se lako prepisati, ona daje strankama podpunu vlast i razne službe, da nagradi svoje pristaše. Samovlada se nasuprot ne da prepisati i iz stranoga ustava, nego se mora polagano na domaćoj podlozi razvijati, za što je imala Bugarska gotov temelj u autonomnoj crkvenoj i obćinskoj upravi iz turskih vremena. Danas pristaju Bugari uz ustavnu monarhiju. Trnovski je ustav iza dugih borba od svih priznat. U ostalom ustavnosti se nije nitko ni protivio, jedino što su konzervativci htjeli, da se donekle stegnu prava narodnoga sobranja i da se osnuje gornja kuća ili državno vieće. Dakako preveliki upliv vojske iza „pronunciamenta“ od g. 1886. ne prija previše ustavnosti. Kneževska se vlast nije duboko usadila u bugarski narod uza sva nastojanja prvoga kneza Aleksandra I. Bugari nekako priekim okom

gledaju preveliku vlast i osobno utjecanje vladarevo u državne poslove. Prvih 5 godina iza oslobodjenja izmienilo se je u kneževini 10 ministarstva. Kasnije kano da su nešto stalnija ministarstva. Prvi se je Stambulov održao više godina, ali dakako velikim nasiljem, koje mu je napokon izkopalo grob.

U upravi je Blockov „Dictionaire de l' administration française" izvor sve teoretičke mudrosti. Kratki je službeni stil poprimljen od Rusa za okupacije, kao i iz prakse bugarskih trgovačkih poslovnica. I oblik je državnim spisima ruski: tu ima ukaza kneževih (dekret), doklada (izvješća), prikaza (naredba), vedomosti (izkaza), itd. U prvom su početku Bugari u službama vanredno zavoljeli burokratski način uprave, koji se iztiče neprestanim piskarenjem, misleći da se u množini službenih brojeva sastoji vladavinska mudrost, a k tomu je lakše pisati, nego putovati, proučavati i uredjivati žive odnošaje. Stoga je bila mnoga liepa odredba dugo samo na papiru ili se pak nije ni malo podudarala sa zbiljnim potrebama naroda. Kako su bugarski činovnici vrlo razgovorni, težko se čuva službena tajna. U uredima se mnogo puši i razgovara, a u Iztočnoj su Rumeliji dapače po uredima službeni kafedžije kuhali kavu posve po turskom običaju. Službeni su praznici prema mnogim blagdanima crkvenoga kalendara god. 1880. znatno stegnuti, a dodana su tri politička praznika: dan sanstefanskoga mira, smrtni dan cara osloboditelja Aleksandra II. i treći dan bitke kod Slivnice. Dnevni su službeni sati točno odredjeni, ali se savjestno ne obdržavaju. Obćinstvo, što dolazi u poslu u urede, ponaša se pristojno i ozbiljno, a govori kratko; nema tu kao u tursko doba pretjeranoga klanjanja, a niti drzovitog nadimanja.

Što se tiče pravne sviesti u Iztoku, spomenut ćemo ovo: Kršćanski sviet u Iztoku ne pozna kontinuiteta pravnomu životu. U tursko doba sudio je Osmanlija bez kršćanske raje, pa često nije sudio ni po pismenom ni po običajnom pravu, već za novac. Današnji zakoni u Bugarskoj nisu plod dugotrajnog razvitka, nego su uzeti iz inozemstva. Kako je slabo razvijena pravna sviest u zemlji, potvrdjuju nam već to, kako se ciene zakoni. Oni nisu ni u kakvoj priručnoj knjizi izdani, nego raztreseni u pojedinim brojevima obsežnih službenih novina, pristupni jedino u posebnim odtiscima, a posljedica je tomu, da riedki u zemlji zakone dobro poznadu. Ne treba se dakle čuditi, da se toli slavljeni trnovski ustav uviek ne obdržava, pa se i drugi zakoni često mimoidju.

Na unutrašnju politiku utječu najžešće stranačke razmirice i svakojake pletke, kojima je Iztok domovina. Sofija, mlada priestolnica, pravo je vrzino kolo u tom pogledu. Tko je probavio nekolike godine u tamošnjim političkim krugovima, spominjat će se, dok bude živ, ondješnjih jedovitih prilika. Tu se čuju dan na dan najnevjerojatnija politička naklapanja. Stranac saznaje sijaset najgorih stvari o pojedinim uglednim Bugarima od samih Bugara, te se tek polagano s vremenom uvjeri, da nisu ti uglednici u istinu tako nevaljali, kakovima zavišću i strančarskim strastima zasliepljeni jedni druge prikazuju. Riedko se samo iznimno bez predrasuda uvažuju domaći talenti i sposobnosti političkih protivnika. Često se vodje političkih stranaka osobno mrze. Poradi toga se brzo iztroše politički prvaci, te muževe, koji su onomadne još uživali veliki ugled, čim su izgubili vlast, nitko više ne gleda. S tim je u savezu veliko medjusobno nepovjerenje. Ima ih, koji tu neprestano njuše tajne osnove i namjere, te ne vjeruju ono, što čitaju, već traže istinu „medju redcima". Političke su strasti tako jake i velike, da se u borbi ne ide za tim, da se protivnik odstrani sa svoga mjesta, nego da se i ono, što je dobra učinio, uništi.

Političke stranke u Bugarskoj imaju svoj početak već u doba prije oslobodjenja zemlje izpod turske vlasti. One ne sliede političke programe, već su ponajviše osobni pristaše političkih vodja. Jedino konzervativna stranka, sa razmjerno malenim brojem pristaša, može se smatrati jedinstvenom. Velika pak liberalna stranka razpala se je doskora na četiri skupine, kojima su bili pročelnici bivši ministri Stambulov, Cankov, Karavelov i Radoslavov. Politički je život vrlo razvijen i živahan. U stanovima političkih vodja sastaju se često pod večer pristaše, te razpravljaju dugo u noć o dnevnim političkim pitanjima. U manjim gradovima obstoje stranački „Bureaux" ili odbori za izbore. Stranci su često u nemilosti pojedinih stranaka: to se dogodilo knezovima Aleksandru I. i Ferdinandu, Rusima, diplomatima i putujućim književnicima.

U javnom je životu kao i na Zapadu veoma važno novinarstvo. Prve su novine u bugarskom jeziku izašle god. 1846. u Leipzigu, a zatim god. 1849. u Carigradu. Uslied borbe za narodnu crkvu počelo je izlaziti više časopisa u Carigradu (1858.—1876.), koji su znamenito utjecali na narod bugarski. Ovi su časopisi bili ponajviše dobro uredjivani, a izlazili su u velikom formatu poput francuzkih i englezkih novina u Carigradu. Iza oslobodjenja sve su

te novine prestale izlaziti, samo se je održao časopis „Zornica". Novi časopisi u Sofiji bili su većinom kratkovječni; neprekinuto izlaze od god. 1878. jedino službene novine. Plovdivski su listovi bili duljega vieka, ali su uslied prevrata god. 1885. prestali izlaziti; najobširniji bijaše list „Marica". U posljednje vrieme izlazi u Bugarskoj u svemu na godinu do 50 časopisa, od toga 45 bugarskih, i to 18 političkih novina (u Sofiji 7, u Plovdivu 5, u Ruščuku 2, zatim po jedne u Plevnu, Razgradu, Nikopolju i Loveču). Nadalje izlaze 1 francuzke, 1 grčke, 1 turske novine, zatim službeni list, obćinski buletini, pored toga preko 20 znanstvenih, beletrističkih i pedagoških listova, 1 šaljivi list itd. Sloboda je štampe velika bez ikakove preventivne cenzure. Kolportaža je takodjer posve slobodna. Uvodni članci u velikim novinama ne zaostaju ni malo mislima i stilom za najboljim novinama na Zapadu; u obće politički su vodje izvrstni novinari. U manjim novinama ima dosta grubijanština, što u ostalom prosti narod voli kao svuda. Mjestni listovi, imenito humoristični, ne vriede mnogo te pišu koješta. U najnovije doba nastoji vlada, da obuzda preveliku slobodu štampe. Tako je nedavno izdala naredbu, po kojoj se zahtjeva, da svaki urednik bude akademički naobražen. Poradi toga su neki listovi prestali izlaziti. Od izvanjskih listova mnogo se čitaju razne francuzke novine, što izlaze u Carigradu, gdjekada podpomagane od bugarske, a prije od iztočnorumelijske vlade, nadalje se čitaju ruske, rumunjske i grčke novine. Mnogo se pazi na to, kako sudi o kneževini zapadna štampa, koja je Bugarskoj znatno pristupnija, odkad je zemlja u izravnoj svezi sa Zapadom.

Makar da je u zemlji velika sloboda udruživanja, ipak se slabo razvijaju pojedina družtva poradi političkoga strančarstva. Isti književni i dobrotvorni zavodi slabo napreduju. Političkih svečanosti ima dosta: spomendani povjestničkih dogodjaja, kneževe svetkovine i druge razne prigodne slave. Javni sastanci (meetingi), u kojima se vieća o javnim poslovima i obćem dobru, brzo su se udomili u Bugarskoj, te se obdržavaju mirno i ozbiljno. Izbori se za sabor obavljaju tajno, i to pismeno. Prvo vrieme iza oslobodjenja obavljali su se izbori dosta mirno, ali kasnije su postajali sve bučniji, te dolazi gdjekada i do krvi. Medju zastupnicima u narodnom sobranju znala je biti gotovo polovica seljaka. Kako narodni zastupnik po zakonu mora da umije čitati i pisati, nisu zastupnici primitivni seljaci, već su imućni posjednici, gostioničari, trgovci s blagom itd.

Narodni zastupnik dobiva 15 leva dnevnice. Turski zastupnici obično pristaju uz vladinu stranku, ponajviše u saboru šute, makar da imadu o javnim poslovima posve zdrave nazore. U saboru govore govornici ponajviše bez priprave, ali posve lako i jasno. Prvaci se često javljaju za rieč, ali govore kratko; dugo, po nekoliko sati trajući govori zapadnih parlamenata, koji samo umaraju, u bugarskom su saboru nemogući, jer bi ih spriečio burni povik „voprós isčérpan" (pitanje iscrpljeno). Prvih su godina bile burne saborske sjednice, dok su u posljednje vrieme saborske sjednice mnogo mirnije nego li u nekim zapadnim parlamentima.

Bugarski je razvitak u naše vrieme skroz narodan bez vjerskih primjesa. Bugarin je snosljiv prema inovjercima; neprijateljstvo protiv Turaka ide nekadašnje tlačitelje, a nije mu podnipošto uzrok u fanatizmu protiv vjere Muhamedove. Isto su tako Bugari snosljivi prema drugim narodnostima. Po cielom Iztoku od Dunava do primorja Kitajskoga značajno je za sve veće gradove, da imadu stanovničtvo različitih jezika i narodnosti. U Silistriji n. pr. ima šest škola jedna do druge s obukom u bugarskom, turskom, grčkom, jermenskom, rumunjskom i španjolskom jeziku. Dakako, bugarski se jezik uči u svima kano obvezatan predmet. Jedino Grcima nisu skloni Bugari, i to je „povjestnička baština", jer su od Grka mnogo trpili u crkvi i u školi, kao što smo to već opetovano iztaknuli. Ima ih takodjer, koji ne vole Srba, a tomu je razlog, što si oba bratska plemena svojataju Macedoniju, kao i to, što neki srbski učenjaci velik dio zapadne Bugarske pribrajaju Staroj Srbiji. U obće Bugari i Srbi ne mogu da se sporazume, gdje prestaju jedni, a gdje počinju drugi. I zapadnjake nisu neko vrieme rado gledali Bugari imenito poradi zaključaka berlinskoga kongresa kao i poradi prevelike sklonosti Engleza prama Turskoj, a napokon i stoga, što su poslovičnu mudrost zapadnjaka u Iztoku mnogi pustolovi i varalice osramotili. Nasuprot Bugari su puni hvale i priznanja za sve ono, što su inozemci imenito novinari i književnici raznih narodnosti za bugarski narod i zemlju dobra učinili. Doduše u Bugarskoj nije bilo inostranaca, koji bi svoj imetak i život žrtvovali za slobodu Bugarske, kao što su to n. pr. „Filheleni" učinili za Grčku u vrieme grčkoga ustanka. No na početku nove uprave bilo je mnogo stranaca u službi kako u Bugarskoj tako i u Iztočnoj Rumeliji. Rusi su upravljali vojničtvom, a u civilnoj službi bilo je samo nekoliko Rusa sudbenih činovnika, inžinira i liečnika. Pored toga

bilo je imenito u Iztočnoj Rumeliji mnogo Francuza, Belgijanaca, Niemaca, Švajcara, Čeha i Hrvata, koji su služili kao inžiniri, pravnici, profesori, šumari te poštanski i brzojavni činovnici. Neki su stručnjaci sa zapada bud posredovanjem svojih vlada bud izravnim dogovorom sa bugarskom vladom na 2 do 5 godina bili namješteni kod središnje uprave u Bugarskoj s velikim plaćama. Danas imade malo stranaca u bugarskoj službi. Kao što se u Grčkoj iza oslobodjenja isto se je tako i u Bugarskoj vikalo na te strance, Ruse i zapadnjake. Naročito su neki obskurni listovi njetili mržnju i dizali hajku protiv stranaca, a to je razlog, da su po malo inostranci otišli iz zemlje.

Završujući ove crte o javnom životu u mladoj kneževini spomenimo još ovo. Bugarska ide danas za tim, da po uzoru susjednih država Srbije, Rumunjske i Grčke postane što prije kraljevinom. Na posjed Carigrada nitko ni ne misli u Bugarskoj, političko je težište bugarskoga naroda u domaćim gorskim predjelima. Osnove o budućnosti balkanskih država dotječu se u Macedoniji, a ne na Bosporu. Posebni interesi natjecanja i zahtjevi pojedinih balkanskih državica tako su još jaki, da se ne može ni govoriti o kakvom sporazumku i savezu medju njima. Nadajmo se, da će vrieme i tomu pomoći.

VIII.

Gradovi i mjesta.

Pristup. — Sofija i sofijsko okružje. — Tursko okružje. — Kjustendilsko okružje. — Rilski samostan. — Podunavsko okružje. — Sedam balkanskih okružja. — Primorska okružja. — Ostala okružja južne Bugarske.

Bugarski seljak žive prema prirodi tla ili po većim selima ili pak po osamljenim selištima. Veća su sela u velikim ravnicama uz Dunav i Maricu, u kotlinama i u dolinama, ponajviše uz rieke. Bugarsko selo prikazuje nam slika 22. U gorskim krajevima stanuje narod po osamljenim selištima. Slika 23. prikazuje nam kolibu u takovom selištu. Žitelji selišta (kolibari) bili su s početka samo pastiri a zatim ponešto i poljodjelci, a danas se već bave raznim zanatima. Osim nešto šume i pašnjaka nemaju seoske obćine u Bugarskoj zajedničkih polja, već svaki seljak ima svoje polje, s kojim po svojoj volji razpolaže. Kako su po selima kuće dosta loše, vlažne i tamne, zdravstveno je stanje slabo i pomor imenito medju djecom velik. Prielaz od sela ka gradovima čine veća mjesta (turske palanke). Gradovi su kao i sela gradjeni ili na iztočnu, da su kuće unutra usred vrta ili dvorišta, a sprieda je zid, ili pak na zapadnu, gdje su se kuće nanizale tik uz ulicu. Do nedavna su i gradske kuće osim crkava, mošeja i kupališta bile gradjene ponajviše od drva i ilovače. U novije vrieme grade se kuće u gradovima ponajviše od opeke. Dok su prije u gradovima bili posebni odjeli (mahala) po vjeri i narodnosti, danas se na to ne pazi. Vodovoda i kupališta imade svuda po gradovima. U novije vrieme dobivaju bugarski gradovi sve više evropsko lice. Velikih gradova nema Bugarska, ni priestolnica Sofija nije još napučena kao Zagreb.

Glavni i priestolni grad Bugarske S r e d e c ili S o f i j a, koji nam prikazuje naslovna slika, smjestio se na istoimenom polju usred

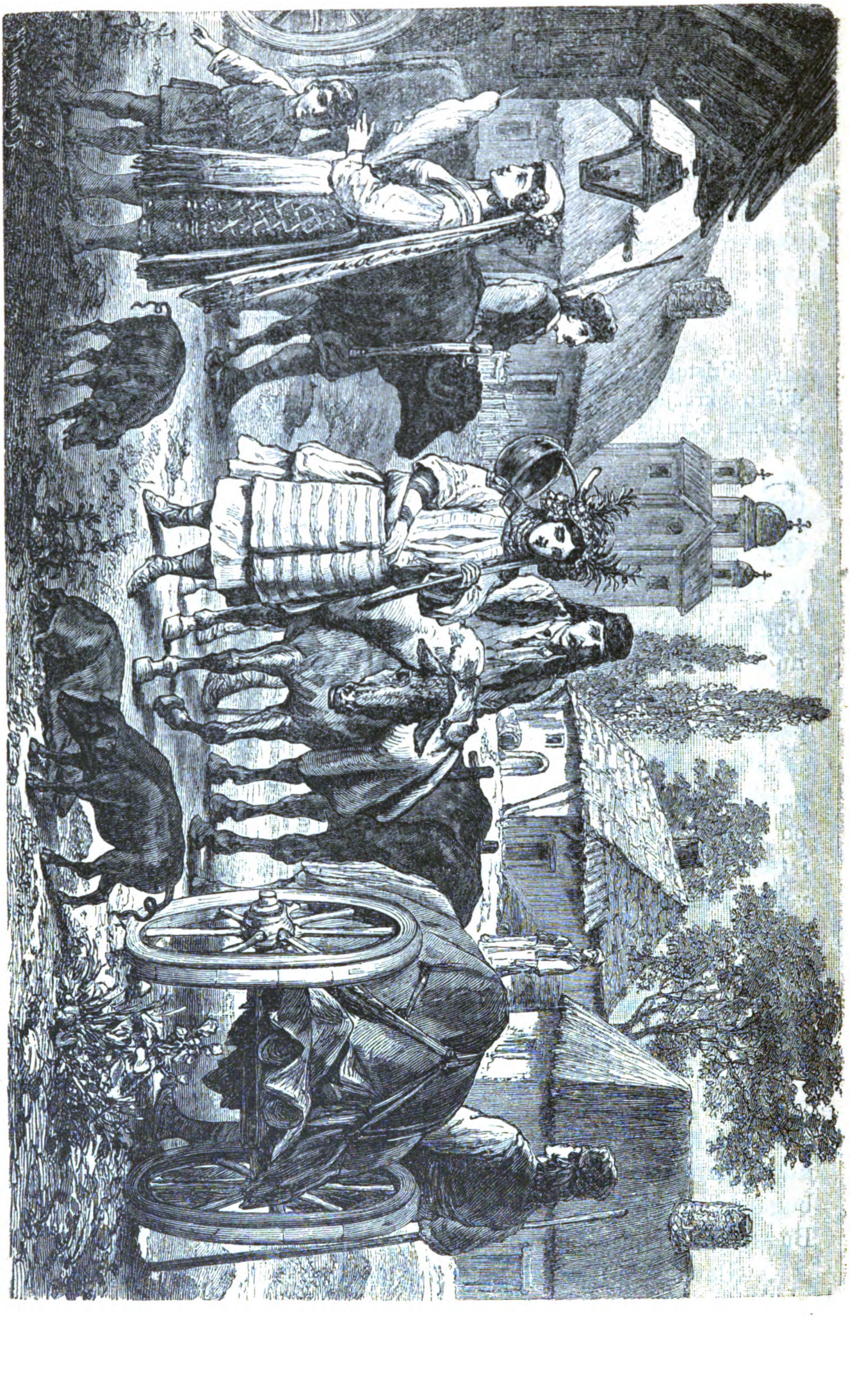

Sl. 22. Bugarsko selo.

gorske prirode. „Sofijsko polje“, dugo oko 60 km. a široko do 20 km., stere se od sjeverozapada prema jugoiztoku. Obzorje zatvaraju sa triju strana gore, tako da se dolazi do priestolnice jedino preko visokih gorskih presrti ili kroz kršne sutjeske. Sama priestolnica leži 559 m. nad morskom razinom, te se prostire na jugu balkanskih lanaca oko jednog toplog vrela samo 7 km. podaleko od silne Vitoše planine. Nedaleko Sofije, kod Vlađaje, gorske prevale, izvisito je razvodje izmedju Crnoga i Egejskoga mora, a isto su tako posve blizu priestolnice izvori triju velikih rieka Strume, Iskra i Marice. Ipak Sofiju ne protječe nijedna od spomenutih rieka, već samo neznatni potoci; Isker, priestolnici najbliža rieka, udaljena je od nje k iztoku za jedan sat hoda.

Nema grada u Evropi, koji bi se za nekoliko godina toliko promienio kao Sofija. Tko ju je vidio prije 20 godina, danas je gotovo ne prepoznaje. Pri svem tom, što se je Sofija na toliko obnovila, nije ona noviji grad, već ima drevnu povjestnicu.

Herodot i Tukidid spominju u ovom kraju samo rieku Isker kao Skios ili Oskios, kasnije Oescus u Rimljana, koji su ovuda vojujući naišli na tračko pleme Serda. Pravi je osnovatelj grada Sofije car Trojan (98.—117.), taj najvrliji rimski car, koji je mnogo zasluga stekao oko uredjenja naseobina u podunavskim i balkanskim zemljama. Središte plemena Serda, gdje su bile poznate toplice i sielo „stratega“, postade gradom pod imenom Serdica s carskim pridjevkom „Ulpia“. Taj se novi grad sterao upravo na granici, gdje su se doticala dva svjetska jezika: od iztoka s Egejskoga mora prodirući jezik grčki i s Podunavlja iz logora rimskih legija šireći se jezik latinski. Serdica je osobito procvala u IV. vieku kao središte sredozemske Dacije. Konstantin Veliki rodom iz blizoga Naissusa (današnji Niš) rado je boravio u Serdici, pa je običavao reći: „Moj Rim je Serdica“; dapače tražeći novu priestolnicu za rimsko carstvo, pomišljao je i na svoju miljenicu Serdicu. Poglaviti je tomu razlog, što je Serdica smještena gotovo u sredini balkanskoga poluotoka, te je tamo bilo razkrižje drumova po cielom poluotoku. Dà, u tom se je gradu, koji nazivlju tadanji pisci „ampla et nobilis“, obdržavao za Konstantinovih sinova Konstanca i Konstancija crkveni koncil (434.—435.), na koji se sastalo 356 zapadnih i iztočnih biskupa, da viećaju o Arijevom nauku. Za seobe naroda propade slava Serdice, imenito kad su Huni pod Atilom god. 447. i taj grad spalili.

Na početku srednjega vieka bila je Serdica po svoj prilici bizantska tvrdjava, dok nije god. 809. pala u ruke bugarskomu knezu Krumu. Slaveni su ime Serdica pretvorili u Srêdec (Sreadec, novobugarski Srjadec sa prieglasom Sredec), a od toga su Bizantinci načinili Triàdica. U 10. stoljeću već se spominje u Sredcu biskupija, pa je u to doba bila u Sredcu neko vrieme priestolnica zapadno-

bugarskoga carstva. Za ratova izmedju Bizanta i Bugarske često se spominje Sredec, kao izlazište provala bizantskih prema zapadu. U XII. stoljeću vidio je Sredec vojsku Bele III. i Stjepana Nemanje, a zatim križare pod Fridrikom Barbarosom. Posljednja kršćanska vojska, koja je doprla do Sredca, bila je vojska, što ju je vodio slavni Hunjadi protiv sultana Murata II. god. 1443. Car Asen I. prenio je iz Sredca s velikim slavljem u svoju novu priestolnicu Trnovo kosti sv. Ivana, narodnoga bugarskog patrona. Najznamenitiji je spomenik sredovječni crkva sv. Sofije na brdu usred mjesta, a bit će da se po toj crkvi počevši od XIV. stoljeća počeo grad nazivati Sofijom. Turci su kasnije tu crkvu pretvorili u džamiju; danas stoji zapuštena, ali se misli na to, da se taj znameniti spomenik prošlosti obnovi.

Turci su zauzeli Sofiju god. 1382., pa su od onda tu stolovali gotovo 400 godina „beglerbegi Rumelije“, sultanovi namjestnici za cieli balkanski poluotok izuzevši Bosnu i Moreju. Sofija postade na to pravim turskim gradom, koji je sve više rastao veličinom, ali ne ljepotom. Putopisci spominju u Sofiji 11 velikih i 100 malenih mošeja. Danas ima malo tomu traga. Pa i stare čaršije i „bezestana“ gotovo je posve nestalo i isti španjolski židovi povukli su se u nove ulice, gdje prodavaju svoju robu. Na početku turskoga gospodstva bio je dosta jak živalj kršćanski u gradu, ali sliedećih ga je stoljeća ponestalo. Od današnjih bugarskih tobožnjih starosjedioca u Sofiji najveći dio znade za sela u zemlji, iz kojih su im se roditelji ili djedovi doselili.

Počevši od XV. stoljeća bijaše Sofija kao trgovačko središte mnogo posjećivana od Dubrovčana, pa se stoga Sofija i njezina Vitoša spominju u Marina Držića kao i u Gundulića. Dubrovčani su imali u Sofiji svoju koloniju sve do konca XVII. vieka. Iza toga je Sofija vrlo nazadovala, jer je trgovina na balkanskom poluotoku krenula drugim pravcem. K tomu je grad stradao od požara, kuge i potresa a i za ratova na početku XIX. vieka. Dr. Ami Boué, koji je oko 40-tih godina u ovom vieku prvi proučavao balkanski poluotok, našao je Sofiju u tužnom stanju: na okolo prostrana muhamedovska groblja, u gradu uzke zamazane ulice, na trgovima smrdljiva smetišta. Uza sve to ističe on s punim pravom znameniti položaj grada na razkršću drumova, te proriče gradu liepu budućnost. „Sofija je tako divno smještena, da će postati liep napučeni grad, jer se prostire u središtu Turske na razkršću od najmanje sedam do osam drumova.“

Sl. 23. Bugarske kućice (kolibe).

Za ruskoturskoga rata (1877.—1878.) nastade znamenit preokret u Sofiji. Dne 23. prosinca god. 1877. zaposjedne grad ruski general Gurko bez ikakve borbe, a još prije konca sliedeće godine postade Sofija glavnim gradom nove kneževine. God. 1881. prigodom prvoga brojenja imala je Sofija 20.501 žitelja (od toga 1031 vojnika). A kako je žiteljstvo šareno bilo, budi nam dokazom što je osim Bugara (13.196 duša) u svemu bilo 22 narodnosti stanovnika. Za drugoga brojenja god. 1888. nabrojeno je u gradu već 30.428 žitelja, i to 20.257 Bugara, 5102 španjolska židova, 1231 ciganin, 337 Turaka, 711 Niemaca, 826 Grka, 271 Hrvat i Srbin, 120 Rusa, 224 ostala Slavena, 99 Francuza i 1200 žitelja ostalih narodnosti. Od svih tih žitelja bilo je samo 46% rodjenih u području gradskom. Starosjedioca Bugara bilo je god. 1881. samo 6000, od kojih se je većina odievala na seljačku i vrlo primitivno živjela. Turci, prije najmnogobrojniji, odoše iz grada još prije dolazka Rusa. Iza rata vratiše se pojedini natrag, da prodadu svoje nepokretnine. Neznatni su ostatak turske obćine neki beji, vozari, sedlari, kožari, ponajviše siromašni i neoženjeni ljudi. Turkinja s koprenom bijaše velika riedkost već za prvih godina nove kneževine. Jak prasjediočki živalj su španjolski židovi.

Sofija se je posljednjih 20 godina posve promienila. Godine 1879. gotovo je žalostnije izgledala nego onda, kad ju je vidio spomenuti dr. Ami Boué. Južni dio grada bijaše posve zapušten. Ruski su vojnici izvukli sve drvo iz napuštenih seljačkih kućica, a na to su se preostale stiene od ilovače za kiše razmočile. Na ulicama bi kola svaki čas ugrezla u dubokom blatnom kalu, a noćju bijaše put preko tih pustinja vrlo pogibeljan poradi mnogih zdenaca sakritih izmedju trave i trnja. I nastavani mnogi dielovi gradski s mnogim razvalinama i kukavnim kolibicama od drva i ilovače užasno izgledahu imenito za vlažnih zimskih dana. Neke ulice s dugim neprohodnim barama bez odtoka na nepopločenom tlu bijahu pravi „bugarski Mletci“.

Pa kako se je sve to promienilo! Pokraj staroga grada nastao je novi grad na razvalinama južne strane i na nekadašnjim grobljima na iztočnoj strani. Pa i stari se je grad posljednjih godina posve preobrazio: staro se ruši, pri čem se ne štede ni crkve, sinagoge ni mošeje; svim dielovima staroga grada već teku nove široke ulice. U starom su gradu još dosta zapuštene toplice (47.5° C.). Izmedju stare židovske četvrti i prvobitnog kršćanskog predjela stoji

prije 30 godina izgradjena prvostolna crkva sa limenim kupulama i šarenim stupovima. Kneževska je palača za pravo pregradjeni „konak“ turskog mutessarifa, prije jednokatnica sa 23 prozora pročeljem prema Vitoši. Stari je konak troškom od 2 milijuna leva posve pregradjen u kneževsku palaču, koja je iznutra sjajno uredjena, pola na iztočnu a pola na zapadnu. O kneževu palaču se sprieda oslanja sgrada glavne straže. Maleni zatvoreni vrt iza palače seže neposredno do englezkoga i njemačkoga konzulata. Pred kneževom se palačom prostire liep javni Aleksandrov park, stjecište otmjenog sofijskog obćinstva. Novi dielovi grada liepo se nižu od kneževske palače do Sofijine crkve i do Crne džamije (sl. 25.), dapače i mnogo dalje, tako da danas Sofija na iztoku medji sa selom Podujenijem. Na toj su strani vojarne, ministarstva, konzulati, škole, nova palača narodnoga sobranja, državna štamparija, narodna banka, liep kolodvor itd., a iza toga duž ravnih ulica više stotina omanjih novih privatnih sgrada.

Sofija je iste zemljopisne širine (od prilike 42° 42′) sa Dubrovnikom, ali imade znatno oštrije podneblje, jer je daleko od mora i usred visokih gora. Ljetni su dani vrlo topli. Srpanj i kolovoz najtopliji su mjeseci (do 30° C.) i ujedno jedini mjeseci, kad nema na Vitoši sniega; no i za ova dva mjeseca su noći vrlo hladne sa jakom jutrašnjom rosom. Jesen počima polovicom rujna: po malo postaje hladno, Vitoša se mrči, od svagdašnjih kiša dobiva čitav predjel dugočasnu sivozelenu ili smedju boju. Početkom listopada već je sve u zimskom odielu: polja je pokrio mraz, a magle ili gusti oblaci zaodjenuše gorje do podnožja. Mjeseca prosinca i siečnja jaka je zima. Gdjekada pokriva zemlju po više tjedana dubok snieg, a saonice zamiene kola. Minimum je toplote riedko izpod 15° C. Mjeseca veljače popustila je već zima. I Vitoša se po malo preoblači: mjesto bieloga sniežnoga odiela opažaš amo tamo po gorskim obroncima velike crne plohe, gdje se je već snieg okopnio. Dosta kasno tek u drugoj polovci travnja počinje se okolica zeleniti. Koncem travnja ili početkom svibnja još se jednom javi studen sa malo sniega, a iza toga dolazi pravo proljeće sa cvatućim voćkama; ali svibanj je redovito još neprijatan mjesec poradi čestih kiša. Mjeseca lipnja je napokon u istinu toplo: čitava se je okolica osušila, rieke su oplahnule, a sa gora je nestalo sniega.

S početka iza oslobodjenja izpod turske vlasti spadala je Sofija medju najskuplje gradove, jer nije imala željezničke sveze s izvanjskim svietom. Kasnije

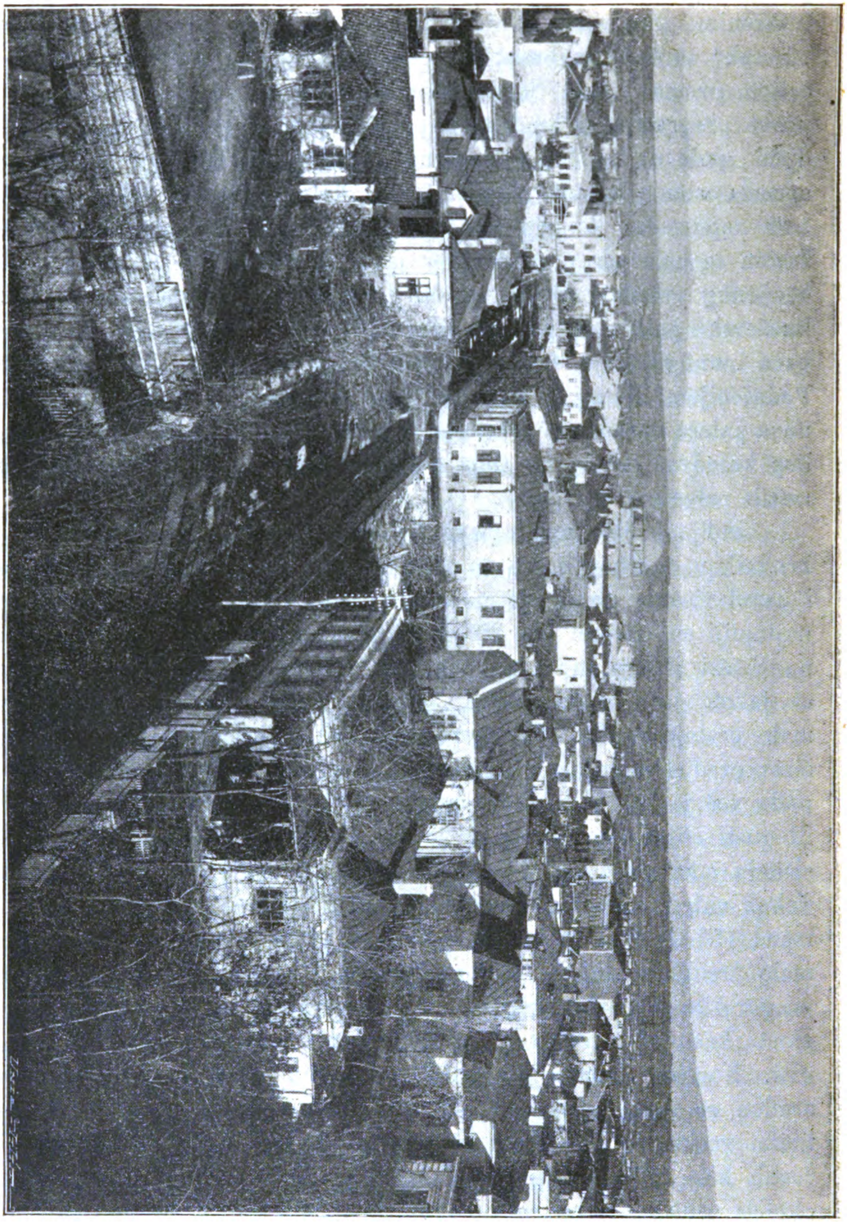

Sl. 24. Sofija sa kupulom „Crne džamije“.

se to promienilo te je danas život u Sofiji jeftin; jedino stanovi, službinčad i ogrevna drva i danas su još skupa. Prvih godina vladanja kneza Aleksandra I. bio je družtveni život viših slojeva u Sofiji vrlo razvijen. Tu se je na dvorskim plesovima sastajalo do 400 osoba, i to diplomate, ruski viši častnici i sve odličnije bugarske obitelji. Množina uniforma, narodne nošnje, frakovi, zatim sjajna odjela gospodja po najnovijem ukusu, sve je to bilo kao kod sličnih svečanosti na zapadu. Jedino zastupnici seljačkoga staleža Bugari i Turci bili su u svojem narodnom jednostavnom odielu. Nadalje su bile česte zabave kod diplomatskih agenata, zatim vojničke svečanosti i manevri, svečane gostbe prigodom posvete novih državnih zgrada, ili pak na spomendane na pojedine momente oslobodjenja. Bugarska se je veselila, Bugarska je plesala. Kasnijih godina razmahalo se strančarstvo, pak su veseli život „medenih dana" mlade kneževine pomutile borbe i pletke političkih strasti, koje kano da se i danas nisu još posve smirile.

Sofijska je okolica jednolična „Campagna" bez drveća i stoga zimi, kad je sniegom pokrita, ljepša nego ljeti. Jedino južno od Sofije šumovita je bočina Kurúbaglar (suhi vrtovi), poodmakli Vitošin zaravanak izpinjući se 60 m. nad gradom. Duž carigradskoga druma na kraju grada uredjen je velik liep perivoj, šetalište otmenog obćinstva. Malo dalje eto oko grada na sve strane puste bliedozelene tratine, a po njoj čopori bivola, konja i ovaca. U čitavoj se okolici najviše iztiče Vitoša planina, koja cieli južni obzor posve sbliza zatvara. Vitoša i Sofija su nerazdruživi kao Vezuv i Napulj što su. Vitoša je barometar za Sofiju. Ako je vrhunac Vitoše čist, ne će biti kiše; najsitnije pak magle na Vitoši naviještaju skoru oborinu. Planina je gotovo osamljena, a izpinje se sa okrugle temeljnice. Na sienitnoj jezgri ima prema sofijskoj strani eruptivnoga kamenja. Šuma nema na sofijskoj strani osim nizkog grmlja i starog luga kod manastira Dragalevaca. Sjeverna je strana obrasla gustim hrastikom i grabrovinom sve do sedla Vladaja. Prisojnu južnu stranu pokrivaju gole rogozine. Vrhunac je Vitoše daleka kamena visoka planina, razrovana korutinama, koje su puni krševa i grohota, izpod kojega žubore vode, od kojih nastaju potoci odvirući k Strumi i k Iskru. O krasnom vidiku sa vrhunca Vitoše planine već smo govorili gore na str. 13. Cielo naplavno tlo oko Sofije puno je okruglog kamenja ponajviše diorita, doplavljenog sa Vitoše. Ljeti je na Vitoši sve živo. Na južnoj strani pasu Bugari iz Panagjurišta rogato blago, a na sjevernoj Vlasi konje i ovce. Vatra, što ju lože pastiri visoko na Vitoši, pričinja se poput crvenih ili modrih zviezda. Velike divljači nema na Vitoši, ali ima mnogo grabilica, a na sjeveru u šumama medvjeda. Ljudi još pamte u Bugar-

skoj, kako su se na Vitošinim pristrancima izkapale rude od Vladaje do Knjaževa. Ne ima sumnje, da će se s vremenom opet pokušati u tom kraju s rudokopljem.

Sa sofijskih prozora divan je pogled na Vitošu, imenito zimi za jake studeni, kad sjajna mjesečina razsvietli vrhove Vitoše, te ti se čini, da je tamo na snieżnim vrhovima pod zvjezdanim nebeskim svodom svanuo već dan. Cieli okoliš sofijski ima krasan vidik na Vitošu imenito pak u području gornje Strume u Radomiru i u Dupnici. Po svemu se čini, da je Vitoša onaj vrhunac staro¿a „Haemus" gorja, za koji se je u staro doba pripoviedalo, da se s njega vidi Crno i Jadransko more, Dunav i Alpe. To je potaklo Filipa III., macedonskoga kralja, da se je god. 181. pr. Is. popeo na Vitošu, ne bi li se naužio toga osebujnog vidika. Jaka magla spriečila mu užitak.

Predjel podno Vitoše prema Sofiji povjestnički je vrlo zanimljiv. Selo Bejler Čiflik bijaše ljetovnik beglerbega Rumelije. Tu su nadalje mjesta Dragalevci i Bojana sa starim bugarskim samostanima i crkvama. Dragalevski je samostan (sl. 25.) sagradio u XIV. vieku car Aleksander na čast Majci božjoj. Na kraju su Bojane stare crkve sv. Pantelije i sv. Nikole. Na unutrašnjim stienama podzemne crkve stare su slike sa staroslavenskim napisima, koji kažu, da je crkvu gradio car Kalojan, a naslikana je bila za cara Konstantina Asena I. god. 1259. Priče o caru Asenu mnogo spominju gradinu Urvič kod Kokoljana na desnom briegu Iskra pod južnim pristrankom Vitoše. Bojana bijaše nekoć učvršćeno uporište Bugara u borbi protiv Bizanta. Današnji se žitelji Bojane iztiču svojim krasnim narodnim odielom. Oni pričaju, da je njihovo mjesto starije od Sofije i da je obstojalo još u ono vrieme, kad je ciela sofijska kotlina bila jezero, te se mostom prelazilo iz Bojane do Balkana. Tu je na 27. srpnja po starom na dan sv. Pantelije veliko narodno proštenje. — Sjeverozapadno od Bojane na izlazu Vladaja sedla je mjesto Knjaževo s državnom obrtnom školom i nekoliko tvornica. Ovo će mjesto naskoro biti sofijsko predgradje. Dok su u Knjaževu male kupelji, na pristranku eruptivne Lilin planine smještene su tople kupelji Gornja Banja zvane i poznate kao ljetovalište za žitelje Sofije.

Obzor sofijski k sjeverozapadu zatvara osamljena glava Ruj planine kod Trna, a čitav sjeveroiztočni obzor omedjuje pravački zid Balkana na 80 km. duljine. Poradi jednoličnosti i veće udaljenosti (3 sata) ne iztiče se balkansko sljeme toliko kao Vitoša planina. Dalje k iztoku vidiš na obzoru nižu Srednju goru. Napokon izmed brežuljaka na drumu, što vodi serpentinama u Samokov, vire na

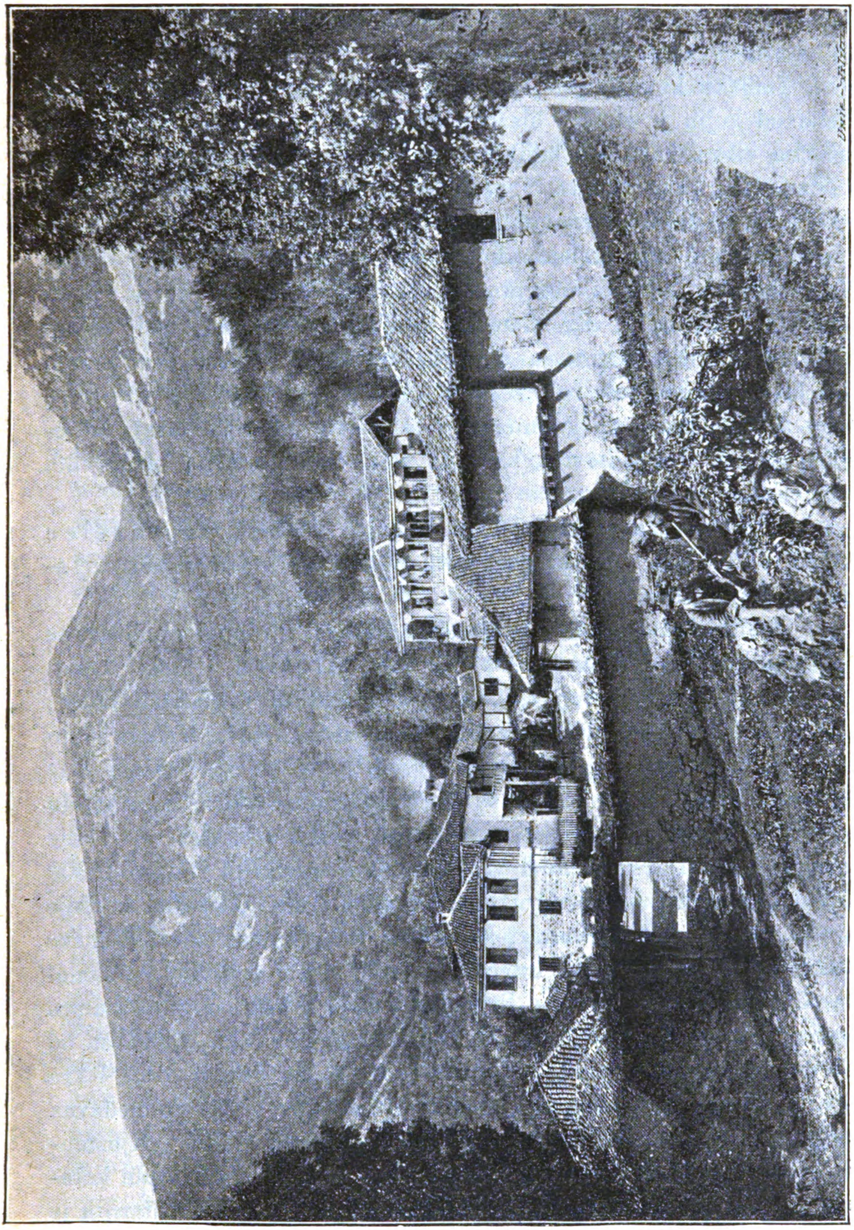

Sl. 25. Dragalevci, manastir kod Sofije.

jugu dva ponajviše sniegom pokrita vrhunca u 60 km. udaljenoj Rili planini, i to lievo vrhunac Musalla, a desno jedan od vrhunaca kod samostana sv. Ivana Rilskoga.

Sofijsku kotlinu protječe rieka Isker razstavljajući ju na dva diela, od kojih je iztočni blažega podneblja i plodniji. Rieka se raztače na više rukava, od kojih su najveći Golemi Isker na zapadu, a Stari Isker na iztoku. S proljeća se zaustavlja voda kod sela Vraždeba, te ciela kotlina naliči na jezero. Sofijska je kotlina jako napučena s mnogim malenim kukavnim selima (okolija Sofija, okolija Novoselci itd.). Žitelji, nazivani od Bugara Šopi, jaki su i visoka stasa; oni dolaze za ciče zime u Sofiju na trg kao naši Ličani s golim vratom i prsima, a djevojke u lakom odielu bez krzna. Oni žive oskudno, ali vole žestoka pića, pa je Sofija još u tursko doba bila na glasu zbog mnogih krčama. Narodna je nošnja u Sofiji i okolici vrlo slikovita, kao što smo već gore na strani 39. spomenuli.

Sofijsko okružje sačinjavaju okolije: Sofija, Novoselce (sa 42 sela), Iskrec (sa središtem u selu Bučino-Derbend), Zlatica i Samokov.

Okolija Zlatica zaprema gradove Zlaticu, Pirdop i s one strane Balkana Etropol (3500 st.) sa 11 sela. Zlatica (turski Islad) smještena je u istoimenoj 700 m. visokoj kotlini („Zlatiško Polé") izmedju Balkana i Srednje gore. Sam grad, usred vrtova, iznutra je do nedavna bio star i zapušten turski grad, no u novije vrieme diže se kao bugarski grad, odkad se Turci iz grada izseliše. Ime gradu potječe od zlata, koje se je u srednjem vieku izpiralo. — Dalje k iztoku smjestio se je novi vrlo napredni gradić Pirdop (3800 stanovnika) za živahnom trgovinom i obrtom vune. U okolici su dvije ogromne mogile. K sjeveroiztoku podno Balkana pri izlazu Elenske Rieke iz kršne jaruge na cviećem zarasloj livadi ruševine su samostana sv. Ilije i stare gradine. Priča kaže, da je u tom samostanu umro posljednji patrijarha bugarski. — Grad Samokov (oko 10.000 st. od tih do 1000 židova i nešto Turaka) stere se na desnoj obali Iskra 937 m. visoko nad morskom razinom. Samokov bijaše do nedavna najznatniji grad zapadne Bugarske, napredniji od Sofije i Kjustendila. Tu je sjedište okolije, sielo biskupa, bogoslovija, samostan koludrica i američki metodistički zavod sa školom i crkvom. Od starijih je gradjevina tursko kupalište sa basinom od mramora i golemom iztočnjačkom fontenom. Nekoć je Samokov bio na glasu kao obrtni

grad sa svojim željezarstvom, kožarstvom itd., danas je željezna industrija dosta slaba. U tursko je doba bilo ovdje središte kršćana pod turskom vlašću, pak je liepo cvalo slikanje kršćanskih slika i drvorezbarstvo. Iz Samokova ima mnogo činovnika u državnoj službi u Bugarskoj.

Okružje Trn sastavljaju okolije Trn, Caribrod i Breznik. Caribrod (Carev brod 1900 stanovnika), u uzkoj dolini Nišave, liepo napreduje kao medjašnji grad. K zapadu nedaleko srbske medje u kotlini osamljen je samostan Poganovo „sv. Ivana Bogoslova“ (sl. 26.). U samostanu ima starih slika na ljepu iz god. 1500. i 1512. Osim crkvenih kodeksa je zanimljiv spomenik („Pomenik“) iz XVII. stoljeća na drvenoj ploči, napisan u dva stupca: na jednom su imena bugarskih careva, a na drugom imena igumana i monaha istoga samostana. — Trn (2300 st), okružni grad, stere se u uzkoj kotlini s obje strane Goleme Rieke. Kuće crveno i modro naličene usred vrtova, sa šumovitim gorskim pristrancima u pozadini, prikazuju se vrlo prijatno. I žitelji su vrlo prijazni u ovom cielom kraju, a nošnja im je osobito slikovita. Poradi siromaštva odlaze ovdješnji mužkarci ljeti u velikom broju kao zidari, tesari, lončari itd. u Sofiju, Srbiju, Lompalanku, Rumunjsku itd., da što zasluže za zimu. U nedalekoj dolini Znepolje zvanoj, nad kojom se uzpinje Ruj planina i kršna piramida Ljubaša, najvažnije je mjesto lončarsko selo Businci. — Na tužnom bez drveća brezničkom polju smjestio se je okolijski gradić Breznik (1700 st.), za pravo veliko selo. Kotlina breznička sa predjelem Perničkim sačinjavala je nekadašnju župu Grahovo (sa 43 sela), koja se spominje već god. 1530. U posljednjem ruskoturskom ratu pobiedili su Srbi Turke kod Pirota, pak su zaposjeli cieli ovaj kraj (Trn, Caribrod i Breznik) i držali u svojoj vlasti od g. 1877. do 1879. Berlinski je kongres dosudio Pirot Srbima, a spomenute okolije Bugarima. Za srbske okupacije pristajali su naobraženiji sa svećenstvom uz Bugare, dok su za Srbiju bili seljaci imenito u brezničkom kraju. U kneževini Bugarskoj ima u službi, u vojsci i u školama mnogo izseljenika iz Pirota, koji su zanešeni neprijatelji Srba. Nasuprot ima u Srbiji izseljenika iz Trna, koji mrze Bugare. I poslije berlinskoga kongresa bilo je ovdje često prepiraka izmedju Srbije i Bugarske poradi medja.

Krajnji jugozapad Bugarske sačinjava kjustendilsko okružje sa okolijama: Kjustendil, Radomir, Dupnica i Izvor. Kotlina je kjustendilska „topla oaza usred visokih gora“ na glasu poradi

svojih prirodnih krasota, izvrstnoga voća (šljive, kruške, trešnje itd.). Žitelji su ove kotline malena rasta, tamne masti, a odievaju se na macedonsku. Kjustendil (11.000 st.), glavni grad okružja, smjestio se je na južnom okrajku kotline. Narod zove grad banja ili kjustendilska banja poradi toplica u gradu. Nad gradom su na brdu (Hissarlik) ruševine stare gradine. U gradu su uzke krivudaste ulice i čuvene sumporne toplice (68°—75° C.). Grad trpi često od potresa. Kjustendil je vrlo star grad: na tračko doba nas opominju dvije

Sl. 26. Poganovski manastir sv. Ivana Bogoslova.

ogromne gomile; u rimsko doba kovali su se ovdje novci. U srednjem se je vieku zvao grad „Velbužd", te je bio pod bugarskim, bizantskim i srbskim gospodstvom. Nedaleko grada kod sela Nikoličevci jesu ruševine „Manastira sv. Spasa", koji je sagradio pobožni srbski kralj Stjepan Uroš III. na onom mjestu, gdje je stajao u bitci kod Velbužda g. 1330., u kojoj je pao na bojnom polju bugarski car Mihajlo. U tursko je doba imenito u XVI. i XVII. stoljeću bio Kjustendil znamenit trgovački grad i središte velika sandžaka

s mnogim mošejama, od kojih neke i danas još obstoje. Za Bugarsku je Kjustendil vrlo važan medjašnji grad, sielo znamenitog okružja i sjedište jake posade. — Goroviti i do sada slabo poznati kraj izmedju Kjustendila, Radomira i Trna zove se Krajište. Kjustendilski dio Krajišta siromašna je i hladna okolija sa središtem u Izvoru; dalje k iztoku je okolijski grad Radomir. Krajištu na zapadu je na Patarici planini (1673 m.) tromedja Srbije, Bugarske i Turske. — Iztočno od Kjustendila je u istoimenoj kotlini okolijski grad Dupnica (8200 st.) s obje strane Džermena s krasnim vinogradima, voćnjacima i izvrstnim duhanom. Prije je imao grad posve turski izgled, ali od god. 1879., odkad se Turci izseliše, sve više napreduje Dupnica, a njezini žitelji imenito žene iztiču se vanredno slikovitom nošnjom. U okolišu ima toplih vrela, navlastito je poznata Saparevska Banja — Rila (3000 st.), mjesto u zaklonjenoj kotlini, rek bi pred ulazom na veličanstvenu Rilu planinu. Loza, voće i duhan liepo uspieva. Žitelji su vesele ćudi i vrlo razboriti.

Medju bugarskim samostanima najznamenitiji je Rilski samostan koli svojom prošlošću toli svojim osebujnim položajem i neobičnom prostranošću. Samostan se je smjestio visoko na Rili planini preko 1150 m. visine nad morskom razinom, dakle još više, nego li je naše Sljeme. Put do samostana vrlo je mučan. No što si se više popeo, to su ljepše guste šume, kojih se još nije dotakla sjekira, to ti se divniji vidik otvara na daleko po bugarskoj zemlji. Navlastito je vanredno liep pogled na vrhunce izokolnih gora, koji poput vienca okružuju Rilu planinu: vrhovi zarasli gustom bukovom i hrastovom šumom sinje su zelene boje, a amo tamo biele se kršne stiene i zjaju strme propasti. Sve je tu tako milovidno i slikovito, nimalo divlje, kakova su druga gorja balkanskoga poluotoka. A kako si iznenadjen, kad se visoko u gorju otvori pred tobom daleka ravnica, rekao bi perivoj usred orijaške božje prirode. Na okolo vrhunci raznih oblika ili pak visoki zaravanci kao obrana protiv vjetrova. Da bude slika još podpunija, vijugaju se bistri potočići svojim žuborom mameći utrudjenog putnika, da se odmori i naužije krasote, kojom je Stvoritelj tako obilno nadario taj planinski raj. Tu je lako bilo starim Bugarima ponoviti rieči apostolove: „Gospodine, tu je dobro biti!“ te su sagradili velik samostan na tromedji Mezije, Tracije i Macedonije. Na desnoj strani ravnice opažaš gradjevinu, misliš, da je samostan, ali to je tek kuća za hodočastnike, koji ljeti ovamo hrle sa sviju

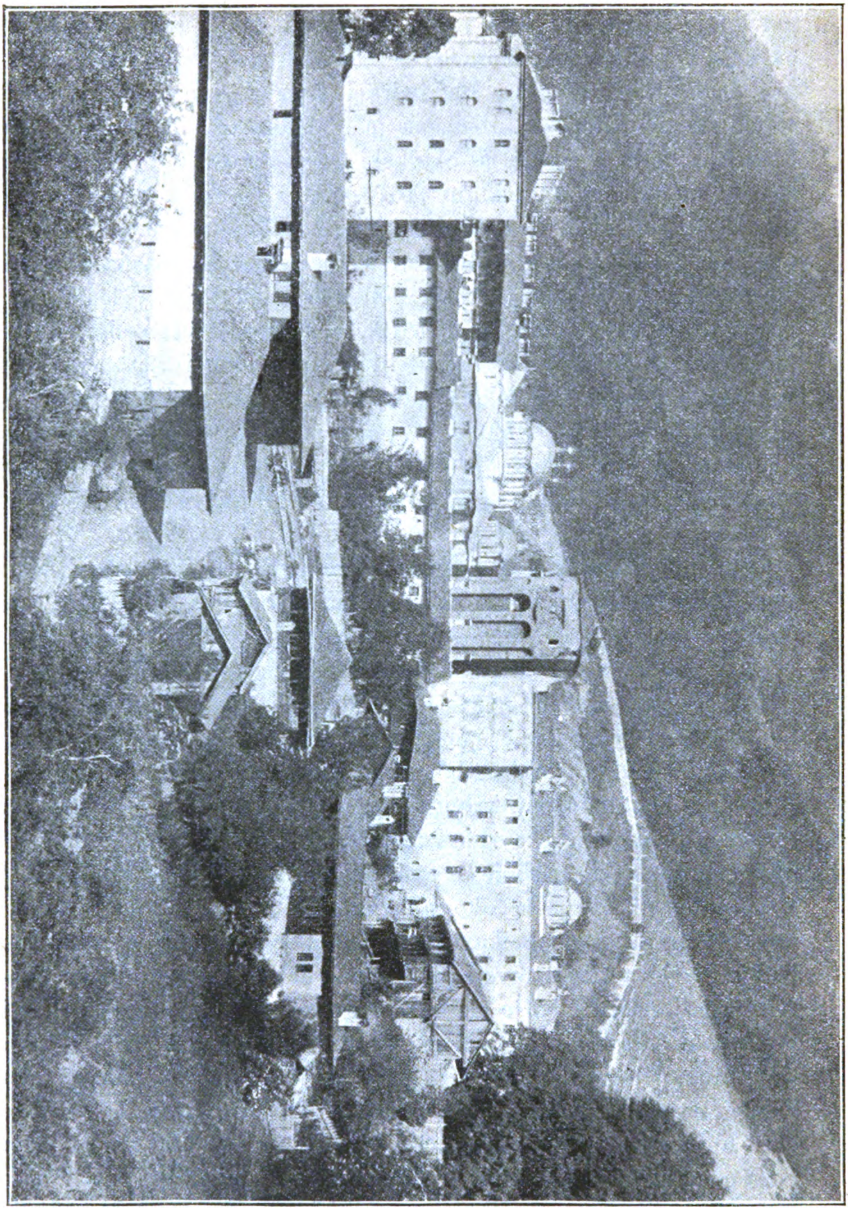

Sl. 27. Rilski samostan.

strana. Prije nego li ugledaš samostan, treba da prodješ cielu ravnicu, jer se je samostan sakrio na kraju usred bujnoga drveća, nad kojim se izpinju kupule i samostanski toranj.

Prof. Bezenšek, uznesen nad ovim starim svetištem Bugara, crta od prilike ovako dojmove u rilskom samostanu: „Kad si došao iza duga puta do svoga cilja, duša ti je sva razdragana i sa zahvalom baciš pogled prama nebesima; gotovo ne smažeš rieči, kojima bi dao oduška svojim silnim čuvstvima gledajući usred prekrasne prirode taj izvanredni starodavni spomenik kršćanske pobožnosti. U to se oglasi skladno zvonjenje sa samostanskog tornja. Ti se zvuci podpuno podudaraju s osjećajima tvoje duše. S njima spajaš svoje molitve, nekako se ćutiš slobodnijim, kano da si se otresao zemskoga praha, te bi se usudio poletjeti do nebeskih visina. Doista, silno djeluje na čovjeka skladba zvona na tom mjestu već stoga, kad pomisliš, da prije 30 godina na daleko po cielom Balkanu niti po selima niti po gradovima nisi čuo zvona, nego je bilo svuda mirno i tiho kao kod nas na veliki petak. Na žalost trajao je taj „veliki petak“ u Bugarskoj ne samo mnogo godina, nego više stoljeća. Ali i onda su već zvonovi glasili u Rilskom samostanu slavu božju donoseći utjehu stradajućim kršćanima. Koje čudo, što su Bugari kroz vjekove iz daleka hodočastili ovamo, samo da jedanput u životu čuju mile glasove zvonova, za koje su znali, da su ih nekoć i sami imali i da ih imadu kršćani po drugim slobodnim zemljama. Ovdje su se osjećali slobodnima, jer ovamo nije bilo Turčina. Sultani su naime davali rilskomu samostanu velik komad planine na okolo samostana, te ovamo nisu smjeli Turci zalaziti. Kršćani su ovdje u svojim molitvama nalazili utjehe, te se vraćali uz miloglasnu zvonjavu s ovoga svetoga mjesta u živoj nadi, da će i njima jednom svanuti zlatna zora slobode, da će nestati tmine, što je prikrivala polja i ravnice pod turskim gospodstvom, pa da će skoro i sa tornjeva njihovih hramova ozvanjati skladna zvonjava. I u istinu, zora je osvanula, Bugari su se dokopali zlatne slobode; a zvonovi rilskoga samostana imadu svoj posebni čar za onu braću, koja u Macedoniji živu pod turskim gospodstvom. K južnozapadnoj strani još i danas tužno ozvanjaju zvonovi sa tornja rilskoga samostana, kano da doglasuju tamošnjim kršćanima: Strpite se, ufajte se u Boga! Doći će i vama dan spasa.“

Rilski je samostan, kao što nam kažu slike 27. i 28., orijaška gradjevina izvana, a i unutrašnjost samostana, veliko dvorište, otvo-

*

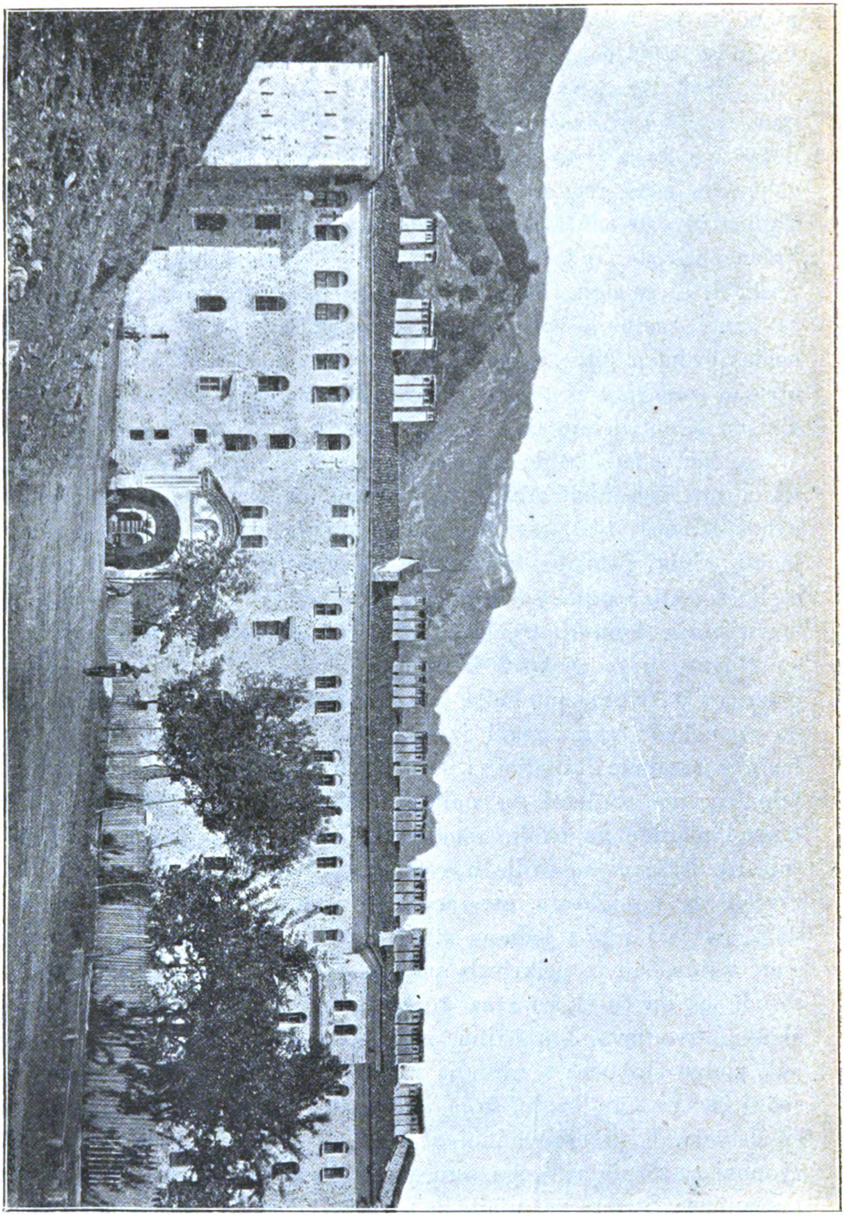

Sl. 28. Rilski samostan.

reni hodnici s arkadama (sl. 29.); sve to silno djeluje na svakoga, koji posjeti ovaj samostan. Izuzev gradnje u Carigradu, palače i mošeje u Drinopolju, izuzev nadalje samostane na Atosu i Dioklecijanovu palaču u Spljetu, rilski je samostan najveća gradjevina od kamena u cieloj sjevernoj polovici balkanskoga poluotoka. Dakako iz starijih je vremena samo toranj, dok je sve ostalo kasnije gradjeno, ponajviše iza strašnoga požara god. 1833., kad se spasla jedino crkva, stari toranj i svodište prizemlja. Orijaške neoličene zidine samostanske od tesanoga kamena, smjele kupule, šarene slike na zidu i fine rezbarije: sve je to djelo domaćih ljudi, ponajviše Bugara. Kako ti ljudi nisu bili izučeni umjetnici, nego su se držali baštinjenih uzora, posve je naravno, da stručnjak odmah razpoznaje u tim radnjama živu tradiciju bizantskoga srednjega vieka i oponašanje starih manastira na Sv. Gori.

Osnutak samostana podudara se gotovo s početcima kršćanstva, jer je sv. Ivan Rilski umro oko polovice X. stoljeća, dakle živio za Simeona Velikoga i bio suvremenik učenika slavenskih apostola. Iza njegove smrti podiže se skoro do njegove pustinjačke kolibe veliki samostan, koji je od bugarskih vladara dobio razne povlasti, kao što nam to svjedoči zlatna bula, što ju je dao samostanu car Ivan Šišman, te se i danas čuva u samostanskoj knjižnici. Ova je bila prije jako bogata, ali spomenuti je požar uništio mnogo dragocjenih rukopisa i knjiga. Samostan, kao što smo već gore spomenuli, jest samosvojan, te ne spada pod biskupsku vlast, a to je razlog, što je očuvao tečajem vjekova čisto bugarski značaj, jer nisu imali grčki biskupi nad njim nikakve vlasti. Rilski se samostan („sv. obitelj“) drži i danas posebnih starih uredaba („tipikon“) još od vremena sv. Ivana Rilskoga. Kako je samostan samosvojan, sav red i život u samostanu zavisi od predstojnika („nastojatelja“) samostana. Medju novijim predstojnicima osobito se je je odlikovao o. Neofit, na daleko poznat medju Bugarima kao jedan od osnivača novobugarskoga školstva i književnosti.

U rilskom samostanu živi oko 150 monaha; zajedno pak s družinom, radnicima i zanatlijama živi u samostanu do 400 osoba. Dohodci su samostanu od stoke (ovaca i koza), od poljodjelstva i od milodara hodočastnika, kojih dolazi svake godine na tisuće u rilski samostan. Glavno je proštenje na uskrsnu nedjelju (Velik dan). Svečanu procesiju na takav dan pokazuje nam slika 29. na str. 150. Samostanska se vrata zatvaraju o sunčanom zapadu, a ključ se pre-

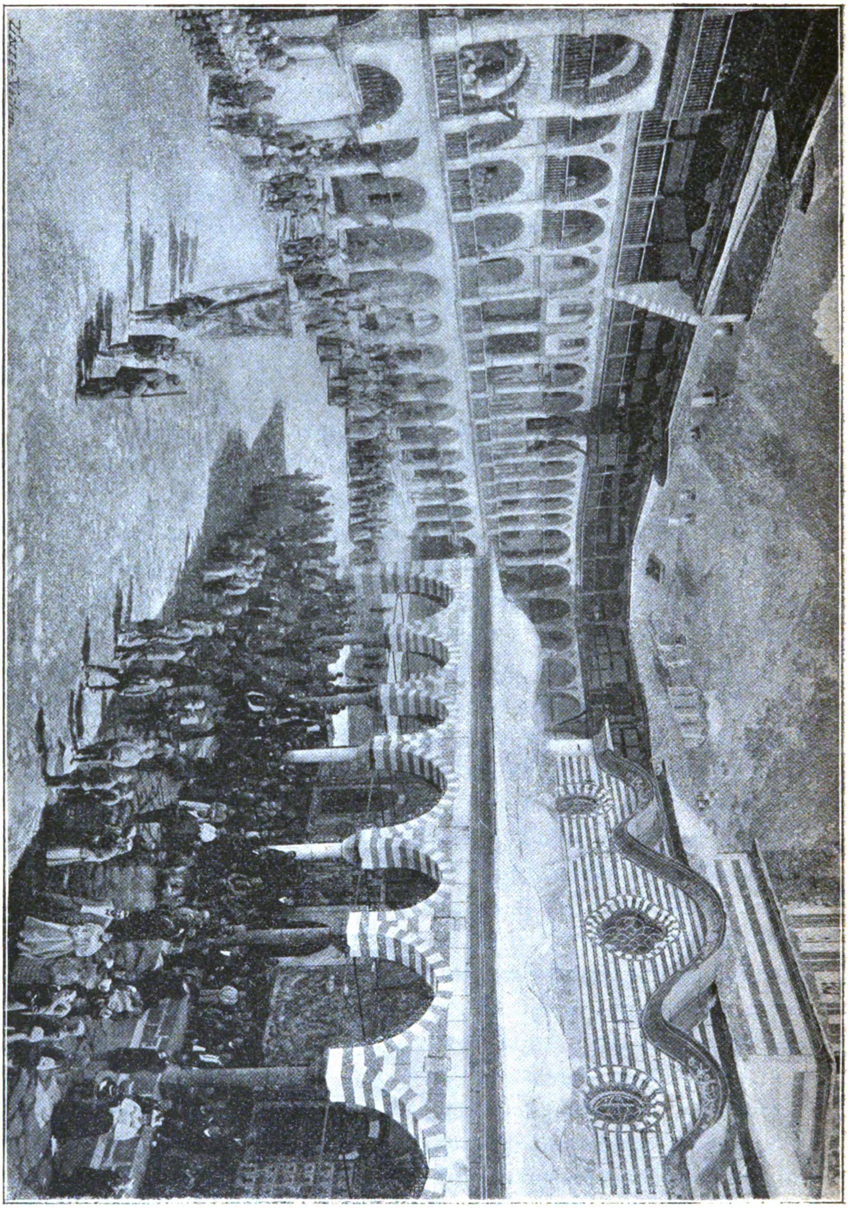

Sl. 29. Procesija u dvoru rilskog samostana.

daje glavaru samostana. Tko je zakasnio, ne može više u samostan, već mora prenoćiti u sgradi pred samostanskim zidinama. Samostan je na glasu sa svoga gostoljublja. Prvi knez Aleksander I. običavao je svakoga ljeta s velikom pratnjom posjetiti rilski samostan. Bilo je iza oslobodjenja državnika u Bugarskoj, koji su smatrali taj samostan suvišnim, te su ga smjerali pretvoriti u lovski dvor za kneza. Većina inteligencije medjutim i sav narod bugarski želi, da bude rilski samostan duševno i književničko središte i razsad za naobrazbu svećenstva i uzgoj propovjednika. Izpunile se vremenom želje naroda bugarskoga glede budućnosti samostana rilskoga!

Budući da je kroz vjekove bio Dunav glavni prometni drum izmedju zapada i iztoka, a ujedno u dolnjem svom tijeku ponajviše sjevernom medjom bugarske države, posve je naravno, da su se na njegovim obalama već rano razvila mjesta važna za trgovinu i promet. Već se u najstarije doba spominju na dolnjem Dunavu naseobine, a iza seobe naroda i osnutka slavenske bugarske države, podigoše se na starim mjestima nova, kao Vidin, Lom-Palanka, Nikopol, Svištov, Rušćuk, Silistrija i mnoga druga. Ova su mjesta i danas znamenita kano izhodišta u Podunavlje i za ovo kano zalazišta k Balkanu spojena medju sobom cestama. Iz Vidina, Loma i Rušćuka vode preko Balkana glavne ceste u priestolnicu kneževine, a u nje se stječu pobočne ceste iz Orjahova, Nikopola i Svištova. Odavle veliki promet i bujan život, što se opaža u spomenutim podunavskim gradovima. U tim se gradovima već sada vidi krasni zametak velikim trgovačkim i prosvjetnim središtima mlade bugarske kneževine u Podunavlju. Već je dosada početak učinjen, a uspjeh ne će izostati. Narod se ovuda ne odlikuje samo svojim ratarstvom, nego i trgovinom i prometom. Za prvo svjedoče prekrasna polja, voćnjaci na dunavskim bregovima i u liepoj dolini Loma oko Rušćuka. Još za turske vladavine bijaše velik dio trgovine u dolnjem Podunavlju u bugarskim rukama. Škole, koje se sve više množe, podići će još većma sposobnosti ondješnjega naroda Spomenimo sada napose koju o podunavskim bugarskim gradovima.

Vidin, u starim spomenicima B'din, smjestio se je na polukružnom zaravanku izmedju Dunava na iztoku te bara i močvara na zapadu (sl. 30.). Sjeverni uzvišeni dio zaprema tvrdjava, a nešto niži, južni dio varoš. Barama se provlači te ih odvodi rieka Topolovica i neki drugi manji potoci; obkopi se mogu iz Dunava vodom

napuniti. Najveće se bare s jednim jezerom nalaze na jugu i jugozapadu, s toga je ovuda zrak nezdrav, pa se već odavna vidinski kraj zove „gniezdom malarije“. U sjevernom dielu vidinske tvrdjave je sredovječna gradina s tornjevima (sl. 31.), jedna od najbolje sačuvanih gradina u Bugarskoj. Vidin je prastara medjašnja tvrdjava i varoš. Temelji tvrdjave potječu od rimske „Bononia“. U srednjem vieku otimali su se za bugarski Vidin susjedni narodi: Ugri („Bodon“) i Bizantinci (Βιδύνη). Tu je stolovao posljednji bugarski car Ivan Sracimir do god. 1396. U tursko doba bijaše u Vidinu jaka posada pod zapovjedničtvom bojnoga maršala („ferik“) sa 200 topova. Danas su u tvrdjavi u turskom dielu puste ulice sa fontenama, ukrašenim arabeskama, zatim mošeje i drugi ostatci nekadašnjega turskoga gospodstva. Za posljednjega srbsko-bugarskoga rata pokazala se je vriednost vidinske tvrdjave, jer srbski general Lešnjanin, koji

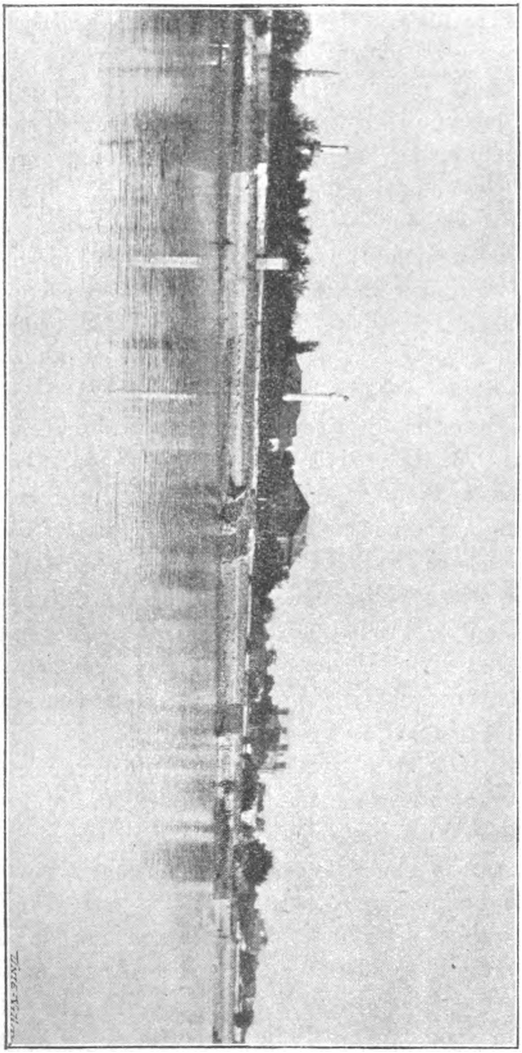

Sl. 30. Pogled na Vidin (sa Dunava).

je potisnuo Bugare od Kule prema Lomu, nije je mogao zauzeti.

Vidin broji oko 15.000 stanovnika, i to 9020 Bugara, 3487 Turaka, 1323 španjolska židova itd. Tu je sielo metropolite, prefekta i brigadira; osim državne realne gimnazije ima u gradu i vinogradarska škola. Slika 32. prikazuje nam pristanište dunavsko u Vidinu, a slika 33. kazalište i oficirski klub. Okolica je plodna i liepo obradjena. Kad je bio god. 1849. ugarski ustanak svladan, zaklonilo se je ovamo s vodjom ustanka, Košutom, 3800 izseljenika

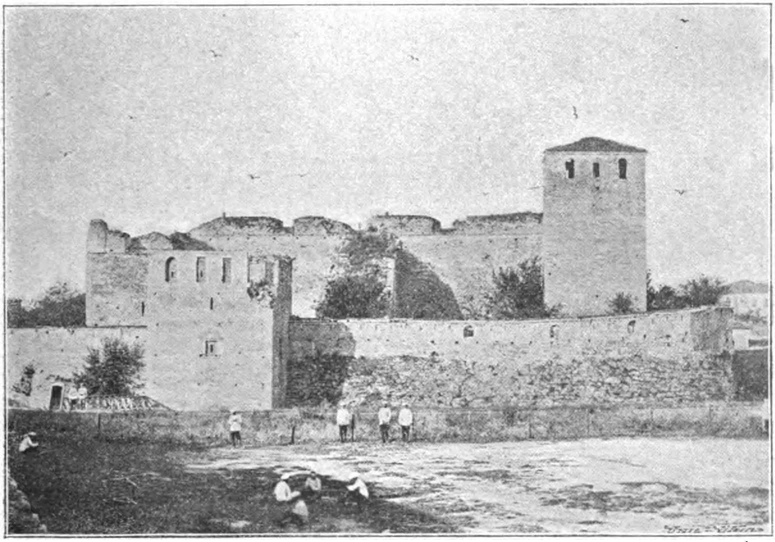

Sl. 31. Vidin: Tvrdjava Baba Vida.

iz Ugarske s poljskom i talijanskom legijom. Na zahtjev Rusije i Austrije bili su svi izseljeni u Malu Aziju. U vidinskom su okružju okolijska mjesta: Kula i Bjelogradžik, na glasu radi slikovitih crvenkastih pješčeničkih stiena, na kojima stoji gradina, danas već zapuštena.

Vozeći se niz Dunav parobrodom iz Vidina vidi se na utoku Akčara mjesto zvano Akčar-Palanka, tamo gdje je bila rimska ulpijska naseobina Ratiaria (odatle Arčer) sa sielom legija i postajom rimske brodarnice. Tu ima u okolišu rimskih starina. Na to skreće Dunav k sjeveroiztoku prema varoši Lomu (ili Lom-Palanka, 8199 st.),

na ušću istoimene rieke u Dunav. Lom je dunavska luka za Sofiju. Iz Loma vodi naime drum preko strmoga Balkana pokraj Berkovice, Klisure, Petrohanskim sedlom do Sofije. Taj put traje 18 sati brze vožnje poštom, koja pet puta mienja konje. To je bio do nedavna jedini put za Sofiju sa zapadom. Lom je u kratko vrieme od godine 1878. do god. 1888. vanredno procvao, naime od oslobodjenja Bugarske do otvorenja željeznice sofijsko-niške. Sada je dakako manji promet izmedju Loma i Sofije. Lom ima liep položaj na malenom

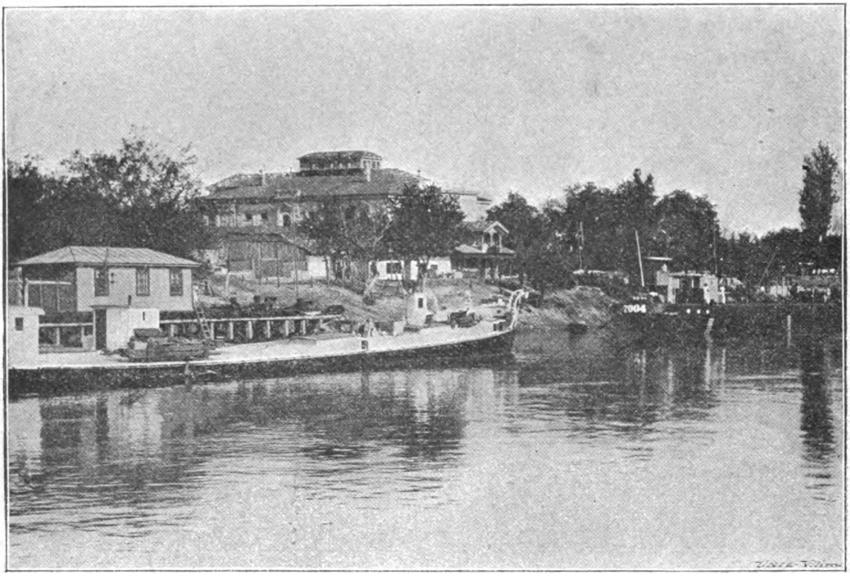

Sl. 32. Vidin: Luka (pristanište dunavsko).

brdu nad Dunavom. U gradu je ugledna nova crkva i učiteljska škola, a u okolici ima mnogo vinograda.

Ploveći niz Dunav od Loma vidi se sa ladje veliko selo C i b a r na ušću Cibrice, obraslo bujnom šumicom usred nizke obale, a iza toga eto pred nama O r j a h o v o (Rahova 4379 st.) s ruševinama sredovječne gradine. Mjesto stradava od toga, što se glineno tlo polagano pomiče prema Dunavu. Orjahovo je središte istoimenog okružja, u kojem su dvije okolije, i to Orjahovska i Biela Slatina. Na daljem putu iza ruševina rimskoga Oescus-a, a kod ušća Iskra

dolazi se niže ušća Osme do Nikopola (od 4811 žitelja 3726 Turaka) na strmoj bočini. Nikopol bijaše nekoć sielo katoličkoga biskupa za cieli ovaj kraj. Grad je grčkoga porietla i zvao se je

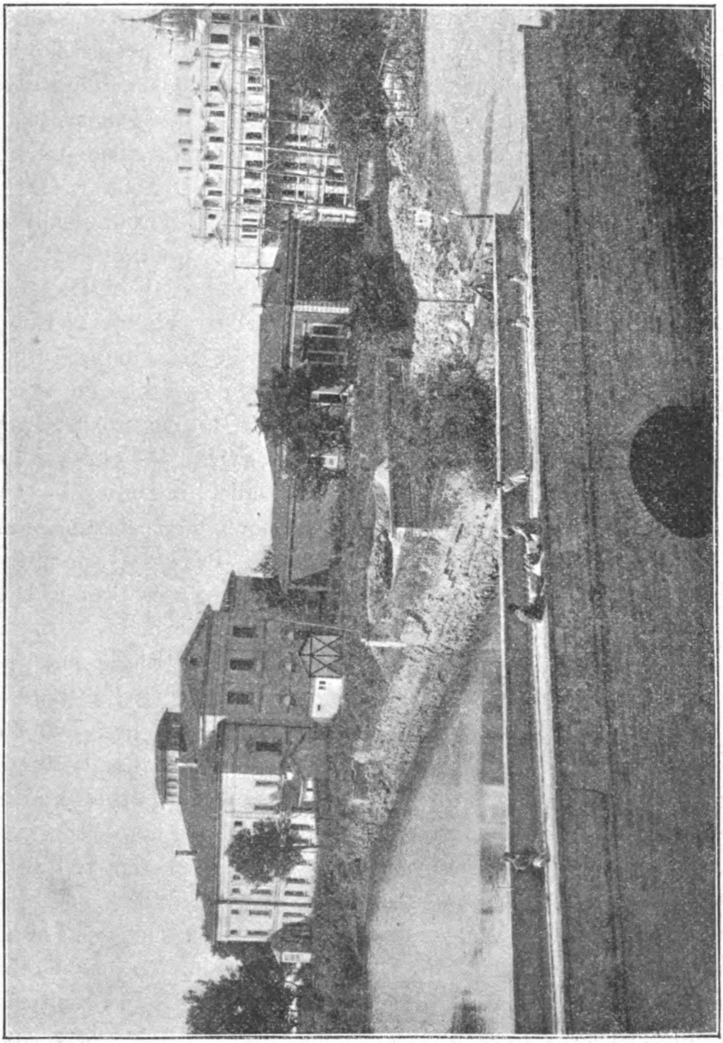

Sl. 33. Vidin: Kazalište i oficirski klub.

Νικόπολις πρὸς Ἴστρῳ, za razliku od onoga Nikopola pod Balkanom (Νικόπολις περὶ Αἷμον) na Rosici nedaleko njezinoga utoka u Jantru, gdje je bila god. 1396. kršćanska vojska pod kraljem Sigismundom

potučena od Turaka pod carem Bajazitom. Nikopol na Dunavu je danas znatno propao. Izpod Nikopola za dva sata vožnje mjesto je Svištov (12.482 st.) stranom na brdu, a stranom podno brda. Na vrhu brda je stari grad, u kojem je god. 1791. sklopljen mir izmedju Austrije i Turske. Pred gradom kažu dva obeliska ono mjesto, gdje su Rusi u zadnjem rusko-turskom ratu prešli preko Dunava. Ovo mjesto, gdje je danas Svištov, bijaše u rimsko doba kano „Nova“ znamenito sielo legije, jer je tu Dunav dosegao svoju najjužniju točku, i jer se ovdje lako može prieći preko rieke na lievu obalu na terasu kod Zimniče u Rumunjskoj. U Svištovu je godine 1882. saborovalo jedan dan bugarsko veliko narodno sabranje, te predalo knezu Aleksandru I. svu vlast na 7 godina bez obzira na ustav. Posljedice toga zaključka bijahu dogodjaji u Bugarskoj od god. 1883. do 1885. Svištovljani kao i drugi podunavski Bugari, živući na velikom svjetskom drumu, bili su već rano napredniji od ostalih unutrašnjih Bugara, a to je i razlog, da su mnogo utjecali na politički razvoj mlade kneževine. Svištov je znatno trgovačko mjesto žitom, a u okolici rodi dobro vino. Svištov je okružni grad sa dvije okolije: Svištovom i Nikopolom. Dalje niz Dunav na uzvišenoj vapnenoj obali, koja je mjestimice podlokana riekom, nanizala su se omanja mjesta Betin, Mečka i Pirgos, spominjana u starijim rusko-turskim ratovima. Napokon više ušća Crnoga Loma eto Ruščuka (Russe), a njemu nasuprot Gjurgjevo.

Ruščuk je po broju žiteljstva četvrti grad u Bugarskoj (prvi Sofija, drugi Plovdiv, treći Varna), a broji 28.121 žitelja. Iz daleka je vrlo slikovit pogled na grad, jer se je smjestio nad Dunavom izmedju vinograda i liepih vrtova (sl. 34.). Vitki minareti turskih džamija, crkvene kupole i tornjevi izpinju se nad prijatnim kućama. Na Dunavu je pristanište austrougarskoga i ruskoga parobrodarskoga družtva te bugarskih državnih ladja. Nedaleko je postaja željezničke pruge Ruščuk-Varna, koju je nedavno prekupila država od englezkoga družtva. U gradu su najznamenije gradjevine: kneževski konak, stolna crkva, banka, gimnazija i nekoliko hotela. Za posljednjega rusko-turskoga rata grad je mnogo stradao. Turci su se naime tu držali dugo protiv Rusa, koji su iz nasuprotnog Gjurgjeva sipali vatru na grad. Ruščuk je jaka tvrdjava učvršćena ne samo zidovima, nego i prirodnim visočinama, s kojih se dade lako braniti protiv neprijatelja. Pod turskom je vladom brojio grad oko 40.000 stanovnika, pa nema sumnje, kako Ruščuk iza oslobodjenja liepo na-

preduje, da će naskoro dostići taj broj žitelja. Budući da je Rušćuk željeznicom do Varne spojen sa Crnim morem, a u najnovije vrieme i sa Trnovom, glavno je trgovačko i prometno središte

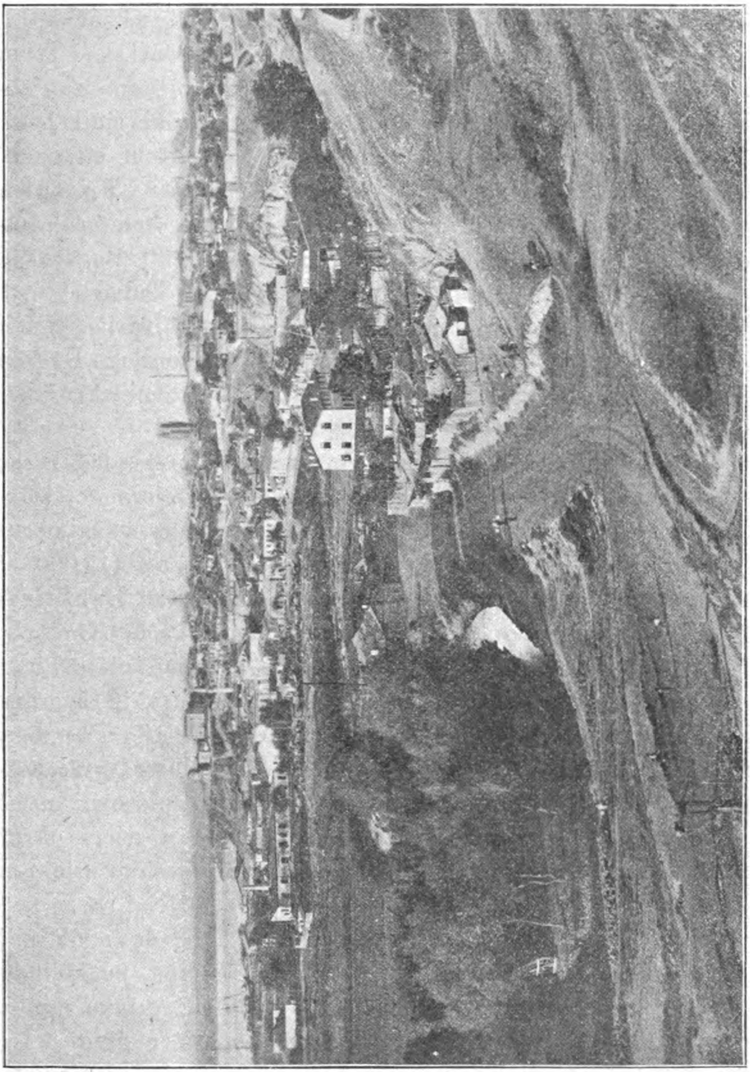

Sl. 34. Rušćuk (na Dunavu).

iztočne Bugarske, s toga i sielo mnogih konzula stranih država. Nadalje je Rušćuk poznat po nekim zanatima i obrtima, kao po lončarstvu, zlatarstvu, srebrenarstvu i stolarstvu. O žiteljima

Rušćuka može se reći kao i o Svištovljanima, da su daroviti i vrlo napredni. Imajući već više godina željeznicu (prva u Bugarskoj godine 1895.), po kojoj je tekao glavni promet izmedju zapadne Evrope i Carigrada, došli su žitelji Rušćuka prije od svojih zemljaka u doticaj s izvanjskim svietom, te su se rano dali na nauke i u stranom svietu. Njihov su primjer sliedili drugi gradovi, kao Trnovo, Gabrovo, Plovdiv itd. Okolica je Rušćuka vrlo prijatna za izlete. Sa visočine „Stari bair“ krasan je pogled na široki sinji Dunav, na Rušćuk i na onostranu Rumunjsku. U rušćučkom su okružju osim istoimene još sliedeće okolije: Bjala, Balbunar i Tutrakan. Ploveći kraj Rahova i Tutrakana eto nas napokon kod medjašnoga grada Silistrije (11.414 st., od tih samo 4090 Bugara). Tu bijaše u XVII. i XVIII. vieku glavni prielaz preko Dunava i znatno tržište. Napredak Rušćuka mnogo smeta razvitku Silistrije. Niže Silistrije počinje bugarsko-rumunjska medja, što ide poprieko Dobrudže k Crnome moru. U silistrijskom su okružju još okolijski gradovi osim Silistrije Akkadynlar i Kurtbunar.

K jugu spomenutim podunavskim okružjima prema balkanskom lancu stere se 7 balkanskih okružja, koja ćemo smjerom od zapada prema iztoku u kratko opisati. Najzapadnijemu vracanskom okružju središte je istoimeni slikovito smješteni grad Vraca (12.000 st.). Isto je tako slikovita položaja podno gore Koma grad Berkovica (5500 st.). Nadalje je u ovom okružju poznato veliko selo Čiporovci (2000 st.), danas na glasu tkanjem čilima, a nekoć glasovito rudarsko mjesto, u kojem su bili rudari katolički Sasi. Iz Čiporovaca potječe grofovska obitelj Pejačevića. Gradić Ferdinandovo (prije Golema Kutlovica) smjestio se je usred vracanskog okružja. Nedaleko samostana Čerepiša pao je glasoviti ustaški vodja Hristo Botjov god. 1876. Osim Vrace je u ovom okružju još okolijski grad Orhanie (3000 st.), za pravo veliko selo u malenoj kotlini.

Dalje k iztoku smjestilo se je plevensko i lovečko okružje. Pleven (15.000 st.) okružni je grad usred brdina, po kojima se šire vinogradi, polja i pašnjaci (sl. 35.). Brda su se tako nanizala oko grada, da ga vidiš tek onda, kad već ulaziš u grad. Pleven je vrlo živahan grad, trguje mnogo vinom i drugim plodinama, a napose je poznat velikim marvinskim sajmovima. Pleven je u posljednjem rusko-turskom ratu izašao na svjetski glas. Tu se je učvrstio junački Osman paša, te je dugo odolievao ponovnim na-

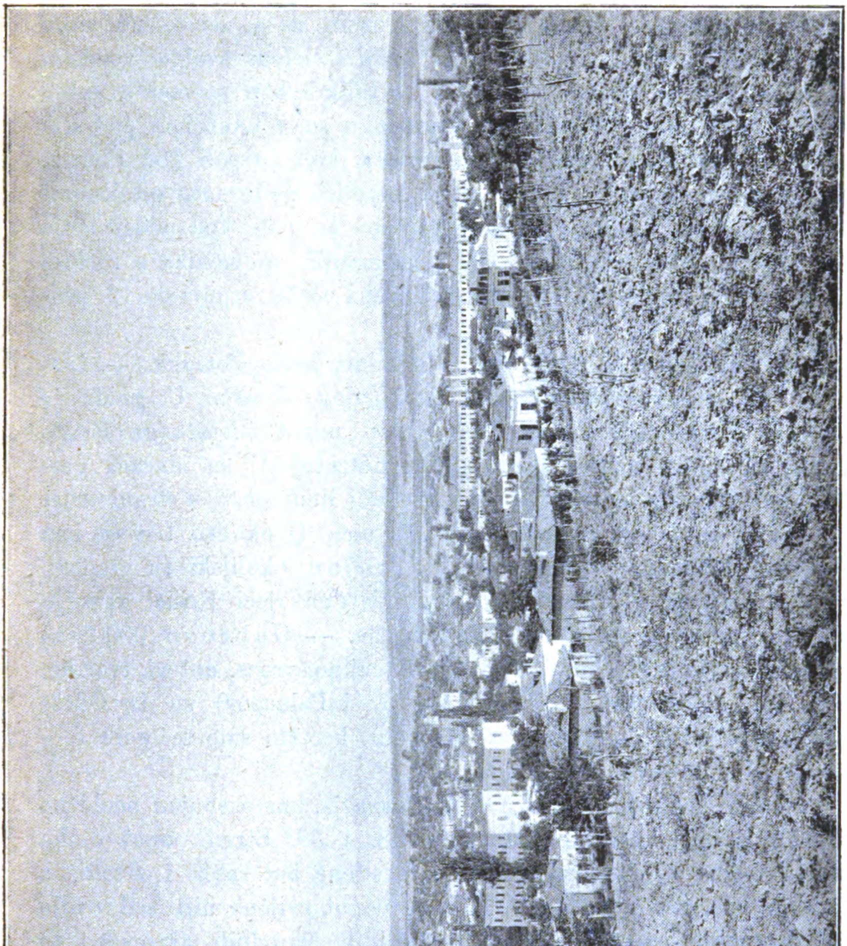

Sl. 35. Pleven (glasovito bojište god. 1877.—1878.).

valama združenih Rusa i Rumunja, koji su za tih navala imali strahotne gubitke. Videći napokon Osman paša, da se ne može dulje održati, provali iz Plevna, te bude s cielom svojom vojskom zarobljen. Usred Plevna podignut je velik i liep spomenik palim ruskim častnicima (sl. 36.). Na spomeniku su u udubcima pod staklom fotografije odličnih ruskih junaka, koji su pali kod Plevna. Nad mjestom vidiš na brdu Grivici kapelicu podignutu od Rumunja u spomen rumunjskih vojnika, što su pali kod podsjedanja (sl. 37.). U obće ima u okolici više manjih spomenika s ruskim nadpisima, a svi nas sjećaju strašnih dana od 19. srpnja do 19. prosinca g. 1877.

U okolijskom gradu Lukovitu ima nešto Pomaka. — Loveč (7800 st.) je središtni grad istoimenog okružja. U gradu je na brdu stara gradina i na rieci Osmu poput mletačkoga Rialto mosta zanimljiv nadkriven most, u nutrašnjosti su dućani gradjeni od drva. Iz Loveča su mnogi mladi ljudi pošli u strani sviet na nauke, te su danas znameniti državnici. U okolišu Loveča ima Turaka i Pomaka. — Teteven i Trojan okolijski su gradovi.

Selvijevo (turski Selvi 9500 st.) na rieci Rosici vrlo je obrtan okružni grad istoimenoga okružja. — Gabrovo (9000 st.) na Jantri vrlo je živahan obrtni grad (sukno, vrpce, noževi, tvorine, kože itd.). Gabrovski trgovci (Aprilov i Palauzov) su iz Odese god. 1835. podigli prvu bugarsku školu, kao što smo već gore spomenuli. U Gabrovu nema Turaka.

Trnovo, glavni grad istoimenog okružja, ima osebujan neobično slikovit položaj, kao što kažu slike 38. i 39. Strmi poput otoka medju sobom odieljeni zaravanci, sive stiene bez rašća i života, a izmedju njih zavojita Jantra, koja se poput svilene niti sad ovdje sad opet ondje pokazuje usred bezbrojnih prirodnih akropola: to ti je Trnovo, slavna priestolnica Asenovića. U Evropi nema slična položaja nijedan grad po mnienju raznih putopisaca (Moltke, Grigorović, Daskolov, Barth, Lejean, Kanitz itd.), koji su bili vanredno iznenadjeni nad predivnim položajem Trnova. Gradovi naime evropski, usred kojih se vijugaju rieke kao Bern ili Verona, razmjerno su nizka položaja bez ovakovih zatavanastih gradina, vodom obtječenih. Pa i Konstantine u Algiru, stara rimska Cirta, koja ima donekle sličan položaj, smjestila se je na jednoj jedinoj kršnoj stieni, a ne na čitavom skupu stiena.

Središte Trnova sačinjavaju dvije stare tvrdjave: Carevac

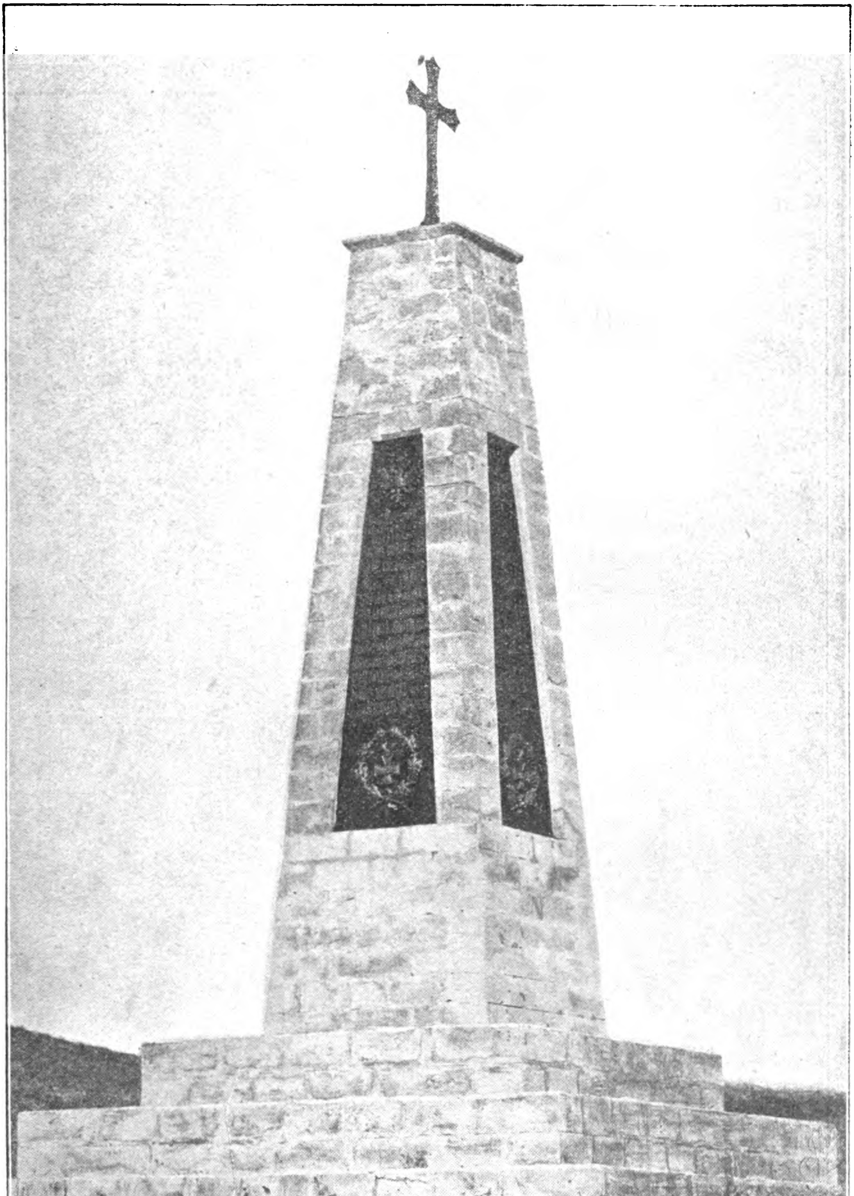

Sl. 36. Spomenik palim junacima u boju god. 1877./78. kod Grivice kraj Plevna.

(turski Hissar) na lievom briegu Jantre i Trapezica na okruglom ravnjaku, koji s triju strana obtječe Jantra, a na četvrtoj je strani

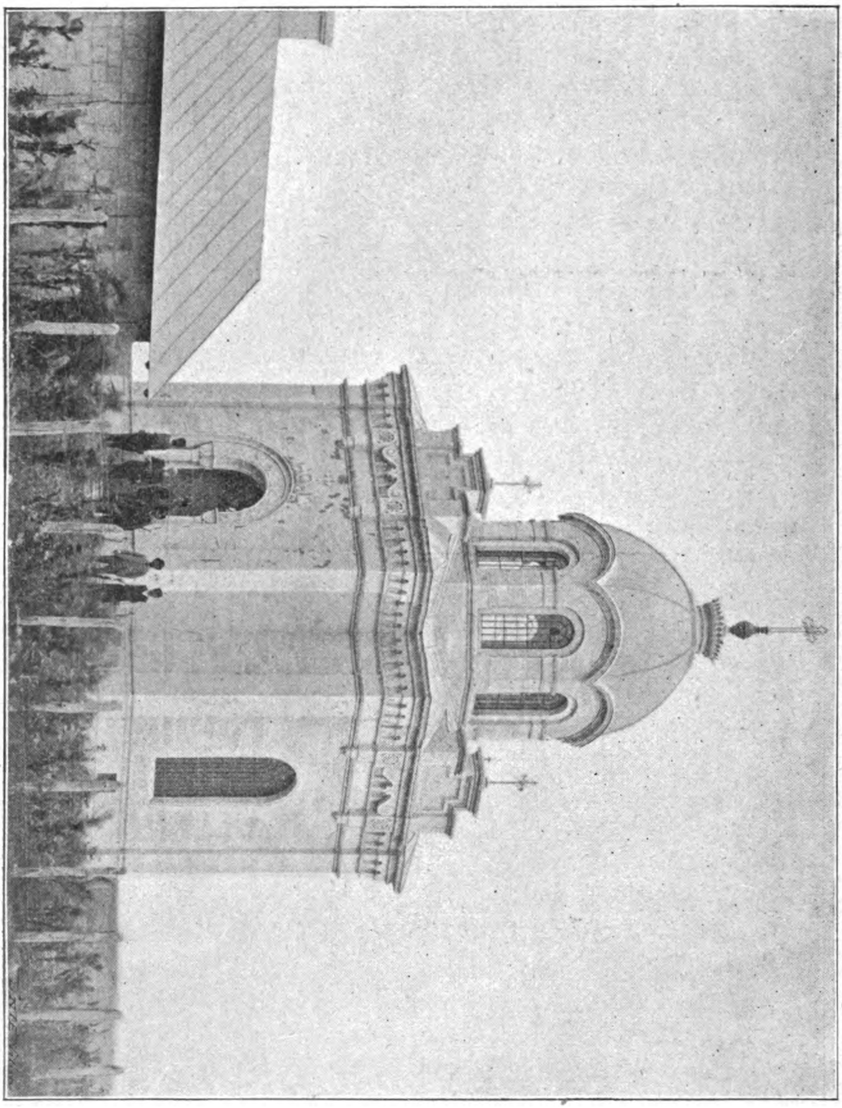

Sl. 37. Mauzolej kod Plevna.

dubokim suhim klancem razstavljen od kršnih bregova. Ostali dielovi grada smješteni su u dolu duž rieke, poimence na sjevernom i

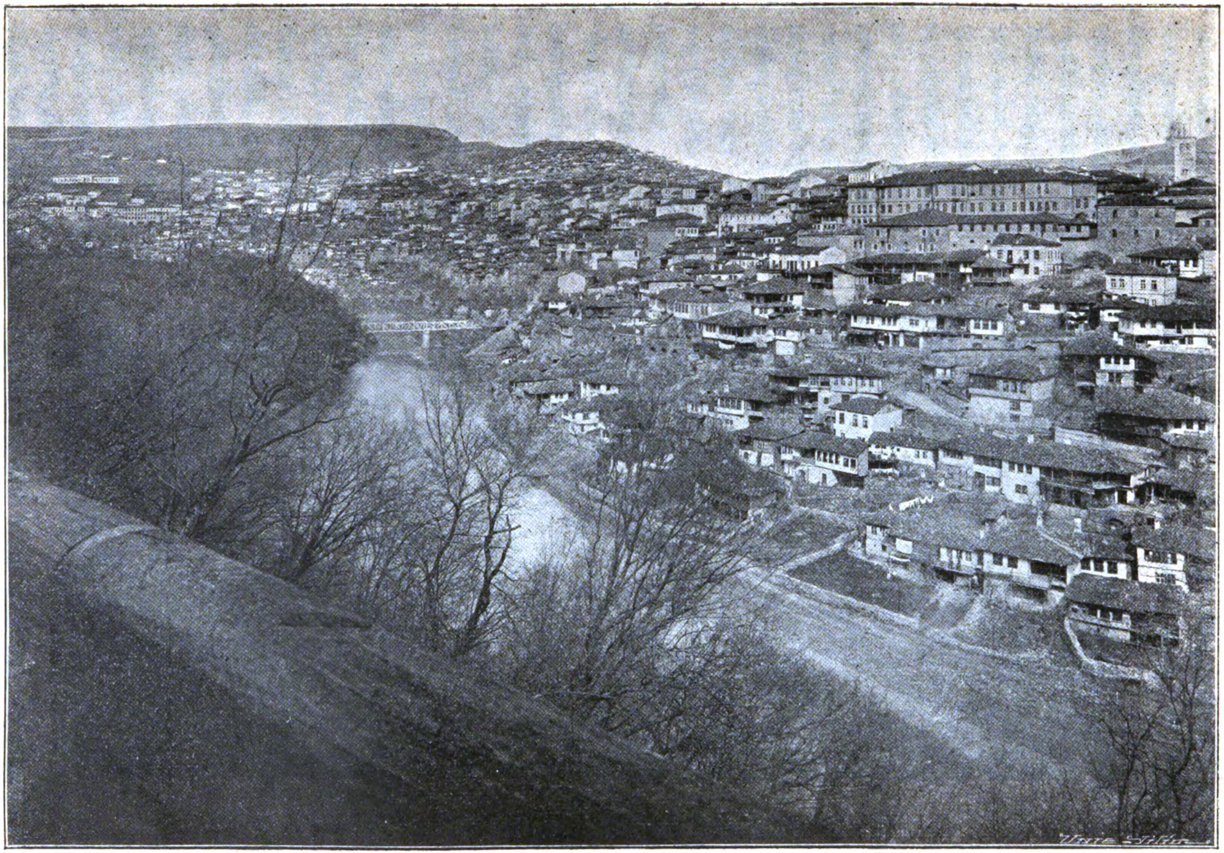

Sl. 38. Trnovo, stara carska priestolnica.

*

južnom pristranku Carevca. Južno od današnjega grada uzdiže se šumoviti pristranak, već u srednjem vieku poznat pod imenom Svete Gore. K jugozapadu od grada iza posljednjih kuća, ponajviše novogradjevina, stere se vinogradima okružena ravnica Marnopola (po crkvi sv. Marine tako nazvana) s istoimenim selom. Sadašnji je grad vrlo uzak. Jedino na glavnoj cesti, koja ide grbinom stjenatoga ravnjaka, može se kolima proći. Od ove glavne žile kucavice (sl. 40.) silaze kuće zatavanački. Kroz susjedova vrata dodje se kadkada iz dvorišta jedne kuće u drugi kat ili pače na krov druge kuće. Tiesne postrane uličice za pravo su stube kao na pr. u Bakru ili u Šibeniku. Okrajak ravnjaka slazi strmo 50 do 60 m. duboko u Jantru. Poradi malena prostora kuće su tiesne i po nekoliko kata visoke; ponajviše su drvenjare žuto, bielo ili crveno naličene, te imadu malene vrtiće. Ulice se poradi strma položaja poslije kiše odmah osuše. Na kraju ravnjaka neprestano se čuje šum rieke Jantre, koja je ljeti dosta plitka.

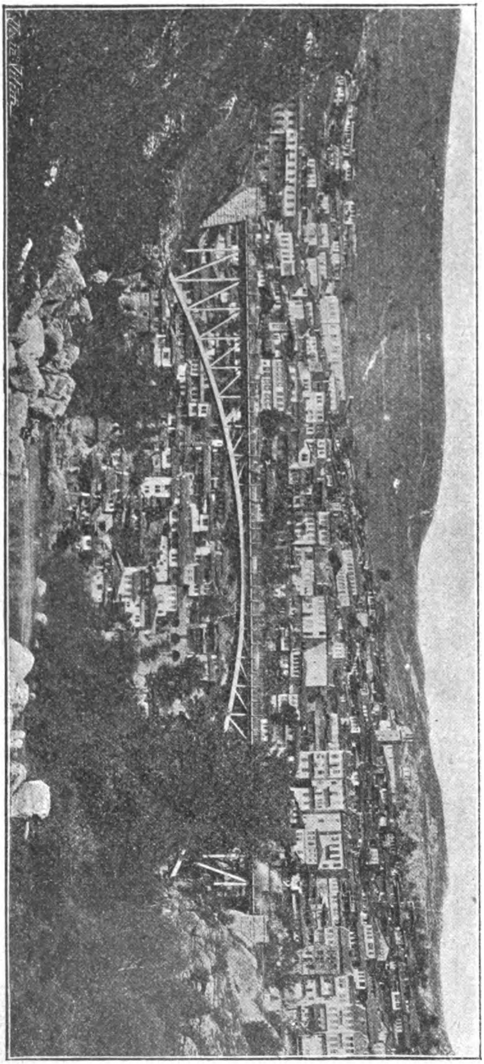

Sl. 39. Trnovo: Most preko Jantre (srednji dio grada).

Usred Carevca stoji travom zarasli povisoki ravnjak Čan Tepe (zvon-brežuljak) Turaka. Nekoć je tu bilo krasnih gradjevina, koje su danas same ruševine; jedina još sačuvana gradjevina Hissar-džamija sa kupulom i minaretom sada je vojničko skladište za barut dinamit. I Trapezica (sl. 41.) puna je ostataka iz starijih vremena. Nedavno je odkopano više crkava, a po bugarskim izvorima bila je i na Trapezici crkva sv. Ivana Rilskoga sa moćima toga svetca. U staroj kršćanskoj gradskoj četvrti podno spomenutih ravnjaka ima drevnih kršćanskih crkava, kao starobugarska krunitbena crkva sv. Dimitrija sa slikama te slavenskim i grčkim nadpisima, stolna crkva apostola sv. Petra i Pavla, zatim sa freskama i nadpisima crkva 40 sv. mučenika, koja se iza oslobodjenja opet rabi. U trnovskoj okolici stoje na šumovitim boćinama Derbenda samostani Sv. Preobraženja i Sveta Trojica, gdje se je u XIV. vieku patrijarha Eutimije bavio izpravljanjem staroslavenskoga prievoda sv. pisma.

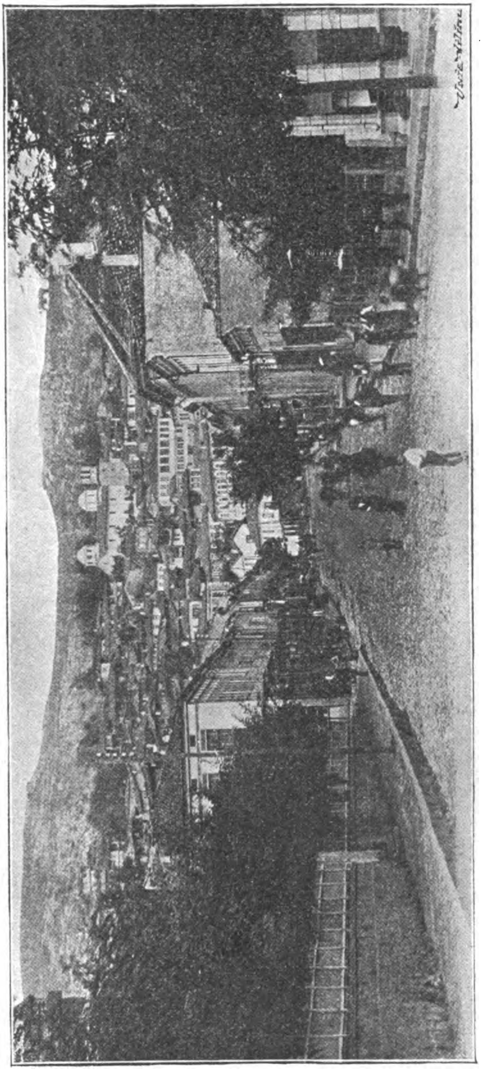

Sl. 40. Trnovo: Glavna ulica.

Kad je rimski car Trojan svladao Dačane, utemeljio je grad „Nikopol", kojega se razvaline vide tri sata k sjeverozapadu od Trnove kod današnjega sela Nikjup već u ravnici na rieci Rosici. Taj grad mora da je bio velik, dok je kamenjem od njegovih razvalina izgradjeno mnogo gradjevina u Trnovu, pače i u Eleni i Sevlijevu. U Nikopolu je bilo središte ciele pokrajine, koje je već za Rimljana po pričanju preneseno u Trnovo. Vjerodostojniji medjutim izvori spominju Trnovo tek god. 1186. za ustanka Asena i Petra, kad je postao grad priestolnicom i ostao sve do g. 1393., dakle kroz 207 godina. Povjestnica Asenovića ujedno je i povjestnica grada Trnova, koji je svojim položajem bio nepristupan. Turci nisu zadržali Trnovo središtem pokrajine, već su ga priklopili sandžaku nikopolskom na Dunavu. Najveći dio staroga žiteljstva bude god. 1393. iza pada Trnova posmican, pak Turci naseliše ovamo grčke zasužnjenike. Trnovsko je žiteljstvo time dobilo bugarsko-grčki tip, kojemu se tragovi još i danas vide. Jedan putopisac piše u čudu o Trnovu: „Ne znam, kojoj narodnosti pripadaju žitelji, jer oni govore toliko grčki, koliko bugarski; usred Bugarske sačuvali su grčki jezik, a ipak je Grčka daleko od Trnova". K tomu još dodaje, da su i isti Turci i dubrovačka trgovačka kolonija u Trnovu trgujući naučili grčki jezik, dok po selima oko grada ne razumije nitko ni rieči grčke. Ove su prilike mnogo dopriniele tomu, da je bio pogrčen tamošnji patrijarhat i da je god 1570. pripojen carigradskoj crkvi. Metropolita trnovski i „eksarh Bugarske" bijaše od onda uviek grčkoga porietla. Njegova su četiri područna biskupa stolovala u Cervenu (Ruščuk), Preslavi, Loveču i Vraci, pa s toga ima po tim crkvama i u njihovom okolišu grčkih nadpisa iz toga doba.

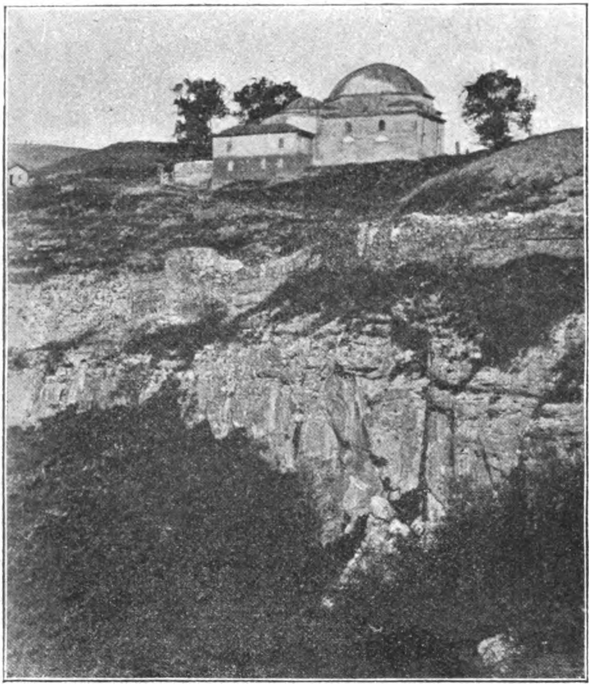

Sl. 41. Trnovo: Trapezica.

Kad je u XIX. vieku procvala trgovina u Podunavlju, počelo je Trnovo propadati i stari trnovski trgovci uzeše polagano seliti u Ruščuk i Svištov,

zatim u Rumunjsku itd. Na taj je način nestalo starih gradskih obitelji po sljednjih 40 godina. Njihovo su mjesto zapremili mladi Balkanci iz selâ, kramari i zanatlije, koji su se u gradu priženili. S toga su mužkarci u Trnovu većinom doseljeni Bugari sa ladanja, a žene su staroga porietla. Još i danas rabe gradjani u govoru po koju grčku rieč, ali grčki ne govori više dan šnji naraštaj, već jedino oni, koji su u Carigradu živjeli.

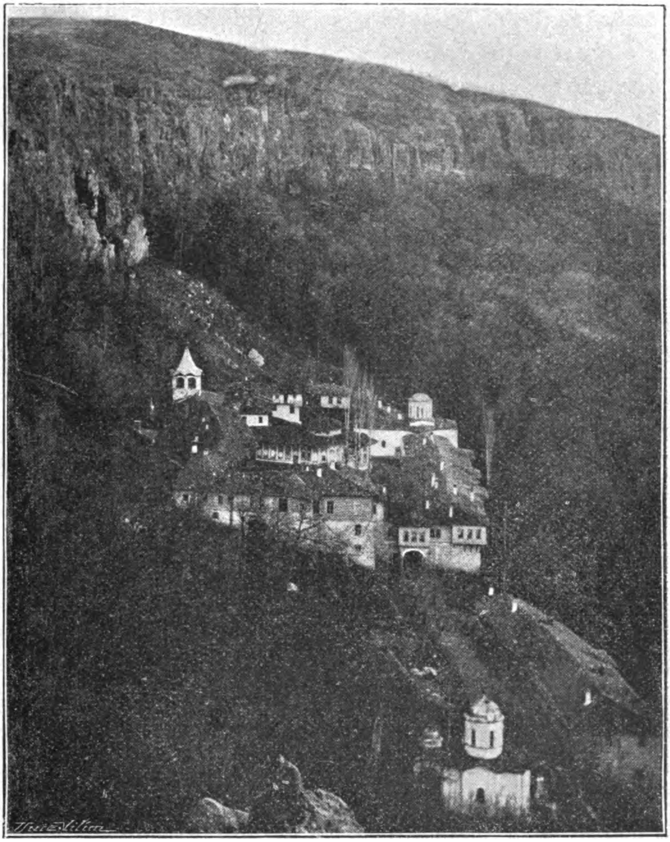

Sl. 42. Bugarski manastir kod Trnova.

Rusi su u posljednjem rusko-turskom ratu zauzeli Trnovo nenadano bez kapi krvi. U vrieme okupacije ruske i za saborovanja prve skupštine odličnika i za izbora prvoga kneza bijaše Trnovo najživahniji grad ciele zemlje, ali ipak ne postade glavnim gradom. U to je skoro izašao grad na glas kao sielo opozicije. Putujući zemljom nije se Aleksander I. nikada navratio u Trnovo. Pri koncu

pak njegova vladanja bijahu mu za čudo najodaniji Trnovljani: kad se je vratio na vladu, bijahu regenti kneževine tri Trnovljana, a i kasnije za vladanja kneza Ferdinanda sačinjavahu jezgru ministarstva upravo Trnovljani.

Trnovo broji samo do 12.100 žitelja. Dok je još nedavno broj Turaka u gradu bio ravan broju Bugara, spao je danas izseljenjem broj Turaka na 500. Trnovljani su živahna temperamenta, veseljaci, domišljati i rječiti, te vrlo sposobni za trgovinu i više nauke. Žene su liepe, većinom crnke grčkoga tipa. Ostali Bugari drže Trnovljane za pletkare i dosjetljive vjetrenjake, te se napose rugaju velikomu uplivu, što ga imadu žene u Trnovu. Obrt i trgovina slabo cvatu u gradu, a i duševni se život po malo diže, makar da je u gradu velika gimnazija i viša djevojačka škola. U ostalom školovani Trnovljani i onako ne ostanu kod kuće. Trnovo se ne može da razvije kao moderni grad, jer ima tiesni sredovječni smještaj te nema prostora, da se razširi.

U slikovitoj okolici Trnova iztiču se bujne šumice, liepi vinogradi, ljetnici, kršne stiene i manastiri (sl. 42.). Sjevernoiztočno od grada na okrajku trnovske kotline stoji selo Arbanasi, već u XVII. stoljeću bogato arbanaško mjesto sa žiteljima, koji govore grčki a mnogo trguju sa Rumunjskom, Ugarskom i Rusijom. Za žitelje se drži, da potječu iz Epira. U Arbanasima imao je svoj ljetnikovac metropolita trnovski i njegovi područni biskupi, te mnoge vlaške boljarske obitelji (Kantakuzen, Filipesco itd.). God. 1798. bilo je to cvatuće mjesto od razbojničkih Kirdžala napadnuto i oplienjeno, a na to je većina žitelja otišla u Svištov i u Rumunjsku. Današnji je jezik Arbanasa grčkobugarska mješavina. Žitelji su većinom kramari i krčmari po izokolnim selima. Sa Trnovljanima se liepo paze, dok ih izokolni seljaci izbjegavaju. Na okrajku kršnoga zaravanka naprotiv Trnova je usred voćnjaka i vrtova ženski samostan, s kojega je liep pogled na Trnovo i na zeleno pobrdje sa Balkanom u zadku. Na istom stologlavom brdu na sjevernom okrajku smjestio se je Ljaskovečki samostan sv. Petra i Pavla, gdje je bilo bogoslovno sjemenište, koje je medjutim preneseno u Trnovo. I odavle je prekrasan vidik. Na sjeveru podno samostanskoga briega je jedan od najljepše obradjenih predjela Bugarske. Pred tobom je tu dvojno mjesto razstavljeno 1000 m. širokim livadama i poljima. S desna je Ljaskovec (7500 st.), vrtljarski grad, a s lieva Gornja Rjahovica (5800 st.) sa velikim tjednim sajmovima. Žitelji se

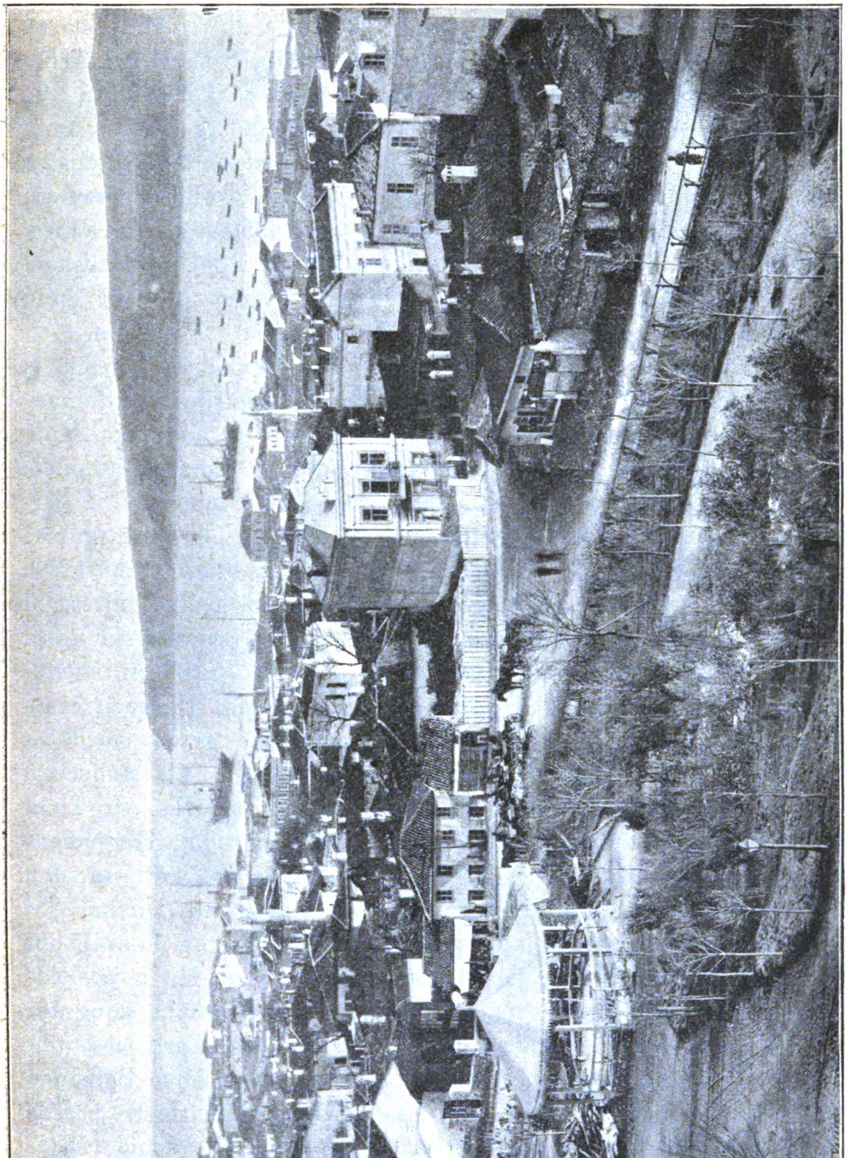

Sl. 43. Pogled na Varnu.

Gornje Rjahovice bave trgovinom i tkanjem svile. S one strane Jantre je selo Doljna Rjahovica (3200 st.). Priča kaže, da su u tursko doba ova tri mjesta Ljaskovec, Gornja Rjahovica i Arbanasi imali zlatnim slovima podpisani ferman, po kojem se tu nije smio naseliti nijedan Turčin. Ta tri mjesta svojim procvatom kano da se natječu sa Trnovom, koje su zajedno uzeta brojem žiteljstva već pretekla. — U trnovskom su okružju okolijski gradovi: Kesarovo, Elena (3200 st.), Drjanovo (3350 st.) i Trjavna, s ugljenicima, domovina zidara i slikara crkava. — U razgradskom okružju sjedišta su okolija: Razgrad, ujedno okružni grad na glasu svojim ćilimarstvom, zatim Kemanlar i Popovo.

Dalje k iztoku stere se šumensko okružje, kojemu je središte istoimeni grad. Šumen (turski Šumla, u starije doba Šumna) se je smjestio u gorskoj uvali na kraju kamenitog ravnjaka, gdje se vide zidine sada zapuštenih utvrda, koje su Šumenu pronièle ime po cielom svietu. U gradu ima 47 mošeja, 2 bugarske, 1 jermenska i 1 grčka crkva. Žitelja ima do 23.000, od kojih govori bugarski do 13.000, turski preko 8000, a španjolsko-židovski 1200. Turci i Bugari dobro se slažu, pak je Šumen još jedino mjesto u Bugarskoj, gdje se kod gradnje kuća i škola još javlja turski ukus. Šumenski su Bugari liepa stasa, prijazni i vrlo razboriti, sličniji goranima u Kotlu, nego li živahnim Trnovljanima. U gradu cvate kožarski obrt. Okolica je liepa i plodna. Ime je grada možda u savezu sa imenom cara Simeona Velikoga, jer se u XI. stoljeću u tom kraju spominje vis na brežuljku Simeonovom. Kad su Turci srušili bugarsku državu, podigli su vrlo čvrste utvrde na vrh šumenskoga ravnjaka. Kasnije se je riedko spominjala ova tvrdjava, dok nisu za carice Katarine II. započeli ratovi Rusije na Tursku. Tri puta su Rusi Šumen obsjedali (god. 1774., 1810. i 1828.), ali svaki put bez uspjeha. Tvrdjava se je smatrala nepredobivom. Ni u posljednjem ratu nije se predao Šumen Rusima. U berlinskom kongresu bilo je odredjeno, da imadu Turci otići iz tvrdjave. Turci medjutim nisu ni sada još htjeli da predadu tvrdjavu, taj „ključ Balkana“ Rusima ili Bugarima; Čerkez Fazil-paša, zapovjednik turske posade u Šumenu, nije se htio maknuti iz tvrdjave, dok nije dobio vlastoručno pismo sultanovo s nalogom, da tvrdjavu predade Rusima. Tek onda ostavi on s posadom tvrdjavu i ode preko Varne u Carigrad. U okolini Šumena ima na sve strane spomenika i ostataka iz prošlih vremena.

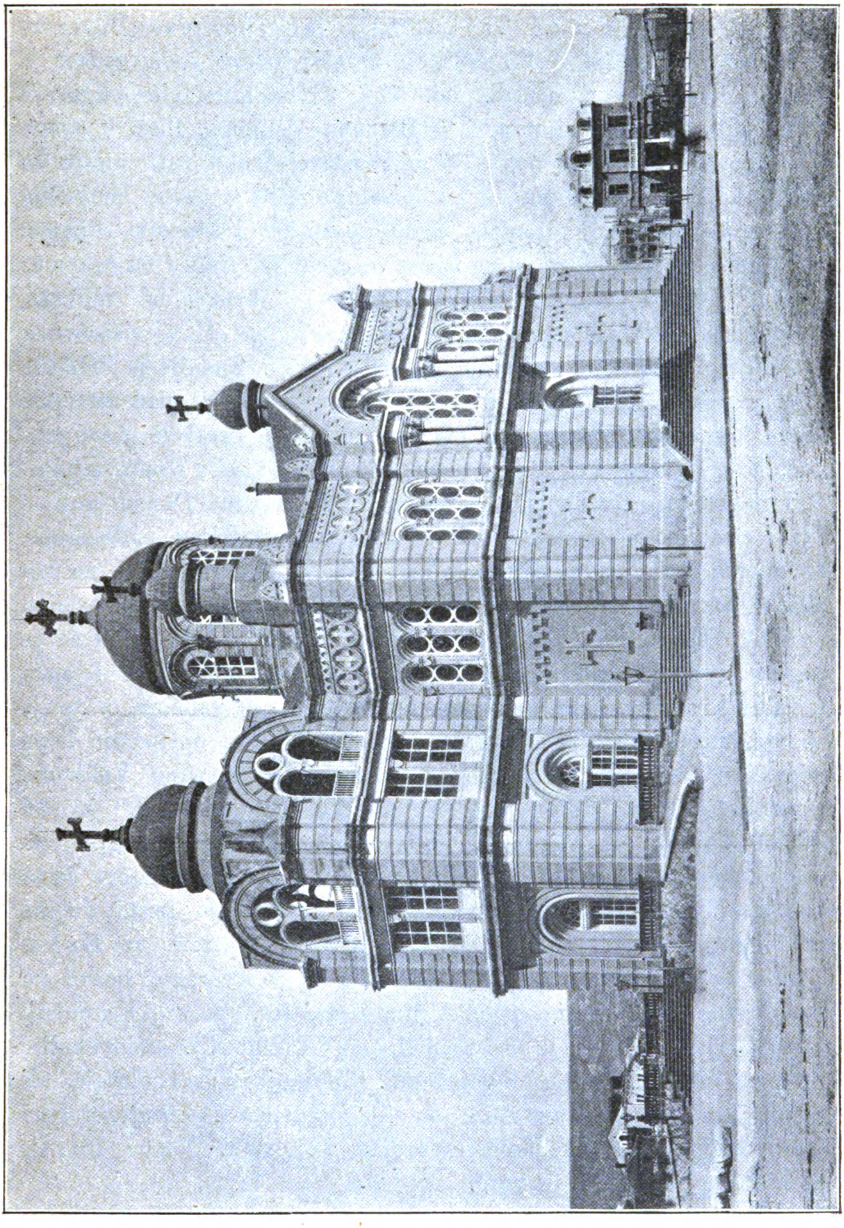

Sl. 44. Pravoslavna bugarska crkva u Varni.

K jugozapadu od Šumena u vrlo prijatnoj i plodnoj okolici stajao je nekoć na rieci Tiči najstariji priestolni grad Bugarske Preslav ili Velika Preslava u slavenskim spomenicima, a „Megali Peristhlava“ nazivan od Grka. Priestolnica starobugarske države bila je najsjajnija za cara Simeona Velikoga. Pisci iz ovoga doba spominju sjaj i ljepotu Velike Preslave ovako: „U mjestu su kuće gradjene od kamena ili od drva, naličene u svim mogućim bojama. Crkve su od mramora ukrašene zlatom i krasnim slikama. Car (Simeon) nosi bisere, dragocjene verižice oko vrata i na rukama; sjedi na priestolju, opasan zlatnom sabljom i okružen od velikaša, sa kojih se takodjer bliešti krasno odielo i nakiti“. — Uz cara stolovaše u Velikoj Preslavi i patrijarha bugarske crkve. Kasnije je Preslava došla u ruke Grcima, koji su u obće samo zavladali nad iztočnim dielom bugarske države. Pod Turcima je Velika Preslava posve propala. U prvoj polovici XVII. vieka spominje se još u Preslavi katolički nadbiskup, pod kojega je spadala i Dobrudža. Danas nosi u Varni stolujući metropolita ime varnensko-preslavskog nadbiskupa. Na mjestu stare slavne Preslave ima i danas sila ruševina, po kojima se tek dade naslućivati, kako je Velika Preslava nekoć sjajan grad bio. U tim ruševinama kao i u onim kod Abobe naći će se sjegurno vriednih arheoložkih ostataka. Nekadašnje slave i sjaja je nestalo, samo je ostao spomen na nekadašnju veličinu, a to je velevriedan predmet za bugarske pjesnike, koji su opetovano liepo opjevali u svojim baladama sjajnu priestolnicu Simeona Velikoga. Nedaleko ruševina stoji selo Preslav (Eski Stambul 2000 st., od tih 350 Turaka), koje je u novije vrieme podignuto na grad, te je sielo okolije. K zapadu od Preslave stoje na šumovitom brdu razvaline Bjelgrada, gdje je po narodnoj predaji bio ljetni dvorac starobugarskih vladara. — K zapadu od Šumena stere se Eski-Džumaja (8800 st., od tih 4000 Turaka) u otvorenoj dolini na rieci Vrani izmedju vinograda. U tom se mjestu drže veliki godišnji sajmovi. Dalje k jugu je Osman-Pazar (3800 st.), sielo okolije s liepom crkvom, školom i vojarnom. Mjesto je liepa položaja, ali poradi jake zime loza ne može da dobro uspieva. Žitelji Bugari (1400) većinom su doseljenici sa brdina kotelskih. Novi Pazar (Jeni Pazar) okolijski je grad.

Prodjimo sada oba primorska okružja: varnensko i burgasko.

Varna, najveća luka Bugarske, koju nam prikazuje slika 43., smjestila se je na izlazu široke doline izmedju strmih pristra-

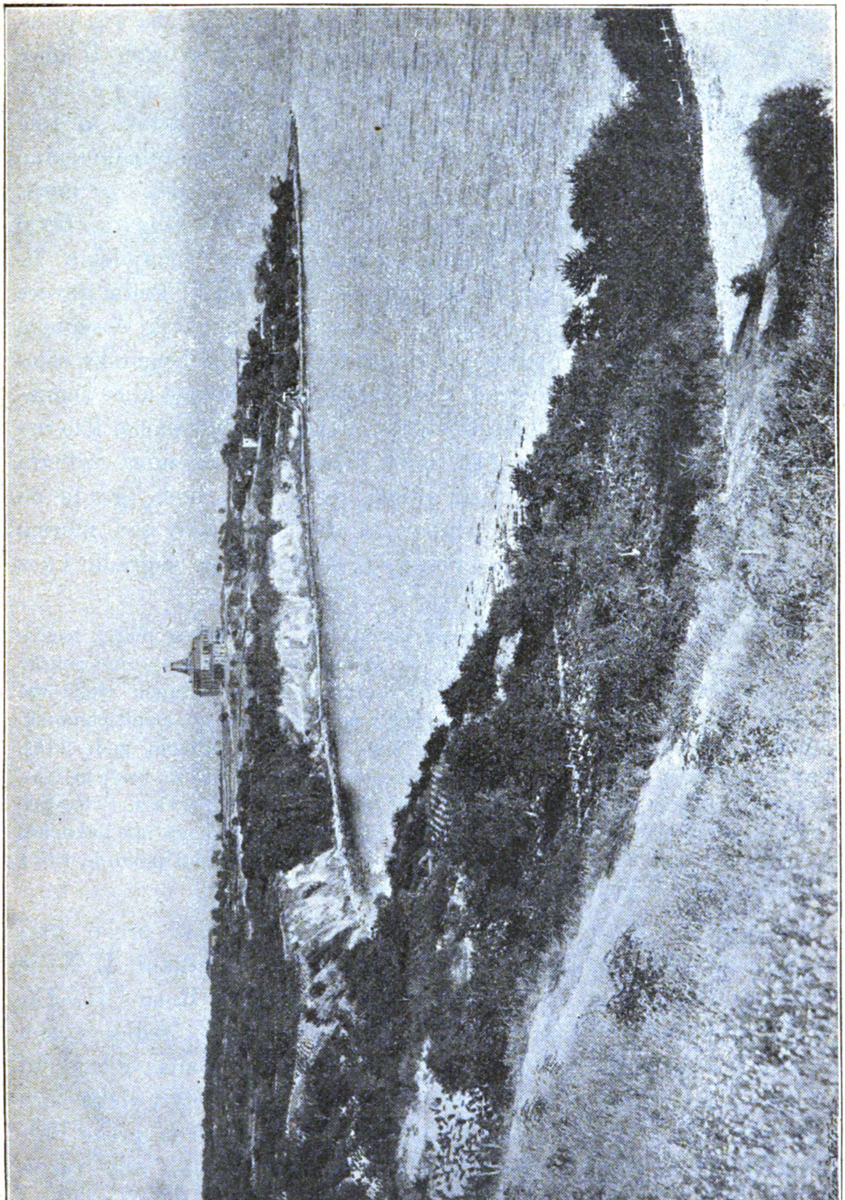

Sl. 45. Sandrovo (Kneževski ljetnikovac kod Varne).

naka, koji se završuju na jugu kršnim rtom Galata-Burun (sa svjetionikom), a na sjeveru rtom Varna-Burun. Izmedju oba rta je sidrište, otvoreno pristanište bez gata, koje zimi slabo rabi. U obće treba da se luka u Varni uredi, jer poradi plitkosti mogu samo manje ladje do obale. Da se tomu zlu doskoči, radi država o tom ozbiljno. Dnom dolinskim iznad grada stere se veliko sladkovodno jezero Devna, koje izmedju bara i prudova slabo odtječe u more. Varna broji do 30.000 žitelja, od kojih ima 12.000 Bugara, 6000 Turaka, 5500 Grka, 1400 Jermena, zatim Cigana, španjolskih židova, Tatara itd. Po ulicama prevladjuje turski jezik, kojim govore i Jermeni i dr., ali u novije vrieme raste živalj bugarski doseobom trgovaca i zanatlija iz unutrašnje Bugarske. Odkad je Bugarska oslobodjena, liepo napreduje grad. Stare blatne i krivudaste ulice zamienjene su novim širokim, koje se iztiču liepim gradjevinama, kao velika bugarska crkva (slika 44.), nova državna realka, nova carinara itd.; k tomu je uredjen krasan gradski park. Uru hoda, gradu na sjeveroiztoku usred vrtova i vinograda, diže se visoko nad morem ljetni kneževski dvorac Sandrovo (sl. 45), koji je sagradio knez Aleksandar I.

Varna stoji na mjestu Odessos-a (kasnije Odyssos, Odyssopolis), naseobine, koju su Milećani u VI. stoljeću pr Is. utemeljili. Mnogobrojne rimske izkopine svjedoče, da je taj grad cvao u rimsko doba. U srednjem vieku već koncem VII. stoljeća nosi grad ime Varna, a poznat je kano znamenit pomorski trgovački grad, imenito izvozna luka za žito. Nesretnom bitkom god. 1444. kod Varne, gdje su Turci potukli kršćane pod mladim junačkim kraljem Vladislavom poljskim, stekao je grad svjetsko ime. Kasnije je Varna u rusko-turskim ratovima opetovano bila obsjedana i zauzeta. Za krimskoga rata pokopani su ovdje Francuzi („francuzko groblje“), koje su kužne bolesti pokosile. Slika 46. prikazuje nam morsko kupalište u Varni.

Nedaleko Varne je tako zvani primorski prielaz preko najiztočnijega Balkana, kojim su prolazili već stari Rimljani. U X. je stoljeću vodio ovuda trgovački drum iz Carigrada u Rusiju. U XIX. je vieku prešla god. 1829. ovuda (Akboaz = bielo sedlo) ruska vojska pod generalom Diebićem („Zabalkanski“). Danas nema taj prielaz gotovo nikakve prometne vriednosti. Prije četvrt vieka snovala je turska država o tom, kako bi se ovim prielazom preko Balkana spojila željeznicom Varna i Jamboli, što bi bilo vrlo važno za dovoz vojske s juga na Dunav. Danas već nitko ni ne misli na tu prugu, nego će se graditi željeznica od Nove Zagore preko Balkana u Rušćuk. U varnenskom su okružju osim istoimene još slie-

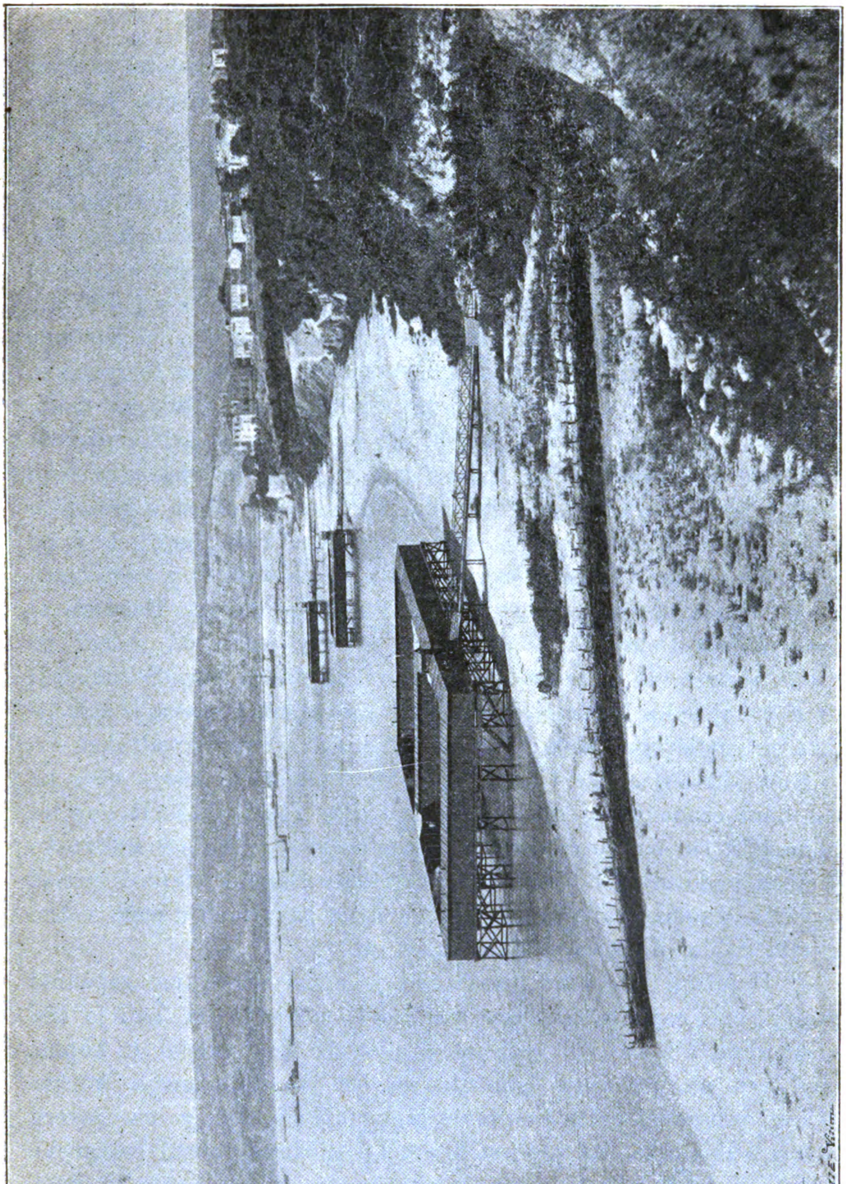

Sl. 46. Morsko kupalište kod Varne.

deće okolije: Dobrič, Balčik, Provadija (turski Pravadi) i Novoselo (turski Jeniköj).

K sjeveru od Varne u selu Kesteriču stoje ostatci Aladža Monastira, manastira sa 6 kapelica u krševitim pećinama, kao što nam prikazuje slika 47. Dalje k sjeveru najvažnije je primorsko mjesto Balčik (4272 st.), sielo okolije i izvozna luka Dobrudže za žito (sl. 48.). Nekoć je bio tu grad Krunoi („izvori"), zatim Dionisopolis, u srednjem vieku Karbona, Karvuna; današnje ime Balčik uobičajilo se je od XVI. stoljeća. Nedaleko grada velika su solila, gdje se vadi sol. Dalje k iztoku je gradić Kavarna (1706 st.), žitelji Gagauci turskoga su porietla, ali vjere kršćanske. Još iztočnije veliko je selo Turski Sujurtčuk, takodjer napučeno Gagaucima, zatim rt Kaliakra, koji poput stologlave tvrdjice izbija u more, te je pun ruševina starih gradina. Na kraju rta je svjetionik. Sa Kaliakre je na daleko liep vidik. Ovaj rt u starom vieku nazivan Tirizis Akra (ili Tiristis, Tiriza) ima znamenitu prošlost u grčko i u rimsko doba. U srednjem je vieku dobio rt pridjev „liepi", te se od onda u zapadnim i bizantskim izvorima zove Kaliakra (t. j. καλή ἄκρα). Tu je bilo u srednjem vieku glavno mjesto primorske Bugarske i dvor dinaste Dobrotića. Ovdje se je nalazio jedan od sedam po svietu raztresenih grobova muhamedovskog svetca Sary-Saltukede i to u nekoj špilji, u kojoj je on dvije careve kćeri spasao iz sužanjstva sedmoglavoga zmaja; kršćani su istoga svetca štovali kao sv. Nikolu. Utrakvizam je vjerski ovdje vrlo uobičajen, kao u obće na zapadnoj crnomorskoj obali (na pr. u selu Teklé itd.). Razlog će tomu biti, što su Turci došavši ovamo po svoj prilici na kršćanska svetišta nadovezali štovanje svojih svetaca. Dalje k sjeveru prema bugarsko-rumunjskoj granici u bugarskom su primorju malo važna mjesta Šabla, Karapča, Dudrankulak itd.

U južnoj Bugarskoj uvalilo se je Crno more na zapadnoj svojoj obali najdalje u kopno burgaskim zalivom, koji je kod ulaza širok 12 km., a seže od prilike 15 km. daleko u kopno. Na jugu ga omedjuju šumovite glavice Strandža gorja, kojega vrletni pristranci prate sve dovle crnomorsku obalu, a na sjeveru ravan Anhialoska, iza koje strše u vis posljednji grebeni balkanski. Zapadnu stranu zaliva opasuje nizka ravan sa tri velike lagune. Na južnoj strani ulaza u zaliv smjestio se je grad Sozopol (slika 49.) na kršnom poluotoku, koji je spojen s kopnom nizkim 120 koračaja širokim i dugim pješčanim prudom. Na toj je prevlaci

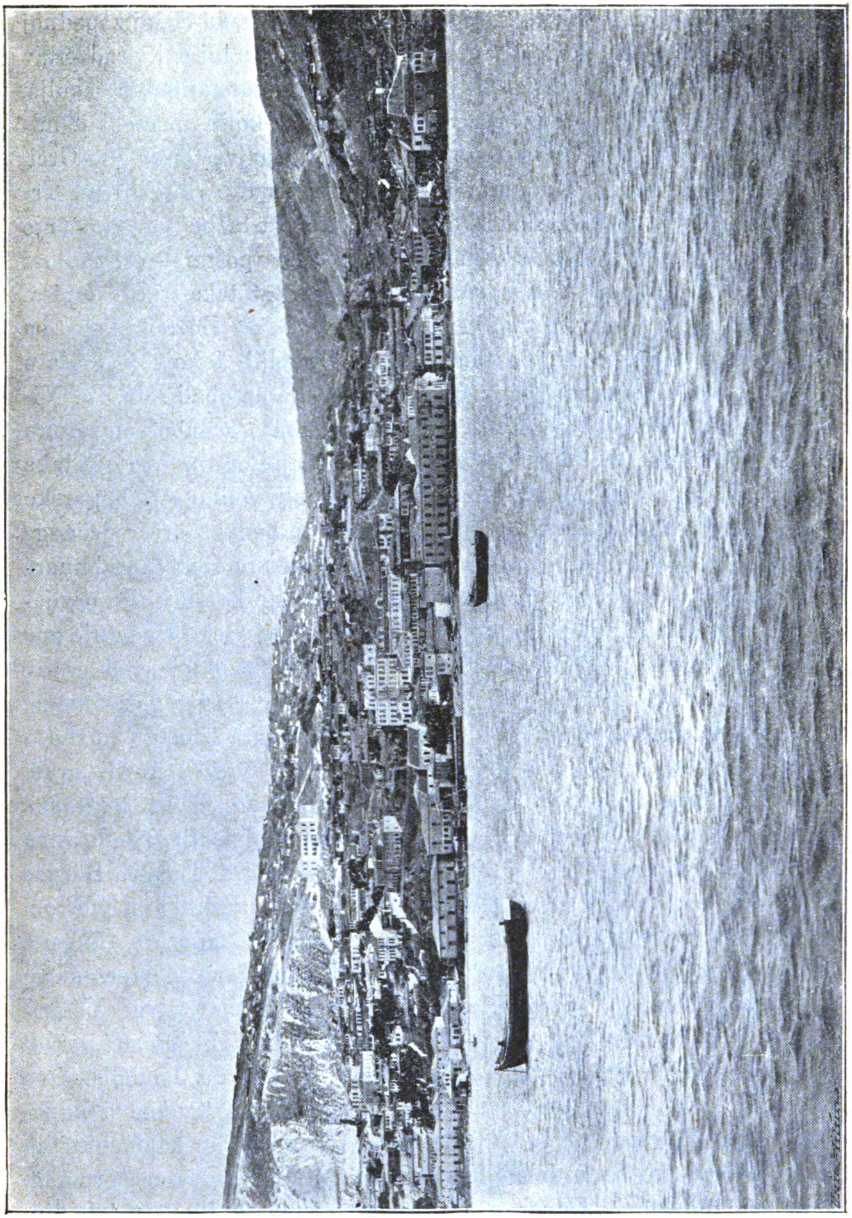

Sl. 47. Balčik na Crnome moru.

crkva sv. Zozima, ovdješnjega seljaka iz doba cara Trajana. Draga na zapadnoj strani prevlake najbolje je pristanište na cieloj zapadnoj obali Crnoga mora. Protiv morskih valova brani luku i grad čitav niz grmljem zaraslih kamenih otočića poput dalmatinskih školja. Grad je bio nekoć opasan jakim zidovima, od kojih imade i danas mnogo ostataka. Žitelji su Sozopola (2956 st.) najvećim dielom Grci, te se bave ratarstvom, vinogradarstvom i navlastito ribarenjem. Trgovina sušenim makrelama izvor je velike zaslužbe za tamošnje žitelje. Grad je prilično osamljen, te je jedino poštarskom ladjom u svezi s Burgasom. U Sozopolu ima mnogo ostataka starih napisa, basreliefa itd. stare Apollonije (Ἀπολλονία ἐν τῷ Πόντῳ), koju su Milećani g. 610. pr. Is. na tom mjestu utemeljili i koja je cvala u rimsko doba, a i u srednjem vieku. — Dalje je na obali selo Sv. Nikola, zatim Čingené-Skelé („ciganska luka"), u dubokom zatonu dobro pristanište. Oko južne od spomenutih triju laguna ima ostataka starih gradina i naselja, a u unutrašnjoj je zemlji veliko selo bugarsko Rusokastro sa nedalekim ruševinama istoimenoga sredovječnoga grada. Na zapadnom kraju južne lagune s obje strane rieke Karabunara (kod Jakizlija) stojala je u rimsko doba znamenita kolonija Vespazijanovih veterana Deultum, koja se i u srednjem vieku spominje pod imenom Devoltos kao učvršćeni medjašnji bizantski grad protiv Bugarske. Dalje je na obali selo Takija sa starim ruševinama.

Na iztočnom pristranku glinenog sljemena izmedju južne i srednje lagune smjestio se je Burgas (grčki Pyrgos) noviji grad, koji od godine do godine sve više napreduje kao druga bugarska luka na Crnome moru (sl. 50.). Od 7600 burgaskih žitelja ima preko 3000 Bugara, preko 2000 Grka i preko 1000 Turaka. Burgas nema prave luke, već dosta loše pristanište s uzkim drvenim mostom za pristajanje ladja. Za zimskih oluja zaklone se ladje u Čingené luku, pa ni isti poštarski parobrodići ne mogu za nevremena u Burgas. U luci ima nešto više života jedino poslije žetve. U prijašnje doba bijaše Burgas s cielim okolišem na zlu glasu poradi malarije. Od g. 1890. vodi iz Burgasa željeznica do Jambola. Ovu preko 100 km. dugu željeznicu izradili su velikim trudom i naporom bugarski vojnici tiekom jedne godine. Vrlo je znamenita ta pruga stoga, što se u Jambolu spaja sa starom turskom prugom, koja vodi onamo u Odrin a Carigrad i ovamo u Plovdiv i Sofiju. Kako ide od Odrina jedna pruga do Dedeagača na Egejskome moru, spojeno je ovom željeznicom Crno i Egejsko more.

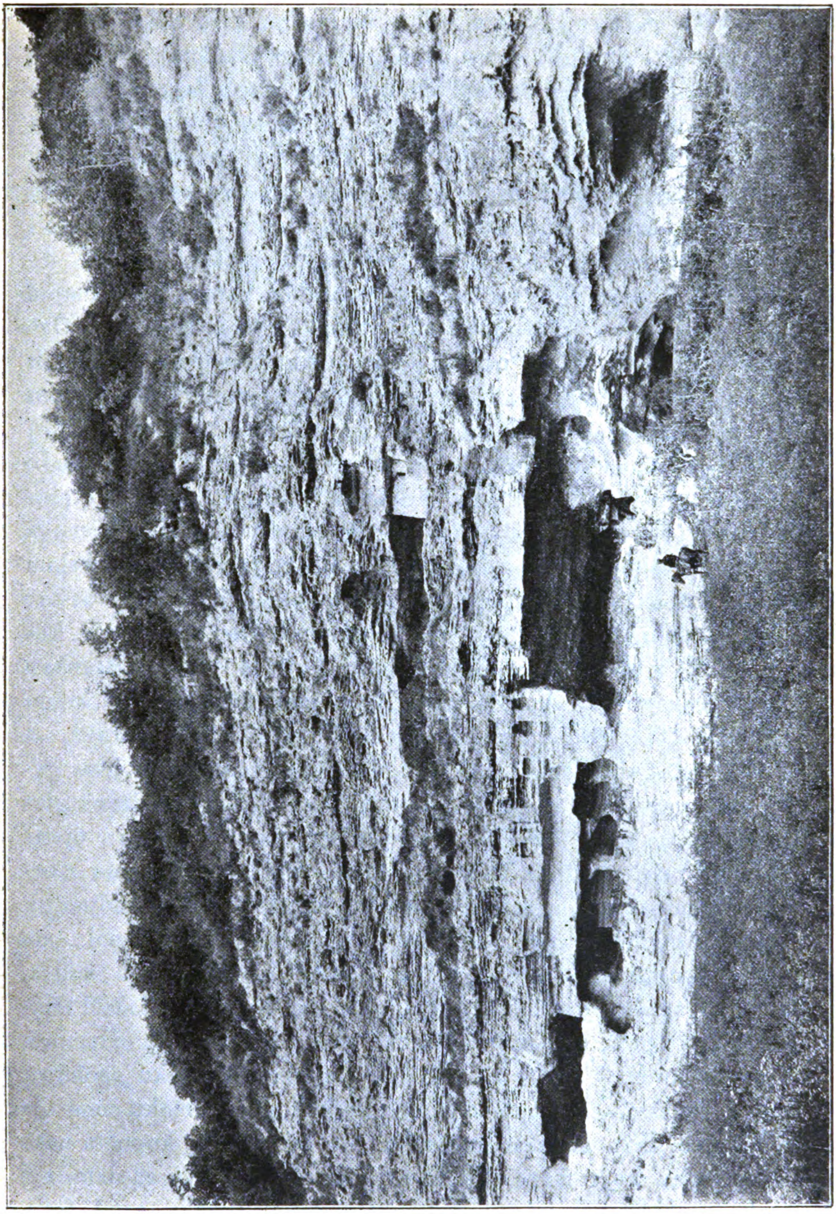

Sl. 48. Aladži manastir kod Kesterića.

Nedaleko Burgasa na zapadnoj strani sjeverne lagune je prastaro kupalište Aitos (Aitoska lъdža), na pustom zaravanku izmedju modroga jezera i prednjih brežuljaka goletnoga Balkana. Kako se kraj sunčane žarine jako izhlapljuje nedaleka slana laguna, pun je uzduh neugodna vonja, i stoga se dogadja, da se u tom kupalištu mnogi bolestnik izlieči od uloga, ali se zadobavi žestoke groznice. U ostalom već stari pisci hvale ove kupelji, koje su se u Rimljana zvale „Aquae Calidae Anchiali", a u Bizantinaca Therme, Megali Therme ili Thermopolis. Od laguna bugarskih prostire se sve do Balkana 25 km. duga i 40 km. široka primorska ravan, nazivana od Bugara Anhialsko polje, a od Bizantinaca κάμπος Αγχιάλου. Ova se ravan uzdiže 30 do 40 m. nad morskom razinom te je puna krasnih polja, prostranih voćnjaka i vinograda, izprekidana mjestimice suhom pustoši, malenim močvarama ili dubokim bujicama. Sela su na toj ravni većinom kukavna. Središte je cielom kraju gradić Anhialo vrlo čudna položaja. Šiljati ugao primorskog izbojka izpunjuje prostrano slano jezero, odieljeno od daleke modre površine Crnoga mora uzkim bielim priesapom, a na jugu širom prevlakom, zaraslom drvećem i lozom, a punom vjetrenjača. Na onom mjestu, gdje se ove obje crte sastaju, stere se kao na kakovom rtu grad Anhialo na glinenom do 15 metara visokom zaravanku, koji je more mlatanjem s iztoka već znatno podlokalo. Jedino na pristaništu je tlo kršno i čvrsto. Od 5000 žitelja ima do 1000 Bugara i 300 Turaka, a ostali su Grci. Osebujnost Anhiala i nedaleke Mesambrije jesu galebovi, što se gniezde u gradu po krovovima. Njihov prodirući glas naliči sad na gakanje gusaka, sad opet na ciktanje malene djece. Anhialci su vesele ćudi, a žene vrlo liepe. Oni se bave malo ribarenjem i pomorstvom, a mnogo više vinogradarstvom i vadjenjem morske soli za državu (sl. 20.). Stari Anhialos stojao je pol sata dalje k sjeverozapadu izmedju solne lagune i burgaskoga zaliva. Grad je bio znamenit već u rimsko doba, kao što nam svjedoči Ovidije, rimski pjesnik („alta sub Anhiali moenia"), koji je ovim predjelima prošao bivši prognan u Tome. I u srednjem vieku spominje se grad vrlo često, a i u tursko doba. Dalje k sjeveroiztoku smjestila se je Mesembria na kršnom otoku, što ga spaja s kopnom uzka nizka prevlaka, koju more za vihrova poplavljuje. Žitelji su današnje Mesembrije (1800 st.) osim nekoliko Bugara i Turaka sami Grci, koji žive od ribarenja, i vinogradari, ili pak kućare po susjednim balkanskim selima. Mesembrija danas propada, dok se je još na

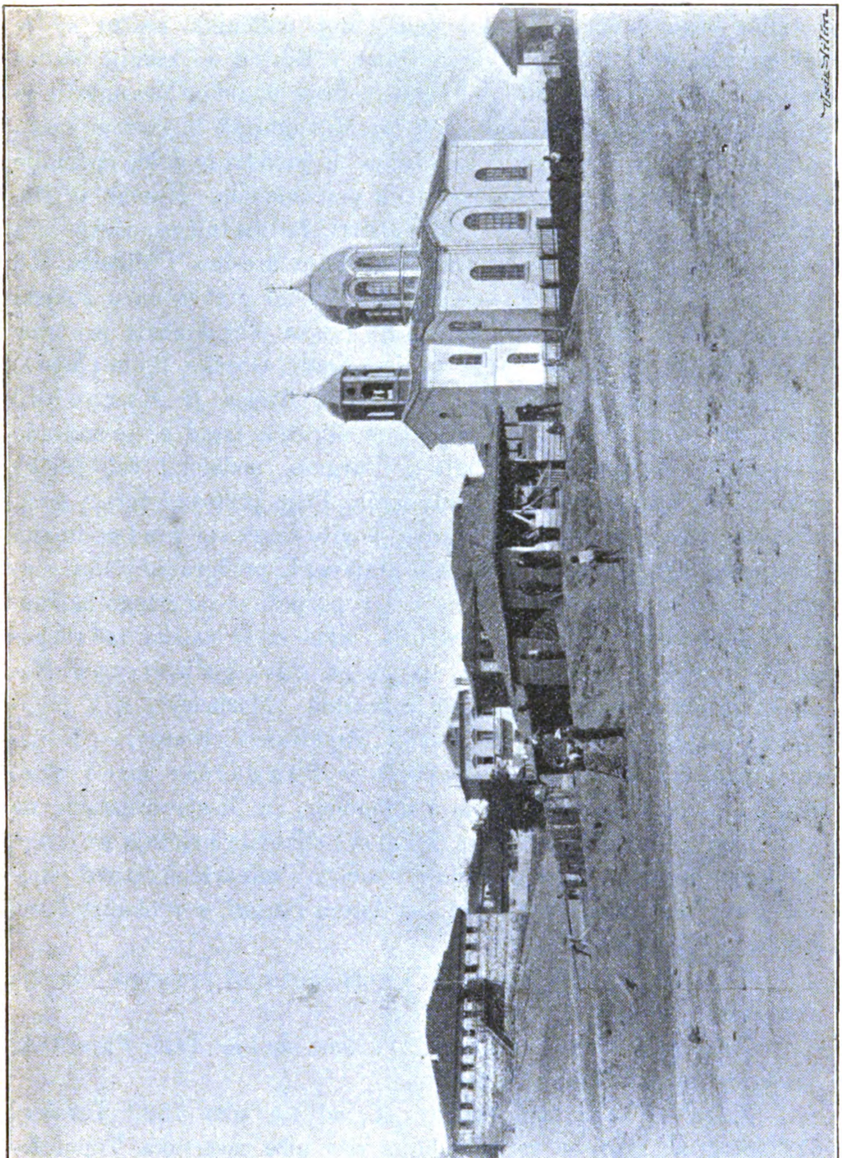

Sl. 49. Sozopol.

početku ovoga vieka u njoj kao i u nedalekom mjestu Raddi narod u velike bavio brodogradnjom. Velik broj odličnika izselio se je nakon mira god. 1829. u Odesu, Galac i Brailu, a kasnije su se izselile mnoge turske obitelji i tako je grad opustio. Mesembrija je prastari grad, utemeljen pod imenom „Mesambria" u starom vieku od Megarana još prije perzijskih vojna. U rimsko se doba spominje češće, a isto tako i u srednjem vieku pod imenom Mesebr u Bugara, a Turci su ga kasnije zvali Misivri. Iz srednjega vieka ima u gradu osam bizantskih crkava sa bogatim uresima i slikama, od kojih je „Majka božja od milosrdja" nedavno prenesena u sofijski muzej. Dalje k sjeveru od Mesembrije prema Varni obala je strma i šumovita sa neznatnim mjestima kao Emon, Gözeke, Bjala (Aspro) i Orehovo. — Osim Burgasa, Anhiala i Aitosa je Karnobad (5500 st.) okolijski grad u burgaskom okružju. Grad se je smjestio u sredini puta izmedju Jambola i Burgasa, nedaleko željezničke pruge, koja spomenuta dva grada spaja. Prije pretežno turski grad s jakom židovskom obćinom, danas je više bugarski grad sa novim doseljenim žiteljstvom iz izokolnih krajeva. U predgradju Galati stanuju Cigani u kukavnim kolibicama, a poznati su po cielom balkanskom poluotoku kao vodiči medvjeda. Grad se iz daleka već razpoznaje po velikim vjetrenjačama, a ima na glasu godišnji sajam. Nedaleko grada je velika sredovječna gradina „Markelaj", a k jugozapadu se je prostrlo barovito jezero „Straldžansko Blato". — K sjeverozapadu od Karnobada smjestio se je Sungurlár usred vinograda i poljana, zaraslih žitom i duhanom; a k sjeveroiztoku na pruzi Jambol-Burgas je Aitos (3600 st.) slikovita položaja na izlazu balkanske doline, „bielo gniezdo s vrtovima i minaretima usred vinograda a i zlatnih usjeva". Žitelji su Aitosa Bugari, a u okolici Turci gotovo još poludivlji.

Krenimo sada opet na zapad i spomenimo još preostala okružja nekadašnje Iztočne Rumelije.

Okružje Tatar-Pazardžik ima okolije Tatar-Pazardžik, Panagjurište, Ihtiman i Pešteru.

Tatar-Pazardžik (18.000 st., od tih oko 1500 Turaka), okružni grad, stere se usred poljana riže niže sastavaka Topolnice s Maricom na lievoj obali Marice. Grad se je na daleko prostro, strada poradi svoga nizka položaja od poplava, a ljeti je u gradu nesnosno vruće. Tatar-Pazardžik je od starine znamenito trgovačko mjesto na razkršću drumova. Kako je i danas grad na glavnom

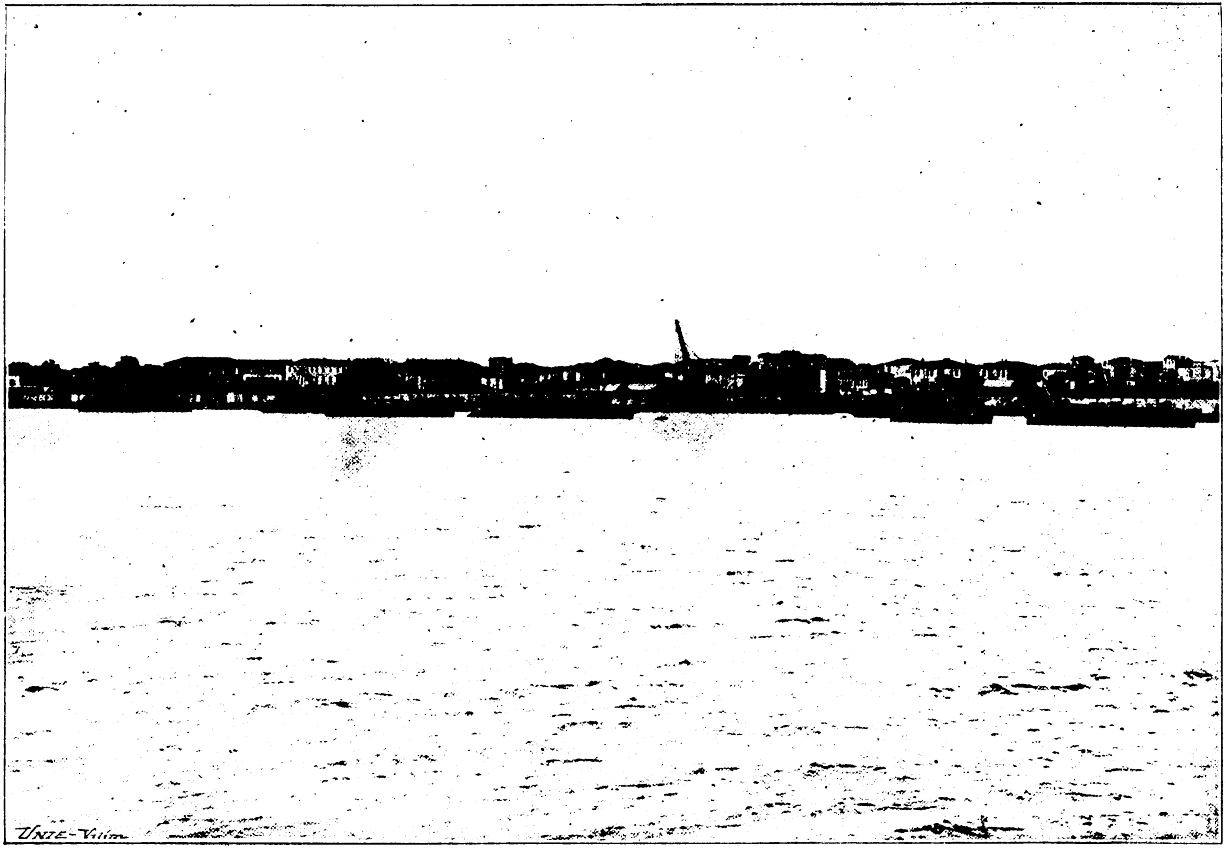

Sl. 50. Burgas na Crnome moru.

željezničkom drumu, a ima plodovitu okolicu, znamenita je trgovina imenito žitom, rižom i vinom. Pomaci u Rodopi zovu ovaj grad jednostavno „Pazar“, t. j. tržište. Slika 51. prikazuje nam jedan dio toga grada. — Ihtiman (4000 st.), središte okolije, stere se usred istoimene plodne kotline. — Panagjurište (9000 st.) okolijski je grad u Srednjoj gori. Žitelji se bave gojenjem i trgovinom goveda u velike, te izvode tkanine od vune i kožnatu robu. Panagjurci su snažni, priprosti gorani, šutljivi i ponosni. Oni su se jedini junački ponieli za ustanka god. 1876. Panagjurište je rodno mjesto čuvenoga bugarskoga povjestničara Drinova. — Peštera t. j. Pećina (5000 st.), središte okolije, prekrasna je položaja na istoimenoj rieci usred vinograda i poljana ruža (sl. 52.). Žitelji se od vajkada bave kožarstvom, a u prijašnje doba cvalo je ovdje željezarstvo. Na Pešterskoj su rieci još mjesta Batak i Bracigovo. Batak je izašao na svjetski glas po užasnom krvoproliću za ustanka godine 1876., kad su Turci posjekli sve mužkarce. Crkva Sv. Nedjelje, rieka i ceste bijahu pune lješina. U svemu je zaglavilo do 5000 ljudi. Današnji obnovljeni Batak (sl. 53.) broji preko 2000 žitelja. Nova velika crkva izgradjena je prinosima iz ciele Bugarske. — Bracigovo (3500 st.) u istoimenoj kotlini, koja je na glasu svojim poljanama ruža, vinogradima, voćnjacima, duhanom i rižom. U jednom dielu grada su u uzkoj dolini stisnute kuće kao u kakvom sredovječnom gradu. Žitelji Arnauti (nadošli iz Macedonije), Mъrvaci (stari žitelji Rodope) i Bugari (doseljenici tračke nizine) dobro se slažu, te se mnogi bave zidarstvom po izokolnim predjelima.

Plovdiv (Filipopol 40.000 st.) se je smjestio u blagoslovljenoj dolini rieke Marice, te se svojim romantičkim položajem broji medju najljepša mjesta na balkanskom poluotoku (sl. 54.). Usred velike ravnice uzpela se tri sijenitna briega, kao da su ih izbile na površje podzemne ognjene sile. Na dva briega smjestile su se kuće plovdivske, jedna nad drugom od podnožja do vrha; na trećem brdu nema kuća, već stoji ruski spomenik na posljednji rusko-turski rat, a u najnovije je vrieme izgradjen na tom briegu veliki reservoir za vodovod. Kad se iz daljine stranac približuje Plovdivu, silan utisak čini na nj smještaj toga grada, tako da ga nikada ne zaboravi. Dakako, kad si unišao u grad, ne vidiš ništa osebujna. Izuzevši onaj dio gradski, gdje su stanovi bogatih Grka i Bugara gradjeni poput talijanskih vila, ostale su kuće starinske na pola od drva, a na pola od ilovače pobieljene ili šareno naličene; tiesne ulice, popločene

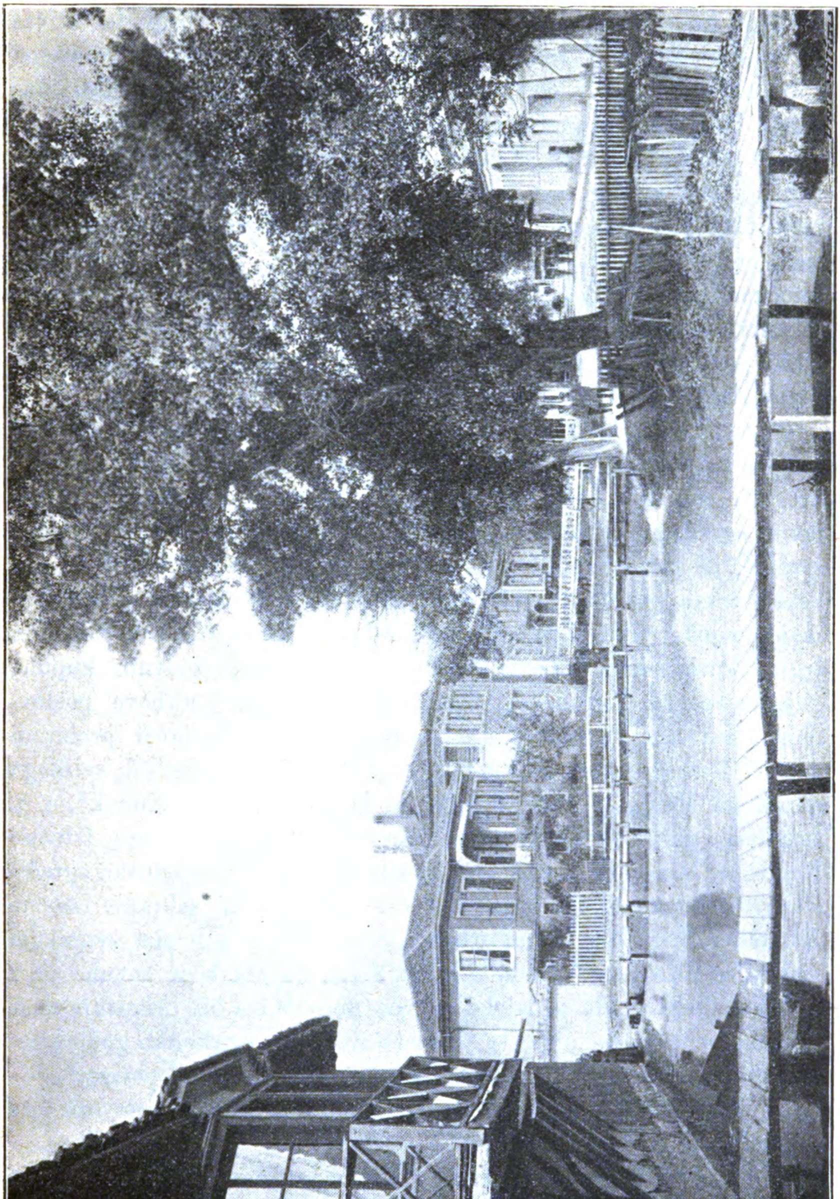

Sl. 51. Tatar-Pazardžik.

kamenjem, kano da ga je voda naniela. Tek kad si se popeo na vrhunac kojega od triju briegova, opet slobodnije dišeš te uživaš prekrasan vidik. Naročito je divan pogled sa briega Saháttepé i to sa stupa (s urom), koji se je 38 met. visoko izpeo nad trgom pred Džuma-mošejom. „Odatle vidiš pred sobom cieli grad, zelenu goletnu ravnicu sa prijatnim selima i izokolnim humcima, zatim nešto dalje gorske stiene Rodope i Balkana, koje se na zapadu tako rekuć sastaju, tamo odakle izlazi Marica i protječe duž ciele daleke ravnice. Gotovo vidiš pred sobom polovicu negdašnje Iztočne Rumelije. Podnožje Rodope, sa ljetovalištima Plovdivljana u selima i samostanima, jedva je udaljeno kakovih 10 kilometara. Vidik na Balkan i na Srednju goru seže počevši od Bratje sve do Stare Zagore i do Mъgliš planine.“

S vremenom će bez sumnje žitelji Plovdiva napustiti strmine i klance po bregovima, pak će si graditi kuće po ravnici i podno bregova, što se u ostalom već i sada opaža. Najljepše su kuće i javne sgrade po ravnici u ulici (sl. 55.), koja ide do željezničke stanice, ili pak na podbriežju Marice, kao n. pr. gimnazija i nova velika crkva posvećena sv. Ćirilu i Metodiju. Osim ovih sgrada spomenimo još veliku tursku džamiju (sl. 56) usred grada na glavnom trgu i kuršun-han, t. j. veliku gradjevinu s deset olovnih kupula, gdje je već od davnine skladište robe veletržaca i njihove poslovnice. Pazar ili „čaršija“, gdje se prodavaju svi mogući proizvodi domaći i strani, duga je do 800 metara, te se stere od velikoga mosta na Marici (sl. 57.) do glavne turske džamije. „Konak“, t. j. zemaljska sgrada, gdje je prije stanovao glavni upravitelj Iztočne Rumelije, bijaše na Marici blizu mosta. Nedaleko je starinska sgrada staro tursko kupalište, gdje je viećalo pokrajinsko sobranje Iztočne Rumelije. Bugarska stolna crkva „Majke božje“ s liepim zvonikom visoko se diže usred grada. Velika katolička crkva u ravnici je u novijem dielu grada nedaleko glavne ulice. Slika 58. prikazuje nam gradski perivoj, u kojem se je obdržavala prije nekoliko godina zemaljska izložba. Taj se perivoj zove „cara Simeona perivoj“. — Ljeto je u Plodivu neizmjerno vruće; mjeseca srpnja i kolovoza seže toplomjer redovito do + 36° C. u sjeni.

Smještaj je Plodiva tako zgodan, da je posve naravno, što je ovdje već prije 2500 godina zasnovano mjesto „Philipopolis“ (t. j. grad Filipov). Kasnije iza pada velike macedonske države postao je Filipopol priestoljnicom kralja Odrisâ, najznamenitijeg plemena

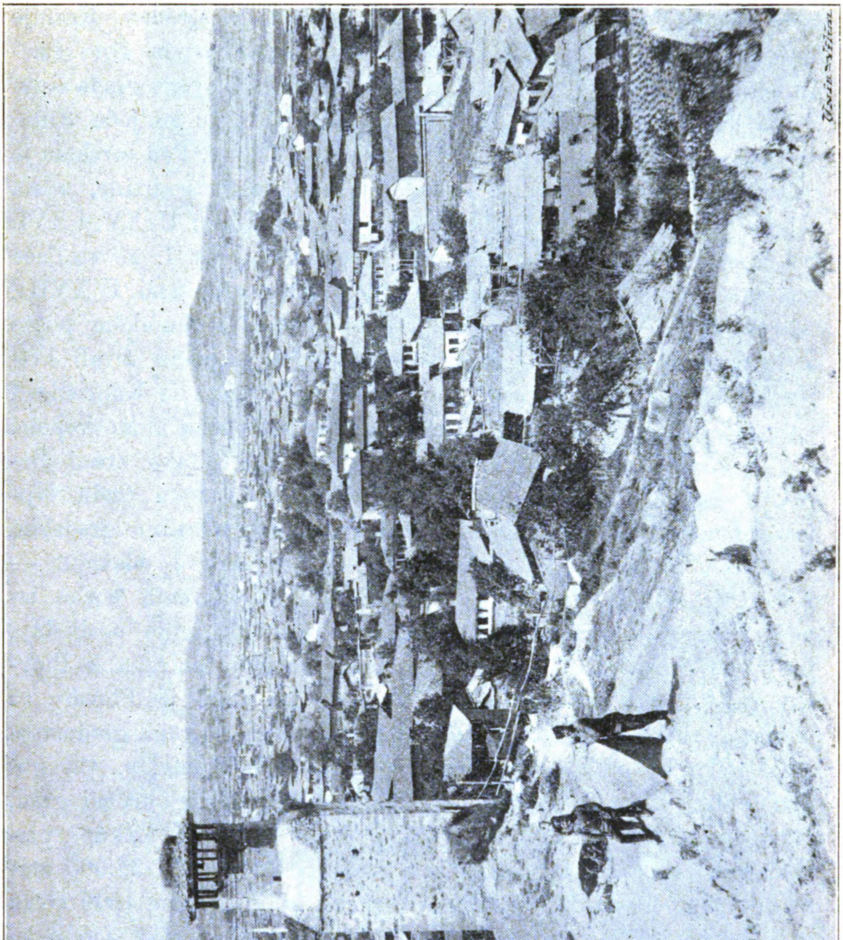

Sl. 52. Peštera.

medju Tračanima. U rimsko je doba Filipopol („Trimontium") bio vrlo znamenit grad. Za seobe naroda mnogo je stradao. Kasnije se je podigao pod bizantskom vlašću, pak se je ovuda širio imenito živalj grčki, što je i razlog, da se je poradi ovoga grada često vodila borba izmedju Bizanta i Bugara. U XIV. su stoljeću Turci posve lako zavladali gradom, koji su nazvali Filibé. Pod turskom je vlašću mjesto posve propalo; na pol je naličilo na podrtine, a na pol na vojnički tabor; žitelji su bili ponajviše Turci. U XV. i XVI. vieku zove se grad u spomenicima Plovdin, a u XVII. se stoljeću prvi put spominje ime Plovdiv, koje i danas grad nosi. U XVIII. stoljeću uslied procvata trgovine svilom, vunom i pamukom počeo se je grad opet dizati. U to se vrieme ojačao u gradu živalj kršćanski doseljenjem trgovaca i zanatlija, i to Bugara iz Koprištice i Karlova, Grka iz Stanimake, Epira i s otoka, te Vlaha iz Moskopola.

U XIX. vieku stekoše u gradu velik ugled tako zvani Beglikdži, imućni zakupnici desetine („beglik") za tursku vladu. Njihovi se potomci (neke bugarske i grčke obitelji) smatraju gradskim patricijima, te se obično samo medju sobom žene i udavaju. — God. 1850. bijaše Plovdiv pozorištem velikih crkvenih borba izmedju Bugara i Grka. U rusko-turskom ratu bila se je posljednja bitka kod Plovdiva. Turci potučeni imali su prije odlazka iz Plovdiva grad upaliti, ali im to nije uspjelo. Iza toga je Plovdiv za okupacije ruske bio neko vrieme improvizovanim glavnim gradom, a zatim nekoliko godina glavnim gradom Iztočne Rumelije. Od godine 1885., odkad je ujedinjena Bugarska, Plovdiv je okružni grad, u kojem stoluje prefekt, bugarski, grčki i katolički biskup, prizivni sud, zapovjedničtvo brigade s jakom posadom. Od 38.000 stanovnika ima preko 22.000 Bugara, preko 5000 Turaka, 4000 Grka itd. Uz bugarski govori se u gradu mnogo turski i grčki. Žitelji su Plovdiva, kaže Jireček, uljudni i uslužni poput stanovnika u manjim talijanskim ili grčkim gradovima.

Neki zovu cieli predjel oko Plovdiva Konuš („Kónuško Polé"), dok drugi zovu tim imenom samo predjel oko Stanimake (grčki Stenimachos 13.000 st.), grada na Čepelarskoj rieci. U Stanimaki sačinjavaju polovicu žitelja Grci, koji se ne paze liepo sa Bugarima. Nedaleko grada su razvaline velike gradine slavnoga bugarskoga cara Asena II. (sl. 59.); tu su takodjer dobro sačuvani ostatci bizantske crkve (Παναγία τοῦ Καλέ) sa slikama na ljepu i grčkim nadpisima. K jugu od Stanimake u sutjesci Čepelarske rieke

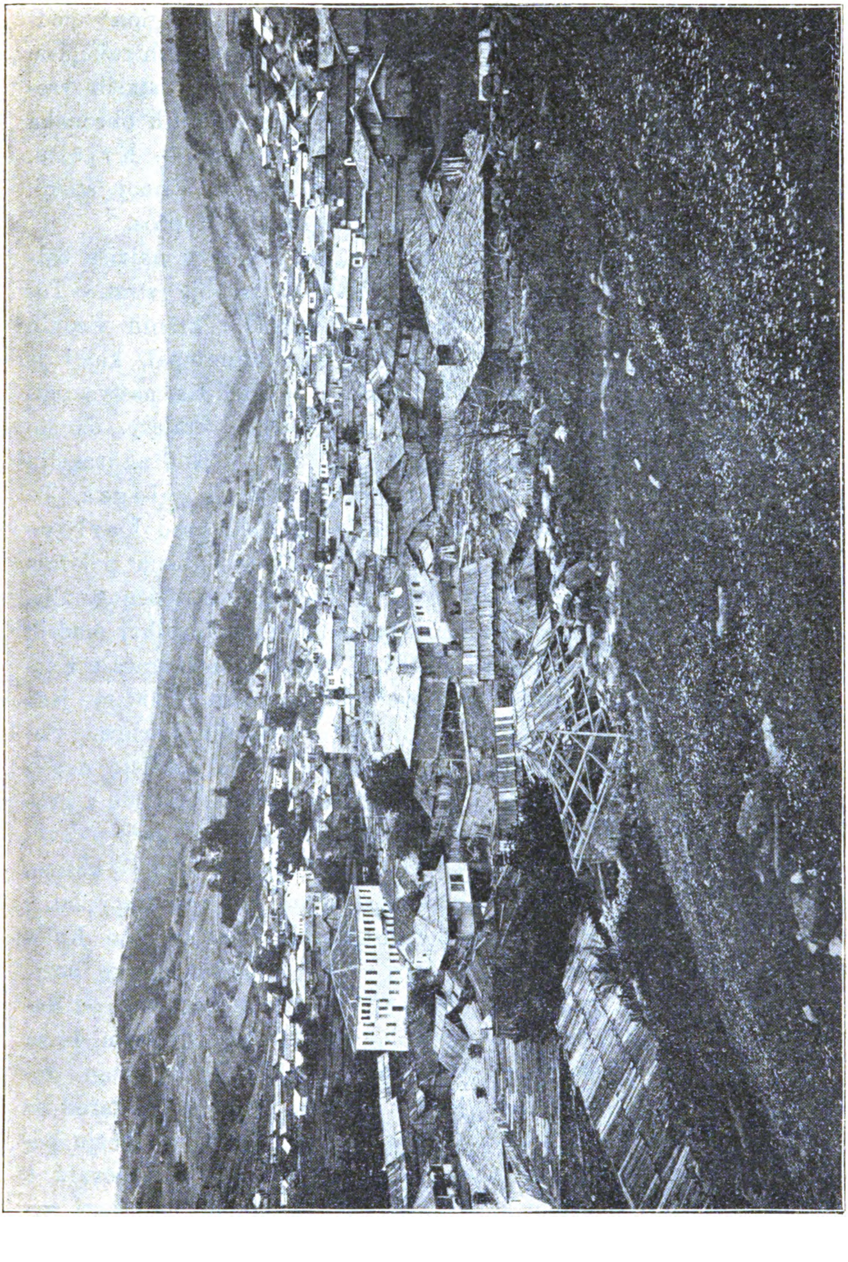

Sl. 53. Batak grad u Rodopskom gorju.

stari je imućni manastir Bačkovo kod istoimenog sela. Danas je samostan u rukama grčkih svećenika, te kao „stavropigion" podpada izravno pod patrijarhu. U manastiru ima dragocienih rukopisa. — Oko sela Pastuše ima mnogo mogila i ruševina iz starih vremena. — Peruštica (2400 st.) je gradić podno strmenitih obronaka Rodope sa znatnim vinogradarstvom i svilarstvom. — Kričim, selo s ruševinama sredovječne istoimene tvrdjave na strmoj stieni. — Čepelare je najvažnije glavno mjesto okolije Rupčos.

Na sjeveru zahvata plovdivsko okružje daleko u najviše balkanske planine. Tu je Koprištica (5000 st.) s obje strane Topolnice osamljena položaja u uzkoj dolini izmedju kršnih visokih gora. Koprištica pripada okoliji Ovčechъlm (Kojuntepe), kojoj je središte Staro Novoselo podno Balkana. Poradi siromaštva odilaze mužkarci iz Koprištice svake godine u strane krajeve, da što privrede, a kod kuće ostaju samo žene i djeca. — Kotlina izmedju Balkana te središnje i iztočne Srednje Gore zove se Gjopsa. Tu su industrijska balkanska mjesta. Prvo je okolijski grad Karlovo (8500 st. od toga 1600 Turaka) podno Balkana, krasna položaja kao u kakvom perivoju. Žitelji se bave destilacijom ružičnog ulja, vinogradarstvom („karlovski šampanjac") i tkanjem crnih i modrih gajtana. Godine 1877. posjekli su Turci veći dio mužkaraca u Karlovu. U nedalekom obrtnom i prometnom Sopotu (3800 st.) jesu dva samostana, ženski i mužki (Sveti Spas). Izmedju Karlova i Sopota ima ruševina nekadašnje varoši, koja je bila središte ovoga predjela. Kalofer (4000 st.), s obje strane Tundže, obrtno i prometno je mjesto. U prijašnje su vrieme ondješnji trgovci polazili Carigrad, Bukarešt, Brašov, Beč, Odesu itd. trgujući imenito kožom. Kalofer je još pod konac turskoga gospodstva bio vrlo napredan i prometan grad. Sl. 60. prikazuje nam ženski samostan kod Kalofera. Osebujno dražestan položaj ima mužki samostan Majke božje podno Jumrukčala na desnoj obali Akdere k sjeverozapadu od Kalofera. Godine 1877. za rata mnogo je stradao taj samostam, te su i neki rukopisi u samostanskoj knjižnici propali. Za turskoga gospodstva bijaše taj samostan vjersko središte, gdje se je narod iz bliza i daleka na svetke sastajao, da se uz službu i rieč božju pozabavi, pogosti, napjeva i u božjoj prirodi snuje i dogovara o svojoj budućnosti i svojoj slobodi. A sve to podno najvišega vrhunca balkanskoga! Dalje k jugu su u onom kraju kupališta Karlovska i Krastovska Banja i Hissar, koja se mnogo po-

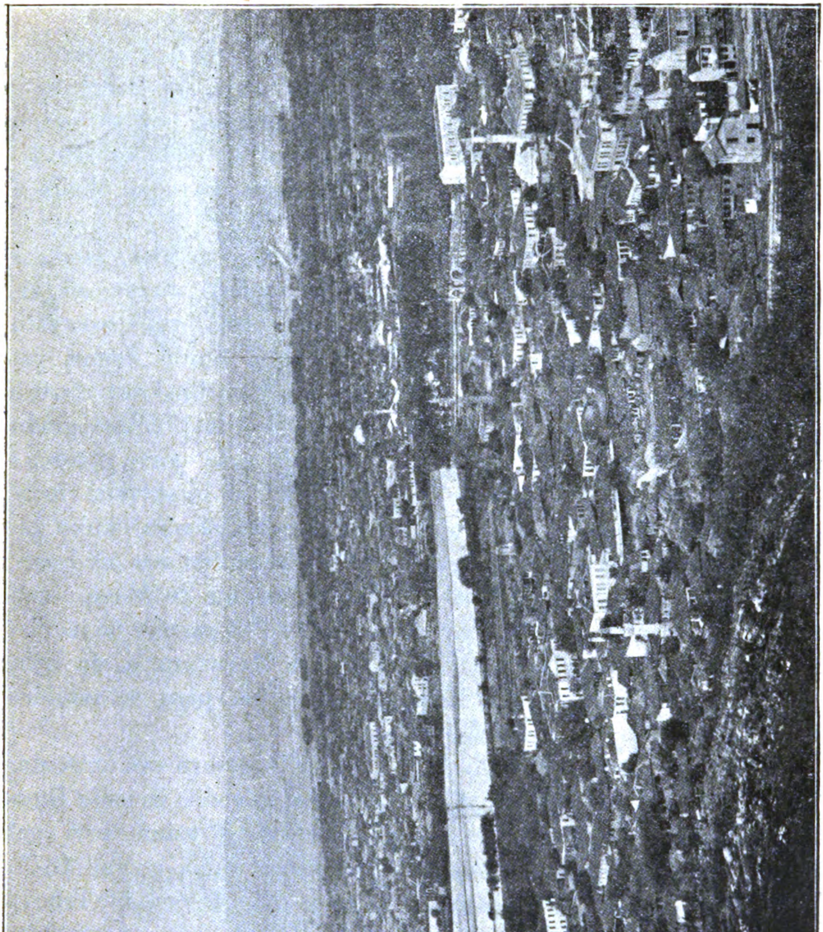

Sl. 54. Plovdiv (sjeverozapadni dio grada).

laze. — Brezovo (prije Abrašlar) glavno je mjesto okolije Sъrnena gora (Karadžadagh).

Dalje k iztoku prostire se Marici na jugu okružje Haskovo, a spomenutoj rieci na sjeveru okružje Stara Zagora. — Haskovo, okružni grad, u kojemu imade dosta Grka i Jermena, bavi se mnogo ćilimarstvom; prije je cvalo ondje i pčelarstvo, ali sada se bave žitelji više sadjenjem duhana. U haskovskom su okružju okolijski gradovi Hadži-Eles i Harmanli.

Stara Zagora glavni je grad istoimenog okružja, stere se podno Srednje gore. Goletni pristanci kod grada zarasli su vinovom lozom, pa je stoga uz neke vrsti obrta vinogradarstvo glavno zanimanje žitelja. Osim toga drže se u Staroj Zagori veliki sajmovi za blago; tu su mesare, koje razašilju raznovrstno meso i mast na daleko, imenito u Tursku. U jednoj dolini gradu na zapadu je kupalište. K jugu i iztoku je grad posve otvoren; to je „Zagorsko polje“ (τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον u bizantskim izvorima), čuvena žitnica Rumelije, gdje rodi izvrstna pšenica i kukuruz. Gusti redovi oraha i mendula usred usjeva spominju nas na Lombardiju (na Brianzu i na obale Pada). Podneblje je blago, noći tople, a oživljuje ih zričući cvrkut cikada. Daleko iza ravnice na jugoiztoku jasno se vide tri velika vrha Velikoga Monastira, a do njih na desno duguljasta grbina Sakar-planine, a na jugu se razabire nizki blistavi ocrt Haskovske Rodope.

Stara je Zagora za rata god. 1877. bila gotovo sva uništena, jer se upravo tu mjeseca srpnja strašna borba vodila izmedju Rusa i Turaka. U toj borbi bugarska se je vojska (družine) prvi put borila i proslavila svojim junačtvom. Mjeseca rujna godine 1879. položio je knez Vogorides sa biskupom Klimentom iz Trnova temeljni kamen za novi grad, koji od onda sve ljepše napreduje. Stara Zagora broji danas do 17.000 žitelja, od kojih ima Bugara 14.000 i preko 2600 Turaka. Medju naobraženijim bugarskim slojevima, činovnicima, liečnicima itd. mnogi su rodom iz St. Zagore. Kod nekih novijih gradnja naišlo se na nebrojene arheološke ostatke, koji nam donekle razjašnjuju prošlost toga grada. Tu se izkopalo u dubljini od 6 do 7 metara raznih slojeva sa starinama (nadpisi, kipovi, stari novci, uresno kamenje, itd.) iz dobe tračke, rimske, bizantske i turske. Za Rimljana zvao se grad na tom mjestu Augusta Trajana, a u srednjem vieku spominje se ime Beroe (Berrhoea), po svoj prilici staro ime iz macedonskoga vre-

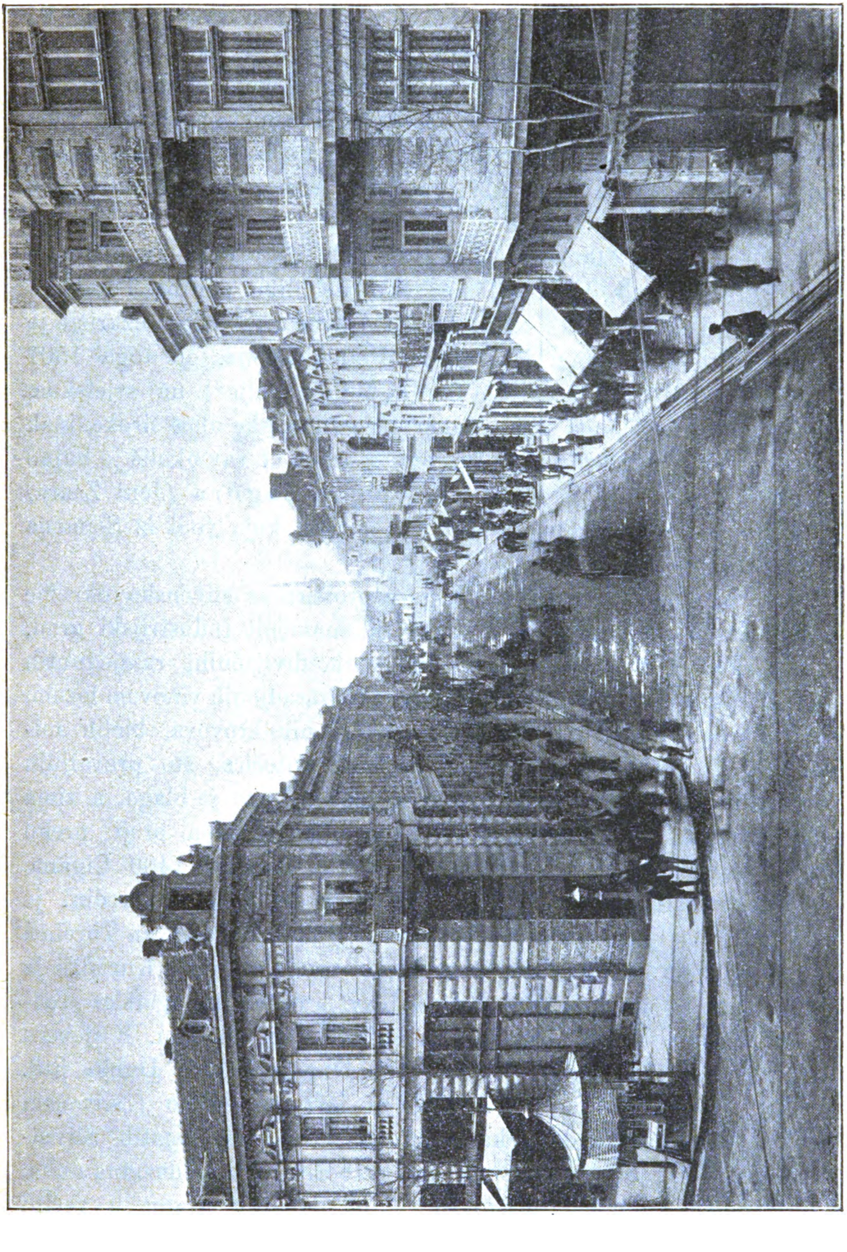

Sl. 55. Plovdiv: Trgovska ulica.

mena. Arapi su poznali St. Zagoru u srednjem vieku pod imenom Feroi kao cvatući trgovački grad. Za Turaka se zvao grad Eski Zagra (Eski Zaara). Na početku ovoga vieka je St. Zagora bila imućan grad sa poznatom u Bugarskoj učiteljskom školom. Godine 1877. je rat uništio grad, koji se, kao što smo spomenuli, sada opet iz praha i pepela na novo diže. Na putu iz St. Zagore u Kazanlik je kupalište Čanakčijska Lъdža, koje polaze stanovnici obiju spomenutih gradova.

Čirpan (12.000 st.), prostrani okolijski grad, vanjštinom turski grad, makar da ima danas samo nekoliko stotina Turaka u gradu. — Trnovo-Sejmen, okolijski grad na Marici, razkrižje je željezničko. — Kazanlik (preko 10.000 žitelja, od toga 1501 Turaka) usred prekrasne kotline („Tulovo polje“) na svjetskom glasu poradi ružičnoga ulja. Makar da su gradske ulice široke, ipak je sav grad u sjeni orijaških kestena i oraha. I sav okoliš je bujno zarašten i pun velikih mogila. — Nova Zagora (Jeni Zaara) okolijski je grad nedaleko željezničke pruge, koja vodi iz Sejmena u Jamboli.

K iztoku od okružja St. Zagore prostire se slivensko okružje sa istoimenim glavnim gradom. Sliven, znamenit industrijski grad, vrlo je romantična položaja. Podno sivih, divljačnih, razsjednutih balkanskih stiena, usred vienca pristanaka, zasadjenih vinovom lozom, smjestila se jo do 3 km. široka masa crvenih krovova, bielih minareta i sjenatih vrtova. Bezbroj malenih potočića, što provaljuju iz gorskih jaruga, žubori niz ulice gradske. Ljeto je blago, a zima zbog gorskih studenih vjetrova dosta oštra. Sliven broji preko 24.000 žitelja, i to: 18.000 Bugara, 2400 Turaka, 1400 Cigana, 400 španjolskih židova, itd. Grad sastoji iz tri diela. U sredini je pravi grad novijega porietla, do nedavno pretežno nastavan Turcima sa mnogim propalim mošejama. Lievo na „torrentu“ Kurudži je skroz bugarski gradski odio Klucobov, a desno je bugarsko predgradje Novoselo usred vrtova, zaraslih višnjom i dudom. K sjeveru ima čitav niz sigastih špilja (Zméjovi Dúpki, Orlova Dupka itd).

U Slivenu su velike tvornice za izvrstno sukno („slivenski šajak“). Tvornice su dionička poduzeća u rukama bogatih Slivničana. Žitelji su Slivena poznati kao razboriti ljudi, poduzetna duha, dobri trgovci i obrtnici. Kako su već od nekoć u gradu u većini Bugari, posve je naravno, da su se poradi spomenutih svojih sposobnosti češće dizali protiv turskoga gospodstva. Još prije oslobo-

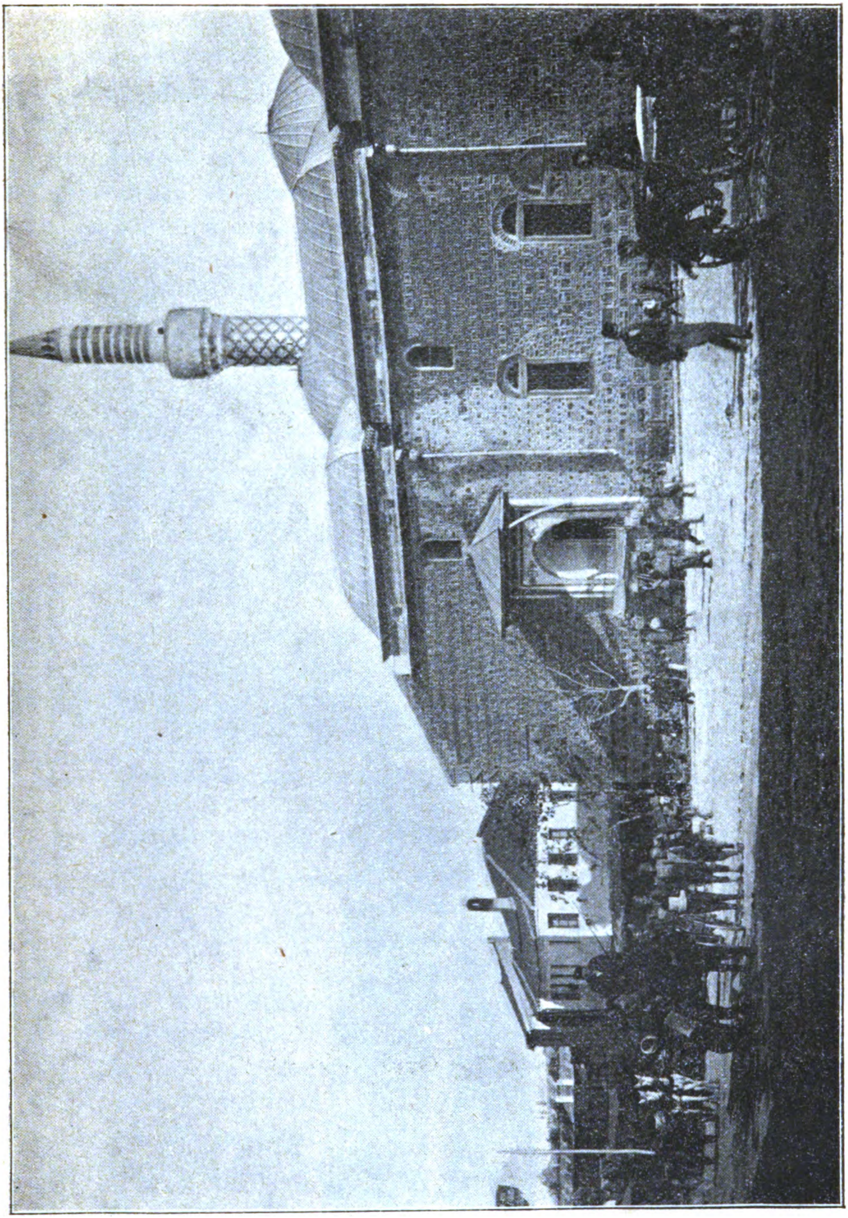

Sl. 56. Velika džamija u Plovdivu.

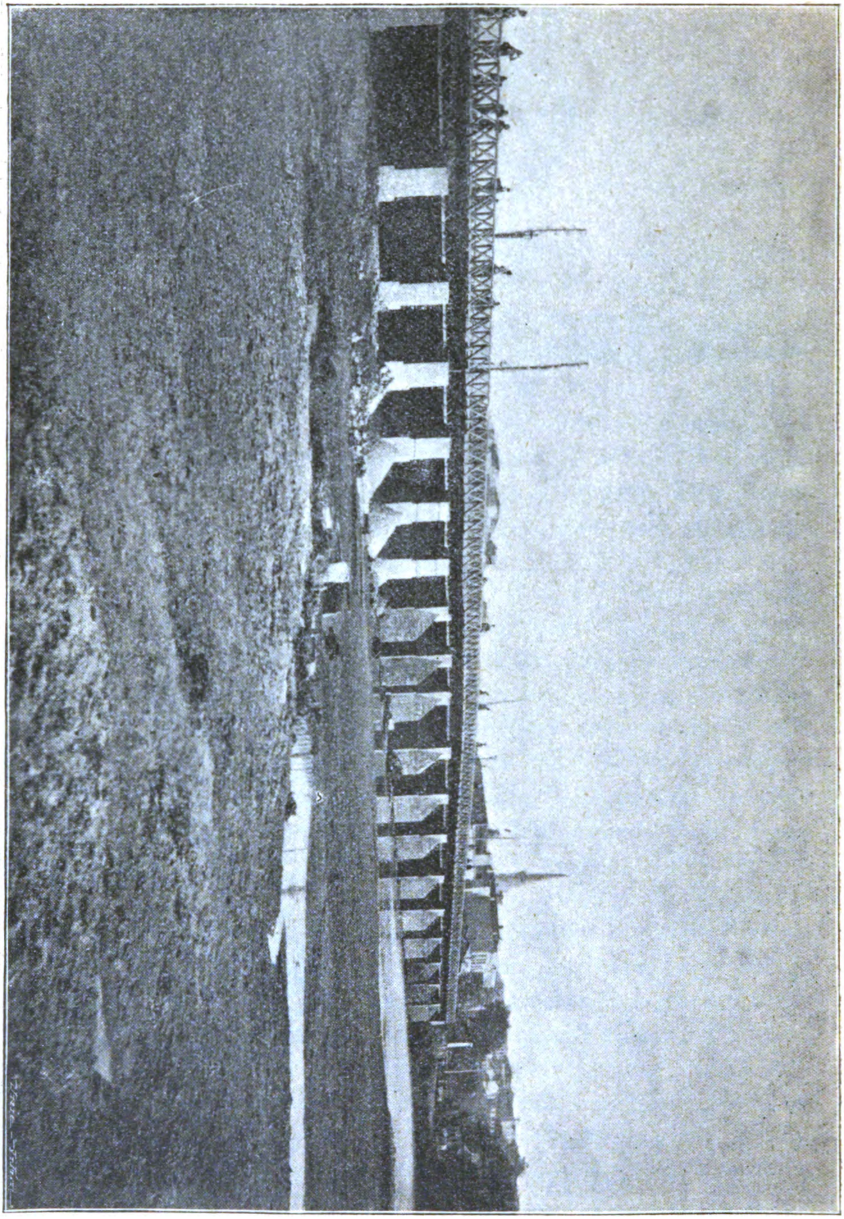

Sl. 57. Veliki most u Plovdivu.

djenja bile su u Slivenu dobre bugarske škole. Danas je u gradu državna gimnazija. U okolici slivenskoj ima mnogo dudova, te se gaje u veliko svilci, od kojih se za dobre ljetine dobiva preko 5000 kilograma svile. Nadalje uspjeva u okolišnim vinogradima izvrstna crnina. Stoga je slivensko vino radi svoje vrstnoće na glasu, pak se pripovieda, da su i Turci, očarani tim izvrstnim pićem, zaboravili na zakon Muhamedov, koji im brani piti vino. Hoće li Bugarin osobito odlikovati svoga gosta, ponudi mu čašu slivenskoga vina,

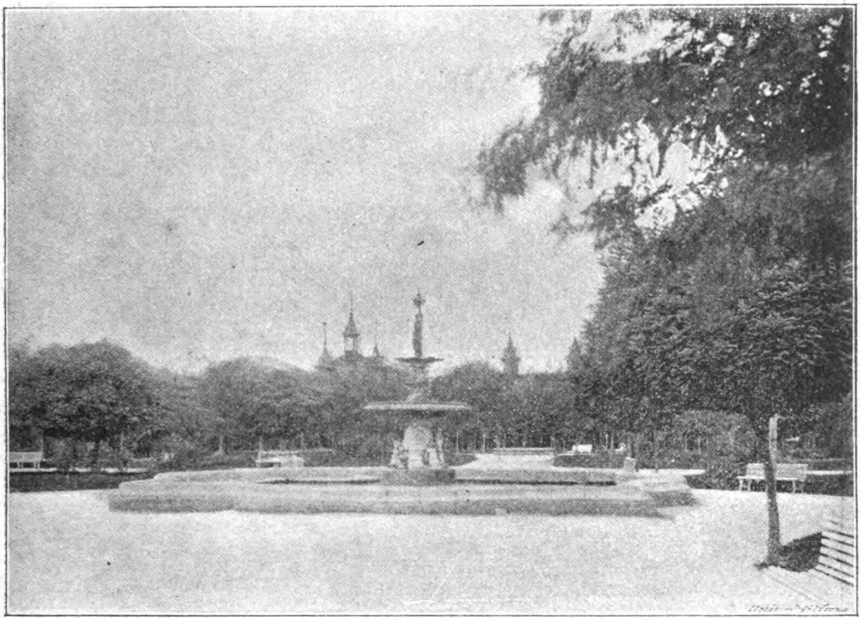

Sl. 58. Plovdiv: Šetalište cara Simeona.

koje je za Bugarsku ono, što je za Ugarsku tokajac, za Srbiju negotinac, a za Slovenca ljutomerac.

Sliven (ime potječe od šljive) bijaše već u srednjem vieku čuveno mjesto („Islifnos", zatim „Stilvnos"). Tvorničarstvo vunenih tkanina bijaše na glasu, pa su neki više cienili ondješnje tvorevine, nego li angorske ili begbazarske. I priugotavljanje pušaka bijaše na glasu u tom gradu. Godine 1829. izselila se većina bugarskih obitelji iz Slivena u Rumunjsku u Brailu, a u izpražnjeni grad naselili su se Bugari iz okoliša. Danas spada Sliven medju prve gra-

dove bugarske, te se poimence iztiče industrijom sukna, svilogojstvom, ćilimarstvom i proizvadjanjem žeste. Od pruge Jambol-

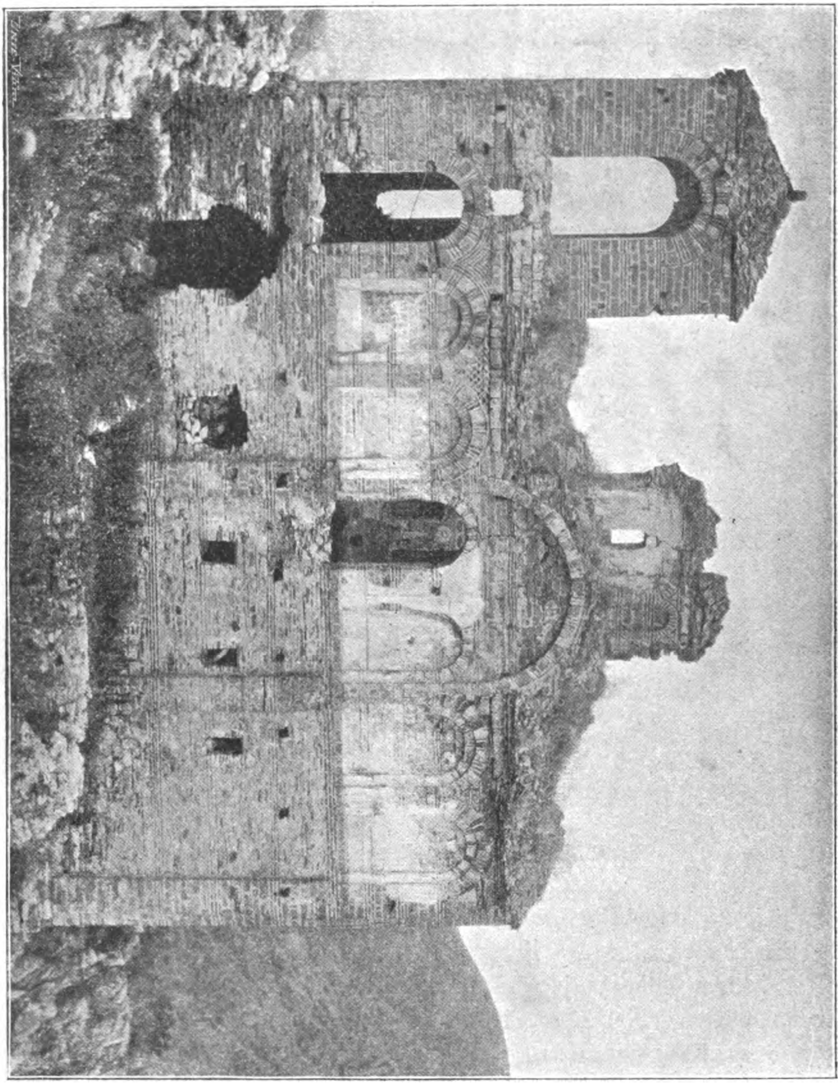

Sl. 59. Razvaline palače cara Asena kod Stanimake.

Burgas ide odvojna željeznica do Slivena, što u velike prija procvatu grada. — Pobrdje sjeverno od Slivena vrlo je zanimljiv šumski predjel sa pašnjacima, po kojima se ovce pasu, kojih se vuna pre-

radjuje u slivenskim tvornicama. Izuzev nešto kršćana-Cigana i nomadskih Vlaha žitelji su u tom pobrdju Bugari spajajući bugarski živalj izmedju Slivena i Šumena. Sela su velika, kuće obično dvokatnice, odozdola od kamena, a odozgora od drva. Žitelji ovčari malo su kod kuće, već sa svojim stadom po brdinama. Dok su prije ovce pasli kod Karnobada i Jambola, zadnjih decenija polaze za pašom u Dobrudžu. Žene obradjuju ljeti polja, a zimi tku vunu i ćilime. Ovaj je predjel dao Bugarskoj mnogoga znamenitog sina,

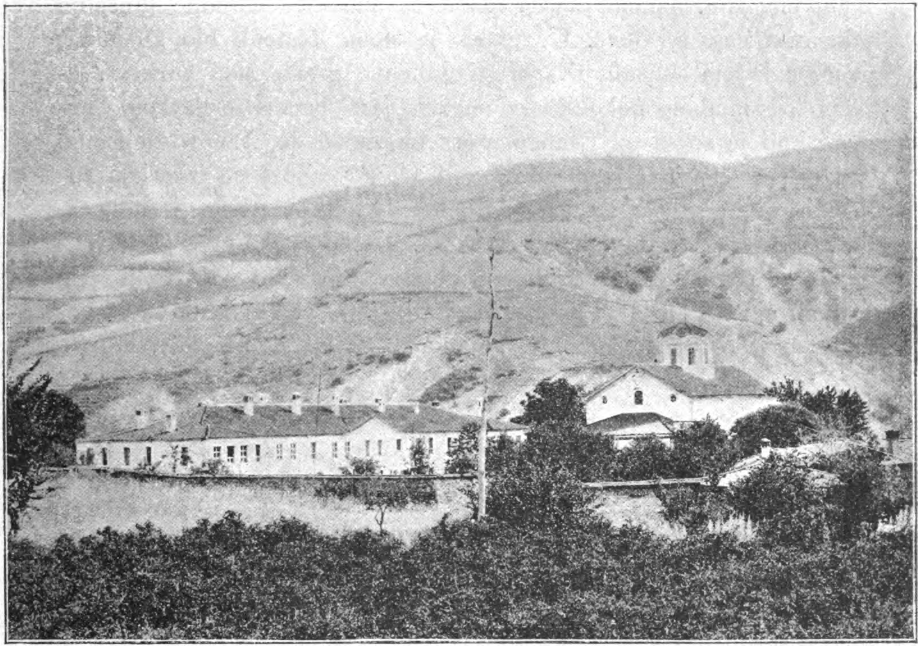

Sl. 60. Ženski samostan kod Kalofera.

imenito glavno mjesto cieloga kraja, a okolijski grad Kotel (turski Kazán 5800 st.). Grad je stisnut u kotlu i sav izgradjen od drva. Kako se ne pamti, da bi grad stradao od vatre, posve je starinskoga izgleda s vrlo tiesnim ulicama. Zima je u Kotlu duga, a ljeto vlažno, pa odatle, i što su im kuće tamne, potječe bljedoća žena i djece. Grad je u obće nezdrav. Žitelji su malena, ali dosta jaka stasa, šutljivi, ali kad počmu, govore veoma brzo posebnim dialektom; k tomu su vrlo nabožni. Izmedju Slivena i Kotla znatnija su mjesta

Rakovo, Ičera i prijatna Žeravna (2200 st.), koja je dala Bugarskoj više školovanih ljudi. Dalje k iztoku je Gradec (2700 st.) sa živahnim i poduzetnim žiteljstvom.

U južnom dielu slivenskoga okružja okolijski su gradovi: Jambol, Kavakli i Kizil-Agač. Jambol (12.000 st., od tih 9000 Bugara, 1200 Turaka itd.) s obje strane Tundže, usred plodne ravnice na željezničkoj pruzi. Jedini bezestan u Bugarskoj, koji se još drži, masivna je duga gradjevina sa 4 kupule; u unutrašnjosti bila su 32 odieljena dućana, a izvana 24. Danas služi zgrada za vojnički magazin. Jambol bijaše nekoć za bugarske narodne dinastije jaka medjašna tvrdjava. U tursko je doba Jambol bio znamenit grad, u kojem su sultani i drugi odličnici turski rado boravili. Iztočno od Jambola nekoliko kilometara jesu ostatci orijaškoga nasipa, koji je sezao od Crnoga mora na zapad do Trnovo-Sejmena. Taj orijaški nasip (Μεγάλη τάφρος ili Μεγάλη σούδα) po izvorima sudeći izgradili su Bugari već pod konac IX. ili početkom X. stoljeća, da se osiguraju protiv navala Bizanta. — Kizil-Agač (1800 st.) veliko je selo; ciela je istoimena okolija siromašna, a žitelji vrlo primitivni. Kavakli (7500 st., od tih 7200 Grka) veliko je trgovište usred istoimene okolije, koja je plodnija od prijašnje.

Hoić: Slike V.—2. str. 201.

Biograd (Pogled s

sa Kalimegdana). (Str. 334.)

Kraljevina Srbija.

I.

Zemljopisni smještaj.

Zemljopisna širina i dužina. — Medje i njihova dužina. — Veličina. — Kraljevina Srbija glavno prolazište medju Zapadom i Iztokom. — Obćenita slika Srbije.

Kraljevina Srbija zahvata od prilike sredinu sjeverne polovine balkanskoga poluotoka, te je, oslanjajući se na sjeveru na Dunav, gotovo jednako udaljena od sva tri mora, što omedjuju balkanski poluotok: od mora Jadranskoga, Crnoga i Egejskoga. Srbija se je smjestila izmedju 42° 25' i 44° 50' sjeverne širine te izmedju 36° 45' i 40° 38' iztočne dužine po Ferru (19° 5'—22° 58' po Greenwichu). Po tom iznosi najveća dužina sa sjevera na jug 2° 25' ili 291 km., a sa zapada na iztok 3° 53' ili 301 km. Najsjevernija točka Srbije podudara se sa Senjem u hrvatskom Primorju, Turinom u Italiji i Bordeaux-om u Francuzkoj, te Sebastopoljem na Krimu u Rusiji; najjužnija pak točka iste je širine sa Cetinjem u Crnoj gori, Kotorom u Dalmaciji te južnom točkom Francuzke.

Kraljevina Srbija prostranstvom svojim naliči na nepravilan četverokut. Sjeverna joj je granica rieka Sava od Rače do Biograda i Dunav od Biograda do izpod Tekije. Zapadna granica teče Drinom od Rače pa do ušća Galinske rječice, zatim ovom rječicom, a iza nje je suha medja do na rieku Uvac. Južnozapadna granica ide riekom Uvcem, zatim planinama Javorom i Golijom, nadalje riekom Raškom do njezina ušća u Ibar, onda Ibrom, planinom Kopaonikom, nadalje razvodjem Ibra i Sitnice s jedne a Morave s druge strane, zatim presiecajuć Binačku Moravu ide preko

vrha sv. Ilije te razvodjem Morave i Pšinje. **Iztočna** medja teče razvodjem Strume i Morave i presiecajući izvor-vode Nišave vije se Starom Planinom i Timokom do ušća u Dunav, te Dunavom do izpod Tekije.

Izuzev malene državice San Marino, Andoru itd. Srbija je uz Švajcarsku jedina suhozemska država u Evropi. Njezina je ukupna granica dugačka 1329·2 km. Duži dio te granice ide, kao što smo vidjeli, riekama i to: Dunavom 315 km., Drinom 170, Savom 144, Timokom 40, Uvcem 25, Ibrom 15 i Raškom 10, svega dakle 719 kilometara. Ostala je medja suha, te ide ponajviše razvodnim planinama. Od ciele spomenute medje proteže se 385·1 km. prema Austro-Ugarskoj, 102·4 km. prema Rumunjskoj, 276·3 km. prema Bugarskoj i 454 km. prema Turskoj. Ukupna površina Srbije iznosi 48.589·4□ km., te je po tom ona nešto veća od Hrvatske i Slavonije (42.532□ km.), a nešto manja od ciele trojedne kraljevine (55·365 km.). Srbija je veća svojom površinom od Švajcarske, Holandije, Belgije i Crne gore, a manja je od Bosne s Hercegovinom, od Bugarske i od Grčke.

Ma da i je Srbija suhozemska država, ipak imade zgodan smještaj, jer ju ovamo sa sjevera oblieva Dunav, velika rieka, što veže zapadnu s iztočnom Evropom, a onamo od najstarijih vremena pa do danas teče preko Srbije dolinom Velike Morave glavni saobraćaj izmedju zapadne i južnoiztočne Evrope, pače i Prednje Azije. Ovim su se drumom kretali od vajkada narodi bilo iz Azije u Evropu, bilo opet obratno. **Singidunum** na ušću Save, **Viminacium** na ušću Mlave i **Naissus** na mjestu današnjega Niša znamenite su od starine postaje na tom glavnom drumu. Dolina Morave i Nišave, zatim dalje u Bugarskoj dolina Marice, tvore onu ulekninu, kojom je tekao „carigradski drum“, a danas juri ovuda željeznica, koja presiecajući balkanski poluotok spaja Zapad s Iztokom (Paris — Beč — Budimpešta — Biograd — Niš — Sofija — Plovdiv — Drinopolje — Carigrad). Na Dunavu, Moravi i Timoku, gdje su od davnine bila trgovačka središta, i danas su znamenite prometne točke, koje se u novije doba sve ljepše razvijaju.

Pored zgodnoga položaja na glavnom svjetskom drumu, koj spaja Zapad s Iztokom, prirodne su prilike srbskoga tla veoma povoljne. Srbija je od Boga nadarena liepom i bogatom prirodom. Ima tu gora, koje kriju u svom krilu veliko rudno blago. Izmedju gora razprostrli su se valoviti brežuljasti krajevi i liepe doline. Sva je

zemlja zgodno riekama natapana. Podneblje je upopriek blago, a zemlja bogata bujnim šumama, krasnim poljima i vinogradima, voćnjacima i livadama. Kako je zemlja bogata prirodnim proizvodima, diže se u novije vrieme sve više narodno gospodarstvo, pa i žiteljstvo sve jače prianja uz rad. Procvatom narodnoga gospodarstva podići će se u zemlji industrija i trgovina, a razvitak materijalne kulture uskorit će narodno blagostanje. Doista Srbija ima sve nuždne uvjete, koji donose žiteljima sreću i blagoslov. Da se nisu do sada izpunile rieči belgijskoga učenjaka i putopisca E. Leveley-a, koji u svom djelu: „La peninsule des Balkans“ broji srbski narod medju najsretnije narode, krive su najviše nesnosne političke prilike mlade kraljevine.

II.

Visinska razgrana.

Pristup. — Gore zapadne, srednje i iztočne Srbije. — Rieke srbske. — Podneblje. — Geoložki razvitak srbskoga tla.

Srbija je gorovita zemlja, izrazit predstavnik visinskih oblika na cielom balkanskom poluotoku. Glavni je tomu razlog, što u Srbiju sa sviju strana balkanskoga poluotoka zalaze razni gorski lanci. Sa zapada ulaze u Srbiju grane crnogorsko-bosanskih planina; sa juga ogranci planina najstarijega kopna na balkanskom poluotoku, tako zvanog dardanskog i makedonskog kopna; sa jugoiztoka grane Rodopske planine i Balkana, koji se vežu pred ulazom u Srbiju; napokon sa sjeveroiztoka prelaze Karpati u Srbiju.

Medjutim makar da je Srbija gorovita zemlja, ipak je sretna, jedno, što nisu njezine gore previsoke, jer riedko nadilaze visinu od 2000 met., a drugo, što najveće uzvisitosti nisu u sredini zemlje, već na južnoj i južnoiztočnoj medji. Planine pak po samoj Srbiji izgledaju kao nešto jače zatalasano more, jer ne samo da nisu jako visoke, već se i postepeno spuštaju u dol, pak imadu plosnate vrhove i široke kose, zarasle bujnom šumom, a mjestimice i uzorane. Ipak zbog jake i nagle razgranjenosti gorâ po Srbiji, nisu se mogle razviti prostrane i široke doline, nego su ponajviše uzke i duboke; tek ovdje ili ondje šire se u malena polja ili korutine, spojene klisurama ili sutjeskama, koje se često i neobičnom ljepotom odlikuju. Ove uzane doline, polja i korutine nakvašuju šumni, zeleno bistri potočići i rječice, koje se hitro, često brzacima, a kadšto i slapovima, žure, da se pridruže glavnijim riekama u širim dolinama i prostranim ravnicama.

Cjelokupnim svojim visinskim oblikom Srbija je nagnuta sa juga na sjever, kao što nam to svjedoči tiek srbskih voda od juga

k sjeveru. Na južnoj strani nisu samo najviši vrhunci u Srbiji, nego je tlo srbsko na toj strani u obće najviše, te se odavle polagano prema sjeveru snižava, i to tako, da u zapadnom dielu prelazi u ravnicu još daleko prije sjeverne granice, rieke Save, u srednjoj pak Srbiji izmedju Kolubare i Morave teku gore i brežuljci do Save i Dunava, a u iztočnoj Srbiji okomito padaju gorski lanci u Dunav, „kao da hoće time da kažu, da im u istinu tu nije svršetak.“ U koliko se gore u Srbiji prema sjeveru snižavaju i razplinjuju, u toliko se one jedna od druge sve dalje odmiču. Poradi toga se riečne doline, koje se izmedju gora prostiru, sve jače šire i napokon se razastru u prostrane i nizke ravnice, kroz koje donekle uzporedno teku obilne rieke. Širina ravnica na toj strani stoji u obratnom razmjerju prema širini gorskih zglobova: idući sa zapada na iztok ravnice su sve uže, a gorski zglobovi sve širi i viši.

Za sada je još težko sustavno opisivati gorje u Srbiji, jer je dosele slabo izpitano. Mi ćemo, sliedeći prof. V. Karića, našeg vodju u ovom opisu Srbije, podieliti gorje na troje.

a) Gorje zapadne Srbije izmedju Drine s jedne, a Kolubare i Ibra s druge strane.

Od goleme gromade crnogorskih planina udara k sjeveroiztoku prema Srbiji gorski lanac, koji je dostignuo upravo na srbskoj medji svoju najveću visinu u Javoru (1700 m.) i Goliji (1819 m.). Od ovih planina polaze dva gorska lanca, jedan šumoviti zapadni — Mučanj, Murtenica, Topnik, Zlatiborska visoravan, Šargan, Tara, Jelova gora itd. —, a drugi više kameniti iztočni — Čemerno, Troglav (1374 m.), Jelica, Ovčar, Kablar itd., — pak se sastaju u Maljenu (800 m.), tvoreći tako južnu polovinu planina zapadne Srbije. Ovaj je sklop planinski samo na jednome mjestu prekinut i to klisurom Ovčarsko-kablarskom, kojom odtječe Moravica i njezini pritoci. Na zapadnom kraju Maljena uzdiže se planinska gromada (Povlen 1272 m., Medvednik 1042 m.), sa koje se vode razilaze na sve strane. Iza te gromade nastavljaju se dva lanca (Jagodnja, Gučevo, zatim Vlašić, Cer i Vidojevica) završujući na Drini. Lievi se od ovih lanaca spuštaju k zapadu u Mačvu, prostranu ravnicu izmedju Drine i Save, koja ima tako malen nagib, da vode, koje preko nje prema Savi teku, jedva odtječu. Desni pak lanci prelaze u valovitu podgorinu, polažući se postepeno do same savske obale.

b) Gore srednje Srbije steru se izmedju Kolubare i Ibra sa zapadne te Morave sa iztočne strane.

Sa planinama zapadne Srbije spaja gorje srednje Srbije Suvobor planina, koja se može smatrati kao neko produženje Maljena. Sjeverni dio gora srednje Srbije, naime četverokut izmedju Zapadne i Velike Morave te izmedju Dunava, Save i Kolubare, Šumadinske su planine. Glavna grbina ovih planina ide pravcem podnevnika sa sjevera na jug i u sredini južne polovine izpinje se najviša planina šumadijska: Rudnik sa dva vrha — Velikim (1104 m.) i Malim Šturcem (1031 m.). Nedaleko od samog Rudnika k zapadu iztiče se svojim strmenitim oblikom Ostrvica. Rudnik je izvorište najvećih rieka šumadinskih: Gruže, Lepenice, Jasenice, Ljiga i Despotovice, koje se od njega na sve strane razilaze. K jugu od Rudnika ide grbina planinom Ješevačkom i Kotlenikom, a k sjeveru od Rudnika iztiču se u šumadinskom lancu Vjenčac (674 m.), Bukulja (718 m.), Kozmaj (558 m.) i Avala (528 m.) završujući se Vračarom ili bolje Kalimegdanom na ušću Save u Dunav. Krasan je pogled na cieli šumadinski lanac sa Sopota, nizke gorske grede iznad Požarevca. S Rudnikom su donekle u svezi i one gore, što izpunjuju kut izmedju Goliske i Velike Morave, kao Crni vrh iznad Kragujevca, zatim gore Kremenac, Samar i Tikva.

Šumadija je dobila svoje ime od nepreglednih, poglavito hrasstovih šuma, koje su ju nekoć pokrivale. Danas su te šume jako proriedjene, a mjestimice i sasvim izkrčene. Prostranijih šuma ima još u južnoj polovici Šumadije, a idući na sjever one su sve rjedje i rjedje. Nekadašnje prostorije šumske zahvataju njive i livade. Znamenitost Šumadije u srbskoj povjesti spomenut ćemo kasnije, kada budemo pripoviedali o oslobodjenju srbskoga naroda izpod turskoga gospodstva.

Južni dio gora srednje Srbije razstavljen je od sjevernoga dolinom Golijske Morave, a izpunjuje sav prostor izmedju Ibra, Golijske i Binačke Morave. Glavni je čvor u ovom gorju Kopaonik. On se pruža dužinom od 50 km. sa sjevera na jug, skrećući samo malo na iztok. Najviši je vrh u Kopaoniku Suho Rudište (2106 m.). Vidik je sa Kopaonika vrlo dalek i vanredno divan. „Gledajući na iztok odmah tako reći pod nogama našim vidjet ćemo nizku kosu Lepenca (979 m.), koja se produžuje u Jastrebac (1414 m.). Pod Jastrebcem bieli se s jedne strane Kruševac, a s druge Prokuplje u pitomoj Toplici. U istome pravcu malo samo sjevernije uzdiže se gorostasna Stara Planina, krajna grana zapadnoga Balkana, a pravo na iztok gledajući, ukazuje

se oku našem goletna gromada čudna izgleda; to je Suha Planina, koja se spušta strmo u Nišavsku dolinu: pod njom se bieli Nišava i na njoj Niš. Kao kakvo bielo dugo platno i Binačka je Morava na dogledu. Još dalje na jug dižu se planine, na kojima je vodomedja Bielomu i Crnomu moru. Ako se sa Kopaonika okrenemo pravcem k jugu, vidjet ćemo pred sobom Staru Srbiju. Kosovo polje izgleda nam sasvim ravno; kroza nj se vijuga Sitnica, oko njega je mreža onižih brda i kosa, a iznad njega uzdiže se visoko veličanstvena Šar Planina, koju su do nedavna držali najvišom planinom balkanskoga poluotoka i na kojoj ima usred ljeta golemih snježnih platna. Pod samim Kopaonikom bieli se Novi Pazar; nad njime se vide Gjurgjevi Stubovi; podalje pak, pravo na jug, u Kosovu bieli se Priština. Ako skrenemo k zapadu, zagledat ćemo u daljini Crnogorske planine, nebrojene piramide gologa kamenja, koje se dižu veoma visoko i koje daleko nadvišuju Komovi. Od Komova k sjeveru idući niže se čitav splet od kosa i visova, iznad kojih se pod oblake diže bieli Durmitor. Od Durmitora na sjever vide se Bosanske središnje planine, koje se idući k Savi polagano sužavaju i zailaze za srbska podrinska brda.

Ostali dio vidika izpunjuje Srbija, koja nam s ovake visine izgleda mal ne ravna i gotovo skroz pokrivena šumom. Samo po gdješto dižu se iz toga zelenila viši ili niži čukari: prema zapadu Studenička brda, zatim redom: Odvraćenica, Jankov Kamen, Golija, Vasilin vrh, Mučanj, vrhovi Zlatibora, Topnik i Čigota; na sjeverozapadu vidi se Ovčar; malo na desno Rudnik i Ostrvica, zatim Vjenčac, Kozmaj i Avala; a na osobito vedrome danu vidjet ćemo i onizku kosu Fruške gore kao maleni pramen od magle i izpod nje Dunav. Na sjeveru zatvaraju vidik Karpati, kojih južne grane prelaze u Srbiju preko Dunava i razpadaju se tu u osrednje pa i visoke kose i visove, medju kojima osobito u oči padaju: Homolje, Beljanica i Stô, a ponajviše Rtanj iznad Banje aleksinačke.“

Od Kopaonika na sjever izpinju se gore Željin (1822 m.) i Stolovi (704 m.), a k iztoku Lepenac, zatim Veliki i Mali Jastrebac, a k jugoiztoku pružio se širi no znatno niži gorski lanac (Golak, Karpina pl., itd.). Gorja srednje Srbije i danas su većinom šumom zarasla, tako isto i njihova viša podgorica; niža pak podgorica sva je liepo obradjena, te u njoj rodi osobito dobro i vinova loza.

c) Gore iztočne Srbije izpunjuju sav prostor od rieke Morave pa do medje prema Bugarskoj.

Najprije ćemo spomenuti južnu, a onda sjevernu polovinu tih planina. Tuj prelaze u Srbiju sa jugoiztoka grane Rile i Vitoše-planine i grane zapadnog Balkana. Ogranci Rile pl. i Vitoše dostižu najvišu visinu na samoj granici Srbije. Tu je Veliki Strešer, veoma visoka (1931 m.) pravilna piramida, obrasla zelenom travom do samoga vrha. Dalje k sjeveru izmedju Nišave i Binačke Morave izpinje se gorostasna planinska gromada Suha planina, koja i onako visoka još viša izgleda time, što je sa sviju strana obkoljena riečnim dolinama, te se sa svake strane tako reći od podnožja vidi. Najviši je vrh na Suhoj planini Golemi Kamen (1980 m.).

Stara se planina izpinje najiztočnijom granicom Srbije, a zove se drugačije Ćiporovački Balkan; na njoj je najviši vrh Midžor (2240 m.), koji je ujedno najviši vrh ciele Srbije K zapadu ide od Stare planine više gorskih lanaca, i to Tresibaba s istoimenom visokom zaravani (674 m.), Gulijanska planina (1055 m.), Ljuti vrh (767 m.) iznad Niša, a dalje k sjeveru od predjašnjih Davidovačka planina, Oštra Učka i Ozren (iznad Aleksinca), zatim Tupižnica (1218 m.) i kršni Rtanj (1563 m.), kojemu se vrh, pravilna kamenita piramida, zove Šiljak. I Rtanj se kao god i Suha planina, imajući oko sebe sve samo niža brda, vide i poznaju iz veoma daleke daljine.

Preko prievoja sv. Petke prelazimo u sjevernu polovicu iztočne Srbije. Ovdje ima donekle središnji položaj planina Stol (1174 m.), od koje se razilaze na sve strane planinski lanci. Na jugozapad od Stola polazi Crni Vrh (880 m.) zatim Golubinjske planine, na kojima je najveći vrh Malinik (1142 m.); na zapad polazi Beljanica (vrh Lisac 1321 m.); na sjeverozapad idu Homoljske planine (788 m.); na sjever ide Garvan (955 m.), Starica i Gole planine; na sjeveroiztok preko Deli Jovana (1148 m.) pruža se Miroč planina, u kojoj se Štrbac naglo spušta kao kakav zid od 789 m. visine u Kazan, poznati tjesnac Dunavski.

Kraljevina je Srbija obilno riekama i potocima natopljena, tako, da ne ima ni jednoga kraja, koji bi oskudievao vodom tekućicom, što djeluje blagotvorno na bilinstvo, životinjstvo, pa naravno i na stanovničtvo njezino.

Tlo se srbske kraljevine u glavnome spušta s juga na sjever, pa u tom pravcu teku i sve rieke srbske, koje prikuplja Dunav bilo neposredno sâm, bilo po rieci Savi. Dunav teče sjevernom

granicom Srbije i nešto malo iztočnom, od ušća Save pod Biogradom pa do ušća Timoka. Po količini vode, koja se Dunavom u more izlieva, on je prvi u Evropi, a po dužini ide odmah za Volgom. Dunav izvire u Crnoj šumi u njemačkoj državici, velikoj vojvodini Badenskoj, te poslije tieka od 2820 km. utječe u Crno more. Srbije se dotiče dužinom od 315 km., dakle devetim dielom svoga tieka, a pad mu je u tom dielu 21 po tisući.

Srbsko je Podunavlje mjestimice brežuljasto i zaraslo krasnim vinogradima, na pr. oko Smedereva, mjestimice je opet rodna ravnica kao na ušćima Morave, Mlave, Peka i Timoka, a jednim se dielom uzdižu tik Dunava visoke planine. Do Golubovca naime ima Dunav poprečnu širinu od 1000 m., ali od Golubovca sve do izpod Tekije ova se velika rieka sabija u pravu klisuru, koja je tu i tamo veoma tiesna, i kojom se rieka mučno probija dužinom od čitavih 90 kilometara. Ova je klisura — Kazan — gorostasna planinska pukotina, koja je u predpovjestničko doba razdvojila južne Karpate od planina sjeveroiztočne Srbije i pustila, da njome iztječe panonsko more, kojega je jedan dio današnja ugarska nizina, što se širi oko srednjega Dunava.

Korito Dunava u Kazanu ide pravcem sinklinale jurskoga vapna. Dunavska je dolina ovdje uzdužna, dok je iznad i izpod Kazana poprečna. Prije nego je nastala kazanska pukotina, bila je izpred vapnenjačkih grebena i kristaličkih škriljevaca jezerska korutina, pa su se u njoj preko lijaških škriljevaca staložili slojevi neogena. Kazan se je počeo otvarati pri kraju pliocena, a dovršio se u kvarterno doba, t. j. za diluvija i aluvija.

Kazanska se klisura zove obično Željezna vrata, a narod ju zove Demir kapija. Dieli se na: Mali Gjerdap, Kazan i Veliki Gjerdap. Mali Gjerdap zove se dio klisure od Golubovca do donjega Milanovca. U njemu je bilo šest plićaka: Stenka, Korla, Izlaz, Dojka, Tahtalija i Greben. Stenka je bila kamenit granitni prag, koji se je odmah izpod Golubca popriečio riekom u dužini od 760 m. Za 15 km. niže od ovoga mjesta Dunav se sužavao prije na 340 m. i tu je cielu širinu njegovu zapremio kamenit prag od kremenovog škriljevca tvoreći brzake Korlu i Dojke. Pad je rieke ovdje bio tako velik, da si ga lako primjetio gledajući u rieku. Na to su u brzo sliedila dva pruda od mrko crvenoga porfira; to su bili Izlaz i Tahtalija, gdje su i uz prilično veliku vodu ovdje ondje stršali krševi. Odmah izpod Tahtalije izdvajao se je prije od srbske obale ogroman kamenit rt Greben, koji je tako daleko u Dunav zailazio, da ga je pri maloj vodi sužavao na 210 met. Na samom izlazu iz ovoga tjesnaca opet se iz-

priečio jedan vapneni prud, izpod kojega se korito dunavsko opet razširilo u Milanovački kotao upopriek širok 1516 m.

Izpod Milanovca bijaše brzak Juz, sastavljen od kamenita praga, od kojega su pri omanjoj vodi uviek virili opasni krševi. Odavde se već vidi Kazan (sl. 61.), najuži i najdublji dio ciele klisure, kome ulaz naliči na kakva ogromna i veličanstvena vrata i koji je na najužem mjestu imao prije jedva 150 m. širine. Veliki Gjerdap nasuprot Sipu, selu na srbskoj obali, bijaše čitava šuma od krševa; ona je stršala iz vode i pri ovećoj vodi sterući se u dužinu za dva i u širinu za jedan kilometar. Krševi su bili smješteni na nekoliko kamenitih prudova, od kojih se najveći zove Pregrada. Izmedju većih i manjih gomilica tih krševa težko se probijala voda dunavska biesno hučeći podieljena na stotine rukavaca.

Obala Gornje Klisure, dakle do Milanovca, istina je visoka, ali opet nije jako strmenita; stoga se na njoj mogla uhvatiti i održati šuma, koja je riedko gdje dopustila, da proviri gola stiena. Obale pak Dolnje Klisure izpod Milanovca, koje se u Kazanu onako jedna drugoj primiču, sam su goli kamen (sl. 62. i 63.); kao kakav kršni zid uzdižu se iz vode mjestimice i nekoliko stotina metara visoko. Tako n. pr. Štrbac dosiže visinu od 789 m., te se vidi još iz daleka. Tko je jednom vidio divljačnu, strahovitu ljepotu ove Klisure, ne zaboravlja je više. Ukupnim utiskom, koji čini na putnike, nadilazi ona i same čuvene rajnske obale, te po mnienju nekih nema u Evropi predjela, koji bi se veličanstvom okolice mogao dostojno izjednačiti sa Željeznim vratima. No u Klisuri bilo je prije i drugih pojava, koji su još putnikovo uživanje prirodne ljepote prožimale i osjećajem strahotnih pogibli. Burni valovi velike rieke, primorani probijati se ovakovim tjesnacem, nailazili su još i na onaj veliki niz zaprieka u samome koritu. Survajući se preko onih kamenih pragova strahovitim šumom, udarajući u krševe i odbijajući se od njih, Dunav je tvorio silne brzake, matice i vrtloge, koji zadavahu straha i brodarima i putnicima.

Još je nešto, što se na hridima i pećinama Željeznih vrata ne smije prešutjeti, a to su pećine, kojih imade na više mjesta, od tih su dvije osobito znamenite: jedna s prirodoslovnoga, a druga s povjestničkoga gledišta. Prva je kod Golubca, iz koje osobito ljeti izlaze čitavi rojevi mušica, prozvanih „golubačke“, te cieloj okolici dosadjuju, a marvi su vrlo pogibeljne. Tamošnji narod veli, da se te mušice legu u bližnjem blatu, gdje pišti voda „Pištaljina“.

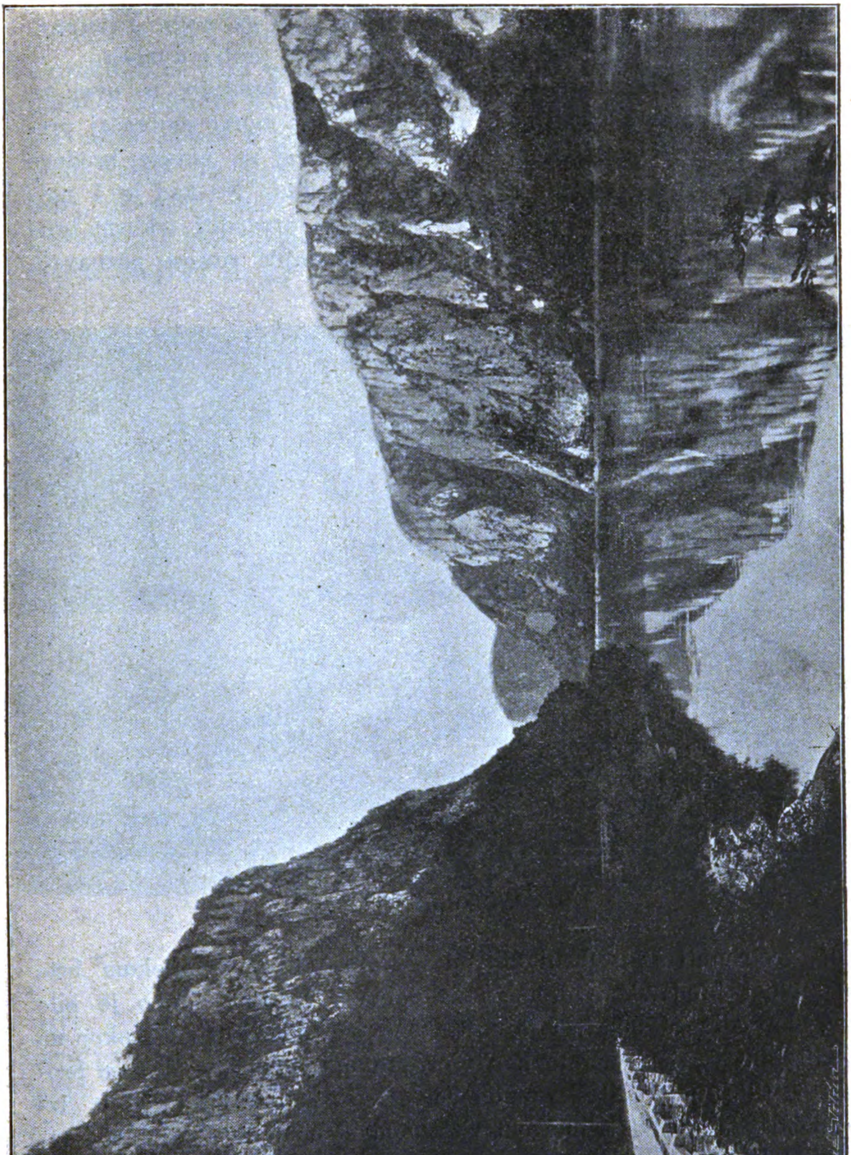

Sl. 61. Kazan.

Druga znamenita pećina jest u Kazanskom tjèsnacu na lievoj obali, a zove se „Veteranijeva pećina“ po austrijskom generalu Veteranu, koji ju je god. 1692. junački branio 45 dana protiv Turaka.

I ako je Dunav mogao nositi i najveće brodove, u ovoj se Klisuri pri omanjoj vodi zbog golemih krševa morao saobraćaj prekidati. Na velikom Gjerdapu bio je saobraćaj za poveće brodove omogućen poprieko samo šest mjeseci u godini. No kad je i najveća voda, morali su tamo brodove naročito provoditi izkusni brodari, koji su sva opasna mjesta i do najmanjih sitnica poznavali.

Sl. 62. Okolina Kazana.

Dà, spomenuti su grebeni bili od vjekova velikom zapriekom brodarstvu i brodarskom prometu na dolnjem Dunavu. Tako je bilo sve do godine 1896., kad je davno snovano djelo, naime prokop na Željeznim vratima dogotovljen i predan najsvečanijim načinom prometu. Bilo je to orijaško poduzeće, pak je tiekom više godina izvedeno vanrednom tehničkom vještinom stručnjaka i velikim materijalnim žrtvama Ugarske. Sada, pošto je taj prokop izveden, plove brodovi bez zapreke preko nekoć strahovite Klisure. Posljedica je tomu, da promet i brodarstvo na dolnjem Dunavu sve više raste i napreduje.

Morava je najveći pritok Dunavu u Srbiji. Ona nije samo najveća rieka u kraljevini Srbiji, nego je ujedno njezina dolina najvažnija od svih u cieloj kraljevini. Morava postaje sutokom Binačke i Golijske Morave. Binačka Morava, nazvana tako po glavnome mjestu u gornjem svom tieku, ima svoj veliki i jaki izvor izvan Srbije na sjeverozapadnoj strani Kopiljaka, ogranka Crne Gore, na medji Stare Srbije i Macedonije. U Srbiju ulazi više sela Davidovca i teče njome sve do sastanka svoga sa Golijskom Moravom. Najveći su joj pritoci Veternica, Jablanica i Toplica s

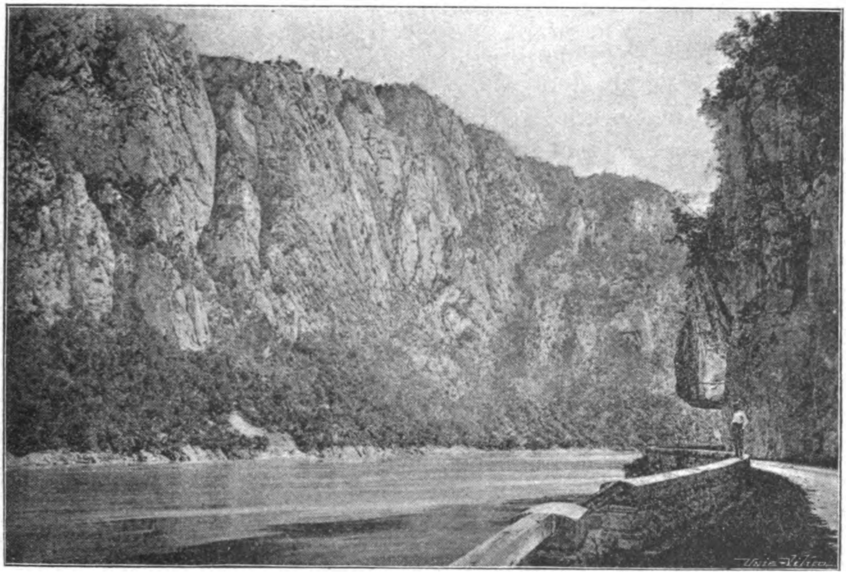

Sl. 63. Okolina Kazana.

lieve, a Vlasina, Nišava i Moravica s desne strane. Binačka Morava protječe dugačke klisure i sutjeske, a medju ovima prostrana polja: Vranjsko, Leskovačko, Niško i Aleksinačko. Od svoga izvora pa do sastavakâ s Golijskom Moravom pod Stalaćem, Binačka je Morava dugačka 243 km., a kroz Srbiju teče dužinom od 170 km. — Golijska Morava dolazi s planine Golije, teče na sjever do pred klisuru Ovčarsko-Kablarsku, odatle skreće na iztok držeći se toga smjera do sutoka sa Binačkom Moravom. Do ušća Belice, dakle donle, dok ide na sjever, zove se Moravica. Dolina Golijske

Morave nema prostranih polja, tek pošto je izašla iz klisure pred Čačkom, počinje joj se dolina širiti u pravu ravnicu. Gornji dio te ravnice zove se Nadibar, a dolnji Podibar. Golijska Morava prima više pritoka, medju kojima je svakako najznamenitiji Ibȃr s desne strane. Ibar izvire pod Mokrom planinom kod Rožaja u Staroj Srbiji, dotiče se malo Kosova polja, pa primivši tu Sitnicu skreće naglo na sjever, ulazi u kraljevinu Srbiju po ušću Raška i utiče u Moravu izpod Kraljeva. Ibar je brza rieka s jakim padom. Korito mu je uzano, strane su mu strme, visoke i kamenite (sl. 64.). U Srbiji prima Jošanicu s desne, a Studenicu s lieve strane.

Velika Morava ili naprosto Morava postaje od sastavakâ Binačke i Golijske Morave. Sve do ušća drži se gotovo sasvim sjevernoga pravca, a utječe u Dunav za nekoliko kilometara iztočno od Smedereva. Najveći su pritoci Morave: Lugomir, Belica, Lepenica i Jasenica s lieve, te Crnica i Resava s desne strane. Osim toga ima i dvije veće raztoke: Resavčinu s desne strane, koja se odvaja izpod Resavina ušća i blizu Požarevca opet se s njom sastaje; zatim Jezavu, koja se od Morave odvaja izpod ušća Jasenice i utječe u Dunav baš izpod Smederevskog grada. Dolina Velike Morave podieljena je na dva nejednaka diela; gornji je dio kraći i uži, a drugi mnogo dulji i širi. Ciela dolina Morave jedna je od najvažnijih dolina na Balkanskome poluotoku, a u kraljevini Srbiji samoj svakako najvažnija. Već smo gore iztakli prometnu znamenitost doline Velike i Binačke Morave, kuda je od vajkada išao glavni drum iz Podunavlja u Carigrad. Za sada ćemo još samo toliko spomenuti, da je Pomoravlje najrodniji i najgušće naseljeni kraj kraljevine Srbije. Od 70 varoši i varošica u Srbiji nalazi se u ravnici Morave malo ne njih trećina (21), a medju njima i devet okružnih gradova te jako napučenih i bogatih sela.

Dalji pritok Dunava u Srbiji je rieka Mlava. Ona izvire iz jakoga vrela kod Žagubice u vrh Homola, probija se kroz Braničevsko ždrielo i dohvata se ravnice, koje više ne ostavlja sve do ušća izpod Kostoca. Dolina dolnje Mlave („Stig") od prvih je žitnica Srbije, u kojoj je poljodjelstvo naprednije nego igdje u Srbiji i u kojoj se vodena sila najobilatije izrabljuje. Jaki mlinovi nanizali se na obalama Mlave, a medju njima ima ih, koji se broje medju najbolje, što ih u Srbiji ima.

Braničevsko ždrielo zove se drugčije i Gornjačka klisura,

Sl. 64. Korito Ibra.

po manastiru Gornjaku, koji se u njoj nalazi. Ova klisura je za pravo ogromna pukotina, koja je razdvojila Bjelanicu od homoljskih planina. Veličanstvena ova klisura broji se u najljepše prirodne krasote u Srbiji. Slika 65. prikazuje nam najzanimljiviji dio klisure izmedju vapnenih stiena planina Ježevca i Vukana, koje su se tako sbližile, da se rieka medju njima jedva provlači ne ostavljajući prostora ni za najužu stazu. Veličanstvenu i divlju tu klisuru krasno je opjevao srbski pjesnik Jakšić. Izlaz iz Gornjačke klisure prikazuje nam slika 66.

Sliedeći je pritok Dunava rieka Pek, koji nastaje od Maloga i Velikoga Peka. Obje se izvor-rieke sastaju kod Majdanpeka i odatle se rieka zove Pek, te utječe u Dunav više Gradišta. Pek je dugačak skoro koliko i Mlava, ali je vodom manje obilat, pa i dolina mu je mnogo uža. Dolina dolnjega Peka rodna je i liepo obdjelana.

Osim manjega pritoka Porečke rieke utječe još u Dunav Timok. Ovaj postaje od dvije glavne rieke: Bieloga ili Knjaževačkog i Crnoga ili Krivovirskog Timoka. Oba se sastaju kod Zaječara i odatle se zove rieka samo Timok, koji teče na sjeveroiztok i utječe u Dunav izpod Radujevca. Od ušća rječice Bezdanice Timok je granična rieka izmedju Srbije i Bugarske.

Osim Dunava medjašna je rieka kraljevini Srbiji rieka Sava u dužini od 144 km. i to od ušća Drine do Biograda, pod kojim utječe u Dunav. Sava je znamenit pritok Dunava, a široka je na ušću 250 m. Dio Posavine do ušća Dobrave izpod Šabca zove se Mačva. To je veoma prostrana podvodna i nizka ravnica. Od ušća Dobrave do ušća Vukodraži prate Savu oniži brežuljci, posljednji ogranci Cera i Vlašića, dok se dalje prema ušću Kolubare opet otvara nizka podvodna ravnica, koju odmah preko ove rieke zatvara povisoko brdo: Veliko Duboko udarajući strmenito baš u samu rieku. Odavle do Biograda dolina se savska širi jače samo u blatu Makišu, koji počinje od Ostružnice, te se produžuje do pred ušće Topčiderske rieke. Sava prima iz Srbije više pritoka. Na medji bosanskosrbskoj pritječe joj Drina (sl. 67.), koja postaje od Tare i Pive, kojima je vrelište u Crnoj Gori. Drina je veoma brza rieka sa šljunkovitim koritom i vodom u gornjem svom tieku vanredno bistrom i zelenkastom. Gornje Podrinje, do Zvornika, uzano je i kršovito, dok je dolnje već nešto šire. Tekući dolnjim Podrinjem Drina mienja često i naglo svoje korito, odakle i potječe rečenica: „Tko će izpraviti

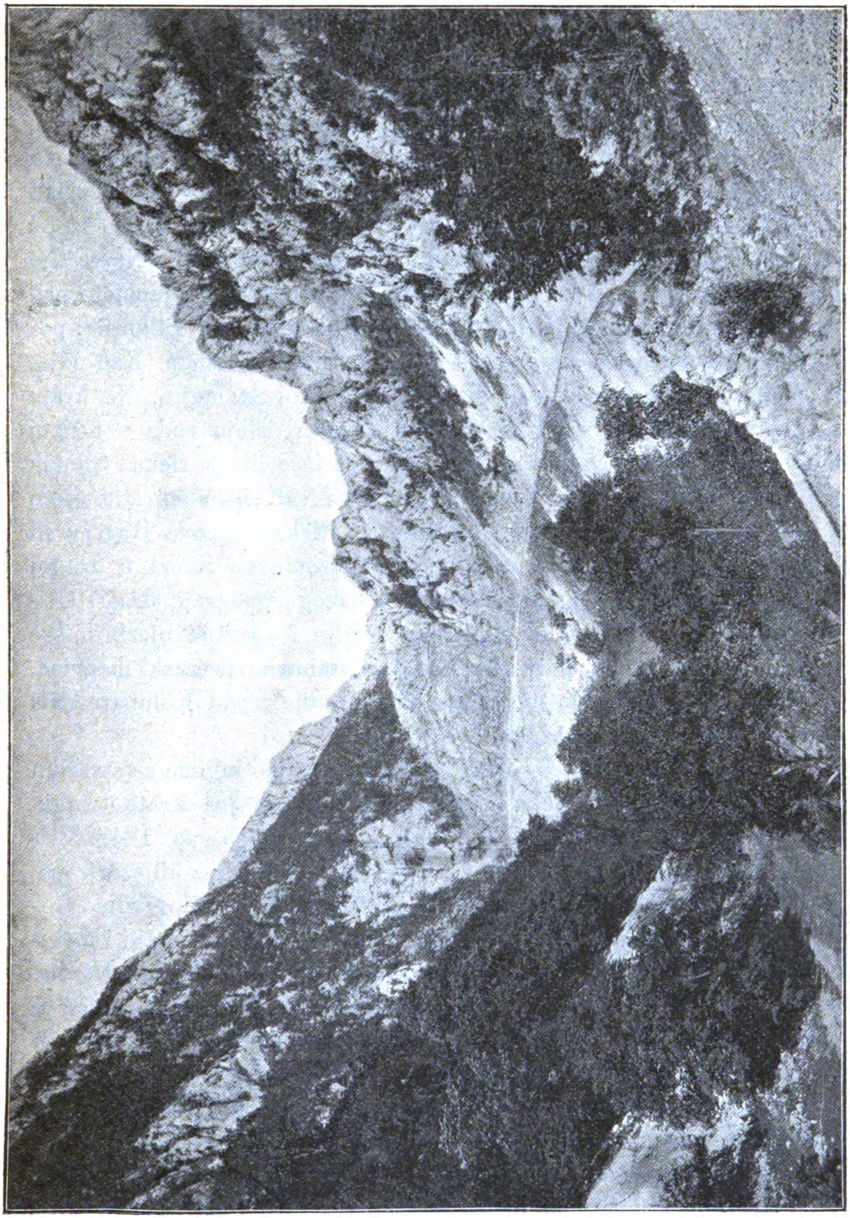

Sl. 65. Gornjačka klisura.

krivu Drinu!“ Drina je vodom bogatija od Morave, ali zbog velike brzine, promjenljivoga korita i mnogih prudova težko se njom brodi.

Lim, najveći je pritok Drine, teče izvan Srbije; no njemu pritječe Uvac, donekle medjašnja srbska rieka. Pritoci Drine, koji teku kroz srbsku kraljevinu, osim Ljubovide i naročito Jadra, svi su maleni i kratka tieka. Isto su tako neznatni pritoci rieke Save, koji protječu Mačvom. Od daljih pritoka Save najveća je rieka Kolubara. Njezino porječje naliči na lepezu. U Savu utječe izpod Zabrežja, pošto je pred Obrenovcem primila Tamnavu. Najveći je pritok Kolubare Ljig. U području Kolubare riedka je ljepota i prirodna i zemljopisna zanimljivost Petnjička pećina. Slika 68. pokazuje usta pećinska, koja su 13 metara široka i 8 visoka. Kad udješ u pećinu, nadješ se u visokoj dvorani, dugačkoj 24 metra. Na kraju se dvorana snizila i suzila, a iz toga tjesnaca izbija voda u tolikoj množini, da kroz pećinu i na usta njezina teče čitava rieka. Odmah pri izlazu okreće jednu vodenicu, koja se vidi na slici, a u svom kratkom tieku okreće još 15 mlinova. Rieka se zove Banja ili Petnjica. Voda pritječe u pećinu iz podzemnoga jezera u drugoj gornjoj pećini Po mnienju učenoga srbskoga geografa dr. J. Cvijića prodire gornja pećina duboko u zemlju te dužina njezinih kanala iznosi oko 240 metara. Tu je nekoć stanovao pećinski medvjed, te mu imade i danas kosti. Srbske rieke, koje izpod Kolubare Savi pritječu, posve su neznatne.

Podneblje. Meteorološka posmatranja, po kojima se stvaraju zaključci o podneblju neke zemlje, u Srbiji su još kratkotrajna. Prva meteorološka opažanja u Biogradu započeo je god. 1848. Vladimir Jakšić na svom imanju na Vračaru. Kasnije je bilježio opažanja N. Alković, profesor fizike u velikoj školi u Biogradu. Godine 1884. otvorena je u velikoj školi stolica za astronomiju i meteorologiju, a profesorom bude imenovan Milan Nedeljković. Ujedno podignu vlada „observatorij“ na zapadnom Vračaru. Od to doba za pravo počinje u Srbiji sustavni rad oko opažanja meteoroložkih pojava. Po cieloj kraljevini uredjene su na to stanice za opažanja, a u „Srpskim Novinama“ javljaju se redovito svakdašnja opažanja. Budući da meteorološka opažanja imadu praktičnu vriednost imenito onda, kad se izporedjuju sa istovremenim opažanjima udaljenijih krajeva, stupio je i biogradski observatorij u svezu sa starim sličnim zavodima, te je srbska meteorološka mreža danas u svezi sa medjunarodnom mrežom. Onomadne je profesor G. M. Stano-

Sl. 66. Izlaz iz Gornjačke klisure.

j e v i ć, ravnatelj observatorija, izdao prve publikacije u srbskom i francuzkom jeziku o biogradskim opažanjima. S vremenom, kad budu narasla opažanja, moći će se stvoriti točniji zaključci o podnebnim prilikama u Srbiji, nego ih danas imademo.

Kao balkanska zemlja kraljevina Srbija pripada svojim smještajem južnoj Evropi, ali zbog nagnuća prema sjeveru i zbog toga, što na sjevernoj strani ne samo nema nikakvih planina kao na pr. Gornja Italija, nego se tamo širi prostrana ugarska nizina, ona je širom otvorena svim utjecajima, koji čine klimu srednje Evrope, te po tome pripada s r e d n j e e v r o p s k o m p o d n e b n o m p o d r u č j u. Srbija kao i srednja Evropa leži u pojasu promjenljivih vjetrova. Zračne struje, koje se nad njom a izmedju sebe bore i lome, dolaze sa raznih strana, a i u svako godišnje doba, i kako i u koliko koja nadvlada, onakovo je u Srbiji vrieme. Stoga se u jednoj te istoj godišnjoj dobi, a u raznim godinama opažaju veoma velike razlike. Po dosadašnjim opažanjima sastavio je prof. Karić ovu skrižaljku za godišnju toplotu:

M j e s e c	T o p l o t a		
	Najviša	Najniža	Središnja
Prosinac	3·61	—·62	1·50
Siečanj	2·59	—1·67	—0·46
Veljača	5·69	—·48	2·61
Ožujak	10·53	3·98	7·26
Travanj	16·58	8·25	12·42
Svibanj	21·58	12·99	17·28
Lipanj	24·55	16·16	20 35
Srpanj	26·58	17·44	22·01
Kolovoz	26·16	16·73	21·44
Rujan	23.01	13·39	18·20
Listopad	17·32	9·43	13·38
Studeni	9·35	4·45	6·90
Godišnja	**15·63**	8·34	**11·98**
Zimska	3·96	—·92	1·52
Proljetna	16·23	8·41	12·32
Ljetna	25·76	16·78	21 27
Jesenska	16·56	9·09	12·83

Toplota u Srbiji ima dakle umjereno kontinentski karakter, jer razlika izmedju najviše mjesečne toplote u siečnju i najviše u srpnju

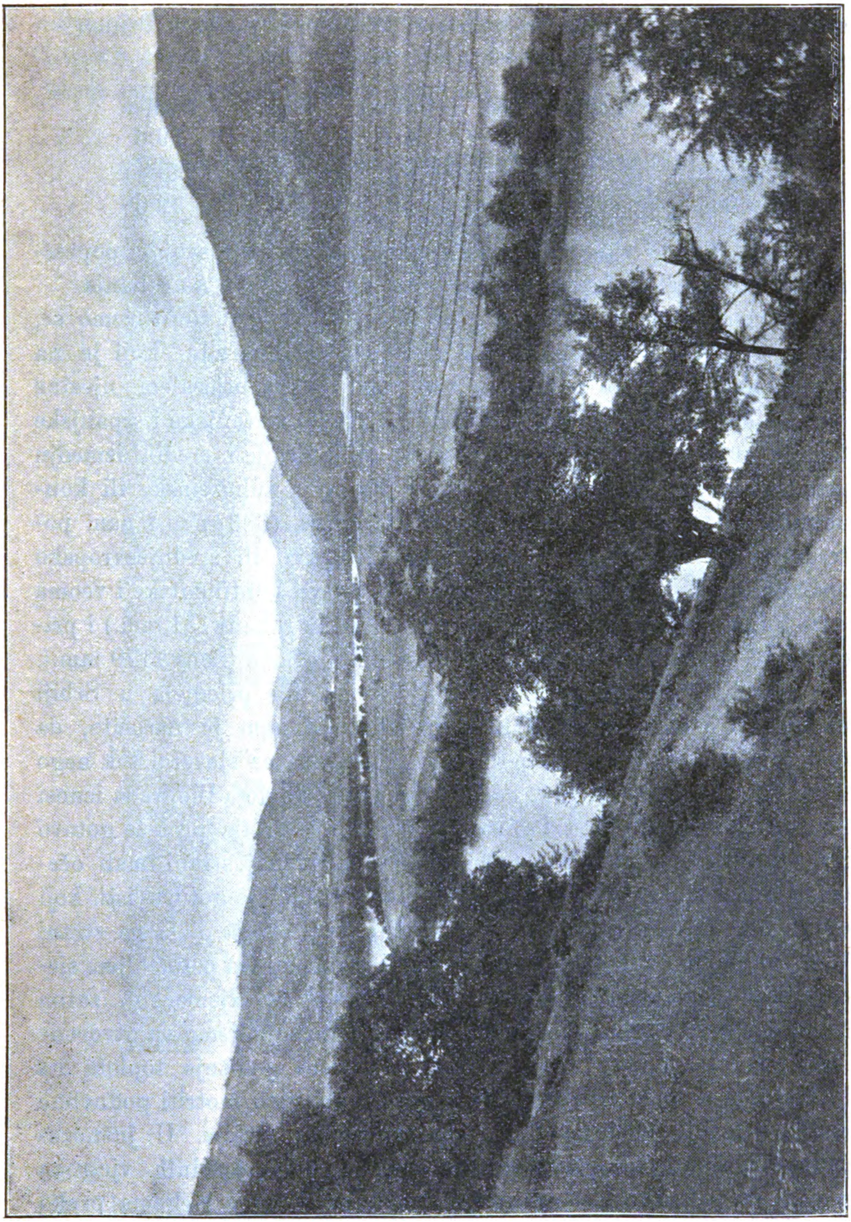

Sl. 67. Na Drini.

iznosi samo 21·55 C. O tom se možemo još bolje uvjeriti, kad izporedimo toplotu Biograda sa toplotom Senja u hrvatskom Primorju i Astrahanja na ušću Volge:

Mjesto	Zemljopisna širina	Siečanj	Srpanj	Razlika
Senj	45°	4·7	24·3	19·6
Biograd	46·5°	— 1·1	24·3	25·4
Astrahanj	44·21°	— 7·1	25·5	32·6

Kao što se vidi iz ovoga priegleda, Biograd je svojom poprečnom godišnjom toplotom u sredini izmedju Senja i Astrahanja.

Promotrimo li medjutim toplotu ciele Srbije, uvjerit ćemo se, da su u njoj opreke toplote još manje no u Biogradu, koji je na kraju velike ugarske nizine, te stoji pod jačim utjecajem njezine stepne, kontinetske klime. U Srbiji je izmedju siečanjske i srpanjske toplote razlika samo 21·55 C. Klima je dakle Srbije u sredini izmedju primorske klime u zapadnoj i južnoj Evropi i suhozemske ili konnentske klime u iztočnoj Evropi. I padaline (683 mm.) nam potvrdjuju, da ima Srbija umjereno kontinentsko ili srednjeevropsko podneblje, t. j. nekako u sredini izmedju posve kontinentske i veoma suhe klime u krajnjoj južnoiztočnoj Evropi (Astrahanj 131 mm.) i primorske klime, koja vlada na sredomorskim obalama (Senj 1179 mm.).

Pobliže promatrajući podneblje pojedinih priedjela u Srbiji naći ćemo dakako dosta razlike, no iztaknuti nam je naročito, da se ta razlika opaža jače smjerom od jugozapada na sjeveroiztok nego li idući sa sjevera na jug. Srednja godišnja toplota Biograda iznosi 12·2° C., a tolika je i u Požarevcu, a kako se Srbija proteže gotovo $2\frac{1}{2}$ stupnja sjeverne širine, to bi na njezinoj južnoj strani imali očekivati veću toplotu. Ali tomu nije tako, a razlog je gotovo isti, koji smo spomenuli za Njemačko carstvo u II. knj. ovoga djela na strani 133. Podneblje se naime južnih predjela izjednačuje sa podnebljem sjevernijih većom visinom južnih predjela kao i u Njemačkoj, zatim i cjelokupnim nagibom Srbije k sjeveru, prema kojemu su otvorene i sve glavnije doline srbskih rieka. I zaista godišnja toplota na Raškoj iznosi samo 10·13° C. Nadalje je zanimljivo motriti podnebne razlike izmedju južnozapadne i sjevernoiztočne Srbije. U južnozapadnoj Srbiji opaža se donekle još utjecaj južnozapadnih vjetrova u velikom razvitku riečne mreže, množinom vode u riekama preko ciele godine, u obilju šuma i takova drveća, koje treba mnogo vlage. Dok po tom južnozapadna Srbija stoji donekle pod jačim

utjecanjem sredozemske evropske klime, sjeverna i iztočna Srbija stoji pod utjecanjem srednjeevropske klime uz jače krajnosti zimske i ljetne toplote i velike ljetne suše, što se osobito opaža na riekama, kojih ima razmjerno manje nego na jugozapadu, a k tomu imadu

Sl. 68. Petnjička pećina.

manje vode rieke; dapače i presuše ljeti. Napokon spomenimo još, da Timočka krajina, poradi svoga osebujnoga položaja i pravca gora, ima već donekle kontinentsku klimu naličnu na susjednu Rumunjsku i na sjevernu Bugarsku. Mrazovi nastaju u Srbiji kasno,

a prestaju dosta rano: u ravnicama ih nema od početka svibnja pa do kraja rujna. Od prvoga pa do posljednjega mraza prolazi poprieko 211 dana. Po tom dakle ljeto u najširem svom značenju traje u Srbiji do sedam mjeseci. Ljeti je najviše vedrih dana: ima ih toliko, koliko zimi i u proljeću zajedno. Mutnih dana ima najviše s proljeća, a oblačnih u zimi. Jesen ima gotovo podjednako od sve tri ove vrste dana.

Po svem ovom, što smo naveli, može se reći, da ima Srbija u obće povoljno podneblje, koje vrlo prija rastlinstvu. Dokaz su tomu guste šume, prostrane rodne njive i obilni travnici. Rašće se samo s proljeća razvija. Po ravninama se već početkom ožujka svuda javlja cvieće. Početkom travnja cvatu trešnje i višnje, koje dozrievaju mjeseca svibnja. Polovicom lipnja već dozriju neke vrste krušaka i jabuka. O Petrovu se žanje po ravnicama ječam, a nešto kasnije ostalo žito. Iza Velike Gospe zreli groždje, breskve i orasi. Iza Male Gospe sprema se kukuruz. Početkom rujna obavlja se berba. Do polovice listopada pase marva na paši, a pod kraj listopada javlja se snieg, koji pokriva zemlju u studenom, prosincu i siečnju.

Srbija je do sada geologijski slabo izpitana. Mi ćemo se u ovom nacrtu geologije Srbije držati djela srbskoga geologa i profesora u visokoj školi I. M. Žujovića. Najstarije zemljište u Srbiji je ono, što zapremaju iskonski kristalinički škriljevci u vranjskom, niškom, topličkom, kruševačkom, čačačkom i jagodinskom okružju. Kristalinički škriljevac zahvata po tom dosta daleke prostore u Srbiji. Kao što je poznato, spomenuti škriljevci spadaju u arhaičku periodu, t. j. u pradoba zemlje, dakle u temeljnu formaciju naše zemlje. Spomenuti škriljevci sjeverno su predgorje tako zvanog dardanskoga i macedonskoga kopna, koje se je na balkanskom poluotoku prvo uzdiglo iznad prvobitnoga oceana. Tomu najstarijemu kopnu pripadaju i oni kristalinički škriljevci, koji su znatno kasnije izbili na površinu u užičkome okružju, na Boranji i Ceru na Baganu, Bukulji i Vjenčacu, zatim u požarevačkom i krajinskom okružju i napokon u čiprovačkom Balkanu. Macedonsko i Dardansko kopno, koje je obuhvatalo i cielu današnju Srbiju, bilo je sastavni dio prvobitnog „iztočnoga kontinenta“, oko kojega je zemlje dugo vremena more pokrivalo i koje je utjecalo na uzdizanje planina, što su oko njega kasnije nastajale. Kroz ovo arhaičko kopno probijale su iz unutrašnjosti razne eruptivne mase, imenito graniti, kojih imade na više mjesta, imenito pak na Kopaoniku i u području Porječke rieke.

Poslije arhajske periode, za koje se je kristaliničko pragorje stvorilo, sastojao se je cieli razvoj zemlje poglavito u tom, da se je starije kamenje kršilo i trošilo, da su se pojedini dielovi ovog starog kopna odkidali i tonuli u more, koje je zatim na njima novo kamenje stvaralo i u slojeve slagalo. Tako je nastala paleozoička perioda ili stari viek zemlje, u kojem se je stvarao glineni škriljevac, pješčenici, ugljen itd. Na Žuvićevoj skici geoložke karte kraljevine Srbije jasno se razpoznaje, kako ova perioda zahvata manje predjele od prijašnje. Svakako je najvažniji u Srbiji za paleozoičko doba predjel izmedju Mlave i Peka, jer sadržaje u sebi slojeve najstarijega ugljena u Srbiji.

U sliedećoj sekundarnoj periodi, koja se zove mezozoička ili srednji viek naše zemlje, nastale su najstarije poveće mase vapna u podrinskom, valjevskom i užičkom okrugu te u pirotskom Visoku. Zatim je znatan dio Srbije bio pod jurskim morem, u kojem se stvoriše neki pješčenici i glina. Ove tvorevine zapremaju nešto veći prostor samo u crnoriečkom okružju. Dok je triaška formacija razmjerno nepodpuno razvijena u Srbiji, jurska je formacija vrlo važna po Srbiju poradi osobito dobrog kamenog ugljena u toj formaciji. Najbolji se kameni ugljen dobiva kod Vrske čuke. Jurska je formacija u obće razvijena u Srbiji najviše u iztočnom dielu, t. j. u predjelima desno od Morave. Pri koncu sekundarne periode pokrivalo je svu Srbiju tako zvano kretacejsko more, dakle i one dielove Srbije, što su prije toga vremena iznad vode stojali. U tomu je moru postalo ono množtvo vapnenaca, što su se razprostrli po okružjima iztočne Srbije (požarevačkom, ćuprijskom, crnoriečkom, aleksinačkom, knjaževačkom, niškom i pirotskom), te po užičkom i valjevskom okružju. Osim vapnenca nastale su imenito u ranijem vremenu za postajanja kretacejskog mora naslage pješčenika, gline i lapora, u kojima su se mjestimice sačuvali mnogi vrlo liepi ostatci tadanjega životinjstva. S punim pravom piše Žujović: „Teren kretacejski jest jedan od onih, koji u kraljevini najveće prostranstvo zauzimlju, a vjerovatno je, da je nekada cielu zemlju pokrivao. On igra glavnu ulogu ne samo po veličini zahvaćenog prostora, već i po podpunome razviću sviju njegovih etaža. U ovome posljednom pogledu nijedna se druga sistema u Srbiji ne može sa njime ravnati."

U sliedećoj tercijarnoj periodi, koja se zove kenozoička perioda ili novi viek naše zemlje, započelo je uzdizanje Srbije u velike i stvaranje njezinih visokih planina. Zemlja se uzdizala, kameniti slo-

jevi su se razvijali i pucali, a kroz otvorene pukotine pojavila se je na mnogim mjestima unutrašnja raztopljena masa, iz koje su nastale trahitoidne stiene, kojih ima mnogo u Srbiji. Na više mjesta otvorili su se i vulkani. Kao posljednji titraji nekadašnje vulkanske radnje u Srbiji mogu se smatrati topla vrela u kupeljima Vranjskoj, Jošaničkoj, Aleksinačkoj, Brestovačkoj i u toplicama u srezu jablaničkome.

Prof. Žujović podielio je eruptivne stiene u svojoj geoložkoj karti na tri skupine : na granitoidne stiene (graniti, dioriti, lamprofiri i dijabazi); na enfolite i serpentine, i napokon na trahitoidne stiene (trahiti, andeziti, labradoriti, daziti, baralti, fomoliti, porfiriti, rioliti i mikrogranuliti).

Uslied silnih promjena i provala, koje nastadoše za tercijarne periode, kretacejsko se je more povuklo i splahnulo, ali u isto je doba sjeverni dio Srbije pokrilo Sredozemno more, koje je tada zahvatalo srednju Evropu i stajalo u svezi s Atlantskim oceanom na zapadu i s Indijskim oceanom na iztoku. S vremenom se je ovo daleko Sredozemno more suzilo u Sarmatsko more, koje se je prostiralo od Beča do Aralskoga jezera. Ostataka naslaganih u oba ova mora ima i u Srbiji; onih iz Sarmatskoga mora ima više nego iz Sredozemnoga mora. Sarmatsko more u svojem postojanju još dosta slano postupno se je pretvaralo u sladkovodno; zbog toga pak, što su u njem živjeli mehkušci, kakovi i danas živu u Kaspijskom jezeru i Crnome moru, zove se takodjer i Pontsko more; zbog toga pak, što njegove naslage pokrivaju najveći dio stare Panonije, zovu ga često Panonskim morem. U Srbiji ima na mnogim mjestima pontskih slojeva, naslaganih na ranijim slojevima tercijarne periode.

Tercijarni se slojevi u Srbiji ponajviše sastoje iz pieska i vapnenca sa mnogim okamenjenim puževima i školjkama, po kojima se lako razpoznavaju od starijih naslaga. K tomu ima medju tim slojevima često i obilnih naslaga kamenog ugljena, kojega ima veoma mnogo u Srbiji. Napokon pitomost i rodnost nekih predjela u Srbiji, koju nadmašuju samo najnoviji nanosi u ravnicama duž rieka, potječe takodjer od tercijarne formacije i to iz mladje, koja se zove neogenska formacija, te izpunjuje poglavito doline i kotline, a samo se ponešto diže u pomanje brežuljke.

U sliedećoj antropozoičkoj periodi naše zemlje već za diluvija dobilo je srpsko tlo od prilike današnji svoj lik. Od toga je vremena tekuća voda glavni faktor, koji i danas mienja oblik

srbskoga tla. U 'toj su periodi postali najmladji geoložki slojevi, od kojih su nastale ravnice pored rieka. Ti su slojevi nastali od nanosa (jezerski nanosi, les, živi piesak, terra rossa, treset, aluvijalni nanosi), koji i danas preobražuju lice zemlje. — U kratko s geoložkoga gledišta u glavnom su dvije vrste zemljišta u Srbiji: jednu zapremaju kristaliničke silikatne stiene, a drugu sekundarni vapnenci. Prvo se zemljište iztiče bujnim rašćem, prostranim šumama, mnogim, ali vodom siromašnim izvorima, znatnijom vlagom i većim padom rieka. Takovo je zemljište izmedju planina Javora, Crnog vrha i Ruja, te izmedju Golubca, Tekije i Rgotine. U drugoj vrsti zemljišta ima manje šume, suvati i pašnjaci su slabiji, brda kršna i goletna, izvori rjedji, ali vodom bogatiji, medju riekama ima dosta ponornica. Ovo vapnenačko zemljište zahvata velike prostore u zapadnoj, a još veće u iztočnoj Srbiji, gdje ime pećina, vrtača, ponikava, u obće mnogo kıaške formacije. Tako je na pr. prof. Cvijić točno ipitao i proučio u iztočnoj Srbiji oblast Kučaj (tako zvane Golubinjske, Hajdučke ili Podgoričke planine) te je našao tu razvijenu kražku formaciju jače, nego u ikojoj drugoj planini u Srbiji.

Podneblje, kakvoća i uzvisitost tla čine, da je Srbija veoma bogata ne samo vrstima nego i brojem bilina. Poput većega diela Evrope i Srbija spada u t. zv. šumsku oblast staroga svieta, ali pri tom ima ona sama vanredno veliki broj raznih vrsta bilina, koje se drugdje ne nalaze. Botanici obično diele floru Srbije u floru šumadinsku, južnih Karpata, iztcčnih Alpa i zapadnog Balkana. O najvažnijim bilinama Srbije bit će govora kasnije; ovdje ćemo samo spomenuti, da je od srbskih gora glede flore najbolje izpitan Kopanik. Na njegovu podnožju rodi raznovrstno žito, vino i vinova loza, koja seže do 500 m. visine, a ječam do 900 m., bukova šuma do 1400 m., jela nešto više do 1600 m., a mrča gotovo do 2000 m. — Kao što je poznato, obilje životinjskoga svieta u uzkoj je svezi sa rastlinskim svietom. Prema tomu je Srbija životinjama i po vrstima i po broju veoma bogata, naročito raznim vrstima ptica. Kao što o bilinama, tako ćemo i o životinjama kasnije još koju spomenuti.

III.

Žiteljstvo.

Broj žitelja po brojenju god. 1895. — Gibanje žiteljstva. — Napučenost pojedinih predjela. — Žitelji po narodnosti i vjeri. — Tip Srba. — Značaj i ćud srbskog naroda. — Fizična slabost današnjega naraštaja u Srbiji. — Hrana i piće. — Slikovitost nošnja. — Razne vrsti naselja. — Znamenitost zadruge za turskoga gospodstva u Srbiji. — Postanak varoši. — Narodne slave, poimence krstno ime, sabori itd. — Narodni običaji.

Srbija je brojila po popisu 1895. godine 2,312.484 žitelja, a pošto zaprema 48.586 □ km., to dolazi na □ km. 47 žitelja. Kako u Hrvatskoj živi do 2,400.000 žitelja, t. j. 49 na □ km, to je Srbija razmjerno nešto slabije napučena od Hrvatske i Slavonije. U prvoj slici kraljevine Srbije na str. 202. izporedili smo veličinu Srbije s nekim evropskim državama iztičući, kako je Srbija prostorom nešto veća od Svajcarske, a znatno veća od Nizozemske, imenito pak od Belgije; gustoćom žiteljstva znatno zaostaje već za Švajcarskom, daleko za Nizozemskom, a osobito pak za Belgijom. Da je Srbija napučena kao Belgija, brojila bi preko 11 milijuna žitelja.

Od 2,312.484 žitelja u Srbiji bilo je 1,186.594 mužkaraca i 1,125.890 ženskinja. Od g. 1890. do 1895. priraslo je u svemu žiteljstva za 1·39%. Prema tomu se može računati danas u Srbiji malo ne na 2,400.000 stanovnika. Gradskih stanovnika ima oko 340.000 i to nešto više mužkih nego ženskinja. I po selima ima više mužkih nego ženskinja: tu je razmjer 100 : 95. Pogledamo li pojedina okružja u kraljevini Srbiji, uvjerit ćemo se, da se medju sobom znatno razlikuju glede napučenosti. Najviše stanovnika (68·5) na □ km. ima u smederevačkom, a najmanje (29) u topličkom okrugu. Tako isto ima najviše stanovnika (130) na □ km. u požarevačkom, a najmanje (12) u porečkom srezu. Poprieko je najbolje nastavan kraj Srbije područje Velike Morave (60 na □ km.).

Sl. 69. Šumadinka.

Po vjenčanju, rodjenju, umiranju, doseljivanju i odseljivanju ocjenjuje se mienjanje pučanstva u nekoj zemlji.

Glede broja vjenčanja prednjači Srbija ostalim evropskim državama, jer se računa na godinu poprieko do 12 vjenčanja na 1000 stanovnika. Uz velik broj vjenčanja znamenita je takodjer i plodnost brakova, jer se broj žive rodjene djece u jednome braku poprieko računa sa 4·2. Na 1000 stanovnika rodi se u Srbiji na godinu poprieko 45 djece.

Statistika uči, da se u svima zemljama rodi više mužke nego ženske djece, a ta se razlika izjednačuje, što u prvim nježnijim godinama mužke djece umre više nego ženske, tako da se izmedju mužke i ženske djece ravnoteža dostigne već od 10. do 15. godine. Isto tako uči statistika, da je u kasnijim godinama broj žena u mnogim zemljama veći od broja mužkaraca i to bud od gubitaka u ratu, koji stignu samo mužkarce, bud od težkih i za zdravlje štetnih poslova, kojima se bave mužkarci, bud pak zbog izseljivanja, na koje se obično lakše odluče mužkarci nego žene. I u Srbiji se poprieko rodi više mužke nego ženske djece. Po brojenju posljednjih 30 godina vidi se, da se je na 1000 mužke djece radjalo 960 ženske djece. Od današnjega žiteljstva u Srbiji (2,400.000) računa se 1,230.000 mužkaraca i 1,170.000 žena. Osim balkanskih zemalja, gdje je ženâ još manje, u ostalim evropskim zemljama nadmašuju brojevno žene mužkarce. Umiranje je stanovničtva u Srbiji (od 1000 na godinu 30) znatno manje nego na pr. u Hrvatskoj i Slavoniji, ili u obće u našoj monarhiji i Rusiji, ali jače nego u ostalim evropskim državama. Umnažanje stanovničtva računa se poprieko posljednjih 30 godina na hiljadu po 19 ljudi. Taj velik broj potječe bez sumnje mnogo i od doseljivanja Srba iz drugih zemalja osobito prvih decenija iza oslobodjenja.

U kraljevini Srbiji sačinjavaju Srbi najveći dio ukupnoga stanovničtva, naime 90%. Po tom ostale narodnosti u Srbiji ne broje ni punih 10%. Medju svima su najmnogobrojniji Vlasi (malo ne 7.5% od svega stanovničtva), a stanuju ponajviše na sjeveroiztoku Srbije izmedju Dunava, Morave i Timoka. Ovi Vlasi nisu potomci Vlaha prvosjedioca, već su se kasnije, imenito za turske invazije, a zatim u XIX. vieku onamo doselili i to ponajviše iz Rumunjske („Carani“) i Ugarske („Ungurjani“). Osim Vlaha od stranih su narodnosti najmnogobrojniji Cigani (1·2%). Nadalje ima još u Srbiji Arnauta (potomci starih Ilira), zatim Bugara imenito oko Zaječara, kod Pirota, Leskovca i Vranje; Izraelićana (potomci iz Španjolske protjeranih židova), te napokon nešto Hrvata, Madžara, Niemaca, Čeha i Poljaka.

U Srbiji ima i takova stanovničtva, koje ne samo da ne živi ni po selima ni po varošima, nego nema tako reći ni kuće ni kućišta, jer se neprestano seli i skita: to su tako zvani Crnovunci (Kučovlasi) i Cigani-čergari. Crnovunci su pravi stočari, te žive ljeti po planinama u kolibama, načinjenim od listnatoga

Sl. 70. Piroćanin.

granja ili drvene kore, a na zimu se spuštaju u doline, gdje žive po ravnicama. Dok je selenje Crnovunaca redovito sad u planine, zatim u doline, a onda opet u planine, sele se Cigani bez reda. Ovi se bave bud kovačkim zanatom, bud gradjenjem korita i ostalog drvenog posudja, ostajuć u pojedinim predjelima, dok imadu posla, a zatim idu dalje. Cigani stanuju ljeti pod čergama (ciganski šator), a zimi u zemnicama blizu sela ili gradova.

Malo ne svi Srbi, Vlasi i Bugari, te najveći dio Cigana pripada vjeri pravoslavnoj. Muhamedovaca ima medju Ciganima, a od Srba su muhamedovci u Sakaru i Zvorniku na Drini, zatim po varošima na jugoiztoku, t. j. u onom predjelu („Novi krajevi“), koji je pripao Srbiji uslied zaključka berlinskoga kongresa god. 1878. Izraelci su Mojsijeve vjere, a ostale narodnosti pripadaju raznim crkvama, a najviše protestantskoj i katoličkoj.

Srbi su upopriek srednjega rasta; jedino u južnozapadnoj Srbiji ima ljudi visokoga rasta. Glede boje kože većinom su Srbi biele neprovidne boje, rjedji su rumene boje, dok su češći crnomanjaste kože. S bojom kože redovito se podudara i boja kose i očiju. Bjelokožni ljudi u Srbiji imaju obično i kosu i oči smedje boje; crnomanjastima su oči zatvoreno crne, a takva im je i kosa, k tomu uviek čvrsta. Crnomanjasti su u Srbiji tip ljepote. Narodne pjesme pjevajući ljepotu junaka spominju vazda bielo lice i crne oči, crne obrve i trepavice i mrke brke. Ridji ili crvenkasti tip u Srbiji je riedak i najmanje simpatičan.

Na ćud i duh naroda imadu znatan upliv zemljopisne prilike dotične zemlje. Srbija je bregovita zemlja, ali nema vrlo visokih planina, k tomu su gore na daleko podieljene po kraljevini, a posvuda ima medju gorama većih ili manjih ravnica. Spomenute su raznolikosti tla utjecale ne samo na tjelesni, nego i na duševni razvitak srbskoga naroda u kraljevini. Tako su Šumadinci višega rasta, pristala obraza i junaci, a Posavci su manjega rasta, blagi te vole udoban život. Vrlo radljivi i sposobni te medju sobom složni su Braničevci u iztočnoj Srbiji. Oni se znatno razlikuju od Torlaka u južnoiztočnoj Srbiji, koji se rado klate i gledaju, kako bi se na lak način mogli prehraniti. Po temperamentu su Srbi većinom kolerici, oni se brzo uzrujavaju, a ne ohlade tako brzo. To je razlog toli čestim urotama i pobunama u srbskoj povjestnici. — U naroda je srbskoga duboko usadjeno čuvstvo rodbinske jednakosti, stoga se u njih nije moglo razviti plemstvo. Kao ostali Slaveni tako su

Sl. 71. Seljakinje iz kragujevačkog okružja.

i Srbi vrlo gostoljubivi, o čem se je svatko uvjerio, tko je ikada došao na srbsko tlo. Srbi nisu doduše tako marljivi i radini kao Bugari, a isto tako nisu ni štedljivi kao ovi. Srbi su u tom pogledu u obće jednaki sa svojom braćom Hrvatima.

Današnji je naraštaj u Srbiji fizično razmjerno slab. Nema u Srbiji više onih gorostasnih ljudi, o kojima pjevaju srbske narodne pjesme, ali nema više ni onih stasitih, snažnih ljudi, koji su sastavljali vojske srbskih narodnih buna na početku XIX. vieka. Po stajaćoj vojsci, koja se sastavlja od dvadesetogodišnjaka iz sviju krajeva Srbije, dade se prosuditi tjelesni razvitak naroda. Tužan će biti taj sud. Načelnik zdravstva u Biogradu tvrdi, da većina tih mladića izgleda kao djeca, a tako je i sa ženskim naraštajem. Medju svima bolestima, koje slabe i zatiru narod u Srbiji, groznica je najjače razprostranjena, tako da ju neki zovu epidemičnom bolešću za cielu Srbiju. Ima je u zemlji ciele godine, ali je prava narodna bolest za najtoplijih mjeseca. Ako i nije onako ubitačna, kao što smo naveli u IV. knj. na str. 180 i 181. ovoga djela za malariju u Italiji, ipak ostavlja kod mnogih žitelja težke posljedice, kao anemiju, otečenu slezenu i u obće sklonost na druge razne bolesti. Glavni će razlog biti groznici bez sumnje u lošoj hrani žiteljstva, koje se baš ljeti najslabije hrani. Nadalje je po opravdanom mnienju prof. Karića vjerovanje u sudbinu najglavniji od obćih uzroka lošem stanju zdravlja u Srbiji. „Od sudbine se uteći ne može“ ili „nema smrti pre sudjena dana“ rieči su, što se svaki dan čuju medju narodom. K tomu je u narodu poradi slabe naobrazbe jako ukorjenjeno praznovjerje. Ne poznavajući ni najprimitivnijih pravila zdravstvenih glede hrane, odiela, stana itd. narod i danas misli, da bolesti ne dolaze zbog prestupa tih pravila, već da ih na nj šalju neke druge nevidljive njemu neprijateljske sile, u koje narod osobito računa vile, vještice i móre. Dà, narod u nekim krajevima u Srbiji kao i kod nas misli, da se bolest može nagaziti, nabaciti itd. Prama takovom shvaćanju posve je naravno, što narod traži lieka svojim bolestima u bajalica i vračara, jer drži, da će mu ove bolesti na onaj isti način, na koji su na nj naišle, moći i odagnati, naime vračanjem, bajanjem, činima itd. Napokon takav način liečenja podpomaže i to, što je u Srbiji malo liečnika, od prilike po jedan na 11.000 duša. Pomislimo li još, da liečnici živu većinom po gradovima i većim mjestima, posve je jasno, da je seljak u bolesti još i danas prepušten sam sebi, te mu se gotovo ne može ni predbacivati, što ne traži

Sl. 72. Seljakinje iz biogradskog okružja.

liečnika u bolesti. Istina u novije doba opaža se u zemlji u tom pogledu već mali napredak, pak će s vremenom, kad se poveća broj liečnika i razširi školom prosvjeta po zemlji, narod s povjerenjem tražiti lieka u svojim bolestima kod izučenih liečnika, a ne u vračarica.

U Srbiji su kod seljaka tri glavna obroka, prvi oko devet sati prije podne (ručak), drugi oko tri sata poslije podne (užina) i treći pod noć (večera). Kao što smo već u Rusiji (Knj. V. 1. str. 190.) iztaknuli, ima pravoslavna crkva mnogo postova i to četiri glavna: Božićnji, Uzkrsni, Gospojinski i Petrovski, svake sriede i petka i praznici, za koje je propisan strogi post. Svi ti postovi upućuju seljaka na strogu postnu hranu, a ta je kruh. U iztočnoj se Srbiji jede više kukuruzni, a u zapadnoj više pšenični kruh. Najobičnija je biljna hrana uz grah, bob i korun. I izvan posta za mrsnih dana glavna je u seljaka rastlinska hrana. U stočarskim krajevima ima i bieloga smoka, kao što je sir, skorup, mlieko sladko i kiselo, sirutka, jaja itd. Meso se jede riedko, jedino na blagdane ili o narodnim slavama i na svatbama. Češće se jede meso u Mačvi, Posavini, u dolnjem Pomoravlju i u Stigu. Ljeti se jede više meso ovnujsko, a zimi svinjsko i to većinom sušeno. Kozje se meso u obće malo jede, jer se drži da nije zdravo. Najbolje se živi na jesen od Velike Gospoje do Božićnjih blagdana, jer je tada svega u izobilju. Od pića pije se najviše rakija, bilo šljivovica bilo komovica; obadviju imade meke i ljute. U vinorodnim predjelima pije se vino, ali samo na častima i kod bogatijih ljudi. U šabačkom okružju pije se mnogo jabukovača. Pivo se u novije vrieme po malo pije već i po selima. Po gradovima je hrana kao i po ostaloj Evropi. No pored zapadnjačkih jela ciene se mnogo u gradovima iztočnjačka jela kao sarma, pilav, ćevap itd. Pečenje se obično peče na ražnju.

Kako u Hrvata isto je tako i u Srba narodno odielo po selima vrlo raznoliko, imenito u žena. Raznolikost ide tako daleko, da nema ni jednoga okružja, u kojem bi se po svim njegovim krajevima narod jednako odievao. Da to posvjedočimo, donosimo nekoliko liepih slika iz takovih predjela kraljevine Srbije, gdje je upravo na glasu narodno srbsko odielo. Piroćanin (sl. 70.) i seljak iz kruševačkog okružja (sl. 76.) karakterni su tipi mužke nošnje. Ženska odiela prikazuju nam ostale slike i to: Šumadinku (sl. 69.), seljakinje iz kragujevačkog okružja (sl. 71.), iz biogradskog okružja (sl. 72.), iz niškoga okružja (sl. 73.), iz Mačve (sl. 74.) i iz Homolja (sl. 75.).

Sl. 73. Seljakinja iz niškoga okružja.

Srbin je prije ponajviše nosio fes, a danas pokriva glavu šubarom ili šeširom. Od odiela siže mu gunj do niže koljena, zatim nosi ječermu (jelek), čakšire, dokoljenice, podvezice, napokon opanke, cipele ili čizme. Ovi su dielovi odiela u raznim predjelima doduše u bitnosti jednaki, ali se razlikuju krojem i bojom. Odielo je u seljaka od sukna i to raznih boja, ali najviše se nosi bielo i mrko; bielo je jače razšireno u iztočnoj, a mrko u zapadnoj Srbiji. Odielo je na rubu obično obšiveno sa jednim redom ili više redova gajtana ponajviše crnih, ali na iztoku i jugozapadu ima i modrih gajtana. Ma da i je mužko odielo u Srbiji raznoliko, žensko je još raznoličnije. K tomu je često tako slikovito, da gotovo ne znaš, čemu bi se više divio, da li kroju i ukusnome namještaju, da li skladno poredjanim bojama. Najjače je u ženskom odielu zastupana crvena boja, ali ima predjela, u kojima je uobičajena žuta boja. Srbkinja si imenito umije glavu liepo urediti bilo to kongjom (sl. 71.), fesom, ručnikom, zabratkom, itd. Naše slike nam pokazuju, kako si žene i djevojke u raznim krajevima raznoliko glavu kite i pokrivaju. Cielo odielo žensko, košulja, suknja, kecelja ili pregača, doramak, zubun (zimska haljina), sve je to liepo izkićeno, a sve od domaćeg obrta i sada kao i u nas Hrvata na selu. Djevojke nose isto onakvo odielo kao i žene, samo se od njih razlikuju po glavi, jer ne nose kongje, već ili fesove ili malene kapice od crvene čohe, ili su gologlave, te im se u nekim krajevima kosa u kitama niz pleća spustila. Za nakit se najviše upotrebljuju novci i to srebreni i zlatni na glavi i oko vrata. Tako je na selu. Po varošima sve se više napušta narodno odielo, a širi se zapadnjačka nošnja; i to ne samo medju mužkarcima nego i medju ženama i djevojkama, koje se doduše ipak teže razstaju sa svojim narodnim odielom nego li mužkarci. Kao što je već kod nas u nekim krajevima počelo ginuti narodno odielo, tako biva i u Srbiji posljednjih decenija. U većim varošima riedko ćeš naći djevojku u narodnom odielu; ono se još drži kod žena, ali i tu sve rjedje.

Narod je u Srbiji najvećim dielom stalno naseljen i živi na svome kućištu i u svojoj kući, koju gradi bud od tvrdje, bud pak od mekane gradje. Srbske kuće prikazuju nam slike 77. i 78. Od ovoga stalno naseljenoga naroda velika većina žive na selu, gdje radi zemlju i gaji stoku; manji pak dio žive po varošima, u kojima se bavi zanatom ili trgovinom, a neki se i tu hvataju pluga i motike. Dok su varoši manje više jedna na drugu na-

Sl. 74. Seljakinje iz Mačve.

lične. te se malo po malo poljepšavaju novim zgradama, sela su u Srbiji veoma različna prema obliku i kakvoći zemljišta, prema gospodarstvenim prilikama i prema osebinama narodnoga duha u raznim krajevima. U ravnicama i pored većih rieka, gdje su polja i njive cieloga sela tako reći u jednom prostranom komadu, gdje je zbog velike plodnosti gušće žiteljstvo, sela su sabijenija i kuće su na blizu medju sobom. Takva su sela u Posavini, naročito u Mačvi, zatim u Podunavlju, Moravi, Stigu oko Peka i Timoka. No u planinskim je predjelima to drugačije. Tamo je manje rodne zemlje, pa i ono, što je ima, nije u jednom komadu, a seljak nije samo poljodjelac već i stočar. Poradi pomanjkanja rodne zemlje, pak i poradi toga, što za uzdržavanje stoke treba naći prostor, sela su po planinama razštrkana. To je imenito u zapadnoj Srbiji, gdje su sela i kuće po bilu onižih kosa i po njihovim stranama. No u južno-iztočnoj Srbiji i po najbrdovitijim predjelima sela su sabijena obično uz potoke u dubokim dolinama i na podnožju gorja. Razlog je tomu, što odavle ljeti odrasli mužkarci idu od kuće na rad, a vraćaju se tek na zimu. K tomu se u iztočnoj Srbiji u brdovitim krajevima sva stoka tjera s proljeća u planinu, gdje ostaje preko cieloga ljeta, gdje se zajednički čuva, pase i muze. Čeljad, što ide sa stokom u planinu, žive u sgradama, koje se u iztočnoj Srbiji i u Novim krajevima zovu pojate (bačije), a u zapadnoj Srbiji stanarnice (stajnice). Najviša su sela u Srbiji u okružjima užičkom, rudničkom, kruševačkom, topličkom i vranjskom. U novije doba opaža se u Srbiji, odkad se širi poljodjelstvo, a opada stočarstvo, da se neka sela sve više prikupljaju. U selima je uz kuću dvor i okućnica. Pod dvorom se razumieva kuća sa svima sgradama oko nje; a okućnicu ili podkućnicu čine vrtovi, voćnjaci i zabrani oko kuće. Po cieloj Srbiji sela naročito, ako su poveća, imaju i svoje zaseoke, ponešto udaljene od sela. U vranjskom i užičkom okrugu ima velikih sela, koja se sva sastoje iz samih zaselaka („mahale“). U planinskim krajevima sela imadu dva naselja: jedno je bliže drumu, gdje je sudnica, crkva i škola, ako je ima, i mehana (krčma), a drugo je u planini kao neko rjedje naselje. Ono je zimovnik, jer se tamo živi preko zime, a ovo je ljetnikovac (pojat, salaš).

Makar da se žiteljstvo u Srbiji ne seli toliko, kao što smo to spomenuli na str. 30. i 31. glede stanovničtva u Bugarskoj, ima ipak i u Srbiji seljenja i preseljivanja, i to ili slaze žitelji sa viših pustih predjela u niže pitomije, ili pak sele u Srbiju pojedinci ili

Sl. 75. Seljakinje iz Homolja.

čitave porodice iz susjednih zemalja Bosne, Crnegore, itd. Ovi se doseljenici nastavaju koje po starim selima, koje si pak osnivaju nova naselja, te na taj način nastaju nova sela.

U Srbiji se porodica na selu obično zove kuća, u staro se vrieme zvaše kućna obćina, a glavni osnovi, na kojima tada počivaše, bijahu: krvno srodstvo izmedju članova, zajednička imovina i zajednički domaći, vjerski i drugi običaji. Na tim istim osnovima počiva ona i danas, samo što su mjesto starih domaćih bogova došli kršćanski svetitelji, medju kojima svaka kuća ima svog naročitog zaštitnika. Porodica je na selu u Srba kao i u nas Hrvata dvojaka, složena i prosta. U složenoj, t. j. zadruzi osim roditelja i njihove djece ima i unučadi i praunučadi, a u prostoj su samo otac i mati sa djecom. Jakost kuće ili porodice cieni se po broju odraslih i to mužkih glava u njoj. Život u zadruzi gotovo isto je takav kao u Hrvata. Tu je starješina, koji naredjuje momčad i odrasle, kud će koji ići i što će raditi; svatko je dužan da ga sluša, da vrši njegove odredbe i da tako podčini svoju volju zajedničkoj volji zadrugarâ, koja se izkazuje jedino u naredbama starješinâ, koji zastupaju kuću i pred oblastima. U zadruzi nisu žene ni u kojem pogledu ravnopravne sa mužkarcima; žena je u obće u zadruzi mladja od svih mužkih članova. Tu je zajedničko imanje i zajednički rad, a proizvodi rada tekovina su ciele porodice. Zadruga je u Srbiji imenito za turske vlade imala veliku narodnu znamenitost. Organizacija turske države nije dirala u porodicu; ona je samo tražila danak i desetinu, a zadruga je bila u dodiru sa oblastima jedino preko svojih kućnih starješina. Pa upravo stoga porodica u Srba nije bila nikada tako jaka kao u ono doba. „I doista samo tako jaka kuća bila je u stanju očuvati ime i narodnost srbsku u najvećoj čistoći za vrieme robovanja od četiri vieka; samo tako jaka kuća mogla je odgajati i onako velike lične vrline u članova svojih, izmedju kojih se izdvajahu hajduci osvetljivci za planinu i oni ponositi domaćini i knezovi srbski, koji i usred najveće sile turske mogahu reći, da se ne boje ni cara ni ćesara; samo u tako jakoj srbskoj kući na posljedku mogao je tinjati onako strahoviti oganj, koji buknu i razplamti se u buni na dahije i onako brzo i snažno očisti polje za osnivanje srbske vlade i srbske države.“

U naše doba ide državna vlast svuda pa i u Srbiji za tim, da dobije u svoje ruke sve poslove, dakle i one, koji su u prijašnja vremena pripadali obćinama i porodicama. To je razlog, da se u

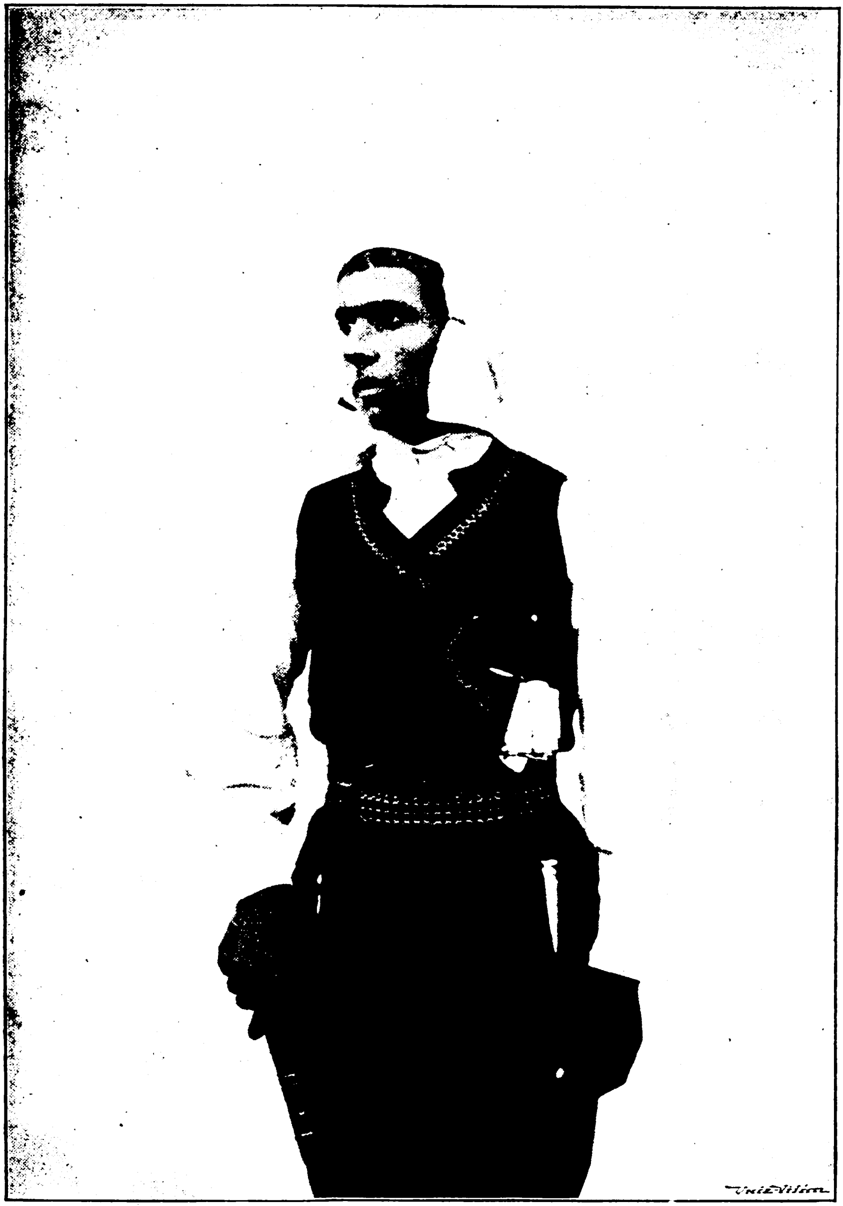

Sl. 76. Seljak iz kruševačkog okružja.

Srbiji po malo podkapaju i ruše temelji zadruge. Svakako je pri tom velika sreća, da se razpad starodrevne porodice polagano i postupno vrši. Značajno je, da je razpadanje zadruge najveći mah preotelo u ravnim, gušće nastavanim bogatijim predjelima, dok se u brdovitim i planinskim krajevima zadruga drži još dosta čvrsto, onako isto kao što se i ostale čisto narodne osebine i običaji u takvim predjelima uviek najduže čuvaju.

Varoši su se razvile u Srbiji za pravo tek iza oslobodjenja izpod turskoga gospodstva. Na početku naime XIX. vieka svi su Srbi bili seljaci; u varošima živjeli su gotovo izključivo Turci, a medju njima Grci, Cincari i tek po gdjekoji Srbin. Tek po oslobodjenju, kada varoši izseljenjem Turaka ostadoše prazne, počeše se ove puniti srbskim žiteljstvom. Najprije se u njih naseliše seoski trgovci, iza ovih dodjoše imućniji seljaci, a napokon se gdjegdje po naredbi oblasti moralo čitavo selo preseliti u varoš. Po malo poče se u Srbiji razvijati iza nekoliko decenija pravi varoški život, nalik na druge evropske gradove. Dakako treba da ipak iztaknemo, da se u Srbiji prelaz od seljačkoga života i zanimanja k varoškom još nije podpuno izvršio. U mnogim pa i samim okružnim varošima trgovci i zanatlije i danas još pored svoga običnog zanimanja bave se i poljodjelstvom, a u nekima ima i čitavih krajeva, koji su još samo poljodjelci, te se nose na seljačku i u svemu se drže seljačkoga načina življenja. U Srbiji ima danas 3984 sela i zaselaka, 24 grada ili varoši i 57 manjih gradova ili varošica.

Spomenimo sada još koju o običajima i načinu življenja srbskoga naroda.

U Srbiji svaka kuća, bilo u selu bilo u varoši, slavi jednogu svetca kao svoje krstno ime. Njemu se ona moli i doprinosi žrtve; njime se najčešće zaklinje i preko njega se nada dobiti ono, što od Boga želi. Krstno je ime svetkovina kućna, porodična; ono ostaje od koljena do koljena i mienja se veoma težko: za to se i smatraju rodjaci svi, koji slave jednoga istoga svetca. Slava krstnog imena ima u prvom redu vjerski značaj, a uviek je vesela porodična svetkovina. To je jedan od onih svečanih dana u godini, koji i najsiromašniji gleda da proslavi što dostojnije i u što većem obilju. Poglavito se slavi sv. Nikola, zatim sv. Jovan (u zimi), sv. Arhangjel i sv. Juraj.

Na slavu krstnoga imena, koja je u imućnika znala trajati i po tri dana, pozovu se gostovi iz susjedstva, koji nemaju u taj dan

Sl. 77. Šumadinska kuća.

kod kuće iste slave. Svi ukućani kao i pozvani gostovi mole se Bogu za žive i za mrtve, te žrtvuju svetcu kućnom zaštitniku žrtvu, koja se sastoji od jedne voštene svieće, kolača koljiva (kuhana pšenica), tamjana, ulja i vina. Usred glavne sobe postavi se dugi stol načinjen od novih dasaka. Nanj se polože sva jela i vino; po sriedi stola položen je veliki „krstni kolač“ od pšeničnog brašna, na njemu je utisnuto znamenje sv. križa. Kad je sve pripravljeno, pozove se svećenik, da dodje blagosloviti stol. Svi ukućani i gostovi saberu se oko stola. Usred kolača je utaknuta voščana svieća, koju zapale. U to stane svećenik moliti. Polag njega s lieva stoji domaćin, a naprotiv njega nastariji sin, zatim po redu svi mužki ukućani. S desna svećeniku poredali se kumovi, bliži rodjaci, pozvani gostovi, a više straga ženskinje. Svećenik blagoslovi najprije kolač, zatim moli Boga, da bi dao blagoslov kući i ukućanima, preporučujuć ih posebnomu zagovoru svetca zaštitnika. Svi prisutni mole pobožno za svećenikom. Tamjanom se kadi svieća, kolač i svi prisutni; vinom se obrede svi stojeći na okolo stola; od koljiva uzima svatko po nekoliko zrna; a napokon svećenik i domaćin lome kolač i prelivaju vinom, a zatim se razdieli kolač na komadiće medju sve prisutne. Tako se dokonča taj liepi crkveno-kućni obred. Na to sjedne cielo družtvo sa svećenikom k stolu da objeduju. Što je kuća imućnija, to je gostba obilatija. Razumieva, se da se pri stolu nazdravlja, pjeva, a počme se sa poznatom crkvenoslavenskom pjesmom: „Mnogaja ljeta“. Krstno ime slavi se svuda, gdje ima Srba, samo što u varošima nisu više dan danas onakove velike gostbe, kako to još uviek biva kod imućnijih na ladanju.

Kao što svaka kuća u Srbiji slavi po jednoga svetca u godini, tako i svako selo ima po jednoga, koga slavi, da zaštiti od tuče, suše itd. i da mu donese rodnu godinu. Ta seoska slava zove se zavjetina, te potječe bez sumnje još iz drevnih poganskih vremena. „Seoska slava slavi se pod kakvim velikim, liepim i zdravim drvetom u selu, kome je na stablu urezan krst i zove se „zapis“ (sl. 79.). Na ovo drvo gleda se kao na kakovu svetinju: grjehota je na nj popeti se ili mlatiti mu rod, ako je rodio, a posjeći ga bilo bi najveće zločinstvo, pa niti na to nitko nikad ni ne pomišlja. Na sam dan zavjetine sakupljaju se pod zapis svi seljaci i pošto svećenik odčita molitvu i posveti vodicu, kreću se gologlavi najprije kroz selo pa onda po žitima i livadama. Pred svima tima ljudima pored ikone svečeve nosi se i veliki krst; zbog toga se oni u nekim kra-

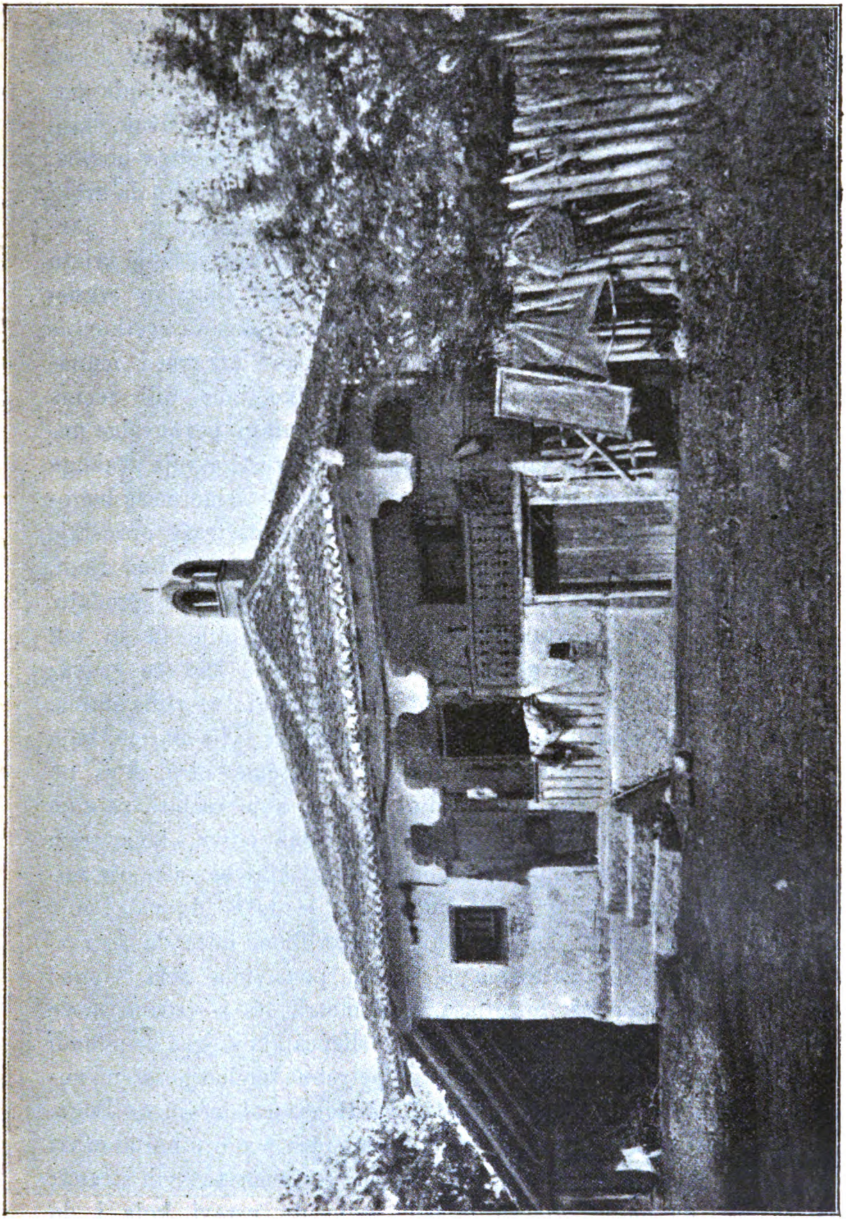

Sl. 78. Seoska kuća u Krajini.

jevima zovu „krstonoše“, a zbog toga se i za sav taj običaj kaže „nositi krsta“. Idući tako preko sela i preko polja krstonoše pjevaju dva i dva molitve, kojima mole Boga za rodnu godinu, i kad tako sve obidju, vraćaju se opet pod zapis. Pošto tu svećenik ponovo odčita molitve i zapis se obnovi skidajući onaj obšivak, koji se na urezanome krstu za godinu dana uhvatio, onda nastaje gostba, koju daju bilo imućniji domaćini redom svake godine, bilo da svaki krstonoša od kuće sam po nešto od jela i pića donese.“

Nadalje ima u Srbiji, kao u obće u cielom kršćanskom svietu svaka crkva svoga patrona, kojemu je posvećena. Blagdan crkvenoga patrona slavi se velikim slavljem. Ovakove crkvene svetkovine znamenite su i zbog toga, što su se o njima kod crkava i manastira sakupljali sabori, koji su naročito u tursko doba bili veoma važni za život srbskoga naroda. Milićević, umni poznavalac narodnje duše, koji svojom jakom narodnom rječitosti osvaja svakoga čitaoca, piše o tom ovako: „Sabor (proštenje) nije samo masa bogomoljaca, koji su došli da padnu Bogu na molitvu, da traže oproštaje griesima i blagodati radovima svojim; nisu to ni samo oni ljudi, koji su čisto s životnim potrebama došli na taj skup, da prodaju, što im je suvišno, i da kupe, što im je potrebno; nije tu ni tek bezbrižna omladina, kojoj se igra i kad se jede i kad se spava; nego je na saboru sve ono, što život životom čini: tu vidiš starca, koji se priklanja pred obrazima božjih ugodnika; vidiš staricu, koja cjeliva ikonu i kiti je zelenim bosiljkom; susretaš otca, koji po saboru merka za sina djevojku; vidjaš majku, koja razbira za dom i rod onih, što joj se javkaju za kćerku; sretaš odivu, koja traži braću i sestre iz roda svoga; skobljavaš zeta, koji se sastaje s milostnom tastbinom svojom; vidiš popa, koji je došao da vidi i čuje svečaniju službu božju; kmeta, koji tom prilikom hoće da se razgovori sa susjednim kmetovima o nekim poslovima sela svoga; vidjaš trgovčića, kalauza, burgijaša, koji motri, šta se jeftino može kupiti, šta li skupo prodati; udaraš na sliepca, koji guslama budi naše stare; na Cigane, koji podmiruju potrebne melodije srcu novoga Srbina, i na prosjake, koji ištući za Boga podsjećaju na Boga.

Još u oči slave crkvene i za visoka sunca počinje narod crkvi dolaziti. Na kolima, na konjima i pješke vrvi sviet sa svih strana; svaki se žuri da nadje zgodno mjesto, gdje da ustavi kola i da smjesti svoju porodicu, gdje li da spusti svoju torbu: svak gleda da je bliže svojih susjeda, svojih poznanika. Oni, koji žele da ćare

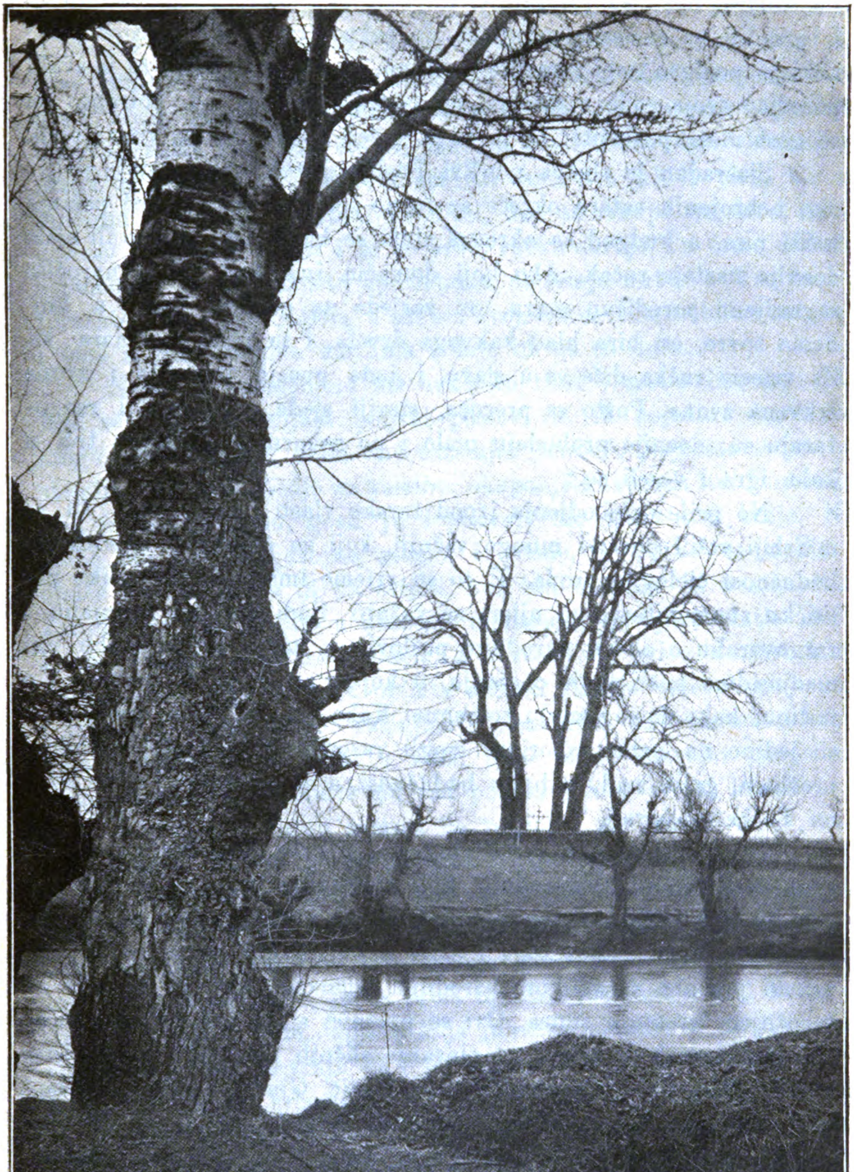

Sl. 79. Zapis kod Ljeskovca.

na saboru, došli su još ranije, uhvatili ili zaokupili zgodna mjesta i izgradili na sošicama ognjišta, da peku kavu i da gotove jela; neki je podigao sebi i malko naslona od sunca ili kiše; tu je svaki poredjao svoje sude s pićem i od posudja što je od potrebe, da se gost može poslužiti: tu je kava, šećer, slatko, rakija, vino i pivo.

Sjutradan je služba u crkvi. Poslije službe sabor postaje življi: oko nebrojenih vatara okreće se razno pecivo; svuda se već počinje točiti piće, a kudgod se okreneš služi se kava. Oko podne ili malo docnije nastaje ručak. Ako koji domaćin ima kod crkve naročito sagradjenu porodičnu sovru, on zasjeda sa svojima tamo, a koj nema sovre, on bira hlad kakvoga drveta, i tu ruča i odmara se. Za vrieme ručka diže se u slavu, i tada pucaju prangije i zvone crkvena zvona. Pošto se preruča, stariji sjede, pijuckaju i razgovaraju se; docnije prohodaju malo i po saboru, a omladina trči u kolo, igra i veseli se."

No prije oslobodjenja izpod turske vlasti na saborima su se u Srbiji vršili poslovi mnogo važniji, koji su gdjekada utjecali na budućnost cieloga naroda. U to su vrieme imali sabori i veliku političku znamenitost: na njima se važniji ljudi narodni sastajahu i razgovarahu o obćim narodnim poslovima; tamo izmjenjivahu oni medjusobno misli svoje o stanju, u kojem se je narod nalazio i o načinu, kako da se narodu pomogne. Kako nisu bili sami svoji, Srbi su jedino na ovim saborima mogli razgovarati o svojoj narodnoj prošlosti, gajiti nadu u bolju budućnost, a na posljedku i same bune na Turke udešavati.

Osim spomenutih svetkovina ima u Srba, kao što u svih Slavena, svetkovina obćenarodnih, koje slavi čitav narod, a potječu bez sumnje iz poganskih vremena. Kao što je poznato, stari su Slaveni obožavali sunce, pak s toga i stoje ponajglavniji obćenarodni slavenski praznici sa velikim prirodnim mienama, koje se temelje na tobožnjem kretanju sunca. Ovi se praznici slave gotovo jednako po cielom slavenskom svietu uz pjevanje sličnih pjesama i vršenje istih obreda. Kod tih svečanosti (imenito Božić, Gjurgjev dan, Ivanjdan) ima osim crkvene slave nekih narodnih obreda, koji su od davnine i u nas uobičajeni, pak ih stoga ne ćemo ovdje napose opisivati. Isto su tako i rodbinske svetkovine i drugi običaji jednaki ili barem slični kao u Hrvata, pak ćemo ih samo na kratko spomenuti.

Kad se diete rodi, običaj je u Srba, da svi oni, koji posjećuju porodilju, nose novorodjenčetu kakav dar, to je tako zvana

„povojnica“. Kad je svadba, onda svatovi, svaki po mogućnosti, donose vjenčanicima na dar razne stvari potrebne za kuću, to se zove čast ili uzdarenje, a prikazuje se o ručku. Kad gospodar izgradi kuću, susjedi i prijatelji dolazeći mu na „veselje“, donose darove onako isto kao što se čini o svadbi. Na daći (karmine) istina da rodbina pokojnikova sprema sama sve jelo i piće, ali u mnogim krajevima prijatelji i rodjaci, kad se sakupe na daću, sami donesu i jedno i drugo i to se sve o ručku daruje. Tu ćemo odmah spomenuti, da Srbi imadu spomendan na svoje mrtve o Trojacima (praznik Rusalija). Subota u oči sv. Trojstva zove se zadušna subota, i tada se čini spomen umrlima i daje im se za dušu.

Napokon spomenimo još nekoliko rieči o sastancima na selu. Kad se ljeti nagomiljaju poljski poslovi te ih pojedine kuće ne mogu same svladati, onda one sazivaju „mobu“. Najčešće se moba skuplja za žetvu, rjedje za kositbu, okapanje kukuruza itd. Domaćin, koji je sazvao mobu, gosti ju i podvori što može biti bolje. Na mobu idu najviše djevojke, momci i mlade, i svatko se nakiti i obuče kao na uzkrs ili na cvijeti, kad idu u crkvu ili u manastir. Žanjući cio dan mobari a naročito mobarice, pjevaju i odatle „mobarske pjesme“, šale se i vesele, a u večer idu svi u družtvu kući domaćinskoj, gdje ih čeka obilata večera. Poslije večere igraju se i vesele, te kasno u noć razidju. O plemenitoj duši narodnoj liepo nam svjedoči, što se često u kući, gdje bi se razbolio gospodar, moba sama skupi i obavi mu rad poljski i to o svojoj hrani.

Seljaci se u Srbiji sastaju na razgovor po „kazanicama“, kad peku rakiju. Tu oko kotla, kušajući i pijuckajući novu rakiju, vode se živi razgovori o starijim i novijim dogadjajima, o dnevnim prilikama, o poljskim radovima, a razpravljaju se kadkada obćinska a i takova pitanja, koja se tiču cieloga naroda. U krajevima, gdje ima svaka kuća gusle, ne će proći nijedan sastanak i kod kotla, a da se ne zagudi i ne odpjeva koja junačka pjesma. U novije doba, odkad se krčme otvaraju ća i po selima, sastaju se žalibože mužkarci sve više po krčmana kao u Bugarskoj tako i u Srbiji. I tako se po malo priučavaju na plandovanje i dangubu u krčmama, zašto nisu znali njihovi stariji. Dakako krčme polaze samo mužkarci.

Ženski se sviet sastaje na prelima ili „sedeljkama“. Prela počinju već pod konac ljeta, kad postaju dani kraći, i traju dok ne nastanu hladne jesenske noći. Prela se obdržavaju za vedre tihe noći pod vedrim nebom. Preljama, čim se sakupe, prvi je

posao naložiti vatru, oko koje će sjedjeti i presti. To su većinom djevojke, ali dolaze na prelo uz djevojke i starije žene: svaka pak dolazi s preslicom. Predući prelje pjevaju narodne ženske pjesme, u kojima se opisuje liepi obiteljski život: svatovi, pobratimstvo, kumstvo, gostoljublje itd. Obično pjevaju dvie po dvie djevojke naizmjence; starije pak žene pričaju razne priče ponajviše protkane praznovjerjem, a sve se začinjava živim i veselim razgovorom, šalom i smiehom.

Po nekim se mjestima sakupljaju muževi i žene na „sielo“ večeras u jednoj, a sjutra večer opet u drugoj kući. Na sielu se pije čaj, kava ili vino, a uz to se razgovara, pjeva i igra „kolo“. Po varošima ima već modernih plesova i koncerata. Svakako je liepo, što je uz strane, nove zabave ostalo još dosta starih, narodnih zabava. I na javnim plesovima na prvom je mjestu narodno „kolo“, a i narodna je nošnja pri takim zabavama još uviek običajna imenito kod žena. I na dvorskim plesovima vidi se još često narodna ženska nošnja.

IV.

Materijalna kultura.

Pristup. — Ratarstvo. — Razne vrsti plodina. — Vinogradarstvo. — Voće, poimence šljiva. — Šumarstvo. — Stočarstvo, navlastito svinjogojstvo. — S kojih razloga nije naprědnije narodno gospodarstvo. — Rudarstvo. — Domaći obrt. — Zanatlijski obrt. — Početci industrije. — Trgovina. — Promet i komunikacije. — Novci, mjera i utezi. — Novčarska družtva.

Kako živi u Srbiji tek $^{1}/_{11}$ stanovnika u gradovima, sačinjava ogromnu većinu žiteljstva seljak, te se s punim pravom može reći, da je Srbija zemlja seljačka, tim većma, što ona ne pozna gospoštija i vlastelinstva, već je zemlja, što ju seljak radi, njegova svojina kao i kuća u kojoj živi i stoka, koju hrani. Srbija je po tom u prvom redu zemlja ratarska, ali gotovo svaki ratar goji u Srbiji i stoku, te je dapače u nekim gorovitijim predjelima stočna privreda daleko pretežnija. Osim polja raznim žitom zasijanih razširena je po zemlji šljiva i loza, od sočivica grah, a od inudustrijskog rašća konoplja i duhan. Napokon je važna seljačka privreda i rakija bilo šljivina bilo komova.

U početku ovoga vieka Srbija je bila posve stočarska zemlja, ratarstvo je jedva tada podmirivalo domaću potrebu. Ma da se je od vina i rakije kao i drugih gdjekojih plodina zemaljskih mogao po koji dinar dobiti, ali to je sve bilo neznatno prema bogatoj privredi od marve i svinja. Sa oslobodjenjem Srbije medjutim, kad se je stanovničtvo stalo množati, uze se i ratarstvo polako širiti. Ali u koliko se je ratarstvo više širilo, u toliko je ono sve više potiskivalo stočarstvo. Ta borba izmedju spomenute dvie privredne grane vodi se još i danas u Srbiji. U planinskim krajevima, u kojima bi imala prevladjivati stoka, stočne sirovine i mliečna industrija, širi se gdje samo može i ratarstvo; nasuprot u ravnim i brežuljastim predjelima, gdje bi trebalo da vlada u prvom redu ratarstvo, ne

može narod još nikako da se okani držati stoke i to što je moguće u većem broju.

Uz sve to, što je ratarstvo glavna privredna naroda, ipak je do sada slabo napredno i usavršeno. Dakako tlo je tako dobro, podneblje vrlo povoljno, da ne treba polja u mnogim krajevima ni gnojiti. Seljak preore samo površno njivu, zatim ju zasije, pak mu se razmjerno malen trud obilno naplaća. Tako se radi njiva po redu dvie godine, a onda se pusti jedno dvie godine tlo prazno, da se tobože zemlja odmori. A kakvo je to odmaranje! Ona obično za odmora rabi za pašnjak, čime se i onako slaba korist od odmaranja smanjuje, jer stoka pasući ugazi zemlju, i time ne samo da sprečava jači uticaj zraka na tlo, već ga učini težim za oranje. U novije vrieme ipak kao da nastoji seljak u Srbiji, da jedan isti usjev ne dodje redom po dva tri puta na istu njivu, ali predjelima, gdje je kukuruz glavni prirod, nema ni danas te izmjene usjeva. Osim što ima zemlje vrlo mnogo neobradjene, i ono, što se obradjuje, radi se starinskim orudjem i tek u novije doba opaža se u tom pogledu neki napredak.

Od svih usjeva najviše je razširen kukuruz, koji zaprema do 300.000 hektara, što čini 40% svega zasijanog zemljišta. Kukuruz uspieva u obće u cieloj Srbiji osim na većim uzvisostima, gdje ne može da dozori. Srednji rod kukuruza na jednom hektaru iznosi u klipu 1200 kgr. Od žitarica najviše se sije pšenice, a znatno manje ječma, raži i zobi. U južnozapadnoj Srbiji sije se nešto heljde i prosa. Pšenica, ječam i raž sije se poglavito za izvoz, a kukuruz ponajviše za domaću potrebu. Kukuruz u „prohi" (t. j. kruh od kukuruza) glavna je hrana seljaku; prilično ga ode na „purenjake" t. j. pečena, dok je još u mlieku, i preko zime u „kokice" (prženo zrnje od kukuruza). Povrh toga hrani seljak kukuruzom i stoku, a naročito svinje, a na nekim mjestima zobe se kukuruzom i konji. Nadalje se mnogo goji u Srbiji grah, kupus, luk, paprika, bundeve, lubenice, dinje i bob. Spomenute sočivice rabe mnogo za hranu imenito u postu, koji seljaci strogo obdržavaju. Korun razmjerno nije mnogo razširen po Srbiji niti kao hrana, a niti se ne rabi mnogo još u fabrikaciji. Povrtljarstvom oko većih gradova ne bave se seljaci, već vrtljari iz Bugarske i Macedonije.

Konoplja se mnogo sije u Srbiji, pak je rubenina seljačka sva od konopljina platna. U nekim se krajevima proizvodi konoplja i užarska industrija za izvoz. Obradu konoplje u Srbiji prikazuje

nam slika 80. Lana se malo goji. Od tržnoga bilja znamenit je duhan. Slika 81. prikazuje nam, kako u Srbiji narod suši duhan. Dok nije bio uveden monopol na duhan, sadilo ga se je vrlo mnogo u Srbiji, ali od godine 1886. goji ga se znatno manje. Vinogradarstvo je svuda razšireno po Srbiji osim uzvišenijih predjela, ali najveće prostore zahvata u Timočkoj krajini, u području Binačke i velike Morave te osobito u Podunavlju. Vinogradi zahvataju u svem oko 90.000 hektara, a poprieko se dobiva sa jednoga hektara 15 hektolitara vina. Iz Srbije se mnogo vina izvozi, ali više kao sirovina, nego li kao savršen proizvod, jer se u mnogim krajevima loše postupa s vinom; naročito nije pivničarstvo dobro uredjeno. Na glasu je smederevsko, negotinsko i krajinsko vino. Najbolje su ove vrsti loze: skadarka, smederevka, slankamenka i graševina.

Srbija ima u obilju voća (jabuka, krušaka, oraha itd.), ali se najviše goji šljiva, koja sama zaprema preko dvie trećine zemljišta, što je pod voćem. Do nedavna pekla se je od šljiva rakija, ali posljednjih desetljeća stali su u velike izvoziti sušenu šljivu (na hiljade kilograma u vriednosti od više milijuna dinara). Pod šljivom je danas preko 60.000 hektara zemlje; na svakom hektaru ima oko 250 stabala, a rod se jednoga stabla računa oko 30 klgr. Podneblje i tlo vanredno prija u Srbiji voćarstvu, pa ipak se ne goji onako, kao što bi se moglo. S punim pravom tuži se srbski rodoljub na nemar naroda oko voćarstva ovako: „Za voćarstvo može se bez zazora kazati, da je kod nas baš sasvim zanemareno, pored svih prirodnih pogodaba i značajnih koristi, što ih pruža onome, koji voće sadi i njeguje. Šta više, može se ćak i to kazati, da je voćarstvo i u nazadku prema ranijem svom stanju. Ono plemenitijega voća, što u nas ima, većinom su naši stari radili i kalamili, ugledajuć se na svoje turske gospodare, koji su voće veoma milovali. Danas pak o podizanju novoga voća i njegovanju staroga vrlo se riedko tkogod bavi. I ako se koja voćka kako tako i podigne, ne umije se njegovati, a težko je sačuvati i od rdjavih ljudi.“ U najnovije doba opaža se napredak na polju voćarstva.

Livade zapremaju u Srbiji do 700.000 hektara, a upopriek se dobiva na jednom hektaru 800 do 1000 klgr. siena. Uza sve to slabo je napredno livadarstvo, jer seljak malo njeguje tu važnu granu narodnoga gospodarstva, već sve prepušta samoj prirodi. Dakako da poradi loše stočne hrane i sama je stoka slaba. Još prije

nekoliko desetljeća pokrivala je šuma daleke predjele u Srbiji. Bukva, hrast, jela i bor najčešće je drveće. Haranjem šumâ zadnjih desetljeća došlo je već do toga, da neki predjeli prije šumoviti danas su kamenite pustinje. Tomu je pak mnogo kriva i sama državna vlast, koja je žalibože upravo prijala haranju šuma. Najveći dio šumskoga drveća potroši se na gorivo, a razmjerno malo za industrijske potrebe. Nevaljalim šumskim gospodarstvom došla je mlada kraljevina, još onomad na glasu obiljem šuma, do toga, da uvozi drvenu gradju Savom i Dunavom iz Kranjske i Štajerske, Dunavom iz Njemačke, a Tisom iz Gornje Ugarske; pa i drvo za gorivo se uvozi iz Slavonije. U najnovije doba se malo više nastoji o razumnom gospodarstvu šumskom, ali je medjutim prijašnjim haranjem velika glavnica propala, a da nije od nje nitko u zemlji koristi imao.

Već smo gore spomenuli, kako je stočarstvo vrlo znamenita narodna privreda u Srbiji. Domaće stoke nabrojeno je 6,000.000 glava, i to konja 180.000, goveda preko jedan milijun, bivola 7500, magaraca i mazga 1,900.000, svinja preko jedan milijun, ovaca preko 3 milijuna, a koza preko pol milijuna. Cjelokupna vriednost stoke računa se preko 150 milijuna dinara. No uza sve to ipak je i stočarstvo slabo napredno. Izuzev svinjogojstvo, kojim je Srbija znamenita, ostale vrste stoke, kao goveda, ovce, koze, konji, bivoli dosta se slabo goje. Glavni je tomu razlog, što je stoka veći dio godine tako rekuć sama sebi prepuštena, da si traži hranu po poljima i šumama. Tu dakako ne može da bude govora o oplemenjivanju rase i o njegovanju pomladka. Goveda su ponajviše malena i slaba na mlieku. Srednja težina odrasloga goveda iznosi do 300 klgr., a mliečnost se računa kod krave godimice na 1000 lit. Ni ovčarstvo nije bolje od govedarstva, makar da se ovce svuda goje po cieloj zemlji; koza ima znatno manje nego ovaca. Konjogojstvo je slabo, makar da obstoji u zemlji već od g. 1852. državna ergela. Svakako je najrazvijenije svinjogojstvo. Najviše je raz-širena po zemji šumadijska pasmina iz porječja Jasenice. Svinje se hrane svuda u Srbiji, ali najviše u pojasu hrastovih šuma, dakle u Sumadiji, u Posavini, zatim u Području Mlave, Peka i Resave. Svinje se troše veoma mnogo u samoj zemlji. Nema gotovo kuće u Srbiji, koja bi bila bez tako zvane svinjske zimnice, t. j. u zimi bez suhoga mesa, masti i slanine. Kako kod nas u nekim krajevima tako je još više u Srbiji pečeno prase preko zime najsladja

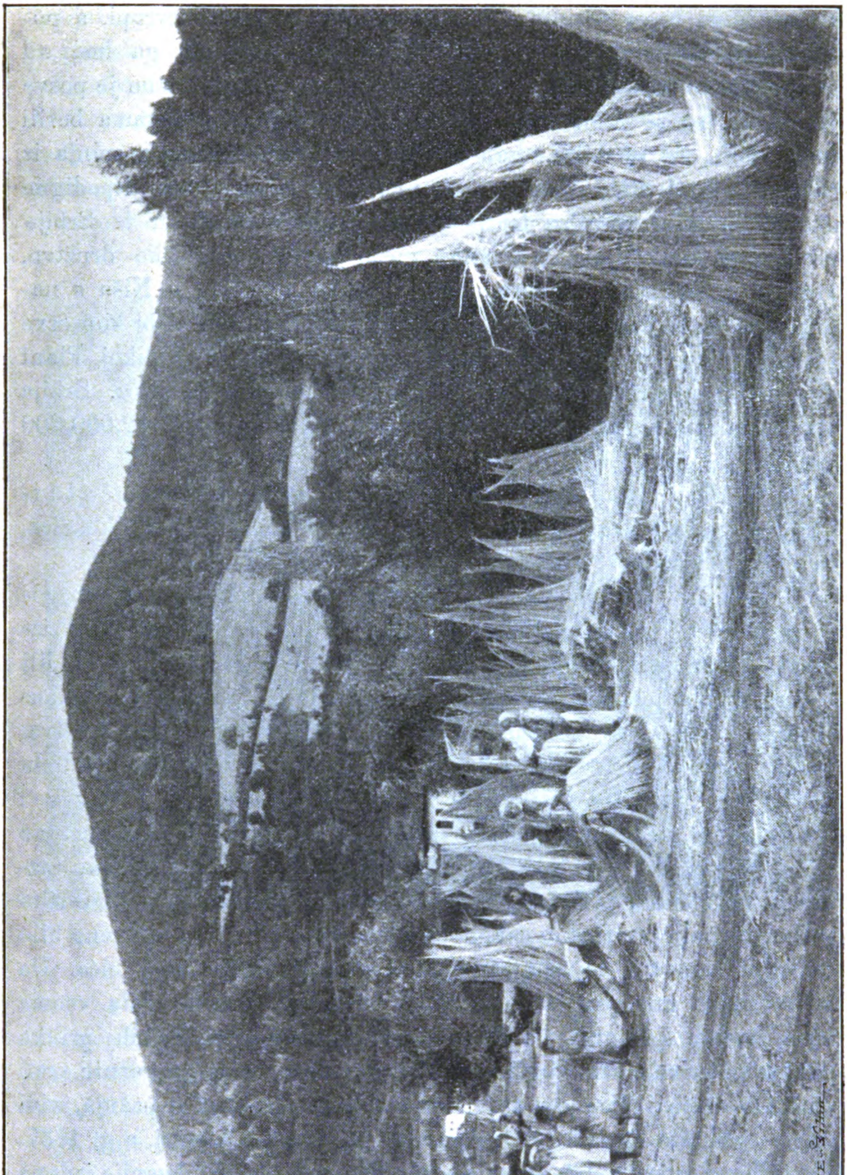

Sl. 80. Obrada konoplje (u Vranji).

poslastica. Izvoz svinja pretiče svojom vriednošću izvoz sve ostale stoke skupa uzete. Svinje se izvoze gotovo po cieloj Evropi, a ponajviše u Ugarsku. Da presahne Srbiji dohodak, što ga ima od svinjogojstva, oćutila bi to živo ciela država. Po tom nam je posve jasno, što su se Srbi, kako se ono kaže, rukama i nogama borili god. 1890., da se dokine zabrana ugarske vlade za uvoz svinja iz Srbije. U prvi mah mislilo se na to, da se u samoj zemlji podigne u velikom stilu tvornica mesnate robe, koja bi se zatim iz Srbije po Evropi razpošiljala. I u istinu našlo se neko englezko družtvo, koje je uz državnu podporu podiglo veliku tvornicu u Nišu s namjerom, da bi svake godine poklalo 100.000 svinja, te bi konserve i slaninu izvozilo. No to poduzeće nije uspjelo. U Velikoj Plani obstoji tvornica za sušenje mesa, slanine i kobasa za izvoz. Srbija izvozi na godinu oko 180.000 svinja u vriednosti do 12,000.000 dinara.

Svilogojstvo je u Srbiji slabo napredno, dok je pčelarstvo više razšireno. U svemu ima u zemlji preko 180,000 košnica, kojima se vriednost računa oko 1,900.000 dinara.

Kao što se vidi iz ovoga kratkoga priegleda o narodnom gospodarstvu u Srbiji, ima mlada kraljevina sve uvjete da bude izvrstna ratarska i stočarska država, ali slabo su na tom polju radili i posebnici, a još manje država. Neprekinute političke borbe i strančarenja sprečavaju razumni rad na polju narodnoga gospodarstva. Istinito je makar i tužno, kako je prof. Karić završio u svom djelu poglavje o privrednom stanju u Srbiji. On piše od prilike ovako: „Da procvate neko gospodarstvo zemlje, nisu dovoljne samo zgodne prirodne prilike, koje u njoj vladaju; za to su potrebna i jako razvijena prometala, pristupni trgovi, razumno gospodarenje i naročito razborito poljoprivriedno zakonodavstvo, koje je u sva vremena bilo temeljni kamen i najvažnija podloga svakoga državnoga bića. Da se ratarstvo unapredi, o tome se je u Srbiji država stala veoma rano starati. Još god. 1836., posred neugodnih političkih prilika onoga vremena, izdao je knez Miloš naredbu o sijanju raznih vrsti žita. Da se je i šumama već u ono vrieme poklanjala pažnja, vidi se po tom, što su iste godine postavljeni naročiti šumari, a g. 1837. na njihovo mjesto državni ekonomi. No premda je i kasnije izdana po još koja naredba i po koji zakon, ipak kad se sve pregleda, što se je na tom polju uradilo, jasno je, da je zakonodavstvo poljoprivriedno u Srbiji dosta manjkavo i loše. Da su se srbski potonji

učeni državnici ugledali u onoga istina nepismenog, ali velikoga i ženijalnog seljaka, zemlja bi srbska tečajem više polovice vieka, što je proteklo poslije one prve naredbe. biła tako napredna svojim gospodarstvom, da bi iz svakoga kutića samo blagostanje virilo. Ali i za šezdeset godina poslije prvih tragova ozbiljne brige o narodnom gospodarstvu u Srbiji slabo se je napredovalo. Zemlja ne samo što nema sustavnog zakonodavstva o poljoprivriedi, već nema niti dobrih gospodarskih škola niti u obće kakvih bilo razborito

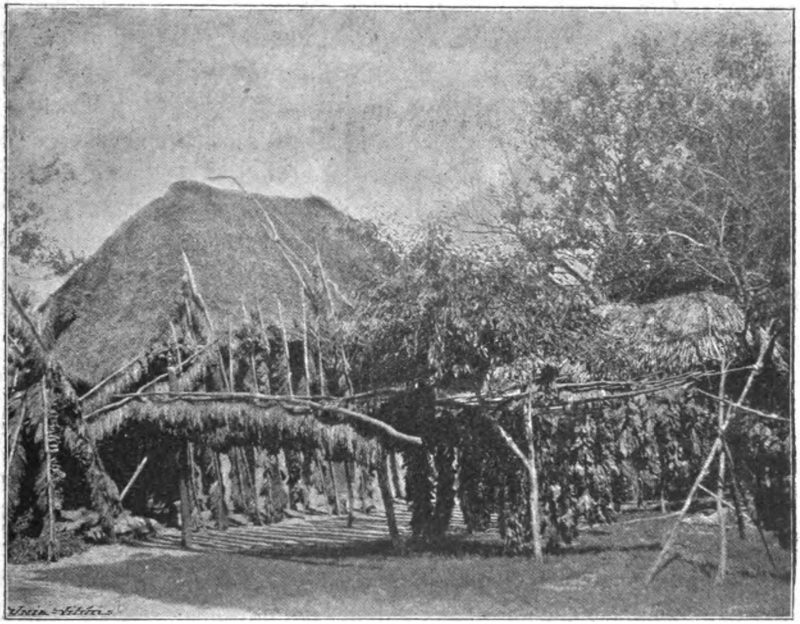

Sl. 81. Sušenje duhana.

uredjenih ustanova, kojima bi se narodno gospodarstvo u zemlji podizalo ili kojima bi se staralo o raznim potrebama ratara i stočara. Ovo, što od toga ima zemlja, samo su manje više nespretni pokušaji, koje su poduzeli sami poljoprivriednici. Srbski državnici i učeni narodni gospodari tiekom posljednjih trideset godina učinili su više pokušaja sa gospodarskim školama, ali još nisu stvorili škole, kakove baš treba srbskomu seljaku. Posebne pak škole za vinogradarstvo, voćarstvo, mljekarstvo itd. tek su u zametku.

*

Nadalje treba da se spomene, kako je slaba sigurnost u zemlji, da li će seljak ono, što je kako tako izradio, i požnjeti. Preko cieloga ljeta vrvi narod oko sudnica poradi kradja i otimanja na polju. Pa i tu je slaba zaštita rataru. K tomu je seljak u mnogim krajevima prezadužen, jer nema uredjenog težačkog kredita, a od nepogodna vremena i drugih bieda rod mu nije ni čim zaštićen ni od ognja, ni od tuče, ni od poplave, pak s toga gdjekoji krajevi stradaju od gladi. Napokon nije dosele država nikada pravo poticala gospodare na napredak bilo priredjivanjem izložaba, izdavanjem nagrada, bilo ma na koji drugi način. Sve ovo, što smo spomenuli, razlogom je, da je Srbija razmjerno siromašna zemlja, i ako je prirodom samom doista u svakom pogledu veoma razkošno opremljena tako, da bi mogla biti jedna od najbogatijih i najsretnijih zemalja.

Srbija je doduše slabo izpitana glede rudnoga blaga, ali ipak se može reći po onom, što je dosele u tom pogledu poznato, da je zemlja raznolikošću i količinom ruda veoma bogata. Već su Rimljani na tlu današnje Srbije (u tadašnjoj Mesiji) u velike izkopavali rudno blago, te su imali ovdje posebnoga upravitelja rudnika (Procurator metallorum) za Mesiju. Kasnije su se Srbi za svoje dinastije Nemanjića mnogo bavili rudarstvom, koje je upravo bilo glavni izvor njihove moći, jer su od rudnika dobivali ogromna sredstva, da podignu državu u svakom pogledu. Blagom dobivenim iz obilnih rudnika posagradiše srbski vladari one silne zadužbine, veličanstvene crkve i manastire, koji još i danas veličaju njihovu slavu. Bogatstvom iz rudnika izvadjahu oni svoje smjele osnove, da steku prvenstvo na balkanskom poluotoku. Dakako, za vrieme turskoga vladanja nazadovalo je rudarstvo u zemlji, pak se je samo toliko radilo olovne i željezne rude, koliko je zahtievala sama potreba zemlje. I Austrija, kad je u 18. stoljeću zaposjela zemlju, nastojala je mnogo oko rudarstva imenito oko Avale i Kozmaja, te u Majdanpeku i u Kučajni.

Prema ovomu, što smo spomenuli o bogatstvu ruda u Srbiji, posve je naravno, da su Srbi u onom času, čim su započeli u ovom vieku borbu za oslobodjenje domovine izpod turskoga gospodstva, odmah pomišljali na rudno bogatstvo svoje zemlje. Tako su oni u Rudniku već god. 1806. kopali bakar, topili ga i lievali od njega topove, a u okolišu Avale vadili su olovo. Kasnije već knez Miloš god. 1835. dozivlje njemačkoga rudara Herdera, da izpita zemlju u pogledu rudnoga blaga. Godine 1847. počinju se rude kopati u

Majdanpeku. Pa ipak, kako je slabo napredovalo rudarstvo do danas u Srbiji? Nespretnost državne vlasti, pomanjkanje stručnjaka i velikoga kapitala, neprestane političke i stranačke borbe: sve je to spriečilo, da se rudarstvo do danas nije više podiglo. „Izgleda, kao da je stara država prave izvore svoga materijalnog blagostanja i bogatstva mnogo bolje poznavala no današnja nova; njezini ondašnji planinski stanovnici bili su najbogatije stanovništvo u zemlji, a nisu ležali na zlatu gladni, goli i bosi, onako kao što to današnji čine. Svi pokušaji stručnjaka, da naše državnike oduševe onom ekonomskom politikom, koja je izbila na površinu pozivom Herdera u Srbiju, ostali su bez uspjeha . . . .“

Nalazišta su ruda poimence u kopaoničkoj. šumadijskoj, podrinjskoj, kučevskoj i zaplaninskoj rudnoj oblasti. Od kovina ima najviše olovne i srebrne rude, zatim bakra, antimona, željeza, a ima i zlata. Pored kovina ima u obilju i drugih ruda, kao mramora škriljevca, grafita i kamenog ugljena, osobito kod Paračevca i u Kostocu na Dunavu. Nadalje ima bezbroj izvora, osobitih mineralnih voda. Najznatnija nalazišta ruda spomenut ćemo kasnije kod opisa pojedinih mjesta. Ovdje spomenimo samo, da je uz Majdanpek najznatnija za rudarstvo K u č a j n a u Zviždu u požarevačkom okrugu. Jedan ulaz medju mnogim drugima u Kučajnu pokazuje nam slika 82. Majdani su u Kučajnoj otvoreni god. 1862. Sada se tu sa 10 rudnih polja vadi olovna ruda sa srebrom i zlatom i cinkana ruda.

Prelazeći na o b r t spomenimo, kako je u Srbiji, u prvom redu zemlji seljačkoj, najvažniji kućni obrt, koji najvećim dielom podmiruje potrebe tamošnjega žiteljstva, dok zanatlijski obrt cvate amo u većim mjestima, a tvorničarska je produkcija ili veliki obrt tek u začetku. Kao u svih Slavena poimence pak kod južnih, tako je naravno i kod Srba d o m a ć i ili k u ć n i o b r t već od davnine liepo razvijen. Kućni je obrt većinom u rukama ženske čeljadi. Ova pripravlja i preradjuje sirovine (konoplja, lan, vuna itd.), te ih u obće od početka do kraja izradi. Proizvodima konopljenog, lanenog i vunenog domaćeg obrta odieva se i danas ogromna većina seljačkoga stanovništva; neznatni dio prolazi kroz zanatlijske ruke.

„U svima vrstima ženske kućnje industrije razvija seljanka u Srbiji divljenja dostojnu vrednoću, vještinu i ukus: ona je vazda u poslu, ona se ne će gotovo nikad sresti bez vretena ili preslice, pa bilo da ide poslom u varoš, bilo da nosi radnicima u polju ručak, bilo na posljedku da se nadje kod stoke: ma kud da ide, ona u

isto doba prede i plete. Na neotesanom i veoma nesavršenom drvenom razboju ne tka seljanka samo platno od težine ili pamuka, nego i sukno raznih vrsta, pa ponjave: pokrivače i prostirače, tkanine za suknje i jeleke, tkanice, kecelje, jastuke i ćilime. Platna kako od težine tako i od pamuka ima često i osobite finoće, ma da se od početka pa do kraja izradjuje najgrubljim spravama; a ćilimi, kecelje i jastuci odlikuju se ne samo živošću i postojanošću boja, nego i neizcrpljivošću sve novih i novih šara i na posljedku izrednim i nepomućenim ukusom u redjanju i sastavljanju boja u šarama, gdje će riedko pogrješku naći i sam umjetnik. U ovim ćilimima, keceljama, jastucima, zatim i u čarapama seljanka prikazuje obilje oblika u prostodušnim šarama, kojima se istina ne može dati najviše mjesto u ornamentici, ali koje su ipak svojom originalnošću privukle pažnju stručnjaka u obrazovanome svietu.

Tako isto veliku vriednost, vještinu i ukus razvija seljanka u Srbiji i pri vezu, bilo da veze ubrus, maramu, čarape itd. I ovdje nam ona prikazuje neizcrpljivo bogatstvo u raznolikim šarama. I što je još značajnije, sve te šare isto kao i one u tkaninama, i ako su u osnovi više manje medju sobom nalik, opet se u pojedinostima u raznim a često i sasvim blizkim predjelima prikazuju tako velikim obiljem i raznolikosti, da se čovjek mora diviti. Ovu je pojavu mogućno objasniti jedino time, što pri šaranju prepočinjanja ima veoma malo, nego su šare vazda nova, originalna tvorevina, koja se samo osnovnom zamisli podudara sa starijima iz davnih vremena nasliedjenim oblicima, održanim i do današnjega dana na ognjištu seljačkoga konzervativnog doma. Može se kao pouzdano uzeti, da se iz godine u godinu stvara hiljadama sve novih i novih šara. I ako seljanka nema ni pojma o crtanju, opet njena uobrazilja neprestano i bez naprezanja sama izmišlja sve nove i nove oblike, krećući se vazda kolosjekom nasledjenih već prepočetaka ornamentskih. Boje su u šara i tkanina sve jasne i otvorene: crvena, plava, biela, zelena, žuta; neodredjene boje u Srbiji nisu milovane".

Od tkalačkog ženskog obrta na selu i od pletiva i veza riedko se kadšto iznosi na prodaju, pa i to tek u novije vrieme: inače sve to služi, da se podmire kućne potrebe. No ima još nešto domaćeg obrta i po varošima; tu se radi i za prodju poimence platno pamučno, ćilimi, vezivo i pletivo. Obrt ćilimarski, koji iznosi svoje proizvode na tržište, ima već odavna svoje središte u Knjaževcu, a poglavito u Pirotu (sl. 83.), koji je svojim ćilimima na glasu po

cieloj evropskoj Turskoj i po susjednim zemljama. Pirotski ćilimi riese sultanske dvorove u Carigradu, najljepše džamije i dvorove bogataša po Rumunjskoj, Bosni itd. Tako je bilo prije oslobodjenja Srbije izpod turskoga gospodstva. U to je oslobodjena Srbija s po-

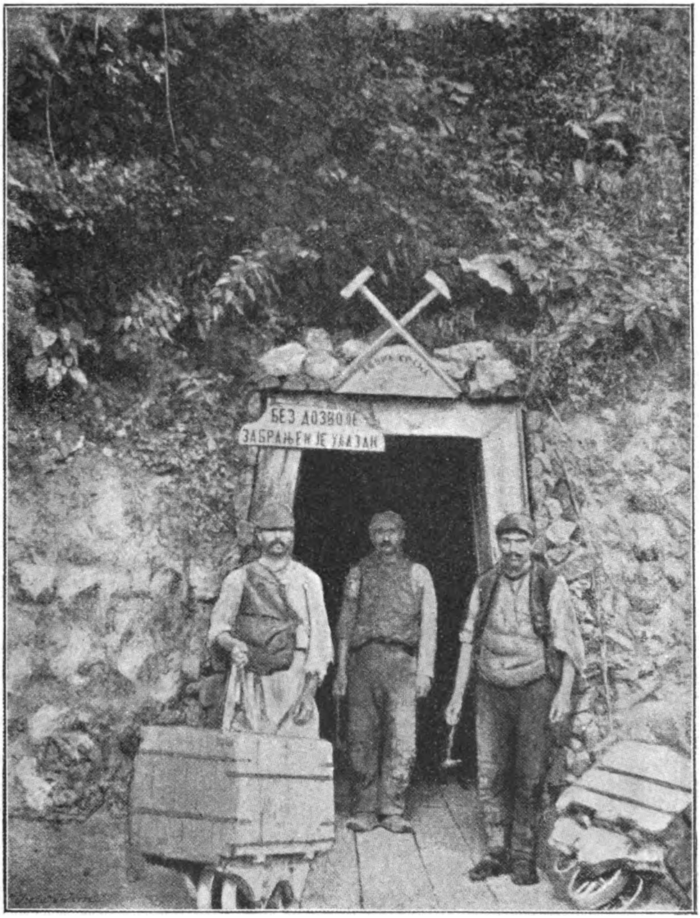

Sl. 82. Ulaz u majdan (Kučajna).

četka slabo marila za taj obrt, te je stao propadati. Medjutim u novije doba podpomogla je državna vlast znatnom podporom „ćilimsku družbu“ u Pirotu, pak ova sada liepo napreduje i proizvodi izvrstnu robu.

I seljak se bavi u Srbiji domaćim obrtom i tu se pokazuje kao samouk vanredno spretnim i vještim. On izradjuje kod kuće sudje, kace i burad, zatim kola, plugove, saonice. On sam izradjuje gusle, svirale, preslice, ćuture i razne druge stvari. Seljak najobičnijim orudjem (nožem, bradvom, svrdlom) umije spomenute predmete gdjekada ukrasiti rezbarijama a i bojama, da im se moraš diviti, kano da su izašli iz rukû kakvog umjetnika, toliko imadu oni za to naravnoga dara. Naročito gusle, to narodno glasbalo Srba i Hrvata, koje ne manjka ni u jednoj kući, znadu biti krasno urešene rezbarijama.

Spomenimo nadalje važnu granu kućnog seljačkoga obrta, a to je preradjivanje mlieka i šljiva. Bieli smok (mlieko sladko i kiselo, sirutka, skorup i sir) najvažnije je imanje svake seoske kuće, a isto tako nema gotovo kuće bez šljivovice. Mlieko se preradjuje ili kod kuće ili na bačiji, t. j. kod jačih izvora ili po planinama, gdje se ljeti stoka pase. Kod kuće obavljaju taj posao ponajviše žene, a na bačijama i mužkarci. Od bieloga smoka iznosi se na prodaju sir, skorup i maslo. Domaći sir u Srbiji tečan je i dobar, navlastito je na glasu sir iz južnoiztočne Srbije zvan kaškavalj, koji je poznat na daleko po susjednim zemljama. Koliko je obilje šljiva u Srbiji, već smo gore spomenuli. Blizu Kruševca ciela je šuma šljiva. Kada dozriju, jede narod više tjedana samo šljivu. Mnogo ih suše (sl. 84.) za prodju (preko 20,000.000 kgr. za 7 milijuna dinara), a u najnovije vrieme peku od njih pekmez. Najbolje se šljive upotrebljavaju za pečenje šljivovice, koju piju doma, ali je mnogo i izvoze. Od komine izvodi se mnogo komovica.

Zanatlijskomu obrtu poglavito je središte po gradovima. Zanatlije u Srbiji rade ponajviše po naručbama, a samo neki obrtnici imadu veća skladišta gotove robe. Od zanatlijskih obrtnika spomenut ćemo najprije „kujundžije“, zlatarske obrtnike, koji izradjuju od zlata i srebra razne ukusne tvorine. Kujundžija je bilo u prijašnje vrieme mnogo više nego danas, a tomu je kriva strana fabrikacija, koja širi svoje proizvode u Srbiju. Danas još uspieva zlatarski obrt u Nišu i Pirotu i u istoimenim okruzima. Od ostalih zanatlija ima u zemlji najviše kovača, kolara, stolara, tkalaca itd. Izradjivanjem drveta (korita, kašika itd.) bave se mnogo Cigani. — Užarski obrt u novije doba znatno nazaduje. Zidari dolaze većinom iz stranih zemalja u Srbiju, i to iz Bosne, Macedonije, Austro-Ugarske i Italije. Najviše se traže macedonski zidari (Cincari), jer

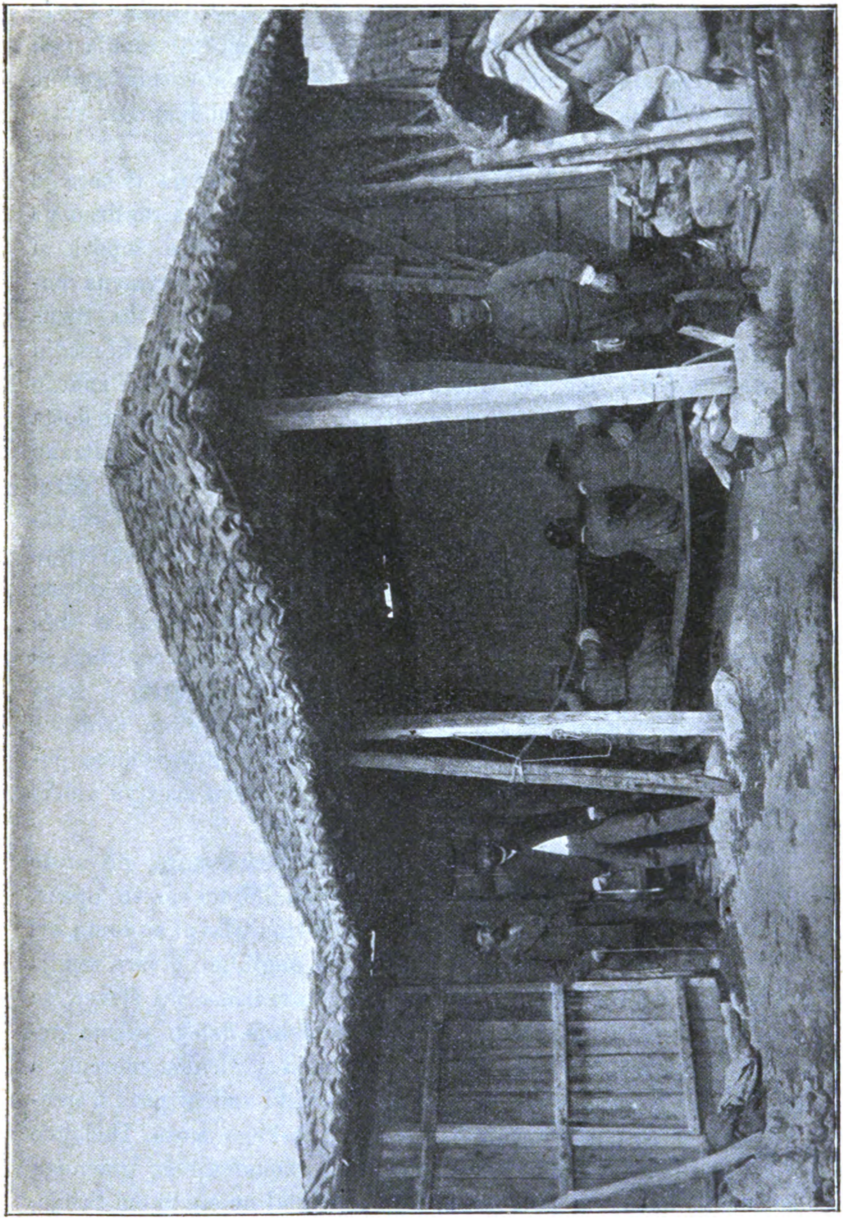

Sl. 83. Tkanje ćilima.

rade najjeftinije. — Zanatlije u Srbiji sastavljaju esnafske družine. Svi meštri izvjestnoga zanata sačinjavahu jedan esnaf. Godine 1847., kad je izašao zakon o toj ustanovi, bilo je u svem 20 esnafa, ali danas ima više. Esnafi imaju cilj, da složnim i dogovornim radom unapredjuju zanate i da po potrebi i materijalno podpomažu svoje članove.

Tiskara ima u Srbiji oko 30, a najveća je državna tiskara u Biogradu. Tvorničarstvo ili veliki obrt za sada je slabo raširen po Srbiji. Prve tvornice zasnovane u Srbiji jesu ljevaonice topova u Kragujevcu i tvornica baruta u Stragarima. Od toga vremena pokušalo se je već mnogo puta, da se podignu tvornice i za razna druga industrijska poduzeća, ali slabim uspjehom. Prvo mjesto medju tvornicama u Srbiji ide bez sumnje pivovarama. U Srbiji se znatno više piva proizvodi, nego što ga se popije, tako da preostane dosta za izvoz. U svem ima 12 pivovara, koje uspješno odbijaju inostranu konkurenciju. Nadalje su znamenito industrijalno poduzeće parni mlinovi, ima ih do 40 u zemlji. Kako se u njima proizvodi svakovrstno brašno od najprostijega do najfinijega, podpuno obskrbljuju Srbiju domaćim brašnom. Povrh toga ima u zemlji na više mjesta pilana („stružnice") za priredjivanje greda, dasaka, letava, u obće tvorina za gradnju. Pilane su sve na vodu, a ne na paru. Još su spomena vriedne tvornice: parne pekarne, tvornica špirita i koža u Biogradu, zatim tvornica cementa u Ripnju pod Avalom, tvornica stakla u Jagodini i tvornica sukna u Paraćinu. U novije doba podignuta je državnom podporom po nekom englezkom družtvu velika tvornica papira.

Kako je Srbija kontinentska država te nema mora, ne može da postane u pravom smislu trgovačka država. Mimo to se opaža, da u Srbiji svakim danom raste sve više trgovina.Glavni su tomu ovi razlozi. Ovamo se svojim visinskim razvitkom nagiblje i otvara zemlja prema sjeveru, pa i njezini ponajglavniji putovi izlaze na sjever, na Savu i Dunav. Onamo svojim smještajem seže Srbija daleko prema sredini balkanskoga poluotoka. Dunav ju spaja s Crnim morem, a k tomu joj sam i po svojim pritocima otvara daleki vodeni put i u srednju Evropu, a Savom k zapadu do blizu Jadranskoga mora. Dodajmo nadalje, što smo već opetovano spomenuli, znamenitost glavnoga druma na balkanskom poluotoku, koji teče mal ne sredinom Srbije, te se upravo u njoj dieli za Carigrad i Solun. Napokon treba da uvažimo, kako je Srbin od naravi spretan za trgovinu; s toga se

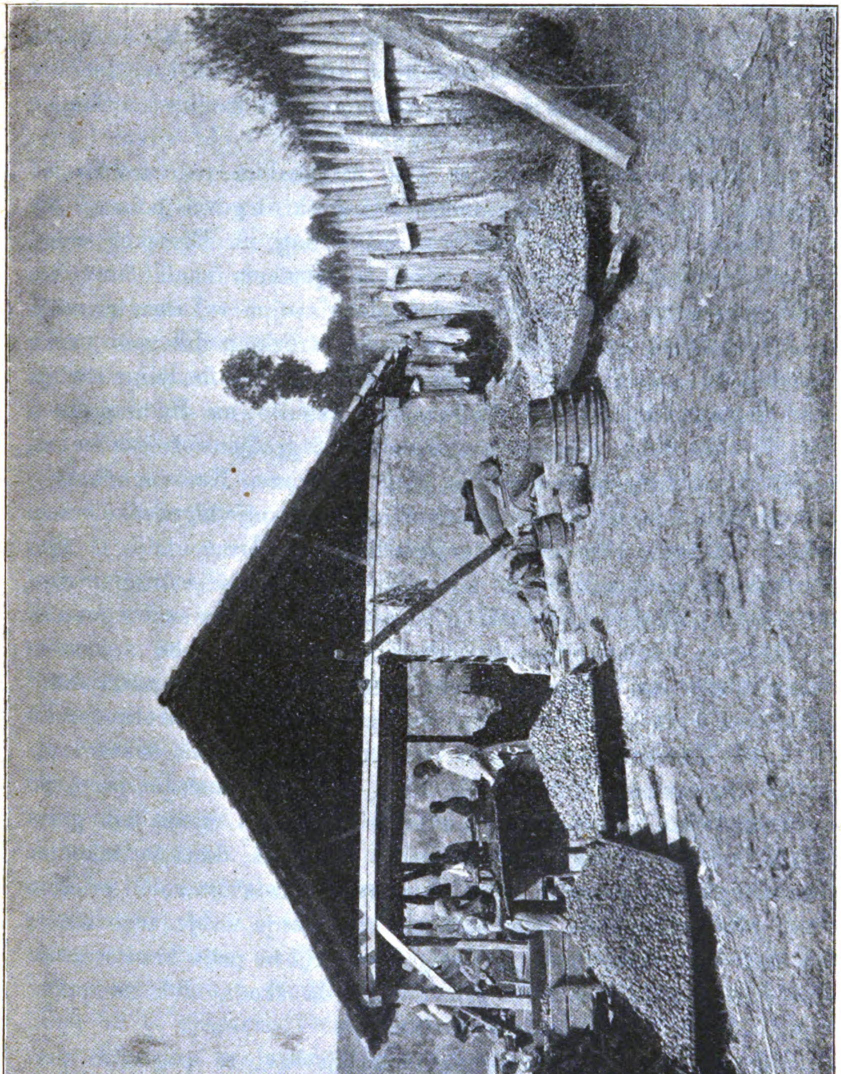

Sl. 84. Sušenje šljiva.

i mali obrtnik hoće da zove trgovac. Sve ovo, što smo spomenuli, jasno nam kaže, da ima Srbija sve uvjete za jaku provoznu trgovinu, koja u istinu sve više cvate. To je i razlog, što evropske države sklapaju s mladom kraljevinom trgovačke saveze, imenito pak Austro-Ugarska, na koju je i onako Srbija svojim smještajem najviše upućena.

U staro doba trgovina je išla balkanskim poluotokom od zapada t. j. od Jadranskoga mora. Isti grčki trgovci polazeći na ušće Morave i Save nisu dolazili ni od Crnog ni Egejskog mora, već od Jadranskoga mora, na čijim su obalama imali čitav niz svojih naseobina. Kad su Mlečani imali u svojim rukama trgovinu na Jadranskome moru, išla je ova starom srbskom državom preko Dubrovnika na Niš. No u našem vieku iza oslobodjenja Srbije udari trgovina na sjever u Podunavlje, imenito na Budimpeštu i Beč. U naše doba, gdje su već zemljom izgradjene željeznice za Carigrad i Solun, raste trgovina i u te strane. Naša monarkija, kao najbliža susjeda Srbije, ima s njom najtjesnije trgovačke sveze, pak su i vezane obje države trgovačkim ugovorom, koji je vrlo povoljan po našu monarkiju. U novije doba nastoje i druge evropske vlasti, poimence Njemačka i Englezka, da prošire svoj trgovački djelokrug u Srbiji. Spomenute države dovoze svoju robu s morske strane cjenije na balkanski poluotok, nego li naša monarkija željeznicom. U tu je svrhu uvela Njemačka redovitu parobrodarsku svezu od Hamburga do Soluna. K tomu je njemačko družtvo izgradilo željeznicu od Soluna u Bitolje u srce Macedonije, a po željeznici Solun-Skoplje-Vranja, koja je u rukama njemačkih glavničara, vrlo su nizke ciene za robu. Englezka, koja je takodjer s morske strane dovozila balkanskim zemljama svoju robu, priekim okom gleda nastojanje Njemačke oko proširenja svoje trgovine u tim stranama. Dakako da ni našoj monarkiji ne prija konkurencija Njemačke, ali joj ne može niti mnogo da škodi, dok su prijateljski odnosi izmedju monarkije i Srbije.

Unutrašnji trgovački promet u Srbiji bavi se poglavito prikupljanjem sirovina za izvoz i razpačavanje uvezenih industrijskih tvorevina. Promet zemaljskih proizvoda i stoke najviše promiču vašari, koji se drže u svim većim mjestima. Kako je Srbija ratarska zemlja, razumieva se, da su glavni proizvodi njezina izvora ratarski, voćarski i stočarski. Srbija izvozi na godinu prirodnoga blaga popriečno za 43 milijuna dinara, a industrijskih tvorina jedva za

2 milijuna dinara, pa ove posljednje i nisu sve izradjene u zemlji, nego su većinom od drugud dovezene. Po službenim podatcima najviše se po vriednosti izvozi svinja (oko 10 milijuna dinara), suhih šljiva (oko 7 milijuna dinara), pšenice i goveda (po 7 milijuna dinara), raznih životinjskih koža (do 4 milijuna dinara), vina, piva i rakije (do 1 milijun dinara) itd. Iz ovoga se vidi, da svinje, suhe šljive, goveda, pšenica, kože iznose gotovo $^4/_5$ svega izvoza. Od industrijskih tvorina nešto je znatniji izvoz užarskih predmeta. Poglaviti predmeti uvozne trgovine u Srbiji jesu: pamuk (do 7 milijuna dinara), kolonijalna roba i južne plodine (oko 5 milijuna dinara), rude (malo ne 5 milijnna dinara), staklo i porculan (oko 2 milijuna dinara), obrtnine od drva (oko $1^1/_2$ milijun dinara), mastni proizvod ($2^1/_4$ milijuna dinara), šivena i pletena roba (preko 3 milijuna dinara), jestivo i piće (preko $1^1/_4$ milijuna dinara), strojevi i razno orudje (preko 1 milijun dinara).

Od izvozne robe ide najviše u Austro-Ugarsku u vriednosti oko 45. mil. dinara, zatim u Tursku (do 3 mil. din.) i u Bugarsku (oko 1 mil, din.). U druge je države izvoz posve neznatan. I uvoz je u Srbiju najjači iz Austro-Ugarske u vriednosti oko 25 milijuna dinara, zatim iz Englezke (oko 5 mil. din.), iz Njemačke (preko 4 mil. din.), iz Amerike ($1^1/_3$ mil. din.), iz Italije (oko 1 mil. din.), iz Rumunjske (preko 1 mil. din,), a iz Bugarske samo do 250.000 dinara vriednosti. U svem se bavi u Srbiji 5% žiteljstva trgovinom. God. 1870. bio je utemeljen prvi „trgovačko-obrtnički odbor“ u Biogradu. Danas ima takih „odbora“ po svim glavnim trgovačkim središtima zemlje, kao u Šabcu, Smederevu, Nišu, Valjevcu, Požarevcu i Negotinu. Ovim je odborima odgovarati na vladina pitanja, koja se tiču procvata trgovine i da sami podnose priedloge za razvitak i unapredjenje trgovine. Ipak se čini, da je do sada dosta slabu korist donio kraljevini ovaj ustroj trgovačkih odbora. Kad bude s vremenom u zemlji više stručno naobraženih trgovaca i obrtnika, bit će sjegurno veća djelatnost spomenutih odbora.

Trgovinu a s njome industriju spomenutih sirovina, dakle u obće materijalno blagostanje ciele države osobito promiču razna obćila ili prometala. Što je država naprednija, to ima više prometala. Po množini prometala: cesta, željeznica, brodova, pošta, telegrafa i telefona može se suditi napredak države. U Srbiji se opaža u novije doba ozbiljan rad na polju prometala, a da nije mlada kraljevina u tom do sada naprednija, najviše su krive političke borbe

i strančarstvo, koje sprečava narodnu skupštinu i vladu, da ne može posvetiti svu svoju snagu unapredjenju materijalne kulture u zemlji. Opetovano smo već spomenuli, kako ima Srbija od prirode zgodan smještaj, jer prolazi sredinom zemlje od vajkada glavni drum, koji spaja zapad evropski sa iztokom i susjednom Azijom. To je poznati „carigradski drum“ ili kako ga panonska legenda zove „Moravski drum“ ili „carski drum“. Osim ovoga puta, koji je u rimsko doba vodio od Carigrada za Solun i Drač i primorskih drumova, svi su ostali putovi na balkanskom poluotoku sporedne grane spomenutog glavnoga druma. Tako je bilo za Rimljana, pa tako je i današnji dan, jer je sama priroda odredila pravac tomu putu. U srednjem vieku i početkom novoga vieka bio je još dobro sačuvan taj glavni drum, djelo rimske cestogradnje, samo što rimska imena zamieniše narodna srbska, i to Singidunum posta Biograd, Tricornium zastupa Grocka, na mjestu Vinceie eto Smedereva, Viminacium zamieni Braničevo, Horeum Margi Ravno, a Remerianu Mokro. Živ promet na spomenutom glavnom drumu znamenito je utjecao na susjedno žiteljstvo. Srbi su iza svoga dolazka u zemlju ovim drumom obćili sa Grcima na iztoku, a k zapadu sa Rimom. Da nisu ovim drumom provalili pod konac srednjega vieka Turci, bila bi se srbska država liepo razvila u svakom pogledu.

Čim se je Srbija oslobodila izpod turskoga gospodstva, počela se je odmah brinuti za dobra prometala. God. 1864. srbska je skupština stvorila zakon, po kojem se diele ceste u Srbiji na četiri vrste: državne, okružne, kotarske (srezke) i obćinske. Državne su ceste: carigradska ili moravska cesta od Biograda do bugarske medje pri Caribrodu. Ta cesta ide s početka niz Dunav do Smedereva, zatim moravskom dolinom mimo Jagodinu i Čupriju, zatim bugarskom Moravom mimo Aleksinac, a na to krene mimo Niš i Pirot na Caribrod. Od te se ceste odvaja pri Nišu južnomoravska cesta, koja teče kraj Leskovca i Vranje u Macedoniju. Nadalje su državne ceste: kragujevačka cesta od Biograda do Kragujevca i odanle pokraj Kraljeva i Raške u Staru Srbiju; zatim cesta od Biograda pokraj Smedereva, Požarevca i dalje Podunavljem do Negotina. Od ostalih su cesta znatnije: kolubarska cesta od Biograda pokraj Obrenovca, Valjeva, Užice u Bosnu i Hercegovinu, i timočka cesta od Negotina pokraj Zaječara, Knjaževca i Pirota do bugarske medje. Na tim drumovima nema preko većih rieka stalnih mostova, nego su samo prievozi. Sve ceste mjere u Srbiji oko 4000 km.

Do g. 1881. nije imala Srbija ni jedne željeznice, te je bila uz Crnu goru jedina evropska država bez željeznice. Godine 1884. predana je prometu ciela pruga od Biograda do Niša, a malo zatim izgradjene su i druge pruge, tako da ima mlada kraljevina danas u prometu sliedeće pruge:

Biograd-Niš-Vranja (356 km.).
Niš-Caribrod (93 km).
Lapovo Kragujevac (29 km.).
Velika Plana-Smederevo (42 km.).

U svem iznosi duljina željeznica u Srbiji 520 km. s 43 postaje. Željeznice su u Srbiji danas sve državne. S početka je upravljalo s željeznicama ono francuzko družtvo, koje ih je izgradilo na državni račun, ali prije devet godina preuzela je država uz primjernu odštetu u svoje ruke željeznice.

Srbska je vlada onomadne zaključila, da se izgradi nekoliko novih željeznica, kako bi se dotjerala željeznička mreža u kraljevini. Dozvolu za gradnju novih pruga podielila je vlada družtvu englezkih novčara, kojima su na čelu londonske tvrdke M. M. Colthop i D. Markus. U svemu bi se imalo izgraditi 6 novih pruga, i to: Biograd-Obrenovac-Lazarevac-Valjevo-Kosjerići-Požega; Stalač-Kruševac-Trstenik-Kraljevo-Požega-Užice; Užice-Kremna-Mokra-Gora-srbsko-bosanska medja; Valjevo-Osječina-Zavlaka-Loznica-srbsko-bosanska medja; Šabac-Lješnica-Loznica; Kragujevac-Guberevac-Kraljevo. Izgrade li se jednom navedene pruge, bit će sve najvažnije točke i krajevi Srbije spojeni željeznicama.

Najvažnija i najbolja su prometala plovne rieke, „ceste, što same hode i nose sa sobom, što im se naloži“. U tom je pogledu sretna Srbija, jer ima na sjeveru plovnu Savu i Dunav. Duljina vodenih putova u Srbiji iznosi 560 km. Po njima plove ljeti redovno velike ladje, ali zimi se poradi leda obustavlja vožnja. Većina parobroda, što pristaju na srbskoj obali, pripada austro-ugarskomu parobrodarskomu družtvu. Ti plove ne samo po Dunavu, nego i po Savi. Po Dunavu plove u novije doba do Srbije i ruski parobrodi „Gagarinovog družtva“. Srbska je država imala do nedavna samo jedan parobrod „Deligrad“. Prije šest godina zasnovalo se je u Biogradu „srbsko parobrodno družtvo“, koje s uspjehom djeluje.

Srbija je poput drugih evropskih država član svjetskog poštanskoga saveza, koji je utemeljen u Bernu god. 1874. i obnovljen kasnije u Parizu i Lisabonu. U novije se vrieme sve više širi u

Srbiji poštanska mreža, a poštanski promet sve više raste pogledom na broj pošiljaka i listova. Brzojavne se žice počeše u Srbiji uvoditi god. 1855., te su danas sva važnija mjesta spojena brzojavnim žicama jedna s drugima. Telefona ima do sada u Srbiji malo.

O srbskom novcu spomenut ćemo ovo. Stara je srbska država imala svoj kovani novac. Iza turske provale ponestalo je po malo toga domaćega srbskog novca, te je svuda u saobraćaju služio turski novac. Poslije oslobodjenja Srbije izpod turskoga gospodstva stao je turski novac iz prometa uzmicati, a zamieni ga austrijski novac. Tako je trajalo sve do god. 1868., kad se kovanjem srbskoga novca poče iz obrta iztiskivati austrijski bakreni novac. Kasnije, god. 1875., usvoji Srbija i za novce metarski desetni sustav onako, kako je usvojen novčanom konvencijom, zaključenom u Parizu 11. prosinca 1865. izmedju Francuzke, Belgije, Italije i Svajcarske. Načelnu jedinicu ili brojnu osnovu srbskog narodnog novca čini: dinar (= franak = 40 novčića), koji se dieli na sto dielova: dinarskih para. U Srbiji su u tečaju sliedeći narodni novci:

a) Zlatni: Milanov zlatnik u vriednosti od 20 dinara,
„ „ „ „ „ 10 „

b) Srebrni: komad po 5 dinara,
„ „ 2 „
„ „ 1 dinar,
„ „ 0·5 dinara.

c) Bakreni: komad po 10, 5, 2 i 1 dinarskih para.

d) Od nikla po 20, 10 i 5 dinarskih para.

U Srbiji su bile do nedavna u porabi mjere različitoga sustava. God. 1873. uvedena je metarska mjera, koja je definitivno stupila u život tek god. 1883. Po tom je danas osnovna mjera za dužinu metar, za površinu ar, za zapreminu litar, a za težinu gram.

U najznatnija pomagala industrije i trgovine brojimo osim spomenutih obćila te trgovačkih ugovora s vanjskim državama još i novčane zavode. Do god. 1862. nije bilo u Srbiji nikakvih novčanih zavoda, koji bi kreditom mogli poslužiti trgovini, industriji, zanatu i ratarstvu. Narod je do toga vremena bio predan na milost i nemilost lihvarima, koji su pobirali od dužnika strahovito visoke kamate. Da se tomu na put stane, bude utemeljena g. 1862. „Uprava fondova“, t. j. državna hipotekarna banka. Ova upravlja

i rukuje s raznim fondovima (glavni fond srbski, fond činovnički, fond bolnički itd.), a prima u pohranu novac i od privatnika. Danas upravlja ona s kapitalom oko 40 milijuna dinara. Kasnije se redom digoše u Srbiji mnogi novčani zavodi (biogradski kreditni zavod, srbska kreditna banka itd.), zatim zadruge za medjusobno podpomaganje i štednju, te razne štedionice po svim većim mjestima. Srbska narodna banka ima pravo izdavati papirni novac, koji je $40^{0}/_{0}$ osiguran zlatom i srebrom. Zakonom od god. 1871. utemeljila je država u nekim okružnim varošima šest državnih „okružnih štedionica“. Kako se po tom vidi, nastoji država, da novčano što više podigne zemlju.

V.

Duševna kultura.

Vjera u Srba. — Sv. Sava uredjuje crkvu u Srbiji. — Današnje uredjenje srbske crkve. — Ostali vjerozakoni u kraljevini Srbiji. — Današnje školstvo u Srbiji. — Srbski jezik. — Književni rad. — Umjetnost. — Književna družtva. — Ostala družtva.

Srbi su pripadnici grčkoiztočne ili pravoslavne vjere. Oni smatraju svoju pravoslavnu vjeru obilježjem srbske narodnosti, pak ju s toga i zovu srbskom vjerom. Za turskoga gospodstva se je narod još tjesnije sljubio sa svojom vjerom, jer je u to vrieme jedino vjera čuvala i gojila u žitelja narodno osjećanje, a crkve i manastiri bili su ognjišta, u kojima je i za najstrašnijih vremena tinjala pod pepelom iskra narodne sviesti. Tu bi narod nalazio utjehe, tu je s vjerom crpao samopouzdanje i nadu u bolju budućnost. Svećenici i kaludjeri, vjerni božji službenici, riečju i perom nastojahu, da ne ugasne u narodu nada u oslobodjenje izpod turske vlasti.

Kao što je poznato, za narodne dinastije Nemanjića uredio je sv. Sava crkvu u Srbiji. Stolice su biskupske bile: 1. Manastir sv. Mihajla u Prevlaci za Zetu; 2. Ston za Travunju i Hum; 3. Manastir Gjurgjevi Stupovi u Budimlju za gornji Lim; 4. Manastir sv. Nikole u Dabru (Banji) za doljni Lim; 5. Crkva sv. Arilija u Moravicama (sad Arilje kod Užica); 6. Manastir Mala Studenica u Hvostnu (kod Peći); 7. Crkva sv. Petra i Pavla u Rasu (Novi pazar); 8. Crkva sv. Nikole u Toplici (Kuršumlje). Sam sv. Sava kano arhiepiskop stolovaše u samostanu Žiči. Crkva je u Srbiji priznavala svojom vrhovnom glavom patrijarha u Carigradu. Samouprava pravoslavne crkve u Srbiji postade posve neovisna o Carigradu, kad je car Dušan na znamenitom državnom saboru u Skoplju god. 1347. utemeljio patrijaršiju srbsku sa stolicom u Peći. Neza-

visni svoj položaj od Dušanovih vremena sačuvala je srbska crkva i poslije propasti srbske države i to sve do godine 1766. Kada medjutim uslied okrutnosti i navala Turaka na crkvene uredbe u Srbiji novoizabrani patrijarha Arsenije Cernojević nije hotio više stolovati u Peći, već je sa 37.000 duša srbskoga naroda prešao preko Save u naše strane, turska je vlada podvrgla srbsku crkvu pod patrijarha carigradskog. Sada su nastala tužna vremena za srbsku crkvu. Iz Carigrada budu pošiljani za vladike u Srbiju kojekakovi ljudi, ponajviše Grci, koji su samo gulili narod i srbsko svećenstvo. Neki od njih nisu ni razumjeli crkveno-slavenskog jezika. Oni su tlačili narod i nastojali, da što više ugode Turcima. U takovom je stanju zatekla crkvu srbsku Karagjorgjeva buna. Razumieva se, da je Srbija oslobodivši se izpod vlasti turske odmah išla za tim, da si osnuje samostalnu nezavisnu crkvu. Već za kneza Miloša god. 1832. dobi ugovorom sa carigradskim patrijarhom srbska crkva samoupravu, ali dakako još uviek pod vrhovnim nadzorom carigradskoga patrijarhe. Poslije rata za neovisnost postade g. 1879. srbska crkva posve samosvojna, kao što je bila za cara Dušana.

Danas je glava srbske crkve mitropolit, koji je ujedno arhiepiskop biogradski. Njega bira arhijerejski sabor, a potvrdjuje kralj. U Srbiji su trojake crkvene oblasti: 1. eparhijske konzistorije, sastojeće od svećenika i kaludjera u svakoj eparhiji; 2. apelatorijske konsistorije, t. j. duhovni sud, sastavljen od odličnih svećenika, imenovanih po ministru prosvjete na predlog metropolite; i 3. arhijerejski sabor, koji sastavljaju metropolita, vladike, dva arhimandrite i po jedan prota iz svake eparhije. Ovaj potonji sabor je vrhovna crkvena oblast; on je ujedno i sudbena oblast vladikama. Zemlja se dieli na tri eparhije: Biogradsku sa stolicom u Biogradu; Žičku sa stolicom u Čačku i Nišku sa stolicom u Nišu. Eparhije se diele na protopopije (21), kojima upravljaju protopopi ili prote. Protopopije se diele na parohije (958) sa parohom na čelu. Manastirskim parohijama upravljaju kaludjeri, koji živu u manastirima pod upravom igumana, protosingjela ili arhimandrite. U Srbiji ima u svem oko 510 crkava, 53 manastira. Svećenika ima u svem preko 1000, a kaludjera oko 100. Glavni je prihod crkve u Srbiji bir, koji se je pobirao prije u proizvodima stoke i ratarstva, a danas se plaća u novcu, tako da svaka porezna glava plaća na godinu po dva dinara.

Katolička crkva u Srbiji stoji pod upravom djakovačkoga biskupa, koji već odavna nosi naslov biskupa biogradskoga i smede-

*

revskoga. U Srbiji živi oko 12 tisuća katolika (Hrvata, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Poljaka, Madžara, Niemaca itd.). U Biogradu živi do 5 tisuća katolika. Ovi imadu za službu božju kapelicu u vrtu c. i kr. austro-ugarskoga poslaničtva. Pod pokroviteljstvom spomenutoga poslaničtva stoji i katolička pučka škola sa dva učitelja i 150 djece. U Kragujevcu ima do 600 katolika, koji imadu takodjer svoju kapelicu sa jednim redovnikom sv. Franje. I u Nišu živi do 600 katolika. Ovi imadu javnu katoličku crkvicu sa jednim redovnikom, koji je ujedno i učitelj u katoličkoj školi. Katolici nisu ni iz daleka tako trpljeni u Srbiji kako u Bugarskoj.

Protestantska crkva u Srbiji stoji u pitanjima crkvenim pod upravom crkvenog evangeličkog savjeta u Berlinu. Ovaj savjet postavlja pastora i potvrdjuje odbornike crkvene obćine, koja je osnovana u Biogradu god. 1863. pod imenom crkvena obćina augsburžke vjeroizpoviesti.

Mojsijevci stoje u vjerskim poslovima pod upravom svoga crkvenog poglavara, rabina, koji dobiva plaću iz državne blagajne. Glede poslova mojsijevaca, koji nisu čisto vjerskoga značaja, obstoje odredbe ministarstva.

Muhamedovci nemaju svoje vjerske obćine; hodže su u vjerskim poslovima u odnosu sa turskim poslanikom u Biogradu. Muhamedova je vjera jače razprostrta medju Ciganima, a medju Srbima samo u neznatnoj mjeri i to u nekim selima na Drini i nešto malo po varošima u Novim Krajevima.

Riedko su bile posijane škole u Srbiji prije bune Karagjorgjeve. Samo po manastirima učilo se nešto čitati, a malo pisati. Osim svećenika i kaludjera jedva bi se od hiljadu ljudi mogao naći jedan čovjek, koji bi znao po malo čitati, a pisanju vješti bili su riedki medju svećenicima i kaludjerima. Istina u prošlom vieku, dok je neko vrieme Srbija bila pod Austrijom, podiglo se više škola po zemlji, ali kada su Turci na novo zavladali Srbijom, propadoše te podignute škole. Iza oslobodjenja uzeše se dizati pučke škole na sve strane. Pučko je školstvo siguran temelj za pravo tek dobilo god. 1856. ustanovom školskoga fonda, koja je donekle popunjena god. 1881., dok je prvi školski zakon već izdan god. 1844. Današnje uredjenje pučkih škola u Srbiji temelji se na zakonu od 31. prosinca god. 1882.

Godine 1898. bilo je u Srbiji 977 pučkih škola sa 73.522 učenika i 1816 učitelja. Iste je godine n. pr. u Hrvatskoj i Sla-

voniji — koje imaju od prilike jednaki broj žitelja sa kraljevinom Srbijom — bilo nižih pučkih škola 1360 sa 194.046 učenika i 2243 učitelja. Prema tomu dolazi u Srbiji (48.589 □ km.) jedna pučka škola na $49 \cdot_{14}$ km., a u Hrvatskoj i Slavoniji na $31 \cdot_{26}$ km., Računamo li okruglo broj žitelja za Srbiju 2,400.000, a u Hrvatskoj i Slavoniji 2,350.000, to dolazi u Srbiji jedna škola na 2456 žitelja, a u Hrvatskoj i Slavoniji na 1728 žitelja. U Srbiji ima jedna škola 76 učenika, a u Hrvatskoj i Slavoniji gotovo 143 učenika. U Srbiji ima jedan učitelj do 40 učenika, a u Hrvatskoj i Slavoniji mora da poučava jedan učitelj još jedanput toliko učenika, pa i više. Kako se vidi, u tom je Srbija mnogo naprednija od nas.

I oko srednjih škola počelo se nastojati u Srbiji odmah iza oslobodjenja. Dapače još za bune Karagjorgjeve bila je već godine 1808. utemeljena u Biogradu srednja škola pod imenom velike škole, ali je već god. 1813. propala. Za vladanja kneza Miloša bude god. 1830. prva gimnazija u Biogradu podignuta. Zakonom od godine 1863. budu uredjene gimnazije u Srbiji i to velike sa 7, a male sa 4 razreda. Taj je zakon kasnije opetovano mienjan.

Osim gimnazija nastale su redom ove škole: bogoslovija, bojna akademija, realke, trgovačke škole, učiteljske škole i ratarska škola. Različitih srednjih škola ima u svem 37 sa 7365 učenika i 546 profesora. U Hrvatskoj i Slavoniji su 33 srednje škole, ali uz to i 28 viših pučkih škola (sa 179 učitelja i 2638 učenika), koje se u Srbiji broje u srednje škole. Na bogoslovnoj školi, koju su polazila 153 pitomca, bilo je 13 profesora; na obim učiteljskim školama bila su 32 profesora sa 462 pitomca i to 24 iz Crne gore, 6 iz Hercegovine, 6 iz Bosne, 30 iz Macedonije, 2 iz Bugarske, a ostali domaći. Na 14 velikih i 10 malih gimnazija bilo je 300 profesora sa 6500 učenika. Obje realke u Biogradu i Užicama brojile su 498 djaka i 34 profesora. Na obje više djevojačke škole u Biogradu i Kragujevcu bile su 62 učiteljice sa 581 učenicom. Na trgovačkoj je školi bilo 11 profesora i 70 djaka.

Velikoj su školi, koja se u najnovije vrieme pretvara u sveučilište, položeni početci već god. 1839.. Tada se zvala ta škola licej, a godine 1863. dobi novo, više ustrojstvo, te se prozva velikom školom. Ima tri fakulteta, a slušatelja oko 500, profesora u svem 46. Fakulteti jesu filozofski, koji se dieli u dva odjela: povjestno-jezikoslovni i prirodno-matematički, zatim fakultet tehnički i pravoslovni.

God. 1898. trošila je država u Srbiji na sve škole 4,265.000 dinara (1 dinar u zlatu 45 novč.) t. j. u našem novcu oko 2 mil. forinti. Iste se godine potrošilo na školstvo Hrvatske i Slavonije 1,968.647 for.

Prije nego li priedjemo na književni rad u Srbiji, spomenimo koju o samom jeziku. Srbski ili hrvatski jezik jedan je te isti jezik, jer su oba naroda Srbi i Hrvati za pravo dva plemena, a jedan narod. Kao što je poznato, taj naš jezik je medju slavenskim jezicima najprijatniji za uho i najmelodiozniji, on je medju slavenskim jezicima ono, što je talijanski medju romanskim jezicima. Jezik se naš dieli na štokavsko, kajkavsko i čakavsko narječje. Srbi pišu ćirilicom a govore štokavskim narječjem. Ovo se narječje dieli na troje: na iztočno, zapadno i južno ili na ekavsko, ikavsko i ijekavsko prema tomu, kako narod staroslovjenski samoglas ѣ izgovara: *e* u iztočnom, *i* u zapadnom, a *ije, je* u južnom narječju. U kraljevini Srbiji govori zapadnim narječjem samo nekoliko sela kod Drine u podrinskom i užičkom okrugu, inače govori sav narod u kraljevini iztočnim i južnim narječjem. Iztočno se narječje najviše iztiče oko rieke Resave, pa ga zato neki zovu resavsko. Južnomu je narječju predstavnik govor hercegovački. Ovaj govor ponešto drugačijim izrazitijim osebinama upotrebljavaju Hrvati kao književni jezik. Iztočni jezik od južnoga razstavlja u Srbiji crta, koja polazi od Drine prema Lješnici, zatim na Vidujovicu, grbinom Cera i Vlašića te pokraj Medvednika i Maljena izlazi na Suvobor. Na to se penje na Rudnik, a silazeći s njega ide k jugu prema Goliskoj Moravi do pred ušće Ibra. Prešavši tu preko Goliske Morave k jugu udara na Čemernu planinu i izlazi na Goliju planinu. Dakako na nekim mjestima jedno narječje prelazi u drugo i preko spomenute crte, a k tomu se nalazi omanjih otočja iztočnoga narječja u području južnoga i obratno. Pa i iztočno se narječje ne govori svuda jednako u Srbiji: u raznim krajevima iztočnoga govora čuju se razni naglasci i različiti oblici kod jednih te istih rieči. Naročito se znatno razlikuje tako zvani šumadinski i moravski govor. Šumadinski je mladji govor i milozvučniji od starijega moravskoga, te se razlikuje od njega po naglasku, po pretvaranju nekih suglasnika i po nekim oblicima kod imenica, a i kod glagola.

Moravski govor pored sve svoje pravilnosti i jačega razprostranjenja neprestrano uzmiče pred šumadinskim, koji je mekši, te je od god. 1868. književni i državni govor u kraljevini, pa se širi

školom i knjigom sve više i medju narod. Samom granicom iztočne Srbije a naročito u Torlaku, koji zahvata knjaževački, pirotski i jedan dio niškoga okruga, ne govori se čistim moravskim govorom, već se osjeća dah bugarskoga jezika u naglasku i u obliku rieči („ščokarsko narječje“). Zato zove Vuk u svom rječniku Torlaka čovjekom, koji ne zna ni srbski ni bugarski. To je u ostalom sasvim prirodan pojav, koji se opaža kod svih naroda, da je manje ili više izkvaren jezik u krajevima, koji su na granici i u neposrednom dodiru sa stranim narodnostima. Kako je u srbskom Torlaku, tako je i u zapadnoj Bugarskoj. Daničić slušajući kako se govori medju Šopcima oko Sofije rekao je: da nije ni srbski ni bugarski. Napokon spomenimo još, da u južnom narječju nema tako znatnih razlika kao u iztočnom. Razumieva se, da i južno narječje u Srbiji, kao što smo spomenuli za moravski govor, po malo uzmiče pred službenim i književnim govorom šumadinskim.

Osim srbskoga jezika govori se u Srbiji rumunjski (vlaški). Ovim jezikom govore Rumunji, kojih ima oko 150.000 duša u sjevernoiztočnoj Srbiji, izmedju Velike Morave, Dunava i Timoka. Osim Rumunja govori vlaški veliki broj Cigana-Čergara.

O razvitku književnosti u kraljevini Srbiji spomenut ćemo ovo. Prvi početci srbske književnosti opažaju se još i prije postojanja srbske države pod Nemanjićima. No snažnija se je književnost počela razvijati tek sa jačom organizacijom državnoga života pod samim Nemanjom i to najviše djelovanjem njegova sina svetoga Save. Kako je govor narodni u to doba bio još slabo razvijen, te su tadanjim piscima glede jezika bile jedinim uzorom knjige pisane starim slovenskim jezikom, posve je naravno, da ni prve a ni kasnije knjige srbske književnosti nisu pisane čistim narodnim jezikom, nego jezikom starim slovenskim, s kojim je doduše bilo pomiešano tu i tamo i narodnoga govora, tako da taj jezik zovu književnici novoga doba „srbskoslovenskim jezikom“ za razliku od bugarskoslovenskoga, ruskoslovenskoga itd. Prema tome se zove ciela stara srbska književnost srbskoslovenska književnost.

Najstarija se književnost oslanja, kao što je posve prirodno, na bizantske uzore. Kao što je sadržaj bizantskoj književnosti u to vrieme crkvenobogoslovni, tako preteže i u srbskoj knjizi u početku bogoslovna strana. Radnici su na toj književnosti u prvom redu bili duhovnici kaludjeri. Oni su u svojim manastirima mnogo radili oko knjige; Studenica, Žića, Mileševo, Peć i Dečani bila su

ognjišta književnosti. Po tom zapremaju najveći dio stare srbske književnosti crkvene besjede i pouke, životi svetaca, službe svetcima itd., a i sami ljetopisi i životopisi protkani su vjerskim sadržajem. Bila je to s početka prievodna književnost iz grčkoga jezika, a na to se javlja i domaća izvorna knjiga, kamo idu naročito životopisi srbskih vladara i svetitelja. Književnost je u Srba poimence u XIV. i XV. vieku tako liepo napredovala, da su učeni Srbi polazili u Rusiju za učitelje, a ujedno su znamenito utjecali na obrazovanost kod Vlaha. Posljednji su još radnici na staroj knjizi prije konačnoga pada pod Tursku bili „resavski prevodnici“ u manastiru Manasiji.

Sudbinu srbske države dielila je i srbska književnost. „Kad iznemogoše spisateljske ruke srbskih kaludjera te tako propada pisana srbska književnost, onda narodu potištenome i potlačenome ne osta ništa drugo do stara drugarica njena, ustmena književnost: živo narodno pjesništvo“. U to doba u XV., XVI. i XVII. vieku nastadoše pjesme junačke i ženske, priče, poslovice, zagonetke itd., to ogromno i neprocjenjivo blago, koje se je u nepismenome narodu održalo i od koljena na koljeno prelazilo. Upravo tomu blagu narodnome treba da se u prvom redu zahvali, što se je kroz nekoliko vjekova najvećih bieda narodnih održala narodna sviest u Srba. „Naročito narodne junačke pjesme pjevane uz gusle namirivahu zgodno duhovne potrebe srbskoga naroda u onim težkim vremenima.“ Što je bilo knjige u Srba u to vrieme, dolazila je iz Rusije. S toga se je po malo uveo u knjigu izgovor i jezik ruski, koji je sasvim drugom stazom navrnuo svu srbsku književnost u XVII. i XVIII. vieku.

U to se poče u XIX. vieku na novo javljati srbska knjiga na starom svom zemljištu, u oslobodjenoj Srbiji, gdje je bila ugasnula prije četiri vieka zajedno sa državnim životom. Do godine 1830. bili su još politički odnošaji Srbije prema Turskoj neodredjeni i nepouzdani; no kad se je te godine politički vidik Srbije razčistio i ona dobila podpunu samoupravu, nije se ni časa počasilo, već se odmah stalo raditi o tom, da se i narod duševno unapriedi školom i knjigom. Godine 1832. vidimo već, kako iz prve štamparije u oslobodjenoj Srbiji izlazi prva u njoj štampana knjiga. To bijaše Višnjićeva pjesma o buni na dahije: pjesma o oslobodjenju srbske države bijaše u istinu najprirodniji vjestnik i oslobodjene književnosti u njoj. Na to je knjiga stupila u službu škole, jer su

pisali najviše školske knjige, a za širu publiku priredili su knjige za zabavu poimence iz francuzke, ruske i njemačke književnosti. Malo zatim kad je stupio u život parlamentarni sustav, prijajući veoma karakteru naroda, po kojem se on voli baviti javnim i dnevnim dogadjajima, poče se razvijati obilata novinarska književnost. No pored školske književnosti, uz prievode iz stranih književnosti i uz novinarstvo, počeše se javljati u Srbiji i drugi književni radovi, koji donekle sačinjavaju pravu književnost, jer se u njoj ogleda svestrani narodni život i njegove ideje i osjećaji. Ti su radovi: pjesničtvo u svim svojim oblicima, zatim iztraživanja o sadašnjem stanju i o prošlosti kraljevine Srbije i srbskog naroda. Nadalje idu ovamo proučavanja jezika srbskoga i njegove prošlosti, zatim radnje o prirodopisu, zemljopisu i narodopisu Srbije i drugih zemalja, gdje živu Srbi.

Uzput ćemo spomenuti, da se dade cjelokupna srbska književnost ovamo od XVIII. stoljeća zgodno podieliti na četiri odsjeka i to: 1) smjer crkvenoslovenski, koji seže do god. 1814.; 2) borba za narodni jezik od 1814. do 1847.; 3) narodni jezik na sve strane uspieva od 1847.—1868.; i napokon 4) od god. 1868. ovamo vlada novi pravopis i narodni jezik u književnosti. Ma da znademo, da je književni rad onih Srba, što stanuju u austro-ugarskoj monarkiji, u Bosni i Hercegovini, u Crnoj gori sa Srbima u kraljevini zajednički i da su imenito Srbi iz naše monarkije vanredno mnogo privriedili za procvat osobito nauke i književnosti, ipak ne ćemo ovdje razpravljati o tom cjelokupnom književnom radu, nego ćemo iztaknuti u glavnom radnike na književnom polju u samoj kraljevini Srbiji, a izvan kraljevine spomenut ćemo samo takove, bez kojih se ne bi mogao u obće razumjeti rad književnika u kraljevini.

Kao što su pozivi na bunu u Srbiji u početku ovoga vieka potekli od ljudi iz naroda, seljaka, koji su zatim i oslobodili zemlju od turskoga gospodstva, tako isto na polju umne borbe vidimo, kako jedan seljak samouk iznosi narodnu zastavu, prikuplja oko sebe borce i napokon polaže stalne temelje umnome oslobodjenju svoga naroda. Taj seljak samouk bijaše Vuk Stefanović Karadžić. On se je rodio u selu Tršiću u Srbiji (7. studenoga 1787.), umro je u Beču (26. siečnja 1864.), a kosti su mu prenesene u Biograd god. 1897. „Nadahnut narodnim duhom i osjećajem na samom roditeljskom ognjištu, a darovit i pun volje za rad, Vuk

je uspio, da kao seljak samouk postane otcem nove srbske književnosti. God. 1814. izdade on knjižicu narodnih pjesama pod naslovom „Mala prostonarodna slaveno-srbska pesnarica.“ Ovim svojim prvim radom Vuk je zasnovao novu srbsku književnost. Od to doba pa do posljednjih dana svojih Vuk Karadžić je veoma mnogo putovao i obilazio razne krajeve svoga naroda, te je s velikom uztrpljivošću, marljivošću i dubokim razumievanjem kupio narodne umotvorine: pjesme, priče i poslovice, bilježio običaje i pribirao gradivo za zemljopis srbske zemlje. Iznoseći sve to na javnost Vuk je srbske književnike upoznavao sa čistim narodnim govorom, a izdavši prvu kritičnu gramatiku srbskoga jezika (1814.) i prvi kritični srbski rječnik (1818.), „on je počeo književnost srbsku oslobadjati od srbskoga jezika, kojim bijaše do njega pisana“. Pišući zatim i sam mnogo o srbskoj povjestnici, običajima, jeziku, zemlji i narodu i prevodeći sveto pismo na srbski, Vuk je pokazao, da se srbskim narodnim govorom može liepo i razgovjetno pisati po svima naučnim granama. Vukov rad razširi po cielom svietu glas srbskoga imena; zadahnu vedrim, naprednim duhom umjetno srbsko pjesničtvo i potaknu ostale Slavene na sličan književni rad. Vukove su bezsmrtne zasluge u tom da je 1) uveo narodni govor u književnost i pokazao bogatstvo narodnih pjesama i drugih prostonarodnih umotvorina; 2) uredio je srbsku ortografiju, da za svaki glas imade jedan znak; i 3) prikazao svietu ne samo narodno blago, nego ga je on najviše sam izdao, a izabrao gotovo najbolje.

Ma da je imao Vuk od početka svoga rada pristaša, imao je dosta protivnika i u kneževini Srbiji. Pri tom je dapače došlo tako daleko, da su zabranjivali njegovim knjigama ulaz u Srbiju i držali njegov način pisanja za krivovjerje. Uzrok je bio u tom, što su tadanji književnici u Srbiji bili uzgojeni duhom slovenosrbskim, a sami nisu znali, što bi trebalo činiti, da knjiga bude i za narod, a ne samo za književnike. Pored svih navala na Vukov rad moralo se je doći do pravoga izvora narodnoj prosvjeti; borba je išla do god. 1847., kad je izučeni i oštroumni jezikoslovac Gjuro Daničić izašao na obranu Vukovim načelima („Rat za srbski jezik i pravopis god. 1847.“). Već tim svojim prvim djelom pokazao je Daničić, da je savršen filolog, makar da mu je tek bilo 22 godine. Tečajem vremena napisao on više djela (Mala srbska gramatika, Srbska sintaksa, deo prvi; Rječnik iz književnih starina srbskih, prievod sv. pisma Staroga zavjeta, Oblici srbskoga jezika, Istorija srbskoga ili

hrvatskoga jezika, Korijeni i osnove itd.), od kojih su neka upravo monumentalna za srbsku i hrvatsku književnost. Osim toga je sva množina njegovih radnja štampana u raznim časopisima književnim, a iz svega rada izlazi, da je Daničić bio neobičan učenjak i svom dušom odan znanosti i da je on ono provodio znanstveno, što je Vuk započeo više po svojem prirodnom shvatanju i znanju, nego li po kakovoj spremi. Kruna je njegova rada u Zagrebu zasnovani „Rječnik hrvatskoga ili srbskoga jezika“, što ga izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Osim znamenitih zasluga čisto naučne naravi Daničić ima još jednu i to veoma veliku. Baveći se i radeći naizmjence u Biogradu i Zagrebu on je mnogo doprineo zbliženju izmedju ova dva središta srbske i hrvatske književnosti. Njegova „Dioba slavenskih jezika“ (1874.), koju je pisao u Biogradu, jasno izriče, da je srbski i hrvatski jezik jedan jezik, do čega je on došao poslije dugoga proučavanja i književnosti i narječja. Daničić je umro u Zagrebu god. 1882., gdje mu je mrtve ostanke hrvatski narod svečano izpratio na kolodvor, da se prevezu u Biograd, a tamo ga je srbski narod svečano sahranio pred sabornom crkvom, gdje počivaju kosti i drugih velikana srbskoga naroda.

Kao što je Daničić najbolji i najvredniji učenik Vukov, tako je Stojan Novaković najbolji i najvredniji učenik Daničićev. „Dok je silnu jezičnu gradju, što ju je Vuk pribrao i nagomilao, Daničić s velikom naučnom spremom obradio i sazdao od nje veličanstvenu naučnu zgradu srbskoga jezika, Novaković je naukom utvrdjene rezultate tako rekuć skinuo s naučnih visina i predao širim slojevima srbskoga naroda.“ Ovamo idu djela „Srbska gramatika“ (g. 1879.), u kojoj je sintaksa izvorni rad Novakovićev; „Fiziologija glasa i glasovi srbskoga jezika“; „Akcenti štampanih srbskoslovenskih knjiga“ (g. 1877.). Kasniji rad Novakovićev obuhvata cjelokupno polje srbske povjestnice i to sa književno-kulturno-zemljopisno- i pravno-povjestničkim, heraldičkim i drugim radovima: „Istorija srbske književnosti“, „Srbska bibliografija“, „Bibliografija srbske i hrvatske književnosti“, „Primeri književnosti i jezika starog slovenskog i srbskog slovenskog“, „Srbske oblasti X. i XII. vieka pre vlade Nemanjine“, „Heraldički običaji u Srba u primeni i književnosti“, „Posljednji Brankovići u istoriji i u narodnom pevanju“ itd. Pored toga je Novaković kao urednik „Vile“, veoma mnogo privriedio pisanjem i kritikom, da se jezik što više pročisti i da se razvije ukus u stilu. On je napokon izdao štampom i objasnio mnoge književne

spomenike („Zakonik Stevana Dušana, cara srbskog“ itd.), nadalje je izdao jednu knjigu narodnih pjesama i sastavio ep „Kosovo“.

Milan Djakov Milićević nastavio je Vukov rad na narodopisnom, zemljopisnom i povjestničkom polju. Njegova su djela pisana lakim, pravilnim i jasnim jezikom, a zadahnuta otačbeničkim duhom. On je počeo svoj književni rad pedagogijskim spisima, a zatim se dao sve više na prikazivanje narodnoga života. Putujući mnogo po Srbiji, proučio je dušu narodnu bolje nego ikoji drugi pisac. Na polju narodopisa Milićević je prvi pisac medju Srbima. Njegova se djela mnogo čitaju i u Hrvata. Milićević je vrlo plodan pisac. Mi ćemo ovdje navesti samo neka njegova djela kao: „Život Srba seljaka“, „Kneževina Srbija“, „Kraljevina Srbija“, „Slave u Srba“, „Opštine u Srba“, „Životi i dela velikih ljudi iz svih naroda“, „Zimnje večeri“, „Jurmusa i Fatima ili turska sila sama sebe jede“, „Omer Čelebija“, „Letne večeri“, „Selo Zloselica“, „Medjudnevice“, „Zanovet“, „Knez Miloš u pričama“, „Knez Miloš priča o sebi“, „Pomene znamenitih ljudi srbskoga naroda“ itd.

Ministar i poslanik Čedomil Mijatović, pjesnik, publicista, državnik, povjestničar, ide medju najdarovitije pisce srbske. On je napisao mnoge liepe povjestničke monografije po različnim časopisima, razpravljao o ekonomiji i financijama, a od pripovjedaka mu je najbolja „Serdar Mitar“, „Rajko od Rasine“ i „Ikonija, vezirova majka“. Književni se rad Mijatovićev osobito iztiče na povjestničkom polju tako, da po mnienju nekih njegovi povjestnički radovi („Car Uroš i Kralj Vukašin“, „Pre trista godina“, „Trgovačka politika srbskih kraljeva i careva“ itd.) i količinom i vriednošću sve nadilaze, što se je do sada kod Srba u povjestnici uradilo. Nitko se kod Srba nije toliko zadubio i uživio u život i duh srbskoga naroda u prošlim vjekovima kao Mijatović, a niti ga itko tako krasno prikazao. Poimence njegov „Despot Gjuragj Branković“, premda povjestnička radnja, čita se kao pripovjedka, jer je pisac pisao nedostiživim pjesničkim poletom („dragi kamen u vaskolikoj srbskoj književnosti“). Nadalje je plodan srbski pisac dr. Vladan Gjorgjević, onomadni ministar predsjednik. On je pjesnik, novinar i povjestničar. Dok se državnik Jovan Ristić („Spoljašnji odnosi Srbije novijega vremena od g. 1848.—1868.) bavio novijom vanjskom politikom Srbije, piše Gjorgjević o novijoj povjesti srbskih ratova („Na granici“, „Preko granice“, „Slivnica“), zatim poviest srbskog vojnog saniteta, te zanimljive putopise („Miramare“, „Studenica“,

„Dva dana kroz česko-sasku Švajcarsku“, „Carigrad i Bukarešt“ itd.). Od ostalih njegovih književnih radova iztičemo povjestničke romane „Stefan Dušan“ i „Kočina Krajina“. Napokon je Gjorgjević stekao liepih zasluga kao urednik „Narodnog zdravlja“ i „Otadžbine“, časopisa za književnost, nauku i družtveni život.

Medju srbskim publicistima zauzimlje prvo mjesto i po bogatstvu državničkih misli, po lakom i liepom stilu i po količini rada Stojan Bošković. On je ujedno podao srbskoj knjizi dobre oglede iz obće povjestnice. Za medjunarodno pravo znamenit je G. Geršić.

Na znanstvenom polju radi se takodjer u Srbiji s liepim uspjehom; pored jezikoslovlja i povjestnice imenito se nastoji, da se izpitaju prirodni odnosi srbskoga tla. Tu pripada prvo mjesto dru. Josipu Pančiću, rodom iz Bribira u hrvatskom Primorju, koji je kao profesor botanike i zoologije na visokoj školi u Biogradu vanredno mnogo privriedio za nauku svojim iztraživanjem bilinstva i životinjstva u Srbiji i u susjednim zemljama. Neki ga dapače poradi njegova stručnog rada u iztraživanju prirodnih nauka poredjuju sa radom Vukovim na polju za učenike velike škole“, „Flora kneževine Srbije“, „Gradja jezika, narodopisa itd. Pored nebrojenih razprava i djela („Botanika za floru kneževine Bugarske“, „Gradja za floru Crne Gore“, „Ribe u Srbiji“, „Ptice u Srbiji“ itd.) imade Pančić osebujnih zasluga za naučnu terminologiju svoje struke, koju je svu povadio iz narodnoga govora, ili je sastavio prema duhu njegovom po svim pravilima jezika. Za poznavanje Srbije u geoložkom i mineraložkom pogledu znameniti su radnici Jovan Žujović („Osnovi za geologiju kraljevine Srbije“ itd.) i Simo Lozanić, a na polju geografije stiče sebi sve više zasluga odličan stručnjak dr. I. Cvijić, profesor u velikoj školi. On je napisao više monografija i razprava, a od god. 1894. izdaje „Pregled geografske literature o balkanskom poluostrvu.“ Radovi spomenutih učenjaka poznati su i izvan kraljevine u učenom svietu. Još su radnici na zemljopisnom polju Ivan Mišković, Ante Aleksić, Mihajlo Ilić, Jovan Dragašević, dr. Iv. Radovanić i mn. dr., a na polju matematike iztaknuo se svojim radnjama Ljub. Klerić.

Sada ćemo još spomenuti one muževe, koji su se najviše iztaknuli u liepoj knjizi. Iza Višnjića prvi se javlja Simo Milutinović (pseudonim „Čubro Čojković“). Njegov je književni rad dvojak: jedno su pjesnički umotvori, od kojih nešto odpada na iz-

vorne pjesme ili sabrane narodne pjesme; medju izvornim djelima jedno su epske pjesme iz srbske povjestnice: „Serbijanka," „Trojesestarstvo," „Trojebratstvo" i „Zorica"; drame: „Tragedija Obilić" i „Dika Crnogorska"; lirske su mu pjesme poznate pod imenom „Nekoliko Pjesmica". Prozaični su mu radovi Istorija Srbije od g. 1813. do 1815. i Istorija Crne gore od propasti srbskoga carstva na Kosovu do novijega vremena. Kao što se vidi, Milutinović je u svìm svojim radnjama uviek zasezao u narodno kolo; no koliko mu je gradja narodna, jezik mu je nenarodan, k tomu kuje nove rieči osobito abstraktne, pa je stoga često nejasan. Pored svega toga on je mio pisac, jer je stao svojim djelima na narodno zemljište i pravo zahvatao u narodnu srbsku povjest.

Prielaz od škole latinskoga klasicizma (Lukijan Mušicki) k novoj struji narodnog pjesničtva čine: Gjorgje Maletić i Dubrovčanin Matija Ban. Maletić je zaslužan kao lirski, epski („Tri pobratima", „Svatovi") i dramatski pjesnik („Srbski hajduci", „Mihajlo car bugarski"), ali je još zaslužniji kao oštrouman kritik („Gradja za istoriju srbskog narodnoga pozorišta u Beogradu"). Matija Ban, kojega i mi Hrvati ubrajamo med svoje pisce, stekao je i inim svojim književnim radom liepih zasluga za politička i družtvena pitanja u Srbiji, ali je naročito znamenit kao pjesnik, i to na polju lirskoga, epskoga i dramatskoga pjesničtva. Pjesama njegovih imade u različnim časopisima, a obično im je tendencija patriotska i didaktična („Hajduci", „Vojvoda Lazar"); najviše je radio u drami, i to povjestnoj. Najbolja mu je drama „Mejrima ili Bošnjaci", zatim „Car Uroš V. ili posljednji Nemanjić" i „Car Lazar". I ostale su drame uzete iz života slavenskoga: „Vanda, kraljica poljska", „Jan Hus", „Marta posadnica ili pad velikoga Novgoroda" i „knez Nikola Zrinjski". Cieli je rad Matije Bana smjera bratinskoga izmedju Srba i Hrvata.

Ljubomir Nenadović izpjevao je mnogo pjesama („Dojčimović Vojin", „Snaga naroda" itd.) lirskog, epskog i didaktičkog sadržaja, u kojima ima zdravog humora i satire, ali najviše se je proslavio svojim putopisima po Italiji, Njemačkoj, Švajcarskoj i Crnoj Gori. Pored ljepote opisivanja i jedrine stila izbija u njegovim putopisima na javu bezbrižnost, veselost, prostodušnost, ljubav k putovanju i dobro poznavanje svieta. Gjuro Jakšić je umjetnik slikar, pravi pjesnik jada i boli, kakav mu je bio i život manje više jadan. Lirika mu je Njeguševa, u pripovjedkama („U planini", „Čiča Tima", „Kapetanov grob" itd.) nedostaje mu

više naobrazbe, a u drami („Seoba Srbalja“, „Jelisaveta, knjeginja crnogorska“, „Stanoje Glavaš“) nema prave dramatske radnje, ali lirska su mjesta prekrasna. Veoma je ugodan pripovjedač Milorad Popović Šapčanin, ističući se čistoćom jezika, lakoćom i ljepotom stila, osobitom vještinom u plastici i opisivanju prirode („Monah Gjenadija“, „Sanjalo“, „Tudja krv“, „Božica“, „Deset dukata“ itd.). Prava je njegova vriednost ipak u epskim pjesmama („Nevjesta Ljutice Bogdana“). Njegove su drame: „Zadužbina cara Lazara“ i dr., a šaljiva je igra „Gospodjica kao seljanka“, po Puškinovoj poznatoj noveli. Kao višegodišnji intendanat stekao je zasluga za biogradsko pozorište. Nadalje treba da osobito iztaknemo Svetislava Vulovića, oštroumnoga literarnoga kritika, koji se je mnogo bavio izpitivanjem literarne povjestnice.

Pored pjesnika Jovana Ilića, Dragaševića, Kujundžića, R. Lazarevića i Laze Komarčića, čuven je pripovjedač Milovan Glišić, jer piše sasvim u narodnom duhu i to ponajviše pripovjedke iz seljačkoga života („Roga“, „Razpis“, „Prva brazda“ itd.). Od njega je i šala u 4 čina „Dva cvancika“.

Malo ali dobro je pripoviedao Lazar V. Lazarević (srbski „Turgenjev“) ističući se osebujnim crtanjem realističnoga života. Pripovjedke su mu „Prvi put s ocem na jutrenje“, „Školska ikona“, „U dobri čas hajduci“, „Na bunaru“, „Verter“, „Sve će to narod pozlatiti“, „On zna sve“ i „Vetar“. — Janko Veselinović uživio se je u svojim pripovjedkama tako u dušu i osjećanje seljaka, te razumije njegove žalosti i radosti bolje nego itko drugi. Njegove su pripovjedke „Seljaci“, „Slike iz seoskoga života“, „Božja reč“, „Borci“, „Adamsko koleno“, „Zeleni vajati“ i mn. dr. Sinovi pjesnika Jovana Iljića, Dragutin i Vojislav, vrstni su radnici na polju liepe knjige. Dragutinu su novele slabije, ali su mnogo bolje lirske pjesme i drame („Vukašin“, „Jakvinta“ i „Božana“); Vojislav je pak svojim lirskim pjesmama daleko nadkrilio suvremene lirske pjesnike.

Još bi trebali da nabrojimo svu silu književnika, koji u naše doba rade o srbskoj knjizi u samoj kraljevini, ali mi ćemo samo na kratko spomenuti neke. Medju svim pripovjedačima se u naše doba osobito ističe Dalmatinac Simo Matavulj obiljem svoga rada, raznolikošću predmeta i boja i krajeva, koje slika u svojim pripovjedkama. On prati različne pojave narodnoga života u raznim krajevima, a odlikuje se mirnim, slikovitim, objektivnim opisivanjem („Iz Crne

Gore i Primorja", „Novo oružje", „Iz Primorskoga života", „Iz beogradskoga života", „Sa Jadrana" itd.). Njegovih radnja ima po svim srbskim časopisima, a i u „zabavnoj knjižnici" „Matice Hrvatske" u hrvatskom „Viencu". On je predstavnik novije realističke struje u srbskoj knjizi; on je realista, vadi iz života i pod dojmovima talijanske, francuzke, ruske i njemačke književnosti stvara svoja djela. — O srbskoj crkvenoj i političkoj povjesti, poimence o manastirima, napisao je svu silu monografija arhimandrita Nicifor Dučić. — Napokon spomenimo slavljenoga srbskoga pjesnika Zmaja Jovana Jovanovića, koji je neko vrieme radio u Biogradu kao dramaturg, a danas živi u Zagrebu. Najprije pravnik, a zatim liečnik, sav se doskora posveti liepoj knjizi, kojoj i danas služi kao najodličniji pregalac. On je svu silu toga napisao. Pokrenuo je više listova i bio im glavni suradnik. Njegove su izvorne lirske pjesme „Djulići", odjek prave, srećne i čiste ljubavi. U „Djulićima uveocima" savio je krasan vienac u spomen svojim umrlima. Od njega su „Pevanija", „Druga Pevanija", „Snohvatice" itd.

Po neznatnim umjetničkim ostatcima, što ih ima u zemlji po manastirima, dade se naslućivati, da je Srbija za Nemanjića i na polju umjetnosti bila napredovala poimence u graditeljstvu, vajarstvu i slikarstvu. Dakako da se i na tom polju najviše radilo po bizantskim uzorcima kako po sadržini tako i po obliku. Samo u riedkim spomenicima iz staroga doba opaža se amo tamo i narodnog osjećaja, ali opet vidi se i utjecaj zapada. Iza oslobodjenja izpod turskoga gospodstva kasno se je počelo raditi na polju umjetnosti, što je posve naravno. Umjetnost se naime može razviti u nekoga naroda tek onda, kad je narod materijalno procvao i kad se je duševno podigao. To pak biva u Srbiji tek u posljednje doba, stoga se i rad na polju umjetničkom u najnovije doba počinje javljati. U graditeljstvu se je opažao do nedavna utjecaj renesanse, a u najnovije vrieme vraća se poimence crkveno graditeljstvo k staromu bizantinsko-srbskom stilu, kao što nam to potvrdjuje slika 85, koja nam prikazuje liepu crkvu u Vražogrncima u timočkom okrugu blizu Zaječara. U vajarstvu je do sada malo učinjeno. Najnapredniji je kipar Ubavkić, od kojega imade liepih radnja. Od njega potječu tri liepa poprsja na Kalimegdanu: Jakšićevo, Daničićevo i Gavrilovićevo, zatim poprsje kneza Mihajla, Vuka, Dositeja i Njegoša i neki drugi kipovi stranom u narodnome muzeju, a stranom u privatnim rukama. Kako je Ubavkić u najljepšoj mu-

Sl. 85. Seoska crkva u Vražogrncima.

ževnoj dobi, nade je, da će on svojim umjetničkim djelima još u velike obogatiti umjetnost u Srba. Uz Ubavkića najpriznatiji je danas kipar srbski Gjoko Jovanović. I on živi redovno u Biogradu, te se je do sada iztakao liepim radnjama (poprsja i medaljoni). Svoj „Kosovski spomenik", koji je namienjen nekadašnjoj priestolnici cara Lazara u Kruševcu, modelirao je u Parizu, gdje je model bio i izložen. U izvadjanju umjetnina čini se da je Ubavkić predstavnik talijanske škole, dok se Jovanović više oslanja o modernu francuzku školu.

Slikarstvo je do novijega vremena bilo omedjeno na portret i na ikonostase. Medju slikarima iza oslobodjenja prvi se je odlikovao Dimitrije Avramović, koji je ujedno bio umjetnički pisac. On je slikao biogradsku sabornu crkvu i crkvu u Topoli. Od kasnijih slikara spomenimo najprije Stevu Todorovića, Nestora današnjih srbskih umjetnika. On je učenik starije klasične škole u slikanju, na povjestničkom polju se je tek pokušao, ali je prvi portretista u Srbiji. Todorović se može pohvaliti, da su gotovo svi mladji srbski slikari, a medju njima i slikar Marković i kipar Ubavkić njegovi učenici. Nadalje je uz Markovića znamenit slikar Gjoko Krstić, pristaša moderne slikarske škole, koja manje idealizuje svoje radnje, već nastoji da što vjernije prikaže samu prirodu. U njega je bujna mašta, a prijatelj je jasnih i živih boja. Naročito su liepo uspjele njegove slike u niškoj crkvi. Najznatniji je današnji slikar srbski Pavle Jovanović, koji se je već proslavio krasnim historijskim slikama. Njegova „Proklamacija Dušanova zakonika" dobila je od medjunarodnog jury-a parižke izložbe zlatnu medalju. On je münchenski djak, a izašao je na glas svojim arnautskim i crnogorskim slikama, koje su mu pribavile liep glas u Evropi i Americi. Novije najpoznatije su njegove slike „Seoba Srba" i „Takovski ustanak" (sl. 86.). Poslednja nam slika predočuje onaj momenat, gdje Miloš Obrenović diže mač, a zastavu, koju drži lievom rukom, blagosivlje mu njegov pomagač Melentije, arhimandrit vračevački. On je članom srbske akademije u Biogradu, a knez Nikola crnogorski poklonio mu je kuću u Baru u znak osobitoga priznanja. Kako mu je tek 40 godina, moći će svojim umjetničkim kistom obogatiti srbsku umjetnost.

Iza oslobodjenja počelo se je u Srbiji pomišljati i na glumačku umjetnost. Joakim Vujić, srbski književnik iz Ugarske, koji je prije u Pešti, Aradu, Temišvaru, Pančevu i Zemunu davao glumačke predstave, priredio je god. 1835. nekoliko predstava u Kragujevcu pred knezom Milošem. Od toga vremena podržavale su

i njegovale glumačke predstave razne diletanske družine, dok se nije napokon god. 1869. u Biogradu podiglo stalno kazalište, koje je otvoreno koncem te godine „posmrtnom slavom kneza Mihajla“ od Gj. Maletića. Osim kazališta u Biogradu, koje se liepo razvilo od svoga osnutka, ima u kraljevini diletantskih družina, koje davaju predstave u većim mjestima, a najviše u Nišu, Požarevcu i Šabcu.

Za instrumentalnu imenito pak za vokalnu glasbu velikih su zasluga stekli u kraljevini čuveni Kornelije Stanković, Davorin Jenko i Josip Marinković.

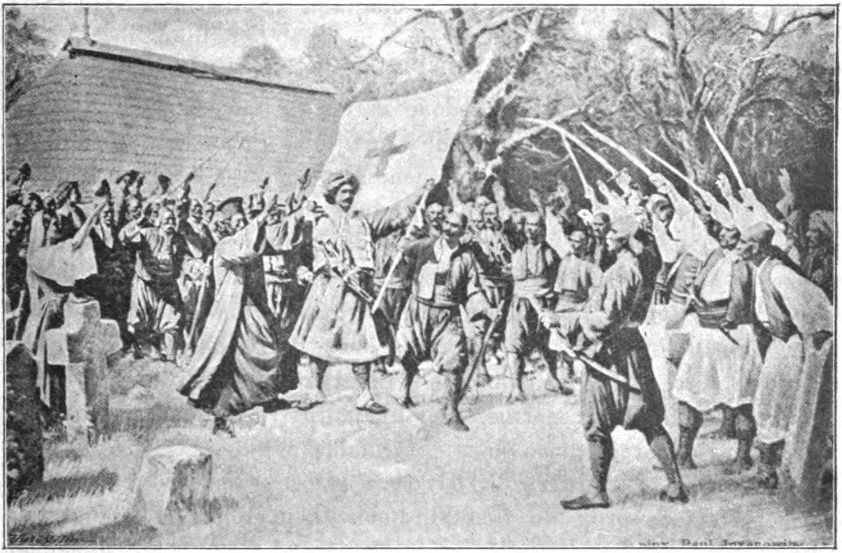

Sl. 86. Takovski ustanak pod knezom Milošem god. 1815.

Spomenimo sada još najvažnija družtva u Srbiji. Najstarije književno družtvo u kraljevini Srbiji bilo je „Srbsko učeno družtvo“, osnovano u Biogradu god. 1841. pod imenom „Družtvo srbske slovesnosti“, sa zadatkom, da se zanima naukama i umjetnostima u koliko se one tiču ponajbliže Srba. Preustrojstvom družtva god. 1864. primilo je to družtvo ime „Srbsko učeno družtvo“. Ovo je družtvo imalo na godinu državnu podporu u iznosu od 15.000 dinara, zatim bezplatan stan i bezplatno štampanje svojih publikacija u državnoj štampariji. Zakonom od 1. studenoga god. 1886. prešla je knjižnica, zbirke i sva imovina srb-

skoga učenoga družtva u ruke kraljevskoj srbskoj akademiji naukâ, osnovanoj tim istim zakonom. Sliedeće god. 1887. stupila je u život kr. srbska akademija nauka, te se prema stručnom svom radu dieli u četiri razreda: 1) za prirodne nauke, 2) za filozofske nauke, 3) za družtvene nauke i 4) za umjetnost. Književni svoj rad priobćuje akademija u „Glasu srbske akademije“, a izdanja dokumenata i gradje u „Spomeniku srbske akademije“. Akademiju čine stalni (pravi) članovi — akademici. Njih može biti u svem 25, od kojih osmorica može biti i izvan Srbije. Osim pravih ima akademija članova dopisujućih, kojih može biti dva puta toliko kao pravih. G. 1892. osnovana je u Biogradu „Srbska književna zadruga“ sa zadaćom: „da podpomogne pravilnije širenje odabranih djela iz liepe književnosti i iz obće koristne pouke i tako da stvara knjižnicu za sve redove naroda“; ona se brine, „da kritički priredjuje izdanja starijih i novijih književnika srbskih, da izdaje odabranija djela iz suvremene liepe i obće koristne književnosti; da prednjači izborom u prevodjenju i pozajmici iz slovenskih, inostranih i klasičnih književnosti; da u obće pripomogne širem razviću narodne književnosti olakšavajući izdavanje i širenje knjiga svima sredstvima.“ Ovo je književno družtvo izdalo do sada već liepi niz dobrih knjiga, koje dostojno služe uzvišenoj zadaći ovoga družtva. God. 1883. osnovano je u Biogradu „srbsko arheoložko družtvo“ za srbske starine. Rad toga družtva, koje uživa takodjer državnu podporu, izlazio je u „Starinama“.

Srbska narodna biblioteka osnovana je u Biogradu god. 1853., te broji do 50.000 djela. Osim toga je u Biogradu knjižnica akademije i knjižnica visoke škole. God. 1853. utemeljen je i narodni muzej, koji ima dragocjenih predmeta, nadjenih većinom u Srbiji. Osim toga je u Biogradu muzej srbske zemlje.

Medju književnim zakladama najjača je (do 200.000 dinara) i najstarija književna zaklada Ilije Milosavljevića Kolarca, plemenitoga rodoljuba, koji je umro u Biogradu god. 1878. On je utemeljio spomenutu zakladu već god. 1861. u to ime, „da se u srbskoj omladini i narodu pobude i utvrde čuvstva česnosti i rodoljublja i da se razviju razna polezna znanja“. Po naredbi utemeljiteljevoj imadu se iz te zaklade nagradjivati književna djela ne samo Srba iz kraljevine, nego i djela Srba i izvan Srbije, pisana ćirilicom. — God. 1870. osnovana je „Zadužbina Nikole Čupića“ za izdavanje naučnih i moralnih djela. Ovu je zakladu utemeljio Nikola Čupić,

unuk vojvode Stojana Čupića, „Zmaja od Noćaja“. Odbor zaklade Čupićeve izdaje svake godine po jednu knjigu, u kojoj se pored radnje odborske i novčanog stanja ove zaklade štampa i po nekoliko odabranih razprava. Ta knjiga nosi ime: Godišnjica Nikole Čupića.“ Osim toga se podpomaže štampanje vriednih djela iz te zaklade. — Nadalje je vladika užički Janićije osnovao god. 1875. zakladu (23.000 dinara) za podpomaganje duhovne književnosti. — Veliki rodoljub srbski Miša Anastasijević darovao je god. 1863. veliku palaču u Biogradu (vriednu oko milijun dinara) za prosvjetne svrhe. Palača — današnja „velika škola“ — nosi nadpis: „Miša Anastasijević svom otečevstvu“. — Zatim je ostavio spomenuti već Ilija M. Kolarac najveći dio svoga imetka za osnutak srbskoga sveučilišta.

Novinarstvo je u kraljevini dosta razvijeno. Mi ćemo spomenuti samo najvažnije listove i to ponajviše biogradske, kako su postojali koncem god. 1900. Politički su listovi: „Zakonitost“, „Srpski Glasnik“, „Trgovinski Glasnik“ (ujedno i trgovački list) i „Srbin“. Književno-zabavni su listovi: „Nova Iskra“ i „Zvezda“. Crkveni su listovi: „Vesnik srpske crkve“ i „Hrišćanski vesnik“; liečnički: „Srpski arhiv za celokupno lekarstvo“ i prilog za narod: „Narodno zdravlje“. Nadalje je: „Nastavnik“, list srednjoškolskih nastavnika, „Učitelj“, list učiteljskoga družtva, a ministarstvo prosvjete izdaje: „Prosvetni Glasnik“. Vojnički je list: „Ratnik“, a gospodarski: „Težak“ i „Vitez“ (za konjarstvo). Lovački su listovi: „Streljački Glasnik“ i „Lovac“. Arheoložkih, dječijih i šaljivih listova sada nema.

Još bi mogli spomenuti družtva raznih staleža u Srbiji; svima je svrha da promiču u prvom redu interese svoga staleža, a ujedno i obći napredak kraljevine. Ovamo idu družtvo liečničko, profesorsko, učiteljsko, pravničko i umjetničko („Književno-umjetnička zajednica“), udruženje svećenstva kraljevine Srbije, udruženje trgovačko itd. Sva ta družtva imadu svoje sielo u Biogradu. Nadalje ima u Biogradu gimnastičko, strjelačko, pjevačko i razna humanitarna družtva. Tu iztičemo poimence „Družtvo za podpomaganje i vaspitanje siromašne i napuštene djece“, utemeljeno u Biogradu god. 1880. Ovo se plemenito družtvo brine, da se zapuštena djeca upute na rad ili školu, da pribavi skloništa za nedoraslu djecu i da podpomaže siromašnu djecu. Ovo je družtvo vrlo radino, liepo napreduje, te već ima od god. 1886. svoju kuću u Biogradu. Isto

tako ima veoma plemenitu zadaću „Žensko družtvo“, što je osnovano u Biogradu god. 1875. To družtvo nastoji, da ženski spol što više prione uz rad, nadalje podpomaže sirote, nevoljne i napokon se brine, da se siromašna ženska mladež pripravi za dobre služnice i radnice. Družtvo izdaje svoj mjesečnik „Domaćica“, ima u Biogradu svoju kuću i svoju školu. U ovu se školu primaju kao učenice iza prijamnoga izpita one djevojke, koje su izmedju 13 i 17 godina i dobroga vladanja. Obuka traje tri godine. Osim šivanja, vezenja i krojenja uči se u istoj školi još račun i srbski jezik. Učenice kroz sve tri godine uzorna vladanja i odlična napredka dobiju na polazku iz zavoda na dar veliki šivaći stroj. Za vrieme obučanja rade učenice u školi samo družtveni posao i zato dobiju 50%, a najbolje i 70% zarade. Žensko družtvo u Biogradu ima svoj „Pazar“, gdje se prodavaju ženski radovi domaće industrije. Žensko družtvo ima po cieloj kraljevini svoje podružnice.

Napokon spomenimo, da obstoji i u Srbiji „družtvo crvenoga križa“, prema medjunarodnoj ženevskoj konvenciji od 22. kolovoza god. 1864.

VI.

Priegled srbske povjestnice.

Pradomovina Srba i njihov dolazak na jug. — Pokrštenje naroda. — Osnivanje srbske države. — Stjepan Nemanja. — Najslavnije doba srbske države pod Dušanom Silnim. — Država propada i dolazi pod Turke. — Oslobodjenje Srba izpod turske vlasti. — Današnje doba.

Srbi su stanovali od pamtivieka, t. j. još u pradomovini u južnozapadnoj Rusiji zajedno sa Hrvatima, kao što nam to potvrdjuje isti jezik, vanredna srodnost u životu i običajima obiju plemena istoga naroda. I dolazak Srba na jug, u današnju njihovu domovinu, spominju već najstariji izvori u zajednici sa Hrvatima. Samo treba da odmah iztaknemo, kako danas povjestničari obćenito drže, da nisu svi Srbi i svi Hrvati došli na jednom u nove svoje postojbine, tobože na poziv cara Heraklija (g. 610.—641.), kako to Konstantin Porfirogeneta, car bizantski (god. 905.—959.), pripovieda, već su oni dolazili polagano i u prekidima u zemlje, kojima su poslije posve zavladali. Oba su se plemena sigurno već u VI. stoljeću pomakla iz svoje pradomovine u današnju Ugarsku, gdje su zatim podpali pod jaram avarski. Kako su Avari dopuštali, da se njihovi podanici šire, držeći, da se tim širi i njihova vlast, potiskivali su se Hrvati i Srbi sve dalje k jugu, dok se nisu razširili po zemljama, u kojima žive još i danas.

Te zemlje nisu bile prazne, u njima su živjela ilirska i keltička plemena; njih su dakle morali svladati, prije nego su se mogli nastaniti u novim zemljama. Zgodno veli dr. Rački, da su Hrvati i Srbi to činili pod avarskom zastavom; t. j. Avari su ne samo Hrvatima i Srbima dopuštali rečeno širenje, već su ih još u tom pomagali kao svoje saveznike i podanike. Ovaj je posao osvajanja trajao jamačno mnogo godina, a svršio se je negdje u vrieme cara Hereklija, kad su se podigli Hrvati i Srbi, te su zajedno sa

svojom braćom, na sjeveru sa Česima i Slovencima, stresli sa sebe jaram avarski. Kako nam stari izvori kažu, Srbi su naskoro iza svoga dolazka u današnju svoju postojbinu primili vjeru kršćansku, i to svakako prije svršetka VII. vieka, no cieli narod primio je kršćansku vjeru tek pod konac IX. vieka za kneza Milutina, kad su učenici sv. Ćirila i Metodija učili narod kršćanskoj vjeri u narodnom jeziku.

O granicama izmedju Hrvata i Srba u staro vrieme mučno je govoriti, kad ove ni danas nisu svuda posve sigurne. Toliko se znade, da je Hrvatskoj na iztoku ležala Srbija, a gdje je jedna prestajala, a gdje se druga počimala, to se ne će nikada pronaći. Obično se uzimlje, da su Srbi zauzeli sve zemlje, koje su omedjene Dunavom, Savom, Bosnom, Skadarskim jezerom, Drimom, Šarom planinom i bugarskom Moravom, dakle iztočni dio rimske Dalmacije, Gornju Moesiju i Dardaniju. Već od najstarijih vremena dielila se je srbska zemlja na više oblasti, a najznatnije su bile Raša, i Bosna. Raša, tako nazvana od plemena Rašana (Rasciani, Rassani) — odakle ime Rac, obuhvataše svu zemlju od Kosova polja do srednje Drine, dakle od prilike Staru Srbiju. U njoj bijaše znameniti grad Ras (danas Novi Pazar), zatim gradovi Drežnik (Dresnek) i Dьstnik (Destinikon). Bosna se steraše naokolo rieke Bosne, od Drine pak do medje hrvatske. Najznatniji grad bijaše Kotor (Katera na izvoru Bosne) i Soli (Salenes, tamo gdje je danas Dolnja Tuzla).

Srbska povjestnica, odkada je došao narod na jug, u svoju novu domovinu, pa do dana današnjega dade se zgodno podieliti u četiri glavne dobe: 1) Doba postojanja srbske države; 2) Doba srbske slave i veličine; 3) Doba propadanja pod tursko gospodstvo i 4) Doba oslobadjanja izpod turskoga gospodstva. Kao što ćemo u sliedećem kratkom priegledu srbske povjestnice vidjeti, ima svako od spomenutih doba svoga predstavnika, oko kojega se usredotočuju svi povjestnički dogadjaji. Prvoga je doba predstavnik Stefan Nemanja, koji je razcjepkane srbske državice ujedinio u jednu veliku državu u drugoj polovici XII. vieka. Predstavnik drugoga doba je car Stefan Dušan Silni, koji je u XIV. vieku učinio svoju državu carevinom, te je vladao dalekim zemljama na balkanskom poluotoku. Predstavnik trećega doba je pobožni knez Lazar, za kojega je propala srbska država na Kosovu polju g. 1389. Predstavnik četvrtoga doba je na početku ovoga vieka

Miloš Obrenović, koji je oslobodio svoju domovinu izpod turskoga jarma.

I. Doba postojanja srbske države. U srbske su zemlje počeli traci povjestničkoga svjetla dopirati tek u IX. vieku. Nešto je tomu uzrok, što su Srbi, kao i ostali Slaveni u to doba bili neuki i nisu znali o sebi pisati, zatim što su bili daleko od prosvietljenoga zapada i iztoka i što su riedko stizale viesti o njima u Bizant i Franačku, ta jedina siela ljetopisaca u prva vremena srednjega vieka. Nešto je nadalje uzrok i pociepanost i slabost naroda srbskoga. Koliko je god bilo plemena, toliko je bilo državica, a što je još gore, geografijske prilike srbskih zemalja nisu davale ni nade, da će naskoro osvanuti po Srbe ljepši dani. Srbske naime zemlje, prema onim medjama, što smo ih gore spomenuli, nisu imale prave koncentracije. Krajevi oko Morave, Bosne i Drine, t. zv. Zagorje, okrenuti su bili prema sjeveru pošiljajući svoje vode k Crnome moru; krajevi oko Neretve, Bojane i Drima, t. zv. Primorje, k zapadu, Jadranskome moru, a krajevi oko Vardara, t. zv. Povardarje, polagali se k jugu i k moru Egejskomu. Srbija je bila tako razdieljena u tri diela i svaki je dio živio posebnim životom. Što je još gore, svaki se je ogranak razgranjao u više manjih ogrančića i oblasti, a svaku su oblast zaokružavale okolo na okolo gore i tako je stvorile, da budu sielo komu od mnogobrojnih sebičnih glavara plemenskih. No i drugi je još uzrok, što se Srbi dugo nisu ujedinili u veću državu. Od franačkoga carstva razstavljali su ih Hrvati, a od bizantskoga Bugari. Pogibao od Bizanta sjedinila je Bugare, a pogibao od Franaka Hrvate u jednu državu. Srbi u sredini izmedju Hrvata i Bugara nisu se trebali bojati ni iztočnoga ni zapadnoga carstva, mogli su živjeti po volji i dieliti se u mnogo plemenskih državica. Drugačije je to bilo, kad su se Franci i Grci, Hrvati i Bugari stali primicati njihovim medjama. Od to doba počeli su se i Srbi kupiti u veću državu.

Već prvi srbski veliki župani (Vlastimir, Mutimir, Petar, Pavao i Zaharija) mnogo su stradali od susjedne Bugarske. Potiskivani od Bugara Srbi su u to vrieme stali se širiti na zapad k moru u Crvenu Hrvatsku, odakle je kasnije naročito iz Duklje proizašao osnutak srbske države. Naročito je Srbija mnogo stradala za Simeona Velikoga, bugarskoga cara (str. 93. i 94.). On opustoši zemlje srbske i odvede velik dio naroda srbskoga u sužanjstvo u Bugarsku (g. 924.). I kasnije srbski veliki župani i knezovi morali su ne-

prestano ratovati koje s Bugarskom, koje pak sa Bizantom. Veliki župan Časlav Klonimirović (g. 931.—960.) oslobodi svoj narod od jarma bizantskoga, ojača i razširi državu srbsku, te steče ime najznamenitijega vladara u starijoj srbskoj povjestnici. Nu već po njegovoj smrti poče se Srbija razpadati. te nastane od Časlavove države šest državica (Srbija, Bosna, Hum, Konavlje, Travunja i Zeta), koje su se medju sobom trle i klale. Uza to su srbske zemlje mnogo trpile od snažnoga vladara bugarskoga Samuela, dok ne padoše bugarske a i srbske zemlje pod Bizant (god. 1019.). Kasnije oslobodi zemlju od bizantske vlasti junački knez srbski Stjepan Vojslav, koji iza sjajnih pobjeda razširi svoju moć na toliko, da je njegovomu sinu Mihajlu priznao Rim kraljevski naslov (g. 1078.). Njegov sin kralj Bodin razmaknu iz Duklje, iz svoje priestoljnice Skadra, na daleko svoju vlast zauzevši gornju Bosnu i Rašku. Od toga časa ide nastojanje srbskih vladara, da učine Rašku središtem velike srbske države. To je u istinu uspjelo osnivaču srbske države junačkomu Stefanu Nemanji (g. 1159. do 1196.). On i njegova Raška primaknu se cilju svih Srba — velikoj srbskoj državi. Po smrti očevoj zapade Nemanju župa Raša, odakle on započme osnivanje velike srbske države. Pazeći se liepo s bizantskim carem Emanuelom sjedini on sve zemlje srbske u jednu državu. Kasnije zaratova on i na Grke, zatim zauzme južnu Dalmaciju i Duklju, osvoji i razori mnoge gradove (Skadar, Bar i dr.) te razmače tako državu svoju do Jadranskoga mora. U ratu junak, bio je Nemanja u miru blag i pravičan, prijatelj znanja i umjenja i osobiti poštovatelj crkve. Srbi su za onda kadkada pristajali uz rimsku crkvu, te je i sam Nemanja bio izprva katolik, no kasnije uze uvadjati po svojoj državi vjeru grčko-iztočnu. Kao mudar državnik brzo je on uvidio, od kolike je vriednosti crkva i svećenstvo, pa stoga stane zidati crkve i samostane, a to mu pribavi u velike ljubav naroda. Njegovo je djelo hram sv. Bogorodice i sv. Nikole u Toplici, Gjurgjevi stupovi u Rasu, Studenica, Hilandar (Vilindar „sielo srbskoga kaludjerstva i prosvjete“ na Atosu) i mnogi drugi hramovi i samostani, a uz njih škole i bolnice. Sjetio se je on i grčko-iztočnih crkvi i u tudjim zemljama: u Jerusalemu, Solunu i Carigradu, a za volju svojih katoličkih podložnika u Baru i ća u Rimu. Sve je to raznielo srbsko ime na daleko. U kratko rečeno: Nemanja je svojom dobrotom, neumornim radom, vještom upravom i junačtvom neosporivo pokazao

svomu narodu put, koji vodi k slavi i veličini. Kakovo čudo, da ga je narod nazvao osnivačem države srbske, a grčko-iztočna crkva svojim svetiteljem.

Kao što je Stefan Nemanja politički učvrstio srbsku državu, tako je njegov najmladji sin Sava (Rastko) uredio samostalnu srbsku crkvu. Istom je naime bio stariji sin Nemanjin Stefan okrunjen god. 1220., prvi medju srbskim vladarima, kraljevskom krunom („Prvovjenčani"), koju mu je papa Honorije III. poslao iz Rima, ostavi on rimsku crkvu i pristade uz iztočnu crkvu. Patrijarha iztočne crkve stolujući tada u Niceji posveti Savu za prvoga episkopa srbskoga, a ovaj zatim osnuje u Srbiji osam vladičanstva. Sam sv. Sava uze stolovati u samostanu Žiči. Putujući državom uradi sv. Sava mnogo za prosvjetu svoga naroda. Poradi velikih zasluga za vjeru i za prosvjetu prozva ga zahvalni srbski narod svojim prvosvetiteljem, a crkva grčko-iztočna proglasi ga svetcem.

II. Doba slave i veličine srbske države. Što je mudri osnovatelj srbske države započeo, to su njegovi nasljednici nastavili. Ideja velike srbske države bijaše od to doba tradicija u dinastiji Nemanjićâ; njoj je svaki član te dinastije doprineo ponešto, u koliko su mu prilike dopuštale. Najslavnije doba ide od god. 1282. do god. 1355. Već za lukavoga i neumornoga vladara Uroša II. Milutina (god. 1282.—1320.) postade Srbija glavnom državom na balkanskom poluotoku. Njegov nasljednik Stefan Uroš III. Dečanski (god. 1320.—1331.) vladaše snažnom rukom, zadrža u svojoj vlasti sve zemlje srbske i strahovito pohara Bugarsku. Napokon uzdigne srbsku državu njegov sin i nasljednik Dušan Silni (god. 1331.—1355.) do takove slave i moći, kakove nije imala niti prije niti poslije. Gotovo ne znaš, bi li se više čudio njegovu sretnu oružju ili sretnim ugovaranjima i ženitbama sa susjedima. Čim sjedne na priestolje, oženi se sa Jelenom, sestrom novoga cara bugarskoga Aleksandra, a tim steče na iztoku svoje države dobra prijatelja i saveznika. Neki srbski pisci vele, da se je Aleksandar priznao za Dušanova vazala, a ako je to, onda je po gotovo Dušanova ženidba premudra bila, jer je sigurno pribavila, što bi oružjem mogao može biti pribaviti, ali i ne. Dušan nadalje upotrebi svadju izmedju grčke carice udove Ane i njezina vojvode Ivana Kantakuzena i poleti u pomoć sada njemu, a sada njojzi, ali samo u svoju korist. U deset godina ljuta rata otme on Grcima svu Macedoniju osim grada Soluna, zatim Arbanasku i Epir. Napokon odluči Dušan

sasvim uništiti grčku državu i metnuti na Balkan mjesto nje svoju srbsku. Dobro mu je došlo, što su i Grci sa neprestanih gradjanskih bojeva očajavali, a očajanje ih gonilo u krilo onomu, koji im je mogao dati mir, a to je bio Dušan. Da pokaže svoju silu i izvanjim znakom i da još više omili Grcima, koji su bili naučeni samo na carstvo, dade se god. 1346. u Skoplju na sam uzkrs 16. travnja okruniti za cara i samodržca srbskoga, grčkoga i bugarskoga po Janićiju metropoliti u Peći, koga bijaše nešto prije učinio patrijarhom srbske crkve. Nitko u blizini nije se mogao protiviti Dušanu. Ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit vojevao je upravo s Mletcima, a u Carigradu bjesnili su gradjanski bojevi. Grci su samo bacili kletvu na Dušana i patrijarha srbskoga, i to je bilo sve, što su mogli uraditi. U to nastavi Dušan svoje navale na ostanke grčkoga carstva, da se napokon dokopa Carigrada. U težkoj nevolji pozove grčki car Ivan Kantakuzen Turke u pomoć, i tako sami Grci domame u Evropu svoga zatora. Još je Dušan sretno ratovao na ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita, te mu oteo Mačvu. On je bio u to vrieme na vrhuncu svoje moći i slave. Njegova je vlast sezala na daleko po balkanskom poluotoku od Arte do Biograda, od dalmatinskih kršnih obala do rieke Meste. U to naumi Dušan osvojiti i glavni grad bizantskoga carstva, Carigrad, da tako okruni djelo svoje. S velikom vojskom krenu on na iztok, no došavši do mjesta Devolia razboli se i umre 20. prosinca god. 1355., u četrdeset i šestoj godini svoga života. S Dušanom legoše u grob i sve velike nade srbske. Dušan je bio ne samo velik vojvoda nego i mudar i vanredno lukav državnik. On je znao ne samo razširiti svoju državu, već ju i urediti. On je uporno nastojao da učini Srbe gospodarima na balkanskom poluotoku, a da to postigne, milovao je on i njegovao i druge narode: Grke, Bugare i Arbanase. On ih nadarivao častima i službama, štovao njihov jezik, običaje i svetinje, on si je dapače usvojio sav bizantski dvorski red i sve državne počasti, kakove su u Carigradu, samo da Grci ne osjete promjenu u vladavini i da im omili njegova država. — Kao dobar otac dao je Dušan već god. 1349. u saboru u Skoplju svojim podložnicima zakonik, koji se može mjeriti sa mnogim zakonicima drugih zapadnih naroda u srednjem vieku. Isti je taj zakonik na saboru u Seru god. 1354. nadopunio i usavršio prema potrebama, koje su se kasnije pokazale. Kao mudar vladar njegovao je on osobito crkvu i svećenstvo, podizao nove a popravljao stare samostane i darivao ih upravo po carski.

III. Doba propadanja države pod tursko gospodstvo. Pored svega truda i mudra nastojanja Nemanjićâ vrieme od dva vieka ne samo da nije bilo dovoljno, da se ideja velike srbske države ostvari i ustali, nego ni da se učvrsti bar ono, što je bilo stečeno. Sa smrću Dušanovom stvaranje velike srbske države ne samo da se je zaustavilo, nego se nije moglo ni održati, što je dotle bilo postignuto. Onako isto kao što se je prije pod okriljem srbske ideje država povećavala, tako isto poče sad naglo i još brže opadati. Idući stopama zapadnih vladara uništi Dušan ili barem slomi krila staroj plemenskoj gospodi, koja su od pamtivieka vladala u svom kraju kao u svojoj baštini i stvori si novu gospodu dvorsku. Lične zasluge a ne rod, kao prije, podizale su u njegovo doba ljude u velike časti i službe. Mnogi od praha postali su sada vojvode i despoti i dobili upravu velike pokrajine. Dušan se je nadao, da će mu već iz zahvalnosti biti odane i vjerne sluge, a to je bilo, dok je on živio. Nu kad je nestalo njegove silne ruke i neobičnoga uma — kraj slabe centralne vlasti — odmah se pojavi jaka sredobježna težnja medju srbskim velikašima, koji sami počeše rušiti tek na pol dovršenu državnu zgradu. Zaboravili su velikaši na zahvalnost, pa su gotovo svi vukli svaki na svoju stranu i trgali carevinu Dušanovu. Mladjahni sin Dušanov, slabi Stefan Uroš IV., posljednji Nemanjić, ne mogaše obuzdati opornost velikaša, pak se tako srbska država poče razpadati.

K tomu su Turci sve većim uspjehom navaljivali na srbsku državu, dok joj napokon ne izkopaše grob. Ni strahoviti poraz, što su ga doživjeli Srbi od Turaka kod Černomena na rieci Marici god. 1371., nije mogao više ujediniti srbskih velikaša. Svaki veći i manji htjede na svoju ruku živjeti i tako sebičnjačtvo i nedomoljublje Vukašina i srbskih velikaša, koje je Dušan iz ništa učinio velikima, razori djelo njegovo. Država se srbska razkomadala na više dielova, ona ostade bez glave upravo u onaj čas, kad se je na nju okomio protivnik, koga je sokolila i zaniela neočekivana pobjeda na Marici. U to pokuša plemeniti knez Lazar Hrebeljanović, da spase državu. On bijaše odrastao na dvoru Dušanovom, i tu se oženio rodjakinjom carevom Milicom. Bio je vjeran tradicijama roda Nemanjića, te je vladao Srbijom od g. 1371.—1389. On utvrdi savez sa Stefanom Tvrdkom I. bosanskim kraljem, najjačim vladarom u to vrieme na balkanskom poluotoku, zatim sa vladarom Bugarske Šišmanom III., a da mu u odsudnom času Grci

ne budu neprijatelji, izmoli Lazar od grčkoga patrijarha, da skine sa Srbije prokletstvo i prizna pećskoga patrijarhu. Da omili svećenstvu, koje je mnogo moglo kod naroda, gradio je Lazar crkve i samostane. Osobito mu je raznio slavu samostan Ravanica. Samo na taj način mislio je Lazar spasti svoju državu i Srbe od očevidne propasti, koju su pripravljali Turci. Kad su Turci zauzeli jurišem tvrdi grad Niš, razdvojili su Srbiju od Bugarske i prinudili kneza Lazara, da im prizna vrhovnu vlast. Te sramote ne htjede knez Lazar podnositi, pak krene s bosanskim kraljem Tvrdkom na Turke te ih kod Pločnika god. 1387. tako strašno razbije, da je od 80.000 Turaka umaklo živih jedna petina. Tu je u oči smrti srbske države još jedanput zasjajila bojna snaga Srba. No sada podiže turski sultan Murat veliku vojsku te udari na Srbiju, da joj zadade posljednji udarac. Dne 15. lipnja god. 1389. utaboriše se turska i srbska vojska sa saveznicima na Kosovu polju s obih strana rieke Laba. Na čelu srbskoj vojsci bijaše knez Lazar, a uz njega bosanski vojvoda Vladko Hranić, mačvanski ban Ivan Horvat i pomoćne čete vlaškoga vojvode Mirče. Već u ranu zoru provali u čador sultana Murata srbski vojvoda Miloš Obilić te cara nožem razpori. Razgnjevljeni Turci pogubiše Miloša uz grozne muke. Malo zatim zametnula se odsudna bitka. Izprva naginjaše pobjeda kršćanskoj vojsci, no na posljedku pretegnu Turci, te nagnaše srbsku vojsku sa saveznicima u bieg. Na Kosovu pogibe knez Lazar, a s njime i cviet srbske vojske i velikaša.

Ono, što se još poslije ove narodne nesreće vidi od djela slavnih Nemanjića, samo je sjena od države, koja će da izdahne. Nije minulo ni tri četvrtine vieka poslije Kosova, a Srbija već postade turskim pašalukom. Posljednji znaci života srbske države pokazaše se baš u kraju njezinom, koji danas obuhvata Srbija, i to u srcu njezinom u Šumadiji. Despotu Stefanu bijaše priestolnica u Biogradu, al on umre u selu Stojniku, despot Gjuragj umre u Smederevu, despotica Jerina u Rudniku, drugoj priestolnici Brankovića. Napokon svrši srbska država u Smederevu, gdje je umro despot Lazar, a Stjepan Tomašević bez obrane predao Turcima taj znameniti grad, tu posljednju srbsku priestolnicu. I tako Srbija iza težkih krvavih bojeva, iza rieka krvi podlegne konačno turskoj sili god. 1459. postavši turskim pašalukom.

IV. Doba oslobodjenja ispod turske vlasti. Upravo u onom kraju Srbije, gdje su se iza katastrofe na Kosovu polju

god. 1389. pokazali još posljednji časi državnoga života izdišuće Srbije, dā upravo u onom kutu Srbije, u kojemu se odigraše posljednji tragični dogadjaji u životu stare srbske države, postade opet iza 350 godina ognjište, sa kojega se ponovno kao iz pepela počela dizati nova, današnja srbska država. Taj kut Srbije, iz kojega se je rekao bih preporodio srbski narod, jest Šumadija. Svakako je dakle vriedno, da se malo zadržimo kod toga znamenitog predjela u srbskoj povjestnici. Kao što smo već gore spomenuli (str. 206.), obuhvata Šumadija središnji kraj današnje kraljevine Srbije, što je omedjen Savom i Dunavom sa sjevera, Velikom Moravom sa iztoka, Golijskom Moravom sa juga i Kolubarom sa zapadne strane. „Po ukupnome izgledu svome ima Šumadija oblik ogromnoga četverostranog reduta, kojemu rovove čine korita pomenutih rieka, a glasije njihove doline i ravnine.“ Šumadija je po izpetosti svoga tla sva bregovita. Planine joj istina nisu jako visoke; tako isto nema u njoj niti razdrtih i krševitih krajeva, ali se po njoj razgranjuju planinski lanci poput mreže veoma bogato i raznoliko. S ovom mrežom gorskih oblika liepo se podudara i mreža njezinih rieka, koje se polazeći iz sredine na sve strane raztječu. Povrh toga manje više blag nagib planina i bregova, zatim dobro navodnjene široke kose planinskih greda omogućiše, da je Šumadija zarasla gustom šumom i po najvišim vrhovima svojim. Sa ovih prostranih i u svoje vrieme nepreglednih šuma Šumadija je dobila i svoje ime.

Već po ovom, što smo dosada o Šumadiji kazali, vidi se, kako je ona strategički znamenita za napadaj i za obranu. Središnji položaj u pašaluku biogradskom olakšao je organizaciju i upravljanje bune, a zgodan prirodni oblik olakšao je izvanjsko vojničko djelovanje, velika pak razgranjenost planina i gusta mreža dolina, rieka i potoka, koje Šumadiju prosjecaju i napokon prostrane šume: sve je to povoljno utjecalo na vojnički uspjeh Srba kako u Karagjorgjevoj tako i u Miloševoj buni. Dok su sve ove prilike otežčavale brzo kretanje velikih uredjenih vojska sa raznovrstnom i težkom prtljagom, dotle bijahu one od neprocjenjive vriednosti za brzo, tako rekavši potajno kretanje malobrojnih i lako opremljenih četa srbskih, koje znajući potanko sve staze banuše pred neprijatelja, pa ma u koje se doba i s koje strane javio. To je bio ujedno i razlog, s kojega su turske vojske idući za Biograd vazda izbjegavale da prodju sredinom Šumadije ili da se skrenu izvan glavnog carigradskog druma, koji je u nju prelazio kod Ćuprije.

No Šumadija je i poradi svoga zemljopisnoga položaja osvojila tako znamenito mjesto u novijoj srbskoj povjestnici. Prije svega ona je u ono vrieme bila malo ne najudaljeniji kraj od središta turske države i snage, pa je zbog toga bila težko pristupačna većoj vojničkoj sili, koja bi odanle na nju pošla. Nadalje se je ona ledjima svojim oslanjala na Austriju, državu, u kojoj je već živjelo mnogo Srba, koji su još pamtili svoja ostavljena ognjišta preko Dunava i Save, te koji su već i zbog toga i sami plamtili neugasivom mržnjom na svoga tlačitelja, od čije su se sile onamo sklonili. S ovim Srbima bili su Šumadinci vazda u živome dodiru, kako za vrieme rata tako i u miru. S ove dakle strane srbska vojska ne samo da je bila obezbiedjena od svakoga napadaja, nego je imala liepe prilike, da se snabdije oružjem i svim, što je vojsci potrebno.

Guste, gotovo neprohodne šume šumadijske bile su najpouzdaniji bedemi, koji su narod štitili od sile Turaka. Pod zaštitom tih bedema razvila se i odnjegovala srčanost u Šumadinaca; osamljenost u njih ulivala je još od koljevke samopouzdanje i spremala za najodvažnija pregnuća u slučaju opasnosti, koja bi zaprietila kući ili slobodi ličnoj. U tim šumama bijaše sielo hajduka srbskih. To je ujedno razlog, da se Turci nisu usudili da žive po selima, već se sabijahu u gradove i učvršćena mjesta sve pored glavnoga druma. Zato su i mogli Srbi onako dobro i brzo organizovati bunu i za onako kratko vrieme očistiti Šumadiju od Turaka. Prof. Karić piše: „Da pomenemo još nešto. Kazali smo ranije, kako se je u Šumadiji izvršio posljednji čin one strahovite tragedije, u kojoj propade država srbska. Podsjećajući na novo još jednom, držimo, da je u narodu ovoga kraja baš s toga ostao u toliko življi spomen ne samo o potonjim nesretnim, već i o nekadanjim sjajnim danima države srbske, i da je medju ostalim prilikama i ovaj momenat veoma doprineo tome, što je baš u Sumadiji počeo uskrs države srbske, a što je srbska ideja baš na ovoj strani srbske zemlje zasvetlila novim jakim plamenom.“

Vidjeli smo eto, kako su sve prilike odredile Šumadiju, da baš ona nadoveže nit srbske povjestnice, koja se je u njoj prekinula bila prije tri i pol vieka: i najjače i najsvježije povjestničke uspomene, i zemljopisni položaj i visinski oblik, i guste šume i u njima odgojena odlučnost i ostale narodne vrline. I doista iz Šumadije kao iz ogromnoga prirodnoga šanca potječe prvi poziv na bunu; u ovome šancu odjeknu prva puška, koja ubi Turčina; odovud su izlietali

srbski glasnici na sve strane, ma odkud se neprijatelj primicao, i dizali na bunu ostale krajeve; za dane pak nevolje ovamo su se povlačili i pribirali za nove navale. Najveći, najživahniji i najodsudniji bojevi bili su se pod bedemima Šumadije, kao što ćemo kasnije spomenuti kod mjestopisa.

Kada je god. 1459. Srbija konačno pala pod Turke, tečajem vjekova jedino su još hajduci bili tako rekavši neprekidni krvavi „prosvjed" protiv gospodstva turskoga. Oni su podržavali u narodu sviest o slavnoj prošlosti, iztičući nesnosnost stanja, u kojem se je narod nalazio; oni su njetili u narodu ideju oslobodjenja izpod turske vlasti. Ostali život narodni ograničio se je samo na kuću, koja se u onim kobnim dnevima sasvim prirodno veoma ojačala zadružnošću. Malo glasniji odjek one pritajene, ali ipak budne i neugašene sviesti narodne bijaše se u Srbiji pojavio već pri kraju prošloga vieka u jugoiztočnom kutu Šumadije (junačina Koču iz Panjevca), kada je god. 1788. Austrija naviestila rat Turskoj.

Kada su zatim turske dahije iza kratke vlade razboritog i plemenitog Mustaj-paše, koji je radi svoje pravedne uprave bio od naroda nazivan „srbskom majkom", stali okrutno s narodom postupati, dodje do prve bune. Ustanak s početka nije bio toliko naperen protiv carigradske vlade, koliko protiv begova janjičarskih, koji su po cieloj zemlji provodili pravu strahovladu. Begove su mrzili redovito i muhamedovski žitelji, jer je zvjersku ćut njihovu osjećalo jednako cielo pučanstvo, i kršćani i muhamedovci. Bojeći se sveobćeg ustanka u Srbiji, podigoše begovi veliku hajku na srbske narodne starješine. Neki poginuše, a nekima je uspjelo za vremena pobjeći u Šumadiju, gdje je buknula prva buna. Na dan 20. siečnja god. 1804. sastane se oko 500 Srba u Orašcu, gdje po svršenom dogovoru izaberu za vodju ustanka Gjorgja Petrovića ili Karagjorgja (t. j. Crnog Gjorgja) i zakunu mu se, da će ga slušati. Karagjorgje se je bio proslavio u posljednjem austrijsko-turskom ratu kao zapovjednik srbskih dobrovoljnih četa. On je uživao kod svojih zemljaka neograničeno povjerenje poradi svoje hrabrosti i nesebičnosti.

Buna je tako brzo napredovala, da je za nekoliko dana cieli biogradski pašaluk bio u plamenu, a Turci se morali povući u gradove, gdje im takodjer nije bilo dugoga obstanka. Za tri mjeseca sva glavnija mjesta: Kragujevac, Jagodina, Šabac, Požarevac dodjoše u srbske ruke. Preostalo je još Smederevo i Biograd, koji su bili

čvrsto utvrdjeni. Sultan Selim III. obaviešten o tim dogodjajima odluči kazniti nepokorne i samovoljne begove. On primi prijazno srbske poslanike, koji su još prije bune otišli s tužbama u Carigrad. Bosanski vezir Bekir-paša, koji je pred nekoliko godina bio u Srbiji i ostavio ondje dobru uspomenu, dobi zapovied, da podje u Srbiju na begove. Tako je došla vojska bosanskoga vezira pod Biograd, gdje se sdružila s četama Karagjorgjevim. Begovi videći da su izgubljeni, skloniše se na utvrdjeni dunavski otok Ada-Kale, no zapovjednik predao ih je na zapovied Bekir-paše Srbima, koji ih dadoše poubijati.

Do sada su Srbi radili u sporazumku s predstavnicima carigradske vlade. No oni nisu mislili samo raditi za sultana, već su imali pred očima svoj obstanak i svoju slobodu. Oni zahtjevahu, da zemlja ostane u buduće izključivo pod upravom srbskom. Politika se je carigradskih sultana od uviek odlikovala dvoličnošću, obećavajući u nuždi i nevolji sve, a čim mine pogibao, zaboravljajući opet na sva obećanja. God. 1805. prošla je u neprestanom pregovaranju izmedju Srba i sultana. Da dobije snažan oslon, poslao je Karagjorgje poslanike u Rusiju. Tim je poslanicima dan u Petrogradu savjet, da srbske želje iznesu upravo u Carigradu, pošto je Rusija obećala, da će ih podpomagati. No sultan se je pobojao srbskih uspjeha. Srbski poslanici u Carigradu budu zatvoreni, a niški Afis-paša dobi nalog, da krene na Srbe, koji se nisu htjeli razići i položiti oružje. I tako započne nov rat protiv samoga sultana. Premda su se Srbi imali braniti na dvije strane — i iz Bosne sa zapada je navalila turska vojska — ipak su svuda pobjedjivali. Oni razbiju turske vojske kod Ivankovca (g. 1805.), kod Deligrada i Mišara (g. 1806.), te zauzmu Biograd (27. veljače g. 1807.), Sabac i Užice, a hajduk V e l j k o očisti od Turaka timočku krajinu. Tako je na radost svih Slavena sva zemlja junačtvom svojih sinova bila oteta turskoj vlasti. Na to počeše Srbi opet ugovarati s turskom vladom u Carigradu, no poradi neodlučnosti turske nije došlo ni do kakovog zaključka. Ipak su Srbi imali mir sve do godine 1809. Već su se stali nadati, da će dobiti podpunu samostalnost. Probudjeni narod počeo je uredjivati zemlju. Volju naroda predstavljala je skupština. Po starim tradicijama bili su u skupštini svi narodni štarješine. Sastajali se u raznim razmacima vremena, da viećaju o različitim narodnim pitanjima. Vrhovnu moć podielila je skupština Karagjorgju. Kasnije mu je pridieljen savjet. Stadoše

se osnivati pučke škole, a i zametak sudstvene uprave nastao je u to doba. Medjutim se već uze javljati domaća zavist i strančarstvo, koji su bili tako kobni za cielu prošlost Srbije. Karagjorgje, više svojim zdravim razumom nego možda zbog osobne ambicije, težio je za tim, da ojača svoju vrhovnu moć, a oslabi neovisnost starješina, vojvoda i knezova. Ovima opet nije bilo po volji ma kakvo prvenstvo čovjeka, koga su pored svih vrlina njegovih smatrali ipak sebi ravnim. I tako nastadoše dvije stranke: stranka Crnoga Gjorgja i stranka vojvoda. Taj je razdor učinio, da je u nesretnim godinama (g. 1810.—1813.) opet bilo izgubljeno sve, što je postignuto tolikim žrtvama. Stranka vojvoda tražila je sveze s Rusijom, gdje je u ostalom i Karagjorgje tražio prijateljstvo, ne našavši ga ni kod Napoleona ni kod Austrije.

Rusija je u to doba (g. 1807.—1812.) ratovala s Turskom. Tu zgodu upotrebe Srbi, da se podignu i susjedne zemlje Bosna, Stara Srbija i Crnagora. S proljeća se je naime g. 1809. ustanak srbski pod Karagjorgjem stao širiti i izvan granica Srbije. Četiri ustaške vojske provališe u Tursku: jedna preko Drine u Bosnu pod knezom Simom Markovićem, druga pod Karagjorgjem i knezom Milošem Obrenovićem protiv Novog pazara, da se sjedini s Crnom gorom, treća niz Dunav pod Milenkom Stojkovićem, a četvrta protiv Niša pod Milojem Petrovićem. Njihove čete liepo uspievahu na bojnom polju; jedino na jugu kod Kamenice pred samim Nišom budu Srbi rad nesloge razbijeni. Rusija je u svakom pogledu pomagala Srbima: ona je poslala svoga zastupnika u Biograd i nešto vojske u Srbiju. U to je prieteći rat sa Francuzkom prisilio Rusiju, da je sklopila mir g. 1812. u Bukureštu, u kojem se prvi put Srbija spominje kao posebni faktor. Rusija je preporučila Srbe blagohotnosti visoke Porte. No čim si je carigradska vlada skinula s vrata Rusiju, obnovila je staru taktiku prema Srbima. Tražila je ne samo, da joj se predadu utvrdjena mjesta, kako je bilo ugovoreno u Bukureštu, nego je zahtievala i razoružanje žiteljstva. Budući da Srbi nisu htjeli na to pristati, provali velika turska vojska s triju strana u Srbiju pod Kuršid-pašom, da satre Srbe. Spomenutim već razdorom izmedju vodja bune bijaše jako potresena snaga srbskoga naroda upravo u ovaj čas, kad je trebalo najveće djelatnosti. Karagjorgje je htio sve sile sjediniti u gorama i šumama stare Šumadije. No vojvodama se nije dalo ostaviti svojih okružja i prepustiti ih pustošenju neprijatelja. Posljedica je tomu bila, da

su se sile razciepale: zavist nije dala, da drug drugu pomaže. Bilo je i junačkih čina — poznati hajduk Veljko n. pr. potrošivši sve naboje, dao je na koncu i iz srebrnih novaca lievati strjelivo — no konačno Srbi podlegoše. Hajduk Veljko pade kod Negotina, a Karagjorgje videći, da zbog nesloge svojih drugova ne može ništa postići, okani se boja i priedje preko Dunava na austrijsko zemljište, a s njime gotovo sve glavnije vojvode (god. 1813.). Srbi lišeni vodja, moradoše se predati. „Veličanstvena zgrada, koju Šumadija bunom na dahije zasnova, sruši se. Zaneseni ovako lako postignutim, ali za njih sjajnim izhodom stvari, Turci navale sad na narod, ne da ga pokore, već da ga iztriebe. Krv, gust dim i plamen bješe trag, koji pobjedioci za sobom ostavljahu."

Za ovako crnih dana javlja se srbskom narodu junak Miloš Obrenović u svoj svojoj veličini, jer ne bježi u Austriju, već ide ravno u Sumadiju. Kao onaj veliki Rimljanin ne zdvaja on o domovini, nego se u svojoj junačkoj odlučnosti pripravlja na novu borbu za slobodu drage svoje domovine. Ostavši u domovini kao najvidjeniji medju zaostalim vojvodama (Pljakić, Lomo, Drinčić, Prodan itd.), Miloš se već samim tim javljaše kao glava i predstavnik srbskoga naroda. On bijaše doduše jednostavan seljak, nenaobrazovan, ali okretan i mudar, a u boju hrabar. Iz početka se pričinjao, kao da je uz Turke. Tako je stekao povjerenje biogradskoga paše, koji ga je smatrao posrednikom izmedju sebe i naroda srbskoga.

Medjutim nova tlačenja i okrutnosti Skopljak-paše, koji je pred samim Biogradom dao pogubiti 150 odličnih Srba, a 50 ih žive nabiti na kolac — dadoše povod novoj buni u Srbiji. Godine 1815. dne 11. travnja o Cvietnici sastadoše se odabrani i ugledni muževi naroda srbskoga kod Takovske crkve, gdje pred svima Miloš oglasi bunu, dignuvši u vis svoj vojvodski barjak i uzkliknuvši: „Evo mene, a evo rata s Turcima." Čim su Turci za to saznali, odmah krenuše, da u klici bunu uguše, no pošto su bili na više mjesta razbijeni, uzeše imenito s obzirom na Rusiju ugovarati sa Srbima. Milošu je pošlo za rukom, te je ugovorom postigao za Srbiju samoupravu, ali uz uvjet, da Srbija plaća danak u Carigrad, da Turci zaposjednu srbske tvrdjave, a u Biogradu da ima stalno sielo turski paša kao sultanov namjestnik. Nije to još bila podpuna neodvisnost, ali je autonomija već postignuta. Tako je Miloš dovršio, što je Karagjorgje započeo. Težko je odlučiti, koji

je imao više zasluga za domovinu. Pravo za prvenstvo u narodu bilo je kod obojice nepobitno opravdano. Za Miloša je bilo povoljnije to, što je bio u zemlji i imao vlast u rukama. Bilo je još mnogo potežkoća svladati. Turci, što su izgubili u otvorenom boju, nastojali su ponovno steći svakojakim pletkarenjem. A opet medju samim Srbima, čim je minula pogibao, porodiše se stare razmirice. Jedno se vrieme činilo, da će sam Karagjorgje dati povod gradjanskom ratu. G. 1817. pojavio se Karagjorje nenadano u zemlji, no za malo dana izčeznuo je tajinstvenim načinom, zasjedničkom rukom možda po nalogu turskoga paše. — Milošu Obrenoviću je uspjelo, te je svladao sve zapreke. Godine 1817. priznaše ga svi knezovi u narodnoj skupštini vrhovnim knezom. Ujedno odluče, da ga po smrti ima nasliediti na kneževskoj stolici najbliži u rodu.

No ipak su do godine 1830. politički odnošaji Srbije prema Turskoj bili veoma neodredjeni i nepouzdani. Napokon iza mnogih neuspjeha u vanjskoj politici (rat s Rusijom, Grčka buna itd.) dade Turska god. 1830. Srbiji tolike povlasti i slobode, da je ona već tada stupila u kolo evropskih vlasti. Kao pravi i priznati vladar Srbije knez Miloš počne sada svom snagom raditi oko njezinog unutrašnjeg razvitka. No žalibože, čim je nestalo opasnosti s vana, odpočne s najvećom žestinom trvenje i borba u samoj zemlji izmedju kneževstva i vlasti velikaša, onako isto kao što to bijaše iza prve bune izmedju Karagjorgja i njegovih vojvoda. Posredovanjem Turske bude na to god. 1838. ustavom omedjena vlast kneževa u prilog velikašima, po kojem je sva vlast bila predana senatu od 17. doživotnih članova. Već sliedeće godine morade knez Miloš napustiti i priestolje i zemlju ostavivši sina svoga M i l a n a, da on vlada. No Milan umrie već iduće godine, a na to dodje na vladu po pravu nasljedstva M i h a j l o, mladji sin kneza Miloša. Protiv ovoga podiže bunu Vučić „predvoditelj naroda“, koja se svrši tim, da je Mihajlo sam napustio priestolje i zemlju (god. 1842.). Na to još iste godine izabra skupština knezom A l e k s a n d r a K a r a g j o r g j e v i ć a, sina Karagjorgjeva. I tako se u maloj državi stvori još jedna dinastija, zlo, koje je od toga doba mimo druge neprilike neprestano sprječavalo napredak Srbije i podgrizalo u korjenu pravilan i miran razvitak zemlji i to sve u vrieme, u kojem joj je bio najpotrebniji mir. Ma da je Srbija za kneza Aleksandra liepo napredovala u zakonodavstvu, prosvjeti i u vojničkoj spremi, ipak se on ne mogaše učvrstiti na priestolju. Slabost karaktera Aleksandrova i velika popustljivost

prema Porti otudji kneza narodu, a vrlina i djela, kojima se Miloš i u tudjini izticaše, pribavi mu veliko štovanje i simpatije imenito kod ljudi školovanih — intelegencije srbske. Napokon god. 1858. zbaci narodna skupština s priestolja kneza Aleksandra i pozva natrag na priestolje Miloša Obrenovića, koji zatim vladaše do svoje smrti. Miloš umrie visoko štovan od svoga naroda kao osloboditelj u 81. godini dne 26. rujna god. 1860. Njegov sin, knez Mihajlo, u kojega je mlado-srbska stranka velike nade polagala, vladaše dobro i snažno. Mudrim ugovaranjem god. 1862.—1867. postignu on, da su Turci izpraznili sve tvrdjave i posve otišli iz zemlje. Pa i taj plemeniti vladar zaglavi od lične osvete u košutnjaku topčiderskom, kuda bijaše izašao u šetnju (29. svibnja god. 1868.). Po pravu nasljedstva zauze na to priestolje Milan, unuk, Jevrema, brata kneza Miloša. Za malodobnosti Milanove vladaše zemljom namjestničtvo. Godine 1871. postade Milan punoljetnim i primi vladu u svoje ruke. Za njegove vlade posta Srbija, makar da joj je u ratu s Turcima slabo sreća služila, posve samosvojnom, znatno se poveća („Novi Krajevi"), a godine 1882. proglasi se kraljevinom, i Milan postade prvi kralj srbski. U ime ravnoteže država na balkanskom poluotoku Srbija je god. 1885 zaratila na Bugarsku, koja bijaše ustala, da se sjedini s Iztočnom Rumelijom. Rat je izpao po Srbe nesretno. Srbija je bila pobiedjena, a Bugarska s Iztočnom Rumelijom i ako ne toliko po formi, ali u stvari ipak ujedinjena.

Kralj Milan dao je Srbiji suglasno s velikom skupštinom novi ustav, a na to se odreče god. 1889. priestolja u korist svomu maloljetnomu sinu Aleksandru. Ovaj bude mjeseca srpnja god. 1889. u samostanu Žiči pomazan za kralja pod imenom Aleksandra I. Za njegove maloljetnosti vladalo je regenstvo (Ristić, Belimarković i Protić). Godine 1894 proglasi se kralj Aleksandar punoljetnim, odpusti regenstvo, te preuze vladu u svoje ruke, pak vlada još i danas. I za vlade mladoga kralja Aleksandra I. ne može zemlja da se dostigne podpunoga mira, jer je strančarstvo u veliko razvijeno, te se već davno tri stranke otimlju za vlast u zemlji, i to liberali, radikali i konzervativci. Neprestane, ali bezuspješne političke borbe, sitne stranačke zadjevice uništuju u Srbiji svaki ozbiljniji rad državnika. Ovi dok su na vladi, umjesto da rade o napredku zemlje u raznim granama narodnoga života, zadovoljavaju se samo skromnim zadatkom, da obave tekuće poslove, od-

bijajući pri tom napadaje političkih protivnika, a nagradjujući svoje istomišljenike. K tomu je najveće zlo, što se je do nedavna činilo, da i sama dinastija Obrenovića nije posve sigurna u zemlji; barem je razdor u braku kralja Milana sa Natalijom mnogo zlo u zemlji prouzročio, pak su stoga neki držali, da bi moglo doći vrieme, kad bi princ Karagjorgje zasio priestolj srbski. Kraj ovakih prilika nije čudo, što se mlada državica do sada nije mogla onako liepo razvijati, kako žele Slaveni i prijatelji Slavena. I nedavno je preživjela Srbija poradi atentata na bivšega kralja Milana težka vremena. U najnovije vrieme čini se, da će se promieniti prilike u Srbiji u prilog napredku i razvitku mlade kraljevine.

VII.

Ustav i državno uredjenje.

Razvitak ustava. Grb kraljevine. — Ustav od god. 1869. — Zakonodavna vlast. — Uprava. — Sudstvo. — Državno gospodarstvo. — Vojničtvo. — Koji su poglaviti razlozi, da je Srbija do danas tako slabo napredovala.

Srbi kao svi Slaveni vični su od davnine na dogovore, koje su obavljali u sborovima. Tu bi se razpravljalo o malim i velikim narodnim poslovima. I srbski vladari u srednjem vieku sazivali su državne skupštine ili sabore. Za turskoga gospodstva imali su posebnu važnost narodni sborovi kod crkava i manastira prigodom velikih crkvenih praznika. I u burno doba narodnoga oslobadjanja izpod turske vlasti na početku ovoga vieka Karagjorgje i Miloš često su sazivali u skupštine vidjenije ljude u narodu, da se s njima dogovore o zemaljskim poslovima. Budući da se je već za prve, kao zatim i za druge bune opažala opreka izmedju vrhovnoga vojvode i ostalih vojvoda i knezova, posve je naravno, da se je, čim su nastala mirnija vremena, snovalo o tom, da zemlja dobije svoj ustav, u kojem bi točno bila odredjena prava i dužnosti vrhovnoga kneza i naroda. Prvi ustav dobila je Srbija god. 1835. Izradio ga je po nalogu kneza Miloša Davidović. Taj ustav je bio demokratičan. Vlast u zemlji predana je po tom ustavu knezu, državnomu savjetu i narodnoj skupštini. Budući da se susjedna Austrija nije mogla sprijateljiti s tim ustavom, izposluje ona s pomoću Rusije u Carigradu, da je god. 1838. ukinut daj demokratski ustav, te je sultan izdao iste godine novi ustav („turski ustav“), po kojem je sva vlast predana knezu i državnomu savjetu, a o narodnoj skupštini, koja je stara kao narod srbski, ne bijaše ni govora. Tek naknadno pristale su vlasti na to, da se narodna skupština po starom običaju „kadgod potreba ove priznana bude, sazivlje.“ Kako su po ovom ustavu

savjetnici bili odgovorni turskoj vladi u Carigradu, mogla se je Turska po volji miešati u unutrašnje poslove Srbije.

Svakako je ovaj drugi ustav kneževine Srbije bio od velike štete i nesreće po narod srbski.

Povratkom Obrenovića na priestolje srbsko izdao je knez Mihajlo god. 1861. zakon o narodnoj skupštini i zakon o državnom savjetu. Oba su ova zakona za pravo sačinjavala novi ustav Srbije, čim je muče dokinut carigradski ustav od god. 1838. Po zakonu o narodnoj skupštini ima se ova sazivati svake treće godine, a pripada joj samo savjetujući glas, a po zakonu o državnom savjetu, ima ovaj zakonodavnu vlast. Zakone potvrdjuje knez, a pripada mu neomedjeni „veto". To je bio treći ustav kneževine Srbije. Poslije topčiderske katastrofe — ubojstva kneza Mihajla, zbog maloljetnosti ondašnjega kneza i kašnjega kralja Milana vodili su kneževsku vlast namjestnici, koji su na skupštini, državnoj u Kragujevcu god. 1869., dali zemlji novi moderni ustav, po kojem je pripala zakonodavna vlast vladaru i skupštini. No i taj četvrti ustav, „kojega su odredbe samo utvrdjivale vlastničku vladavinu na štetu zemaljskih interesa", nije zadovoljio naroda srbskoga, pa je stoga god. 1888. uveden opet novi (peti) ustav, podpuniji i dotjeraniji i više primjeren narodu i državi. Kad se je mladi kralj Aleksandar I. proglasio god. 1894. punoljetnim, stavio je svojom kraljevskom vlašću izvan kreposti ustav od god. 1888., te je opet uveo u život ustav od god. 1869., po kojem se i danas u Srbiji vlada. Srbi medjutim nisu bili zadovoljni ni s prvim ni s drugim ustavom, pak nastoje o tom, da se izradi za kraljevinu novi ustav.

Kako danas vriedi u Srbiji ustav od godine 1869., spomenut ćemo neke ustanove toga ustava.

Kraljevina je Srbija nasljedna monarhija s narodnim predstavničtvom.

Kralj je poglavar države, i kao takov ima sva prava državne vlasti, a izvršuje ih po odredbama ustava.

Njegova je ličnost nepovrediva i neodgovorna.

Kralj vrši zakonodavnu vlast sa narodnom skupštinom.

Kralj potvrdjuje i proglašuje zakone. Nikakov zakon ne može vriediti, dokle ga kralj ne proglasi.

Kralj postavlja sve državne činovnike; u njegovo ime i pod njegovim vrhovnim nadzorom vrše svoju vlast sve zemaljske oblasti.

Kraljevsko dostojanstvo nasljedno je u plemenu kralja Milana

M. Obrenovića IV., u mužkome potomstvu, iz zakonitoga braka po redu prvorodjenja, i to ponajprije u pravoj liniji, a kad u ovoj ne bi bilo nasljednika, onda u pobočnoj.

Kralj srbski mora biti pravoslavne iztočne vjere, a punoljetan je, kad navrši osamnaest godina.

Pri stupanju na vladu on polaže pred prvom skupštinom zakletvu, u kojoj se kune svemogućim Bogom i svim, što mu je na ovom svietu najsvetije i najmilije, da će zemaljski ustav nepovriedjen održati, da će po njemu i zakonima vladati i da će u svima svojim težnjama i djelima samo dobro naroda pred očima imati.

Kralj i priestolja nasljednik ne plaćaju nikakov danak.

Najvažnija narodna prava i dužnosti jesu:

Narod predstavlja narodna skupština.

Narodna skupština sastoji se iz poslanika narodom slobodno izabranih i poslanika, koje kralj bira.

Skupština je obična i velika.

Kralj bira (za običnu skupštinu) na svaka tri poslanika po jednoga od svoje strane.

Činovnici i oni, koji u red činovnika spadaju, kao: penzionari, oni, koji primaju kakvo izdržanje iz državne blagajne, ili koji ulažu u fond udovički, a tako isto i pravozastupnici, ne mogu biti za narodne poslanike izabrani; a oni, koje kralj bira, mogu se uzeti iz sviju redova gradjanstva.

Vojnici stajaće vojske, ma koga čina, ne mogu ni birati ni izabrani biti. Svi poslanici moraju živjeti u srezu ili varoši, gdje su izabrani.

Skupština se saziva redovno svake godine, a kad bi važni poslovi zahtjevali, ona se može i vanredno sazvati.

Velika narodna skupština sastoji se samo iz poslanika narodom biranih i u broju četiri puta onolikom, koliko narod bira za običnu skupštinu. Velika se skupština saziva, kad je potrebno 1.) da se izabere kralj, kad bi vladajući preminuo, a ne bi bilo nasljednika priestolja; 2.) da se izaberu namjestnici kraljevskoga dostojanstva, kad se potreba ukaže; 3.) i 4.) da odluči o promjeni ustava i o promjenama državnih uredaba i 5.) kad kralj želi, da sasluša narodnu skupštinu o kakvom po zemlji važnom pitanju.

Ustav od god. 1869. ustanovljuje u 90. članku i „državni savjet“, koji imade manju vlast, nego li je imao po ustavu od god. 1838. Državni je savjet vršio prije i zakonodavnu vlast, dok

imade sada samo upravnu vlast, te je ujedno savjetujuće tielo. Članove državnoga savjeta postavlja kralj. Broj njihov ne može biti manji od 11 ni veći od 15. Članovi državnoga savjeta imadu po 10.000 dinara godišnje plaće.

Svakako je ustav od god. 1869. po svojim posljedicama najvažniji politički dogodjaj u Srbiji poslije smrti kneza Mihajla.

Zakonodavni rad državnoga savjeta do god. 1869., a kasnije narodne skupštine dosta je obilan, tako da ima zemlja mnogo raznovrstnih zakona. Samo žalibože ti zakoni nisu uviek dobri. Predsjednik najvišega suda u Srbiji izjavio je jednom zgodom, da je zemlja u mnogim slučajevima „pored zakona bez zakona", jer ljudi, pa često i same vlasti, ne razumiju zakona, pa se stoga dogadjaju protuzakonitosti i ondje i svuda, gdje i kad nitko nije rad, da učini što protiv zakona. Razlog tomu navodi umni poznavalac pravnoga života u Slavena dr. B. Bogišić. U svojoj razpravi „Pisani zakoni na slavenskom jugu" on piše: „A kako je drugčije i moguće, kad je većina njegovih uredaba (srb. gradjan. zakonika) ustanovljena bez ikakvih obzira na svakidašnje odnošaje života srbskoga naroda ili u smjeru njima upravo protivnom. Da se čovjek, koji poznaje srbsku familiju (ne mislimo ovdje beogradsku ili inače varošku), uvjeri, da ljudi, koji su gradili ovaj zakonik, niti su imali s jedne strane pravoga pojma o juridičkih načelih srbske familije niti o glavnih načelih jurisprudencije, koje svaki znanstveno izobraženi pravnik mora imati, ne treba nego pročitati glavu o „diobi" i o nasljednim pravima i odnošajima u zadruzi. Dà, mnogi srbski zakoni nisu nego prepisani zakoni sa zapada, a da se nije pri tom pazilo na potrebe i prilike naroda srbskoga. Napose je gradjanski zakonik od god. 1844., za pravo prievod austrijskoga gradjanskog zakona, gotovo s temelja prevrnuo od vjekova nasliedjene pravne pojmove srbskoga naroda o porodici, imovini i pravnim običajima, koji obuhvataju sve imovinske i porodične odnose.

Ovo naglo preradjivanje tudjega, srbskome duhu nerazumljivoga zakonodavstva donielo je od svoga početka štetnih posljedica, od kojih još i sada zemlja strada. U onaj čas, kad je trebalo sve sile narodne prikupljati i organizovati, da se učvrste unutrašnji odnošaji i ostvare viši zadatci državni, koje je Srbija svojim uzkrsnućem na sebe primila, poče se tudjim zakonodavstvom rušiti glavni temelj narodne organizacije, naime porodica i s njom oblik imovinski, koji bi Srbiji, da je sačuvan, urodio najsretnijim eko-

nomskim rodom i moralnim uspjesima". U novije doba nastoji se ozbiljno o tom, da se na polju zakonodavstva izpravi ono, što se je prije pokvarilo.

U prvom ustavu god. 1835. odredjen je čl. 6. grb kneževine ovako: Grb narodni srbski predstavlja krst na crvenom polju, a medju krakovima krsta po jedno ognjilo okrenuto krstu. Sav je grb opasan zelenim viencem, s desne strane od hrastova, a s lieve od maslinova lista. S proglasom kraljevine 22. veljače g. 1882. trebalo je, da se grb promieni i obnovljenoj kraljevini nov kraljevski grb dade. To je učinjeno zakonom od 20. lipnja g. 1882. Taj je grb sastavljen ovako: iz stare kraljevske krune, koja je sačuvana na tolikim novcima, načinjena je nova svedena kruna po obliku sadašnjih kruna. Po starim autentičnim oblicima dvoglavoga orla uzet je na novi grb dvoglavi orao u poletu. Liljani, heraldički znak, koji se na srbskim spomenicima veoma rano i do kraja staroga državnoga života javlja, uzeti su na novi grb i smješteni orlu izpod panča. Kako se je kraljevina Srbija razvila iz kneževine Srbije, to je državni grb kneževine stavljen orlu na prsi i zadržan je plašt, kojim se sve novije države u Evropi služe i koji je već na grbu kneževine bio usvojen. Tako je na novome kraljevskom grbu heraldičkim načinom prikazan i postanak obnovljene kraljevine.

Prema čl. 99. ustava od god. 1869. stoji na čelu državne uprave ministarski savjet. Ovaj sastavljaju ministri, imenovani za pojedine upravne grane. Ministre postavlja i odpušta kralj. Državna je uprava podieljena na osam grana, prema tomu ima Srbija osam ministarstva i to: ministarstvo pravde, ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova, ministarstvo unutrašnjih poslova, ministarstvo financija, ministarstvo vojno, ministarstvo gradjevina, ministarstvo izvanjskih poslova i ministarstvo narodne privrede (poljodjelstvo, trgovina, pošta, brzojav, rudarstvo i statistika). Djelokrug (resort) ovih ministarstva od prilike je onaj isti kao i u drugim ustavnim državama.

Ministar može biti samo Srbin po rodjenju ili prirodjeni Srbin, koji je pet godina nastanjen u Srbiji. Nijedan član kraljevskoga doma ne može biti ministar. Ministri imaju pristup u narodnu skupštinu, koja ih je dužna saslušati, kadgod to zatraže. Ali glasovati u skupštini mogu ministri samo, ako su ujedno i narodni poslanici. Skupština ima pravo zahtjevati, da su ministri prisutni u njezinim sjednicama. Ministri su odgovorni kralju i na-

rodnoj skupštini za svoja službena djela. Svaki akt državni, koji kralj podpisuje, mora biti supodpisan i nadležnim ministrom. Pismena ili ustmena naredba kraljeva ne može ni u kakvom slučaju zakloniti ministre od odgovornosti.

Ministarstvu izvanjskih poslova podredjena su poslanstva srbska u Ateni, Berlinu, Beču, Bukureštu, Londonu, Parizu, Petrogradu, Rimu i u Carigradu. Osim toga ima još Srbija diplomatsko zastupstvo u Sofiji i glavni konzulat u Pešti, Hamburgu, Bruselju, Solunu itd., a konzulate u Pireju, na Rieci, Trstu itd. Kako je po tom vidjeti, Srbija je u vanjskom zastupstvu uredjena poput velikih evropskih država, što svakako vanredno mnogo novaca stoji mladu kraljevinu.

Političko uredjenje Srbije pod turskom vladom bilo je od prilike onakovo, kakovo su Turci našli, kad su zemlju zauzeli. Turci su naime nastojali o tom, da razšire svoju vlast i vjeru i da što veću korist crpe od podjarmljenih naroda, a inače su pustili, da sve ostane kako je prije bilo, te se nisu nimalo brinuli za upravne uredbe podvrgnutih zemalja. U Srbiji prije najezde turske bila je država razdieljena na župe, koje su se za turskoga gospodstva zvale „knežine“. Nad knežinom bila je za Turaka „nahija“, a više nahija sačinjavalo je „pašaluk“. Upravnici župa bili su neki vlastelini, te su se zvali „zemaljski knezovi“, a pod Turcima su nadknezovi upravljali „knežinama“.

U prijašnjim je stoljećima bila u Srbiji velika razlika izmedju mjesta i sela. Po većim i manjim mjestima živjeli su Turci, a srbski je narod većinom stanovao po selima, koja su bila raztresena po brdinama i u manjim dolinama. Svaki se je Srbin, koliko je mogao, uklanjao mjestima, tako da je bilo i starih ljudi, koji nisu nikada ni vidjeli mjesta. Crkva je bilo malo po zemlji, a samostana znatno više. Monasi su imali veliki upliv na prosti narod, pak su nastojali, da u narodu uztraje ljubav za narodni jezik i domaće običaje. Kako je narod živio po brdinama i u dolinama u osamljenim selima, mogao je tim lakše sačuvati navade svojih pradjedova. K tomu je osobito dobro bilo za narod, da si je sam birao muževe, koji su vodili obćinsku upravu. — U svakoj knežini bio je nadknez ili „oberknez“, a u svakoj obćini seoski knez. Nadknezove su postavljali Turci, neke od njih je potvrdjivao sam sultan carskim „beratima“, te je tako kneževsko dostojanstvo ostalo u obitelji i prelazilo od koljena na koljeno. Ovakovi su knezovi imali u svojoj kne-

žini velika prava prema turskim oblastima: oni su bili zvanični predstavnici svoje knežine prema pašama i vezirima. Paše su zapoviedali preko nadknezova narodu, te nalagali i pobirali porez. Svi su ovi knezovi i nadknezovi bili seljaci i u domaćem životu slabo su se razlikovali od ostalih seljaka, osim bogatijim odielom i time, što su i pred oblasti turske smjeli sa oružjem izlaziti. Knezovi su rješavali i prepirke medju ljudima i sudili u sitnijim stvarima. Oni su bili dužni za ljude svoje knežine moliti se kod Turaka i za to je valjalo, da su bili i rječiti i slobodni. Obćina se je takodjer sama upravljala, ali inače narod nije imao nikakovih političkih prava kao i po ostalim turskim zemljama.

Kad se je Srbija oslobodila izpod turske vlasti, učinjene su kod nove upravne organizacije mnoge pogrješke, koje ćemo spomenuti pri koncu ovoga poglavlja.

Srbija se danas dieli na 15 okruga (kao naše županije), 71 srez (naši kotari) i 1313 obćina. Okruge i srezove prikazuje nam sliedeća skrižaljka:

Okrug	Sielo okruga	Srez	Sielo sreza
Valjevski	Valjevo	Kolubarski	Mionica
		Podgorski	Valjevo
		Posavski	Obrenovac
		Tamnavski	Ub
Vranjski	Vranja	Jablanički	Lebane
		Leskovački	Leskovac
		Masurički	Surdilica
		Poljanički	Vladičin-han
		Pčinjski	Vranja
Kragujevački	Kragujevac	Gružanski	Kragujevac
		Jasenički	Arangjelovac
		Kragujevački	Kragujevac
		Lepenički	Rača
Krajinski	Negotin	Ključki	Kladovo
		Krajinski	Negotin
		Porečki	D. Milanovac
Kruševački	Kruševac	Aleksinački	Aleksinac
		Župski	Aleksandrovac
		Moravski	Prčilovca
		Ražanjski	Ražanj
		Rasinski	Kruševac
		Trstenički	Trstenik

Okrug	Sielo okruga	Srez	Sielo sreza
Moravski	Čuprija	Velički	Jagodina
		Levački	Rekovac
		Paračinski	Paraćin
		Resavski	Svilajnac
		Temnički	Varvarin
Pirotski	Pirot	Bel. Palanački	Bela Palanka
		Vlasotinački	Vlasotinci
		Lužnički	Babušnica
		Nišavski	Pirot
Podrinski	Šabac	Ljubukovački	Ljubovija
		Jadranski	Loznica
		Mačvanski	Bogatić
		Pocerski	Šabac
		Radjevski	Krupanj
Podunavski	Smederevo	Varoš Biograd	
		Vračarski	Biograd
		Gročanski	Grocka
		Jasenički	Palanka
		Kolubarski	Lazarevac
		Kosmajski	Sopot
		Posavski	Umka
		Smederevski	Smederevo
Požarevački	Požarevac	Golubački	Golubac
		Zviški	Kučevo
		Mlavski	Petrovac
		Moravski	Žabare
		Požarevački	Požarevac
		Ramski	Vel. Gradište
		Homoljski	Žagubica
Rudnički	Čačak	Dragačevski	Guča
		Žički	Kraljevo
		Kačerski	Rudnik
		Ljubićski	Prijeljina
		Studenički	Raška
		Takovski	G. Milanovac
		Trnavski	Čačak
Timočki	Knjaževac	Banjski	Banja
		Zaglavski	Knjaževac
		Svrljiški	Derven
Toplički	Prokuplje	Varoš Niš	
		Dobrički	Prokuplje
		Kosanički	Kuršumlje
		Niški	Niš

Okrug	Sielo okruga	Srez	Sielo sreza
Užički	Užice	Zlatiborski Moravički Požežki Račanski Užički Crnogorski	Čajetina Ivanjica Požega Bajina Bašta Užice Kosjereći
Crnorečki	Zaječar	Boljevački Zaječarski	Boljevac Zaječar

Okružne načelnike (u nas veliki župan) postavlja kralj. Načelnik je vrhovni zastupnik vlade i glava sviju svjetovnih oblasti u okružju, on je posrednik izmedju vlade i podčinjenih mu oblasti i naroda u okrugu. Policija, koja uzdržaje red u okrugu, podvrgnuta je takodjer okružnomu načelniku. Pri svom uredovnom poslovanju u cielom okrugu treba ipak, da ne dira u djelokrug obćinskih vlasti, jer se u Srbiji obćinska samouprava još u velike poštuje. Okružni načelnici diele se na 4 razreda, prema kojima im je i plaća uredjena od 4000 do 7000 dinara.

Srezki načelnici svakoga okruga podčinjeni su svomu okružnomu načelniku, te izvršuju u svojim srezovima poslove, koji spadaju u djelokrug okružnoga načelnika. Srezki načelnici imadu plaće od 2500 do 3000 dinara. Srezovi se diele na obćine, najniže upravne oblasti, koje su u neposrednom doticaju s narodom. Po posljednjem zakonu o obćinama morala bi imati obćina najmanje 500 porezovnih glava; no po naročitom odobrenju ministarstva unutrašnjih posala u vrlo brdovitim krajevima obćina može imati najmanje i 350 poreznih glava. Na čelu svakoj obćini je predsjednik, koga si bira sama obćina. Samo biogradska i niška obćina ne biraju sebi predsjednika, već im ga imenuje kralj. U svakoj je obćini obćinski sud, koji se brine o redu, čistoći, zdravlju, putovima, školi itd. svoje obćine. On imade i omedjenu sudbenu vlast. Napokon je u obćinskoj upravi važan „obćinski sbor“. U ovome sboru imadu pravo glasa svi punoljetni članovi obćine osim onih, koji su moralno ili umno nesposobni. Taj sbor bira predsjednika obćine, kmetove i obćinski odbor, koji nadgleda rad obćinskoga suda.

Sudstvo. Kao što je poznato, srbski car Dušan Silni nije samo obsegom učinio Srbiju prvom državom na balkanskom po-

luotoku, nego je svoju državu i iznutra preobrazio mudrim zakonima. Uz pisane zakone bilo se u staroj državi razvilo običajno pravo, što je uzraslo s narodom kroz viekove. Kad je spala Srbija pod Turke, pisani srbski zakoni ostadoše bez vriednosti, a ni na običajno pravo nije se pazilo, pa je dieljenje pravde prešlo u ruke novih gospodara. Narod je medjutim nerado išao pred turski sud, nego je nastojao, da sve sporove rješava po svojim pravnim običajima, koji su mu od starine ostali. Čim se je narod na početku ovoga vieka stao oslobadjati izpod turske vlasti, odmah je pomišljao na to, da si uredi sudstvo. Dakako pravni odnošaji u zemlji nisu se mogli odmah urediti sustavnim zakonodavstvom, nego su prema potrebi izlazile pismene naredbe. Napokon je godine 1865 uredjeno sudstvo od prilike onako, kako i danas obstoji. Pravda se izriče u ime kraljevo.

Pri izricanju suda sudci su neovisni. Oni se ne smiju niti premjestiti, niti lišiti službe bez odluke suda, niti umiroviti, osim ako su navršili 60 godina, ili ako su tjelesno i duševno toliko iznemogli, da ne mogu vršiti svoga poziva. Sudci mogu biti samo pravnici. Sve sudce imenuje kralj na priedlog ministra pravde, kojemu su podčinjeni sudovi. U Srbiji postoje danas sliedeći sudovi:

1. Obćinski sud (primiriteljni sud) kao u nas mjestni sud.
2. Sudovi prve molbe (okružni sud), sud varoši Biograda, te trgovački i vojni sud u Biogradu.
3. Apelacioni sud (hrvatski banski stol).
4. Kasacioni sud (hrvatski stol sedmorice).
5. Izabrani sudovi: a) po zakonu i b) po suglasju parničara.
6. Glavna kontrola, koja je više upravna oblast.

Plaća je državnim sudcima odredjena ovako: predsjedniku kasacionog suda 8.500 dinara, a sudcima toga najvišega suda po 6000 dinara, a po navršenoj petgodišnjoj službi 7000 dinara; predsjedniku apelacionog suda 7000, a sudcima po 4000, iza navršenog petgodišta u službi po 5000 dinara; predsjednicima okružnih sudova po 4000 do 5000 dinara, a sudcima po 2500, a iza svake pete godine po 500 dinara više, tako da je posljednja plaća 4000 dinara.

Apelacioni je sud nad svim okružnim sudovima u Biogradu i broji sa predsjednikom 10 članova. Nad svim okružnim sudovima, nad apelacionim sudom i nad glavnom kontrolom postoji za cielu zemlju kasacioni sud u Biogradu, a broji 15 članova. Odluke u okružnim sudovima izriču tri sudca, a u apelacionom i kasacionom sudu 5 sudaca, a veliki senat u kasaciji sastoji od 13 sudaca. Uz okružne sudove postoji za izvjestne zločine porotni sud.

Odvjetnički je stalež uredjen u Srbiji zakonom god. 1865.

Državno gospodarstvo. Kako je statistika u Srbiji tek u novije doba uredjena prema zahtjevima današnje znanosti, nemamo još točnih podataka o procjeni veličine i vriednosti narodne imovine i prihoda. Stoga se niti ne može proučavati i procjenjivati državno gospodarstvo Srbije onako kao u drugim naprednim evropskim državama. Mi ćemo se samo zadovoljiti time, da razgledamo državni prihod i razhod za godinu 1894. i da nadovežemo na to nekolike rieči.

A. Državni prihod.

a) Izravni porez:

Zemljarina . . .	6,197.594·05	dinara.
Osobni porez . .	2,486·927·96	„
Dohodarina i kapitali	1,216·482·78	„
Tecivarina . .	3,137.324·15	„

b) Prirez:

Dobitci po 62% za izplaćivanje državnoga duga	4,809.374·22	„
Dohodarina i posebne pristojbe	802.481·92	„

c) Neizravni porez:

Carina	5,120.128.13	dinara.
Potrošarina (slador, kava, vino, žesta)	3,413.458·91	„
Regalije od ruda.	46.647·17	„
Monopol (sol, tiskarstvo, duhan, barut) . . .	13,220·851·97	„
Pristojbe . . .	1,862·999·13	„
Državne željeznice	5,561.891·62	„
Drugi dohodci od držav. imetka	3,142 781·53	„
Uprava fondova	600.000·—	„
Razni prihodi .	4,518.662·50	„
Svega .	56,137.615·84	dinara.

B. Državni razhod.

Kraljevska civilna lista	1,200.000 —	dinara.
Državni dug na godišnje izplaćivanje . . .	19,795·024 75	„
Trošak za upravu državn. dugova (provizija, agio i t. d.) . . .	900.000·—	„
Invalidnom fondu	462·620·43	„
Narodna skupština	539·108·17	„
Državni savjet .	129.487·71	„
Doplatak ministru predsjedniku .	5.051.97	„
Službenici kraljevskoga dvora	10·317·30	„
Obći kredit (za izvanredne potrebe, penzije, povišenje plaće i t. d.) . . .	118.203·21	dinara.
Redovne penzije, invalidske podpore i nagrade	2,175.196·75	„
Ministarstvo pravde i glavne kontrole	1,661.347·41	„
Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova . . .	3,908.016·53	„
Ministarstvo izvanjsk. poslova	1,172·024·98	„

Ministarstvo unutrašnjih poslova i zdravstva .	2,607.345·52 dinara.	Ministarstvo vojno	11,030.918·37 dinara.
Ministarstvo financija . . .	1,275.324·86 „	Ministarstvo javnih gradjevina	698.168·21 „
Uprava monopola za duhan . .	4,177.373·15 „	Uprava državnih željeznica . .	3,975·940·— „
Uprava monopola za sol . . .	959.778·03 „	Ministarstvo narodne privrede.	2,728·073·83 „
		Svega .	59,511.321·19 dinara.

Prema tomu iznosi god. 1894. manjak . . . 3,373.705·35 dinara.

Ako izporedimo budžete prijašnjih godina, dok je Srbija bila još kneževina s onima, odkad je postala kraljevinom, opaža se velika razlika. Ponajprije Srbija nije imala do god. 1867. nikakvoga državnoga duga. Godine 1864. iznosio je državni razhod nešto preko 10 milijuna dinara, a sliedećih je godina rasao polagano, tako da je iznašao god. 1874. oko 15 milijuna. Iza pet godina mu doraslo još 5 milijuna, tako da je iznosio godine 1879. ukupni razhod u budžetu 20 milijuna dinara. Kad je Srbija postala kraljevina i odpočela graditi željeznice, podvostručili su se državni troškovi. Godine naime 1882. iznosili su već 45 milijuna, a godine 1886. iza rata sa Bugarskom narasli su troškovi na 66 milijuna dinara. Od cjelokupnoga godišnjega razhoda ide znamenita svota (19 milijuna) — preko $^1/_3$ prihoda — za kamate i odplaćanje državnoga duga.

Nadalje se troši na vojničtvo oko 15 milijuna dinara, t. j. malo ne druga trećina cieloga prihoda, a na sve ostale državne potrebe ne troši se više od $^1/_3$ prihoda, a tu iznosi trošak za prosvjetu skromnih 7%. Od cjelokupnoga razhoda dolazi u Srbiji na godinu na svaku glavu gotovo 8 dinara za državni dug; $7^1/_2$ dinara za vojničtvo, a tek $1^1/_2$ dinara za prosvjetne svrhe. Razgledamo li prihod, to se vidi iz budžeta, da sastoji u glavnom od izravnog poreza, od kojega dolazi na svaku glavu u Srbiji 10 dinara na godinu. Od neizravnog poreza dolazi na svaku glavu $5^1/_2$ dinara; zajedno dakle na glavu $15^1/_2$ dinara. Izravni je porez po tom u Srbiji gotovo dva puta tolik kao neizravni, dok je u ostalim evropskim državama upravo obratno. Poradi izporedjivanja spomenut ćemo, da u Rumunjskoj dolazi na svaku glavu do 12 dinara poreza, u Grčkoj 13, u Rusiji preko 13, u Švedskoj nešto preko 14, u Srbiji, kao što smo spomenuli, $15^1/_2$, u Njemačkoj samo nešto više, u Ugarskoj $26^1/_2$, u Austriji 32, a u Francuzkoj $58^2/_3$ dinara. Po tom je najviše oporezovana Francuzka, dok žitelji Srbije do novijega vremena nisu bili jako oporezovani. Glede zadruga je od-

redjeno zakonom, koji su zadrugari dužni plaćati porez, a koji ne. Na svaku glavu u zadruzi dodje poprieko 5 do 6 dinara poreza na godinu, a starješine plaćaju dva puta toliko.

Srbiju tišti žalibože velik državni dug, koji proždire znatan dio državnoga prihoda (oko 34%). Već smo gore vidjeli, kako je postupno godišnji deficit rastao. Godine 1880. imala je Srbija još $4^1/_2$ milijuna dinara više prihoda nego razhoda, a dvije godine kasnije bilo je već 6 milijuna dinara deficita, a tako je bilo sve do srbsko-bugarskoga rata godine 1886. Te se je godine deficit podvostručio i iznosio 13,832.000 dinara. Iza toga je opet postupno padao, tako da je godine 1893. iznosio nešto preko tri milijuna dinara. Da se pokrije deficit, morala je država osim ruskoga i željezničkoga zajma načiniti još i druge zajmove, tako da ima danas oko 300 milijuna dinara državnoga duga, za koji mora svake godine izdati na račun kamata i odplate (amortizacije) oko 19 milijuna dinara. Profesor V. Karić zaustavio se je u svom opisu Srbije nešto dulje kod narodnoga i državnoga gospodarenja, te nam je podao o tom vrlo tužnu sliku. Mi ćemo njegove opravdane jadikovke ovdje u glavnom spomenuti. Čudna i žalostna je sličnost izmedju gospodarenja srbske države i srbskoga nepismenog seljaka. Nije to za pravo niti gospodarenje već plaćkanje prirode. Srbski je seljak posjekao šumu, da bi najprije dobio zemlju za oranje — krčevinu —, a ujedno da bi prodajom drva podmirio troškove, kojih inače nerazumnim gospodarenjem nije mogao pokriti. Medjutim još nije seljak nigda podigao šumu. Tako isto seljak je orao krčevinu i nizom godina crpao iz nje snagu, koja se je u njoj nagomilala kroz stotine godina, ali joj nije nikada ništa dodavao, niti ju na kaki način poboljšavao. Stoga je ova, s početka veoma rodna zemlja, s vremenom oslabila, a njezin rad i kakvoćom i kolikoćom nazadovao. Sa stokom bilo je to isto: ona je, prepuštena samoj prirodi, postajala sve lošijom. I domaći obrt počeo je zanatlijski obrt, pače i tvorničarstvo — tudjinska industrija — sve više potiskivati. Budući da je broj pučanstva rasao, a razhod se s raznih uzroka povećavao, javio se rano u seljaka deficit, koji je on odmah zaduživanjem nastojao odstraniti. Ali uzajmljeni novac nije seljak ulagao, da pridigne svoje gospodarstvo, već je njime namirivao tekuće dnevne potrebe. Naravno da je pri tom svake godine padao u sve veće dugove. S ovakovim gospodarenjem nepismenog seljaka izporedjuje V. Karić državno gospodarstvo u Srbiji.

Cjelokupno dosadašnje državno gospodarstvo u Srbiji sastoji se u pobiranju poreza, plaćanju činovnika, u zaduživanju i tužnom odplaćivanju dugova. Porez nije dosele nikada ili veoma riedko ulagan u proizvodne svrhe. Porezom nije država pošumila ogoljelih gorskih padina, nije uredila rieka, izsušila bara, ni izgradila drumova. Rudarstvo gotovo da je niže spalo, nego li je bilo u tursko doba. U kratko država nije ništa učinila, a proračun je državni uzprkos tomu svake godine rastao, dok je porezna snaga naroda sve više slabila, ili barem nije rasla uzporedno sa državnim potrebama. Da pokrije tekuće potrebe, radila je država kao i seljak, ona se je zaduživala. Dapače i u samom zaduživanju ima sličnosti izmedju srbskoga seljaka i države. Kao što je seljak u prvoj nevolji poskidao nakit sa svoje kućne ženske čeljadi i potrošio ga, tako je isto Srbija uradila sa gotovinom državne blagajne. Kao što seljak nije nikada dobio zajam na vjeru nego na zalog, tako je isto s državom srbskom. Osim neznatnoga duga od lutrijskog i ruskih zajmova, svi ostali zajmovi srbski idu u red državnih zajmova najniže vrste, jer nisu učinjeni na vjeru nego na zalog.

Kao što je seljak za zajmove davao u bezcienu usjeve, tako je isto država davala u bezcienu najglavnije svoje porezne izvore. Kao što seljak nikada nije znao, koliko je dužan, nego mu je račune vodio sam vjerovnik, tako je bilo i kod države. Tako se na pr. neke godine po knjigama u ministarstvu financija nije moglo naći, koliko je Srbija dužna, niti koliko imade platiti kamata i odplate, već se je jedno i drugo učinilo po računima izvanjskih vjerovnika. Budući da su glavni izvori prihoda založeni bili, državni je prihod bivao sve manji, a deficit je sve više rastao. Trebalo je novih zajmova. Od 12 zajmova sedam je učinjeno poradi izplate dugova, ali nijedan nije u to upotrebljen već na tekuće potrebe. Zalažući redom jedan za drugim od svojih poreznih izvora Srbija je pošla putem Turske i Egipta, ter bi moglo doći do toga, da se strani glavničari miešaju i u unutrašnju upravu. Ta prihodi od založenih poreznih izvora ne idu više u blagajne srbskoga ministarstva financija, već u „željezničku blagajnu“ tudjinskih novčanih družtava, koja postadoše posebnim odjelom srbskoga ministarstva financija, kojim rukuju tudjinci. Takim gospodarstvom država je počela gubiti svoju ekonomsku neovisnost. „Ona, istina,“ kao što veli narodni ekonom Laveley, „ne plaća više danas danak sultanu, ali ga plaća bečkim i parižkim milijunašima i pod pogodbama daleko težim.“

Državnike je srbske uvlačila u državne dugove lakoća, kojom su došli do zajmova; oni nisu gledali na velike kamate, ni na to, što je „dug zao drug“ za zemlje na nizkom stupnju razvitka i što veliki i nesmiljeni dugovi upropašćuju narod. Oni su htjeli da na brzo dobiju velika sredstva za rad, a brigu oko izplate dugova ostavili su budućnosti. I ako su kadgod u svojoj neopreznosti i pomišljali na sve biede, koje su stigle zemlju poradi velikih dugova, oni su se vazda uzdali u to, da će nastati bolje ekonomske prilike, koje će sve popraviti, medjutim sami ni prsta nisu maknuli, da stvore te prilike. Srbski su državnici pri tom tako prostodušni bili, da su se nadali i govorili, kako će te prilike same od sebe doći. Nerazumno, upravo nepismeno i seljački vodjeno državno gospodarstvo dovelo je Srbiju do ekonomske potištenosti prema tudjini. Da takovo stanje nije moglo ostati bez utjecaja ni na slobodu političkoga razvitka srbske države, svakomu je jasno.

Ova slika državnoga gospodarstva u Srbiji mora da razžalosti svakoga Srbina i prijatelja mlade kraljevine. Državnici Srbije treba da se ozbiljno zamisle u to, kako bi financijalno podigli zemlju. Oni treba da se upru, da učine Srbiju gospodarstveno neovisnom, jer nema sumnje, da je i politička neovisnost države u pogibli, ako traje predugo njezina ovisnost od stranoga kapitala. Ozbiljnim i neumornim radom dat će se mnogo postići. Ta Srbija je, kao što smo vidjeli, od Boga osobito nadarena zemlja. Podneblje ima vrlo povoljno. Rodnost njezinih ravnica gotovo da se može mjeriti sa onom u Egiptu. Što više, te ravnice nisu kao u Egiptu omedjene golim, pustim, granitnim stienama, već gorama nižim i višim, koje su zarasle nepreglednim šumama i koje u sebi kriju rudno blago, ogromno po veličini i neizmjerno po vriednosti. U njoj je prepuno i kamenoga ugljena i skupocjenoga mramora. Žitelji su razvijeni, bistri, krepki i okretni. S takim prirodnim i duševnim materijalom dade se mnogo stvoriti, dadu se popraviti pogrješke prijašnjih vremena, bile političke bile gospodarstvene.

Da će u buduće u Srbiji svi odnošaji na bolje krenuti, ima čvrste nade iza najnovijih dogadjaja. Stranačke opreke i trzavice nemilo su razapinjale do nedavna mladu kraljevinu. Napokon je onomadne kruna proglasila svojim načelom, da će vladati bez obzira na pojedine stranke preko odgovorne vlade, koja ne smije da ima stranački, nego izključivo državni ili dinastički karakter. Istina, takovo je stanovište čudno u uredjenoj državi, koja se zove ustav-

nom, ali Srbija je mlada država, pa će možda ovakovim vladanjem umiriti se ciela zemlja i zajedno s krunom živo prionuti, da se izciele one rane, koje su tečajem decenija zadale zemlji neprestane stranačke borbe. Da bude tako, želja je sviju istinitih prijatelja Srbije.

U novije vrieme ide se za tim u Srbiji, da prirodno bogatstvo ne ostane mrtav kapital, već da se što više eksploatiše. Vlada srbska nastoji, da dade unutrašnjoj politici siguran pravac i da se narod uputi na ozbiljan i realnomu životu koristan rad. Na to su već smjerale reforme srednjih škola, kojima se za tim išlo, da se stane na put činovničkome proletarijatu, pa da mladež bude više polazila škole trgovačkoga i poljoprivrednoga pravca. Stoga je dosadašnja trgovačka škola podignuta na stupanj akademije, a zasnovana je u Biogradu i šumarska škola. Napose će se šumarstvo što više podizati i svom strogošću će se na put stati dosadašnjemu nemilostivomu pustošenju šuma, i ciela će se zemlja što prije katastralno izmjeriti. Nadalje se radi o tom, kao što smo već gore spomenuli, da se izgradi u zemlji što više željezničkih pruga. Do sada je imala zemlja oko 500 km. željeznica, što većinom odpada na glavnu prugu Niš-Biograd. Da nije rata u Africi, već bi englezki glavničari gradili gore spomenute nove željezničke pruge. Osobito se nastoji, da se počne graditi pruga kroz iztočni dio zemlje od Niša do Kladova, a zatim će se pokrajnim prugama spojiti zapadni dio kraljevine sa Biogradom. Od svega se toga očekuju povoljne posljedice za trgovinu zemaljsku i za narodno gospodarstvo. Dakako da se i o tom nastoji, da se jednom ozbiljno počne s izkopavanjem ruda, kojih ima dosta u zemlji.

Budžet za god. 1900. bio je preliminovan sa 77,174.590 dinara, a višak od 10 milijuna dinara prema budžetu od god. 1899. namirio se iz povećanih prihoda novim porezima i to zakonom na zaradu, na carinu, na takse, na reformu državnih monopola, na porez o ličnostima i zemljištima. Proračun za god. 1901. ustanovljen je na 73,276.422 dinara prema faktičnom dohodku god. 1900., koji je iznosio 73,358.570.

Vojničtvo. U vieku „oružja“ posve je naravno, da i manje države idu za tim, da si snažnom vojskom osiguraju obstanak, jer inače ovise jedino o milosti drugih država. Da bude vojska valjana u nekoj državi, poglavito su potrebne dvije stvari: obilna materijalna sredstva i dobra organizacija vojske. I Srbija nastoji mnogo od vremena oslobodjenja, da si stvori snažnu vojsku. Najbolji je

tomu dokaz, što razmjerno veoma mnogo troši na vojsku, naime $^1/_3$ sviju državnih dohodaka. Žalibože do sada nije bio osobit uspjeh tolikih troškova. Srbska se je naime vojska prečesto preuredjivala. Štetne posljedice neprestanih reforama pokazale su se god. 1885. za srbsko-bugarskoga rata, kad je daleko starija i brojem jača srbska vojska podlegla bugarskoj. Pogrješke srbske vojničke organizacije bile su u tom ratu toli bjelodane, te je državna vlast prisiljena, da stvori vojsku novu, koja će odgovarati napredku ostalih evropskih država.

U doba prve i druge bune morao je u Srbiji svatko milom ili silom pod oružje. Na čelu vojske bile su u ono vrieme vojvode, i to prema razdiobi zemlje na knežine i nahije vojvode kneževske i nahijske. U miru je vojvoda vježbao svoju vojsku, a u ratu joj je bio poglavar i vodja. U ovo su vrieme bile vojvode najveći junaci srtajući u boj na čelu svoje vojske. Nad vojvodama bijaše veliki vojvoda. Živež i odielo dobivao je vojnik u ono vrieme od svoje kuće, a uprava se je brinula za oružje i strjelivo. Tako je bilo prvih godina iza bune. No već god. 1829. vidimo prve začetke stalnoj vojsci u Srbiji. S početka bilo je samo pješačtvo, a od god. 1832. i konjaničtvo. Uredjenje vojničko bijaše po ruskom uzoru. Prema uredbama ruske države postade Srbija već god. 1837. vojničkom zemljom, te su i svi državni činovnici bili uredjeni po vojničkim činima (praporščik, poručnik, polukapetan, major itd.). Pored političke razdiobe na okruge budu uredjene četiri vojničke komande. Kasnije uredi vojsku god. 1861. knez Mihajlo osnovavši posebno vojno ministarstvo i izdavši zakon „o ustrojstvu narodne vojske". Svaki Srbin dužan je služiti u vojsci od 20. do 50. godine. Narodna je vojska bila razdieljena na dva razreda: prvi razred bio je gotov, da odmah krene na bojno polje, a drugi tek za njim. Narodna se vojska sastojala od pješačke, konjaničke, topničke vrste i pionira. God. 1864. bude taj vojni zakon popunjen zakonom o ustrojstvu vojske, po kojem je vojska razdieljena na s t a j a ć u i n a r o d n u.

Narodna je vojska u glavnom bila uredjena kao i prije, a stajaća vojska bude preuredjena po primjeru većih susjednih država. Ovako uredjena vojska vojevala je za slobodu Srbije u ratovima od god. 1876.—78. Zakon od god. 1883. odstranio je „narodnu vojsku", te je cielu srbsku vojsku razdielio po starosti na tri poziva. Zakon od god. 1886. je većinom zadržao uredbe od god. 1883. Svaki srbski državljanin dužan je izvršiti svoju vojnu službu osobno: u

prvom pozivu od navršene dvadesete do 28. godine svoje; u drugom pozivu od 28. do 37. godine; a u trećem pozivu od 37. do navršene 50. godine. Od vojne službe su oprošteni samo tjelesno nesposobni, a ti plaćaju vojnu pristojbu do 40. godine svoje. Nitko ne može postati svećenikom ni kaludjerom, dok nije odslužio pod zastavom dvije godine.

Prema vojničkim ustanovama od god. 1889. razdieljena je ciela kraljevina na 5 divizija (šumadijska, moravska, drinska, timočka i dunavska), 15 pukovnija i 60 bataljuna. Prema podatcima od god. 1889. ima Srbija u miru 18.000, a u ratu 126.619 redovnih vojnika. Prvi i drugi poziv broji 142.640 ljudi.

Pošto smo u kratko opisali državne uredbe mlade kraljevine, mogli bi još sa nekoliko rieči spomenuti, kako sve te uredbe utječu na ukupni razvitak države. Poznato je, da uspješni razvitak i promet svake države ovisi o tom, da li je shodna i napredna upravna organizacija države. Ako je država uredjena u duhu narodnom oslanjajući se na prastare narodne tradicije, tada će lako napredovati, u protivnom slučaju bit će slab napredak. Srbska kraljevina, bogata prirodnim blagom i napučena sposobnim i darovitim žiteljstvom, žalibože nije do sada napredovala onako, kako bi se moglo nadati. Razloge tomu traže mnogi u lošoj i nepodesnoj državnoj upravi. Kušajmo to u kratko razjasniti.

Kad su Srbi podpali pod Turke, bili su tako reći odieljeni od ostaloga svieta i kroz nekoliko viekova osamljeni, te su za to vrieme sačuvali sve ono, što im je činilo narodnost: jezik, narodne ustanove, predaje i običaje. Turci su naime tražili samo harač ili porez, a ostavljali su narod, da živi onako, kako je živio i prije. Život Srba prije turskoga gospodstva temeljio se je na zadruzi, na seoskoj obćini i na knežiji, dakle na uredbama skroz demokratičkim. Pod turskim su gospodstvom seoska obćina, a i knežija donekle samo sačuvale svoj stari značaj, dok je zadruga ostala netaknuta, dakle onakova, kao što je i prije bila. A kolika je to sreća bila za Srbe! Ta zadruga nije ništa drugo do jedna malena država, koja u svom djelokrugu obuhvaća u malom zadatke i težnje ciele države. To je i razlog, da je ona lako i pod turskim gospodstvom očuvala srbsku narodnost, kao što smo već gore na str. 305. i 317. iztaknuli. Zadruga se je srbska prikazivala javno u obćini seoskoj i knežiji preko svojih kućnih starješina. Seoska obćina i knežija bijahu doduše organi turske uprave, ali u njih bijaše i samostalnoga narodnog života, kao što smo već i prije spomenuli.

Kad se je početkom ovoga vieka Srbija oslobodila turskoga gospodstva, trebalo je, da svoju državnu organizaciju nadoveže na svoje prastare narodne uredbe. Žalibože nije se tako radilo, već se je posegnulo za modernom, zapadno-evropskom upravnom organizacijom, za koju je potrebno i jače materijalno stanje, nego je bilo onda u Srbiji, i mnogobrojno stručno činovničtvo, kojemu takodjer nije bilo ni traga u zemlji nepismenih seljaka. Već za oslobadjanja, a imenito pak iza oslobodjenja, dodjoše u Srbiju mnogi Srbi s naših strana, koji su vidjeli uzor države u centralizovanim zapadnim državama, poimence u centralizovanoj Austriji. Mjesto da se povedu za duhom narodnim i za starim ustanovama, uvedoše spomenuti organizatori u mladu državu uredbe skroz protivne narodnom karakteru i nasliedjenim narodnim predajama. „Oni zasjekoše u korien kućnu obćinu t. j. zadrugu u Srbiji; seoskoj obćini ostaviše samo sjenu samouprave, a knežinsku sasvim potištiše.“ Za državnu i upravnu centralizaciju trebalo je bezbroj činovnika, koji bi bili dorasli svome zadatku, a žalibože u prvo vrieme niti je bilo pismenih ljudi, niti ih je moglo biti. U to dodjoše, kako Srbi u kraljevini kažu, „s prieka“, t. j. iz naših strana činovnici ne samo bez dovoljne spreme, nego gdjekoji i loše prošlosti. I tako dok su prije s narodom upravljali knezovi i vojvode, doduše nepismeni, ali ljudi, koji su se narodu prikazivali bilo junačtvom bilo upravničkim vrlinama, i s narodom odrasli, te su ga poznali i razumjeli, preuzeše sada njihova mjesta ljudi iz susjednih zemalja, koji nisu imali nikakvih vrlina, jedino što su bili pismeni. Tako se eto razvio u mladoj državi činovnički stalež (birokracija), koji se manje brinuo za narod i njegov procvat, a više za svoje lične koristi. Videći sve to narod poče se po malo buditi i odupirati se novim uredbama i novim ljudima. Na taj se način stvoriše dva neprijateljska tabora: u jednome narod, a u drugom birokracija, i izmedju njih odpoče s mjesta borba, sad potajna, sad opet otvorena. Za te borbe, koja traje u Srbiji već kroz čitav niz decenija, stradao je imenito ugled državne vlasti, te se je gotovo mogao održati jedino oslanjajući se na fizičku svoju snagu.“

„U takoj borbi, u kojoj je za obje strane bilo pitanje o obstanku, ne samo da upravi nije moglo ni na um pasti, da narod podigne materijalno, moralno i umno, nego ona boreći se za svoj obstanak nije imala ni kad o tome se baviti“. U takim prilikama naravno da su morali biti podkopani temeljni pojmovi o redu i zakonitosti i o svima gradjanskim vrlinama, na kojima se jedino

dade zasnovati zdravo družtvo. Takovo je stanje moralo raztrojiti narodni duh i okrenuti ga od uzvišenih idejala na koje kakove stranputice. U takvim prilikama nije narod osjećao nikakvih blagodati od države, za koju se je borio i krv prolievao i očekivao ju kao ozebao sunce. — A kako bi sve to drugačije bilo, da je Srbija iza svoga oslobodjenja umjela sačuvati svoje starinske narodne ustanove: kućnu obćinu ili zadrugu, seosku obćinu i knežinu. „Lokalne samouprave, koje imaju svoj korien u prošlosti, od neizmjerno su velike koristi za svaku zemlju; zato se valja čuvati, da se ne oslabe, ili da im se ne skuči djelovanje," veli E. de Laveley.

„Koliko je istine i pouke," kliče prof. Karić, „u ovo samo nekoliko rieči! Jer da nije u Srbiji učinjeno ono, od čega Laveley veli, da se valja čuvati, ne bi ona nikad dočekala to, da iz revolucije nikako i ne izlazi."

VIII.

Gradovi i mjesta.

Priestolnica kraljevine Biograd. — Okolica Biograda. — Podrinje. — Posavina. -- Pomoravlje. — Porječje Mlave. — Porječje Peka. — Timočka krajina.

Glavni i priestolni grad kraljevine Srbije **Biograd** ima divan, a obzirom na znamenovanje može se reći svjetski položaj. Podignut na visu, oko kojega se širi prostran vidik, te koji vlada i Savom i Dunavom, Biograd je ključ za ove dvije velike rieke i za daleke zemlje, što ih te rieke protječu. Sava i Dunav otvaraju mu pristup sa tri strane: sa zapada, sjevera i juga. Tamiš, i sam plovan, utječe u Dunav gotovo pod samim Biogradom, i otvara mu pristup sa sjevero-iztočne strane. Ušće Tise daleko je doduše od sastavaka Save s Dunavom za 40 km.; no kako ova rieka tekući u pravcu sa sjevera na jug stiže Dunav baš ondje, odakle se i sam drži istoga pravca sve do Biograda, može se donekle reći, da se i ušće Tise nalazi pod biogradskim bedemima. Ušće Morave ni samo nije mnogo dalje od Biograda, te mu je po tom mogućno vodom pristupiti i s juga. Toliki dakle vodeni putovi, koji se više ili manje svi stječu pod srbskom priestolnicom, mora da joj podavaju i neobičnu prometnu i trgovinsku znamenitost.

U istinu trgovački je i strategički smještaj Biograda toli važan, da su već prvi žitelji u ovim stranama osobito odlikovali ovu točku. Odkako se za Biograd znade, nije nikada pust bio, nego se svaki za nj otimao, pa zato mu povjestnica nije ništa drugo nego niz krvavih ratova, koji su se oko njega vodili. Nisu mnogobrojna na zemlji mjesta, oko kojih bi se sviet toliko grabio, oko kojih bi se toliko krvi prolilo i koje bi toliko puta podirano i rušeno bilo, kao što se to zbivalo s Biogradom. Već u III. vieku prije Isusa utemeljuju ovdje Skordisci, keltsko pleme, svoj grad **Singidunum**, a

bez sumnje nadjoše i oni već tu starije naselje. Kasnije zauzeše Rimljani današnju Srbiju, prozvaše ju gornjom Mezijom i pretvoriše rek bi kiklopskim zidom okruženi keltski Singidunum u rimski „castrum“. Tu bijaše za Rimljana sielo brodovlju za Dunav i Savu. Kasnije je vidio Singidunum pod svojim zidinama Hune, Sarmate, Iztočne Gote, Gepide, Bisantince, Avare i Slovjene, koji nazvaše Singidunum liepim gradom: Biogradom. Iza toga je često Biograd mienjao svoje gospodare kao Franke, Bugare, Bizantince, Madžare i opet Bizantince i Bugare. Oko njegovih se zidina boriše u kasnije doba Bugari, Madžari, Srbi, Hrvati, Niemci i Turci. Za Dušana Silnoga bio je Biograd u srbskim rukama, a kasnije pripadaše ugarsko-hrvatskim kraljevima sve do g. 1521., kada ga Turci zauzeše. Od onda bijaše oko 150 godina u turskim rukama, te je bio Turcima glavno izlazište za njihove navale u Hrvatsku, Ugarsku i Austriju. Stoga nisu Turci bez razloga Biograd prozvali „da rol-džihad“, t. j. kućom ratova za vjeru i „najsjajnijim listom“ u turskoj povjesti (Fuad-paša). Goneći za cara Leopolda I. Turke od Beča, austrijska ih vojska brzo dotjera do Biograda. Od to doba kroz potonjih sto godina bijaše Biograd sad u austrijskim a sad opet u turskim rukama sve do g. 1792., kad ga mirom u Svištovu morade Austrija vratiti Turskoj. Kasnije se oko Biograda otimali samo Srbi i Turci. U buni na dahije osvojiše Srbi biogradsku varoš i tvrdjavu na samu „bielu nedjelju“ godine 1807., no godine 1813. opet pade Biograd u ruke Turcima. I poslije godine 1830., pošto je Srbija priznata kao država i knez Miloš kao njezin nasljedni vladar, Turci su još gospodovali u Biogradu, a priestolnica srbska bijaše u Kragujevcu, u središtu zemlje. I godine 1862. nakon krvavih dogadjaja u Biogradu izmedju Srba i Turaka, koji se završiše bombardovanjem Biograda, Turci istina napustiše varoš, ali tvrdjava biogradska ostade im još u rukama do godine 1867. No turska zastava održa se nad tvrdjavom s nekim prekidanjem do godine 1877. Te godine je nestade za uviek. Mi smo se eto u najkrupnijim crtama dodirnuli veličanstvene borbe, što se je tečajem tisućljeća vodila pod bedemima Biograda, i koja nam najočitije svjedoči znamenitost ove točke, na kojoj je smješten taj grad.

Čim je nestalo u Biogradu turske vlasti, počeo se je grad naglo razvijati i napredovati. Stojeći po Dunavu u svezi sa Rumunjskom, Bugarskom i Crnim morem na iztoku, i sa Bečom i Budimpeštom na sjeveru, zatim po Tamišu i Tisi u svezi sa sjevero-

iztočnom Ugarskom, pa po Dunavu i Savi sa Slavonijom i Hrvatskom, te u primorju sa velikim lukama Riekom i Trstom; napokon mrežom drumova, koji se u njemu usredotočuju, u svezi sa cielom Srbijom: Biograd je središte ne samo Srbije no i daleke okoline izvan Srbije. Oko Biograda valja da na više strana veoma daleko podješ, dok bi naišao na drugo takovo trgovačko središte, koje bi se s njim mjeriti moglo. Što nije Biograd dosele više napredovao i što nije postao znamenitim trgovačkim središtem za južnoiztočnu Evropu, uzrok je jedino u političkim prilikama, koje su kadkada mnogo jače od prirodnih i ako nisu ni iz daleka tako dugotrajne kao ove.

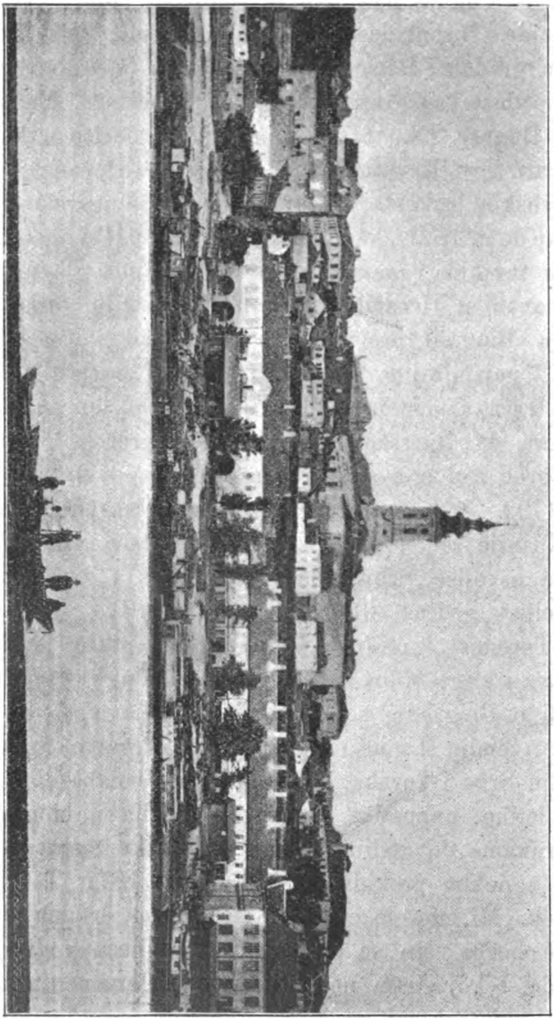

Sl. 87. Biograd sa Save.

Zadnjih se decenija Biograd posve promienio, kao što nam to pokazuju dvije priložene slike Biograda: Biograd sa Kalimegdana (na čelu opisa „Kraljevine Srbije“ str. 201.) i Biograd sa Save (sl. 87.).

Vrieme srbske samostalnosti kano da je već izbrisalo s priestolnice gotovo svekolike tragove stoljetnoga turskoga gospodarstva. Tako se n. pr. turskoj varoši na dunavskoj strani jedva danas i trag poznaje. Onih uzanih, krivih i prljavih ulica posve je nestalo; tamo se danas pružaju upravne, široke i svietle ulice, koje se većinom sieku pod pravim kutem, a mjesto pletera, blatom oliepljenih, podigoše se, ako i ne velike, ali ipak liepe, čiste i vidne kuće, sve zidane. Nestalo je u Biogradu i onih mnogobrojnih minareta, koji su mu već iz daleka podavale tip prave iztočnjačke muhamedovske varoši. Mjesto minareta diže se usred grada smjelo nebu pod oblake zvonik saborne crkve sa svojim velikim pozlaćenim krstom (sl. 88.). Po malo nestade i traga onome grdnome šancu; danas se još samo po imenu znade za ona povjestnička vrata, na koja se je iz onoga šanca izilazilo: sve je to iza odlazka Turaka sa zemljom izravnano. Doista za kratko vrieme mnogo se je učinilo u Biogradu, da postane liepim evropskim gradom i uglednom priestolnicom, no i u buduće bit će još mnogo posla. Nema još u Biogradu podpunih ulica sa neprekinutim nizom velikih liepih zgrada,

Sl. 88. Saborna crkva u Biogradu.

a o kakovoj estetično-arhitektonskoj cjelini ma i najmanjega gradskoga priedjela nema ni spomena. Dakako, amo tamo ima već liepih gradjevina, malih palača. Vodovod, električni tramvaj i liepa električna razsvjeta stečevine su najnovijega vremena, a doskora će se provesti po cielom gradu dobar pločnik.

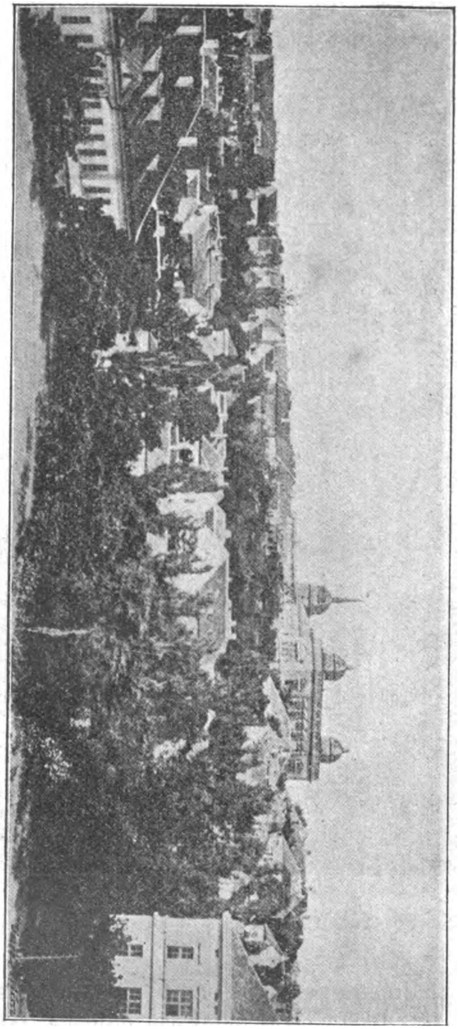

Sl. 89. Biograd: u sredini kraljevski dvor.

U kratko Biograd je grad u postajanju, pa će taj karakter još koje vrieme zadržati. Medju gradjevinama biogradskim iztiče se u prvom redu novi kraljevski dvor, kazalište, velika škola, kolodvor itd. Novi je kraljevski dvor (sl. 89. i 90.) gradjen u baroknom slogu ne baš sretne ruke, ali je ipak gradjevina impozantna. Kazalište (sl. 91.) je nalik na Karlovo kazalište u Beču, te je s nutarnjim naredom stajalo do 32.000 dukata. Velika je škola na velikoj pijaci jedna od najvećih i najuglednijih biogradskih zgrada, koju je čuveni srbski rodoljub Miša Anastasijević sagradio troškom od kakovih 100.000 dukata i god. 1863. poklonio svojoj otačbini. U toj zgradi, koju je započeo graditi češki graditelj Noveli, a dovršio ju Niemac Steinlechner po motivima bizantskim i romanskim (sl. 92.), smješteni su

znanstveni i prosvjetni zavodi (velika škola, gimnazija, biblioteka, muzej itd.). Velika škola, koja je do sada imala tri fakulteta (filozofski, tehnički i pravnički), ima se po novom zakonu pretvoriti u sveučilište po uzoru zapadnjačkom. Narodna biblioteka broji preko 40.000 djela sa zbirkom rukopisa. Liepo je zastupana srbska, hrvatska i u obće slavenska književnost. Muzej je prema razlici predmeta podieljen na mnogo odjela (nakiti, posude, medalje, pečati, oružje,

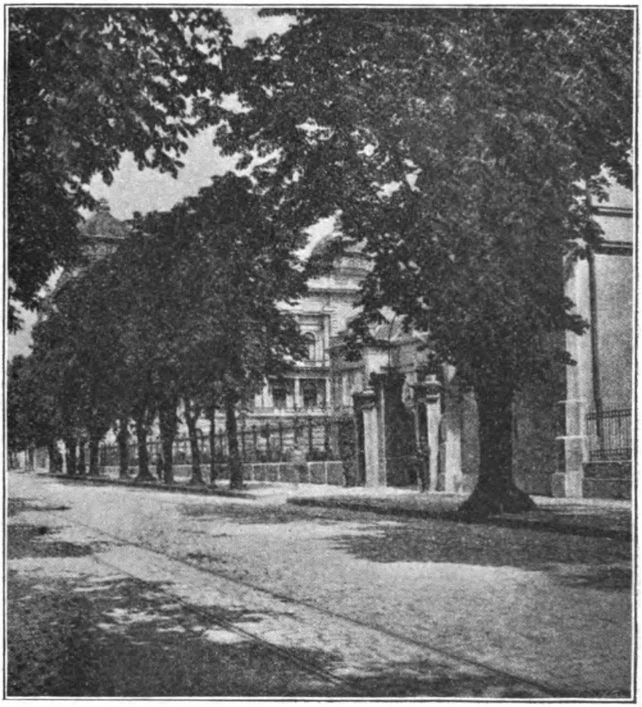

Sl. 90. Kraljevski dvor u Biogradu.

umotvorine itd.). Razumieva se, da se u prvom redu pazi na znamenitosti srbske i u Srbiji nadjene. To je i pravo i po obću nauku najkoristnije. Sam Biograd unatoč toli burnoj i promjenljivoj prošlosti leži za arheologiju na zemljištu klasičnom, te se je ondje našlo u istinu znamenitih starina. Od posve srbskih starina zanimljiva je zbirka oružja s mačevima Brankovića, Jakšića itd., zatim zbirka starosrbskih i bosanskih pjeneza, medju kojima su i zlatni

Dušanovi. Ne toliko s umjetničkoga koliko s patriotskoga gledišta liepa je zbirka znamenitih Srba kano što: Crnoga Gjorgja, Miloša Obrenovića, hajduka Veljka, junačkoga arhimandrita Melentija, Nenadovića, Šimića — samih prezaslužnih muževa za oslobodjenje Srbije, onda Dositeja Obradovića, Milutinovića, D. Avramovića, V. Karadžića itd. Isto su tako liepi prirodoslovni muzej, kemički laboratorij itd. Vriedna je spomena iznutra krasna saborna crkva, u kojoj počivaju kosti Miloša i Mihajla Obrenovića, knezova Srbije; a pred crkvom su pokopani zaslužni književnici: Dositije Obradović, Vuk Karadžić, Simo Milutinović, Gjuro Daničić, Jos. Pančić itd. Jedini

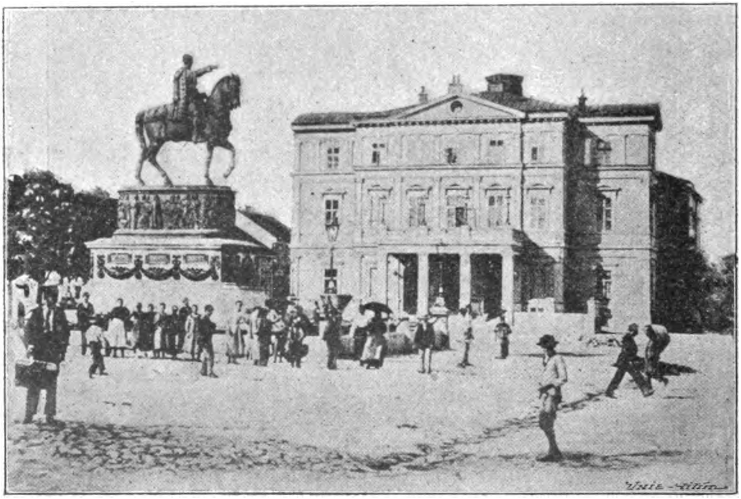

Sl. 91. Biogradsko kazalište i spomenik kneza Mihajla.

veći spomenik u Biogradu jest liepi kip kneza Mihajla na konju, okrenut prema iztoku, kano da prieti dušmaninu, prognanom u južne krajeve iztočne Evrope. Spomenik stoji na malenom trgu pred kazalištem. Spomenik je umjetničko djelo glasovitog Fernkorna, a liven je od bronca. Na $2^1/_2$ metra visokom podnožju, na kojemu se u relief-slikama vrlo živahno i jasno predstavljaju život i običaji naroda srbskog, i na kojemu su imena onih gradova (Biograd, Smederevo, Kragujevac, Šabac, Požarevac itd.), koje je knez Mihajlo 18. travnja g. 1867. bez prolievanja krvi od sultana dobio, diže se konjanička statua. Na vatrenom konju sjedi u kneževskoj odori,

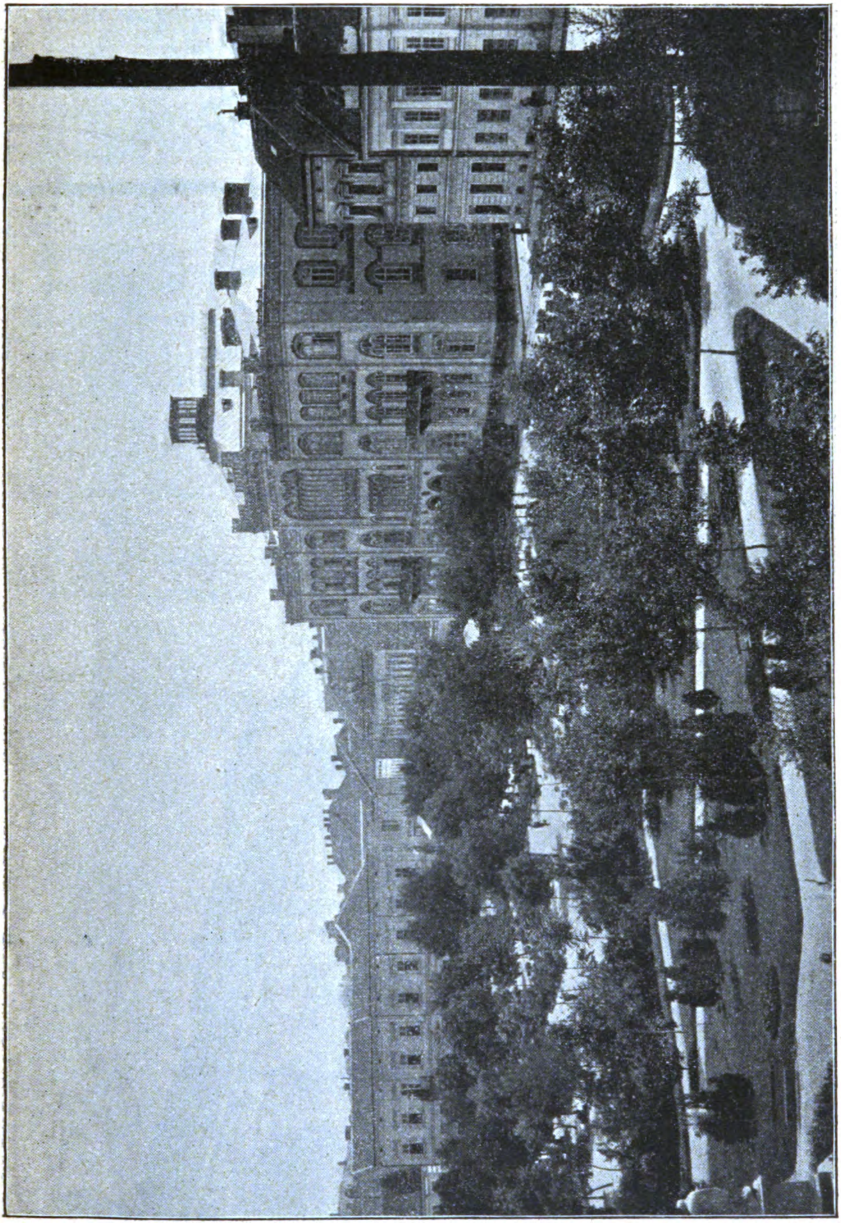

Sl. 92. Velika škola.

Sl. 93. Dio Terazije (u zadku lievo kraljevski dvor).

viteškog stasa krasna pojava kneza Mihajla, kao što nam prikazuje slika 91. Spomenik je podigao srbski narod iz zahvalnosti svomu neumrlomu knezu Mihajlu.

Glavni život biogradski struji onim ulicama, koje se jedna u drugu nastavljaju počamši od Vračara pa do pod zidine tvrdjave, a po sljemenu one grede, sa koje se srbska priestolnica onako čarobno putniku već iz daleka prikazuje. Najglavnija je svakako ulica kralja Milana. Ona je široka i zasadjena liepo izraslim kestenima; na nju se nastavlja kod prostranoga trga Terazije (sl. 93.) ulica kneza Mihajla, koja izilazi na krasan park Kalimegdan. U ulici kralja Milana je već spomenuti kraljev dvor (sl. 93.); tamo ili u neposrednoj blizini smještena su sva ministarstva, mnoge druge više državne oblasti i poslanstva stranih država. U Milanovoj ulici najljepše su privatne kuće, što ih Biograd ima. Tu je središte trgovine za tako zvanu galanterijsku i ukusnu robu, a tu su gotovo i svi novčani zavodi biogradski. U dubrovačkoj ulici,

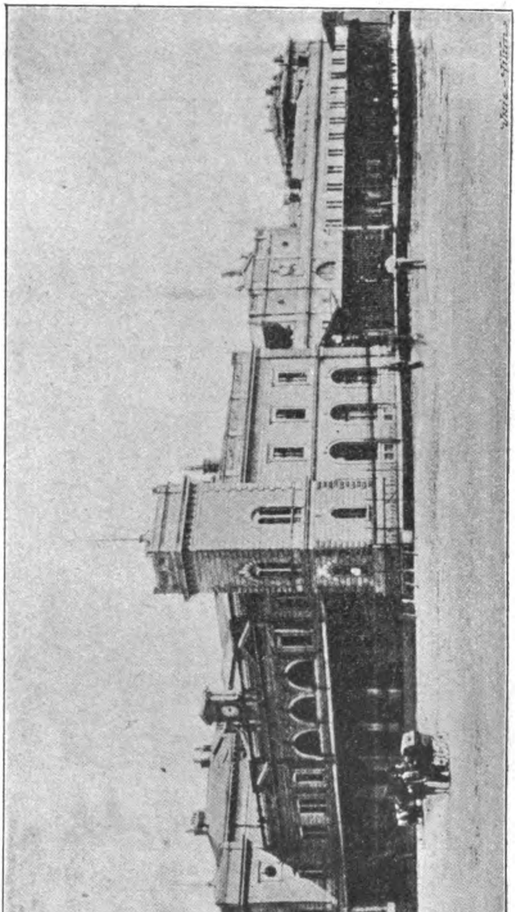

Sl. 94. Kolodvorska stanica u Biogradu.

koja se previja preko sljemena biogradske grede, tekući uzporedno sa Kalimegdanom, skladište je manufakturne i kolonijalne robe, koja se ovdje i na veliko za unutrašnjost Srbije prodaje. U toj je ulici krasna palača narodne banke.

Ostale biogradske ulice redaju se po obim padinama biogradske grede, jedna izpod druge sve do sama njezina podnožja. Ulice na dunavskoj strani odlikuju se širinom, pravilnošću i du-

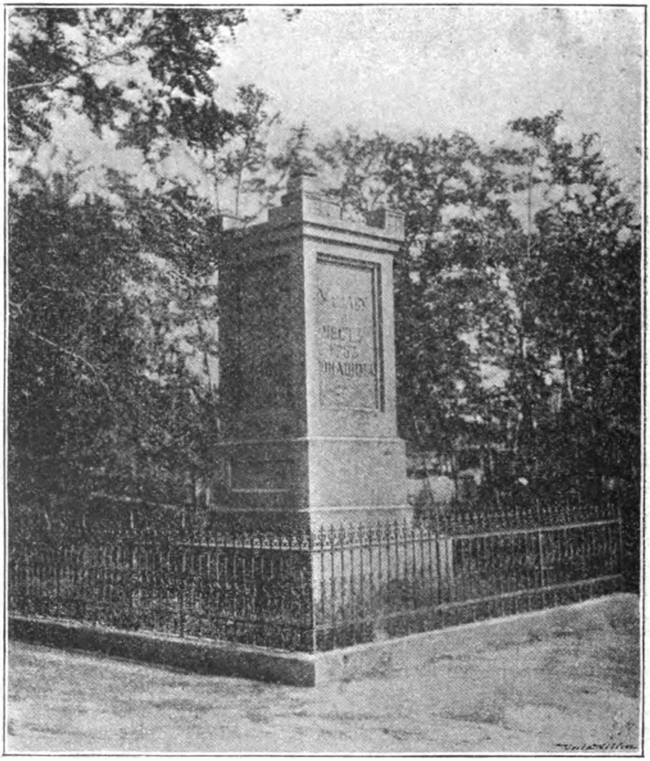

Sl. 95. Spomenik na Vračaru.

žinom; taj je kraj varoši podignut za posljednjih decenija, pošto je stara turska varoš sa zemljom sravnana. Na savskoj strani posljednja najniža ulica ide baš pored Save i to je Savska ulica. Ona se ne odlikuje ljepotom, ali toliko više jakim i živim prometom, koji u njoj vlada. U ovoj ulici i njezinom okolišu najveći su kapitali, što ih Biograd ima da pokaže. Tamo nije samo glavno skladište željezne i lončarske robe i soli, nego su i glavne trgovačke

kuće, koje se bave izvozom sirovina iz Srbije. Na ovoj je strani vrlo liepa i prostrana kolodvorska stanica (sl. 94.), a sama Savska ulica izlazi na glavno pristanište biogradsko na Savi. Veliki promet, život, jurba i žurba, što no se na pristaništu preko ciele godine opaža, podava Biogradu tip prave trgovačke varoši. — Krajni južno-zapadni dio Biograda zove se Vračar i ima poseban tip. Ulice su mu izravne, široke i sieku se pod pravim kutom, a kuće su pravi ljetnikovci okruženi različnim drvećem, imenito cvjetnim jelama i odabranim voćem. Na Vračaru, negdje oko današnjega Taš-majdana, spalio je Sinan paša tielo sv. Save 27. travnja g. 1595., što ga je ovamo iz Mileševa prenio. Ovdje je postavljen i liep spomenik (sl. 95.) svim onim junacima, koji su ovdje za vjeru i domovinu svoju krv prolili, jurišajući na Biograd dne 30. studenoga godine 1806.

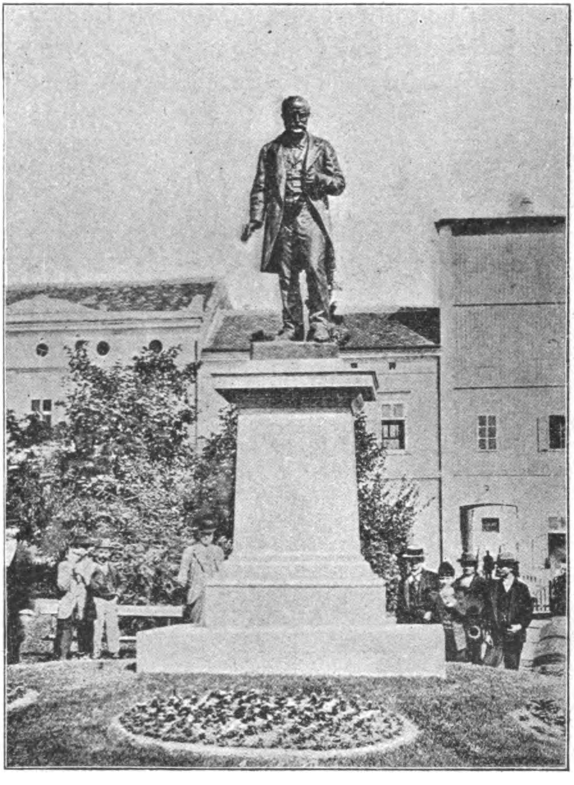

Sl. 96. Spomenik dra. Pančića.

Na kraju Biograda tik pred tvrdjavom izmedju Save i Dunava prostire se prekrasno biogradsko šetalište, Kalimegdan zvano, sa kojega je i glavna naša slika Biograda (na str. 201.) uzeta. Na mene je to šetalište nezaboravan utisak učinilo. Liepe staze, travom zarasli proplanci, gusta hladovina pod granama bagrenova, lipa, kestenova i drugoga drveća, a k tomu divotan pogled na sve strane: to ti je Kali-

megdan, mili boravak Biogradjana, to ti je nekadašnji turski Fićir bajir, t. j. „brieg za razmišljanje“. Dà, vidik je odavle veoma prostran, pa ako se ne odlikuje gorostasnim priedjelnim ljepotama, ipak je neobično zanimljiv, jer je veoma raznolik. S južne je strane omedjen nizom koje zasijanih, koje pak lozom zasadjenih brda, koja se nižu u polukrugu od Dunava iznad Višnjevice pa do Save iznad ušća Topčiderske rieke. Iza ovoga niza brdašca vidi se pošumljena kupasta Avala, na kojoj razabireš i prostim okom razvaline staroga Žrnova. Na zapadu se vidi najprije Ostružnička kosa, kako se prema Savi uputila, pa onda u velikoj daljini visoke ivice kolubarske i mačvanske gotovo sve do

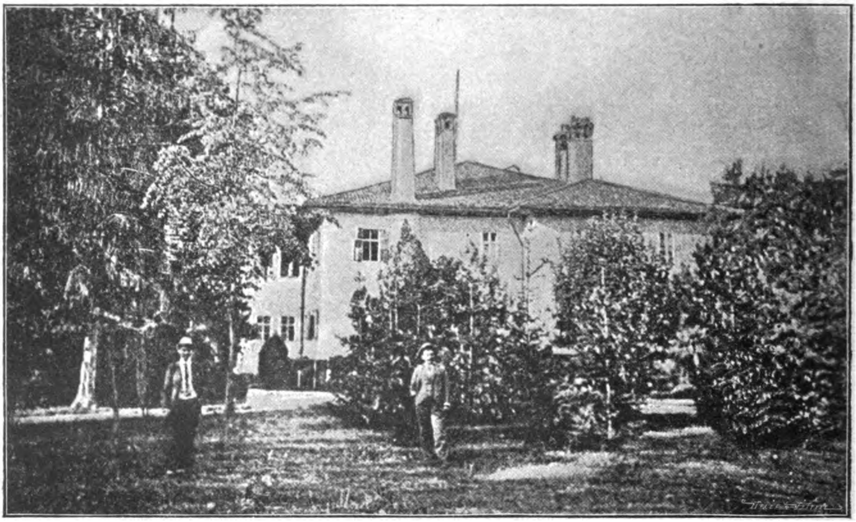

Sl. 97. Topčider sa konakom kneza Miloša.

Drine. Na sjevero-zapadu preko Save modri se u daljini Fruška gora, a u neposrednoj blizini u nizku savsku ravnicu spušta se posljednji ogranak od zaravni iztočnoga Sriema. Na krajnjem uglu toga ogranka bieli se Zemun, danas pogotovo predgradje biogradsko. Na sjeveroiztoku preko Dunava širi se jednoliki ravni Banat, koji je u vrieme dugotrajnih kiša i jugovine sav pod vodom, pa te svojim izgledom opominje na Panonsko more, koje se tamo talasaše u nedavnim geoložkim vjekovima. Skrećući pogledom više na iztok opažaš biele tornjeve crkvi pančevačkih, a iza njih daleko kao pramove jedne vidljive magle posljednja predgorja erdeljskih

Sl. 98. Loznica.

Karpata. — Na Kalimegdanu se dižu spomenici narodnih velikana, slavnih pokojnika: Kovačevića, Gjure Daničića, Gjure Jakšića i Gavrilovića, dok je spomenik dra. Pančića pred velikom školom (sl. 96.). Iza Kalimegdana stoji biogradska tvrdjava, najprije gornja i zatim dolnja pri samom ogledalu Dunava i Save, a na sutoku istih dviju rieka. Biogradsku tvrdjavu, kakova je danas, podignuli su Austrijanci za vrieme okupacije od g. 1718.—1739. Ova nekoć jaka tvrdjava danas se polako napušta. Od gradjevina u dolnjoj tvrdjavi još je ciela kula Nebojša (Nebojse-kula).

Obidjimo još bližu okolicu biogradsku. Na kraj današnjega Biograda spušta se k Dunavu „Bulbul-dere“, umiljata dolinica, nekadašnji ljetnikovac biogradskih Turaka, okićen divnim iztočnjačkim gradnjama, česmama, vodoskocima i čardacima. Turcima je ta dolinica tako omilila, da su ju nazvali „slavujskom dolinom“ (bulbul-slavuj, dere-dolina), imenom, koje joj je u ono vrieme doista priličilo. Danas je ta dolina posve zapuštena, te su riedki tragovi nekadašnjega sjaja. Današnji ljetnikovac Biogradjana smjestio se je na Savskoj strani u Topčideru i po brdu iznad njega. Već iz samoga Biograda vide se liepe gospodarske kućice na Topčiderskom briegu, gdje se pomaljaju iz zelenila od voća i drugoga drvlja, okružene rodnim vinogradima. Iza toga silazi se u Topčider, kroz koji protječe Topčiderska rieka prema Savi. U onom dielu ove doline, što se proširio u priličan kotao, nalazi se prekrasan perivoj, pun najbujnijega rašća. U perivoju starinski je konak kneza Miloša (sl. 97.), koji je tu i umro. Na lievoj strani rieke u vrh spomenutog kotla diže se po brdu gusta šuma Košutnjak. Šetajući se ovom šumom knez Mihajlo bude ubijen iz lične osvete od zlikovaca 29. srpnja g. 1868. Topčiderskom dolinom dolazi se pod goru Avalu, koja onako divotno zatvara vidik biogradski. Sa Avale, jer nema na daleko visokih planina, vidik je vrlo prostran i raznolik, pun prirodnih krasota. Što je Beču Kahlenberg, Lucernu Rigi, Zagrebu Sljeme, Sofiji Vitoša — to je Biogradu Avala. Žalibože dosada slabo polaze Biogradjani na Avalu, ali doći će vrieme, kad će na Avalu hrliti svi prijatelji prirodnih krasota bilo pješke bilo na kolima, a valjada i željeznicom na zubce. Kako se pogled na Avalu silno dojimlje svakoga Srbina, budi nam dokazom poznati fantastičko-patriotički predlog, što ga je prije nekoliko godina pokojni Gjorgjević-Prizrenac u nekim srbskim novinama stavio. „Predlagao je, da se na Avali podigne srbski Panteon, a nad Panteonom da se na ogromnom obelisku postavi električna

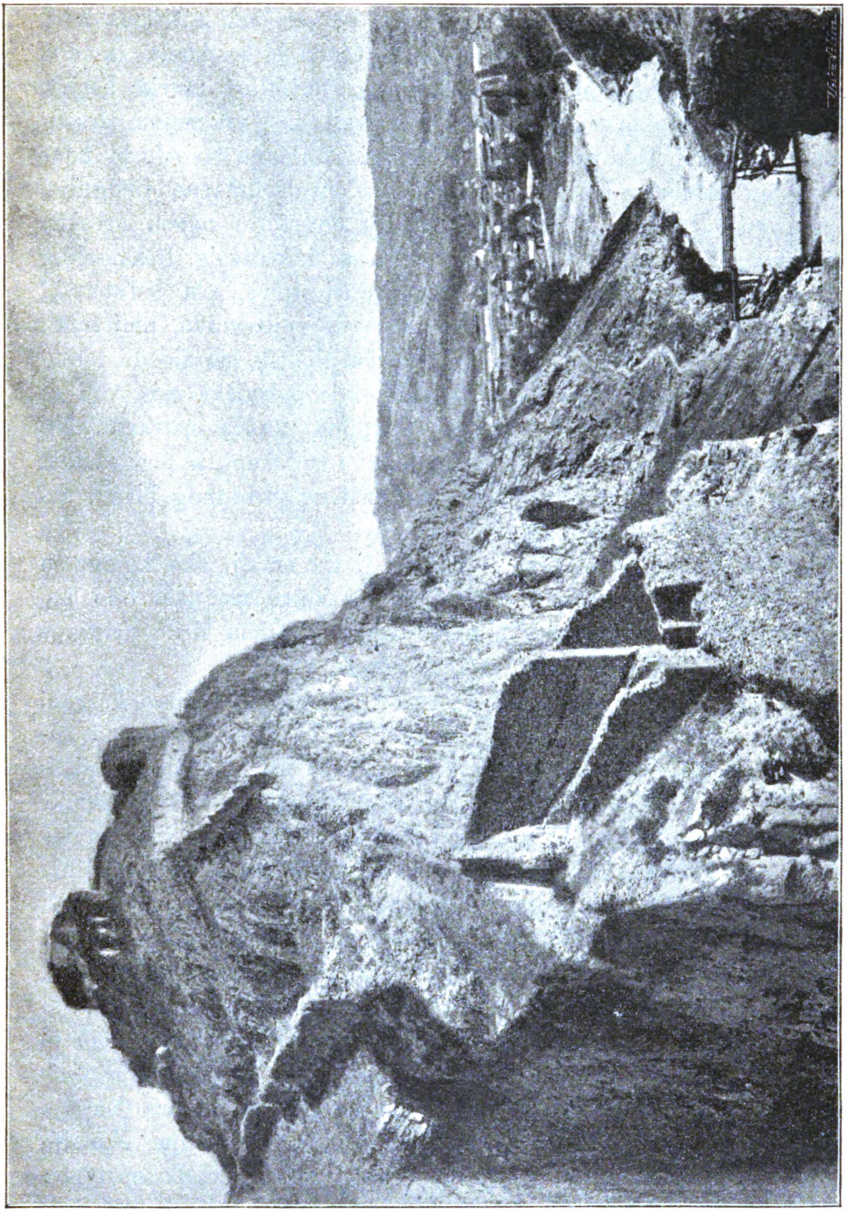

Sl. 99. Užice i stari užički grad.

srbska kruna, koja bi se vidjela sa svih strana. Ovamo bi se morale prenieti kosti svih znamenitih Srba, koji su budi mišicama budi umom svojim radili za procvat Srbstva. Ovdje bi se imala zasaditi mladica od Takovskoga grma, kod kojega je Miloš razvio barjak ustanka, te bi se ta mladica imala njegovati, da s vremenom izraste kao pomladjeni Takovski grm. U sredini Panteona trebalo bi udesiti jednu „Ruhmes-Halle“, u kojoj bi se čuvale državne insignije, kipovi svih znatnih Srba, ratni trofeji, oružje i odiela srbskih vojskovodja i junaka. Po zidovima bi se izradjivale fresko-slike svih ratnih dogadjaja iz novije srbske povjestnice, a u jednom bi krilu Panteona bila sbirka i rukopisi srbskih književnika, umjetnika i državnika. Na ovakovom „srbskom svetilištu“ moralo bi i oko svakog tudjinca da zastane.“ Dakako to je pjesnički san, koji se nije do danas ostvario, a i ne će se valjda nikada ostvariti. Na obroncima Avale nalaze se bogati majdani i rudokopi, a pod samom Avalom naslućuju stručnjaci izdašne naslage prirodnog blaga, što ga Srbija u veliko posjeduje.

Na Jug od Avale diže se malo viši Kosmaj, oko kojega su se nanizala sela, poznata u povjestnici srbskoga ustanka, bilo što su dala junake i vojvode, bilo što su se u njima širile priprave za narodno djelo oslobodjenja izpod turske vlasti.

U obće je oko Avale bilo mnogo borbe izmedju Srba i Turaka, dok nisu bili Srbi još osvojili Biograd. Na iztok od Avale na samome Dunavu stoji Grocka, malena varošica. Nedaleko bijaše rimski Tricornium, jedno od najznamenitijih mjesta Gornje Mezije.

Opraštajući se s Biogradom i njegovom okolicom reći ću još jednu. Svaki Hrvat, kad dodje i prodje Biograd, nehotice izporedjuje srbsku priestolnicu sa bielim Zagrebom. Tako sam i ja obišavši Biograd i okolicu u duhu izporedjivao ih sa hrvatskim glavnim gradom, pak sam se duboko uvjerio o istinitosti rieči našega dra. Račkoga, koji je god. 1886. ovo napisao: „Upitan za razliku medju našim Zagrebom i Biogradom, nisam se našao u smetnji. Obiju je gradova, vezanih jednom riekom, položaj divan, ali Biograda veličanstveniji i treba reći svjetskiji. Neposredna je okolica našega Zagreba ipak ljepša, romantičnija, dražestnija i pitomija. Nadalje naš je Zagreb donekle gotov, premda i on raste odviše ekstenzivno; dočim se Biograd tek diže iz turskih ruševina . . . Ali imade Biograd i jednu s narodnoga gledišta važnu prednost: posve naime srbski tip. Još prije nekoliko desetina godina — tako pripoviedaju

Sl. 100. Užički most.

— glavni grad Srbije bio je nešto turski, nešto grčki, nešto kosmopolitski, a najmanje srbski. Na ulicama govorilo se turski i pokvareno srbski, u dućanima najviše grčki, u crkvi pak i školi više grčki nego li srbski. Način života, običaji bili su iztočni. Danas je sve drugačije. Turskomu i grčkomu jeziku nema traga. Srbski jezik i to čisti gospoduje svuda; ako se koja strana rieč od putnika čuje, to je prije njemačka. Običaji uvlače se zapadni. Odielo vidja se što narodno srbsko, što francuzko. Ostane li i utvrdi li se ta gospodujuća prevlast Srbstva i odsada, kada je Biograd željeznim mostom preko Save postao otvorenim trkalištem susjedima i svemu kolikom zapadu, to će zavisiti od životne snage i mudrosti mlade kraljevine i cieloga naroda." Biograd broji danas preko 60.000 stanovnika.

Prodjimo sada ostala naselja u kraljevini Srbiji i to od zapada prema iztoku.

Podrinje je siromašno i slabo naseljeno. Žitelji se bave stočarstvom i nešto sadjenjem duhana. U uzanom Gornjem Podrinju k jugu od varošice Ljubovije manastir je Rača, iz kojega je u Karagjorgjevoj buni izašao na glas odvažan rodoljub i hrabar junak kaludjer Hadži Melentije. U ratnoj povjestnici mnogo je spominjana u Gornjem Podrinju tvrdjavica Sokol na nepristupnoj stieni. Dolnje je Podrinje nešto prostranije i bolje napučeno, a procvast će još bolje, kad se opet podigne rudarstvo, koje je nekoć ovuda bilo na glasu. Tu je varoš Loznica (sl. 98.), strategički znamenita točka na putu od Zvornika u Mačvu. Varoš se stere u „Vukovu zavičaju — Jadru" na rječici Štiri pod planinom Gučevom, četvrt sata daleko od Drine. Loznica se u srbskim ljetopisima javlja tek početkom ovoga vieka. Ona bijaše od god. 1807. pa do svršetka prvoga ustanka glavna obrana oslobodjene Srbije od navala sa zapada iz Bosne. Tu zapoviedaše junački Anta Bogićević, a kasnije iza njega vojvoda Petar Nikolajević Moler. Od godine 1813. do 1834. bijaše Loznica opet u turskim rukama, kad ju oslobodi knez Miloš. Tada je Loznica postala okružno mjesto gotovo cielomu novooslobodjenomu Podrinju, a njezin je napredak podpomagala dosta živa trgovina s Bosnom. Iza okupacije Bosne i Hercegovine po Austro-Ugarskoj, kad su nastale nove političke i carinske prilike, zaustavio se napredak Loznice, imenito pak od god. 1889., kad je u Srbiji smanjen broj okruga i okružnih mjesta od 21 na 15. Tada se je i Loznica poklonila pred većim i boga-

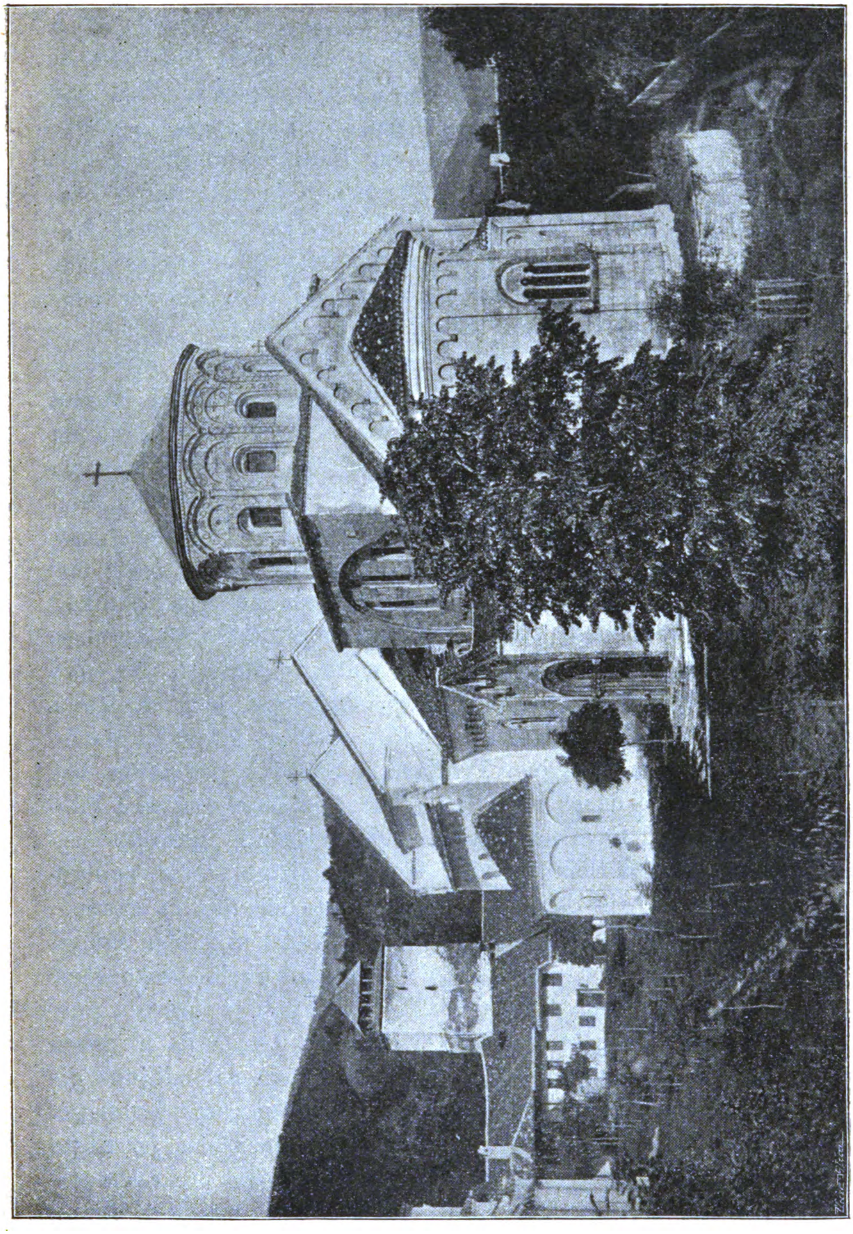

Sl. 101. Manastir Studenica.

tijim Šabcem, jer su oba njihova okruga spojena u jedan, pa je novom okrugu od staroga podrinskoga ostalo ime, a od šabačkoga središnje mjesto. Poslije toga je Loznica izgubila i nižu gimnaziju, i sada je obično srezko mjesto sa 3.500 stanovnika, koji žive od trgovine, zanata i ratarstva. K iztoku od Loznice za nekoliko kilometara selo je Tršić, koje je slavno time, što je rodilo Vuka Karadžića, otca nove srbske književnosti. K jugozapadu od Loznice je kod Koviljače sumporno kupatilo, koje zbog ljekovitosti izokolni narod mnogo posjećuje. Pod Jagodinom u kotlu smjestila se varošica Krupanj, a nedaleko je od nje sielo rudarske uprave podrinjskih rudnika i talionica olova.

Srbska Posavina, naime područje rieke Save u Srbiji, dosta je prostrana i vrlo plodna. Vanjski izgled posavskih mjesta u Srbiji kao i namještaj po seoskim kućama svjedoči nam, da su žitelji imućniji i napredniji nego li u mnogim drugim krajevima Srbije. U Gornjoj je Posavini Mačva vrlo znamenit priedjel, koji se često spominje u starijoj srbskoj a i hrvatskoj povjestnici („ban Mačve“). Zbog ravna tla Mačva je na glasu bojište. Navlastito živi uspomena u srbskoga naroda na slavnu pobjedu Karagjorgjevu kod Mišara god. 1806. Na prielazu iz Podrinja u Mačvu smjestila se malena varošica Lješnica, „zapadna vrata za Mačvu“. Na tako zvanoj tromedji, na ušću Drine u Savu, smještena je račanska skela. U dnu Mačve je Šabac „istočna vrata za Mačvu“ i glavno mjesto ciele Gornje Posavine. Tvrdjava je Šabačka podignuta baš u kraj Save, ali je danas razvaljena. Varoš je smještena za 1 kilometar podaleko od Save na ravnici, koja se izpinje nekoliko metara nad podvodnim tlom savskim. Izokolna nizina, često poplavljena, kriva je, što je Šabac nezdravo mjesto imenito za strance. Šabac (nekoć Zaslon) je liepa varoš (do 12.000 st.) te ju mnogi drže najljepšim srbskim mjestom iza Biograda. Skela preko Save kod Šabca spada medju prve u zemlji poradi jakoga prevoza imenito suhih šljiva, žita, svinja itd. Od carinarskoga ureda u Šabcu ima Srbija iza biogradskoga najviše dohodka (oko pol milijuna dinara). Doljna Posavina zahvata porječje lepezaste Kolubare. Ona je vrlo rodna, no ipak razmjerno slabo napučena, jer nizko leži. Kukuruz kao gora, izvrstno žito, osobito voće i prekrasno govedo oznaka je ovoga kraja. Varoši ima malo, jer zapadnu stranu privlači k sebi Šabac, a iztočnu Biograd. Na gornjoj je Kolubari varoš Valjevo (6.700 st.), vrlo slikovita položaja usred pitome

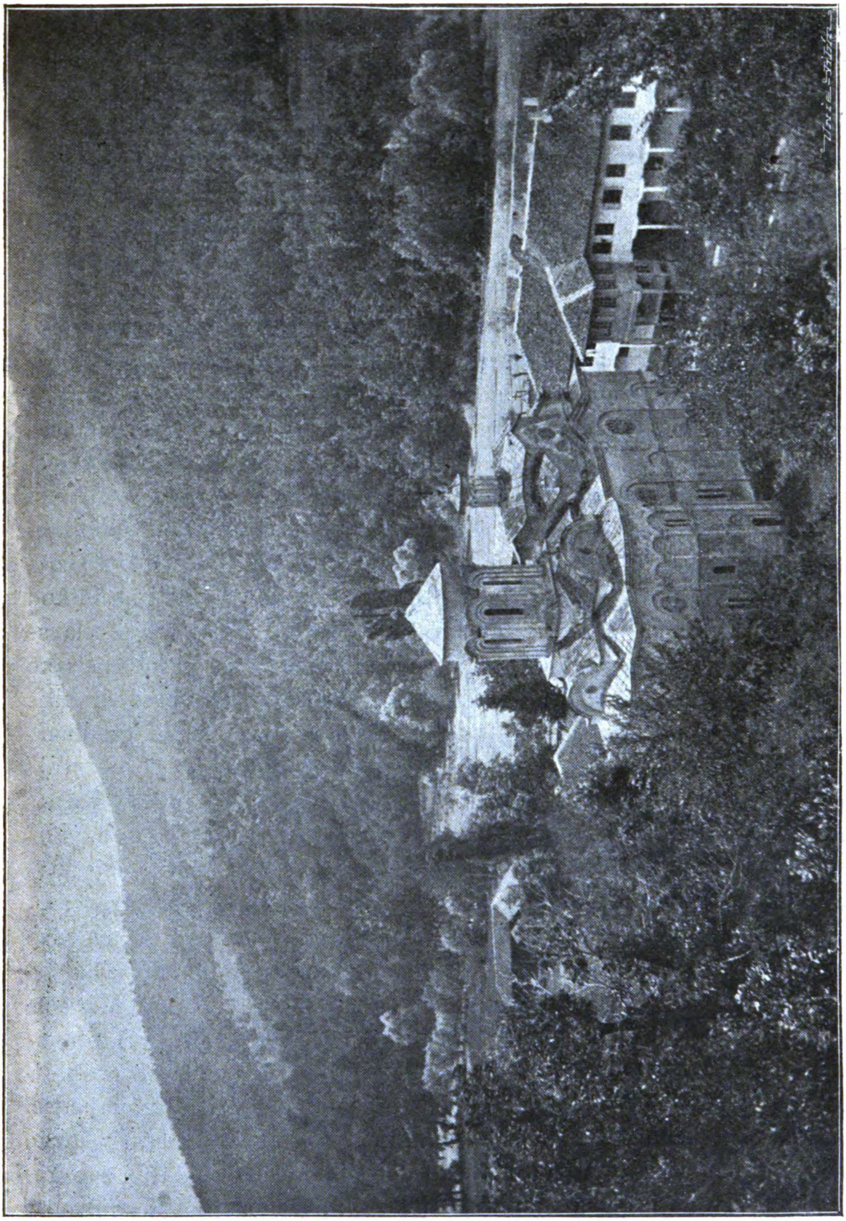

Sl. 102. Ljubostinje.

ravnine. Valjevo ide u naprednije srbske varoši, pak će kao okružna varoš s vremenom još bolje procvasti, imenito zbog izokolnog rudnoga bogatstva. U okružju valjevskom ima više pećina, medju kojima je najčuvenija Petnjićka pećina (sl. 68.) pod briegom Osojem. Ona je vrlo prostrana i puna stalaktita; narod ju mnogo polazi; ljeti nedjeljom i praznikom omladina seoska ovdje igra, pjeva i veseli se. Varošica Ub stoji po sriedi izmedju Valjeva, Šabca i Obrenovca (prije Palež, 4000 st.). Ležeći nedaleko od Zabrežja na Savi, gdje je znamenita skela, Obrenovac je posljednjih decenija liepo napredovao.

Pomoravlje zahvata sredinu kraljevine Srbije. Moravska je dolina najbogatiji i najnapučeniji kraj Srbije. Iza Biograda u njoj su najveći i najbogatiji srbski gradovi. Tako je bilo već od prije, a u novije doba još joj je više porasla znamenitost, odkad ide dolinom Morave svjetska željeznica, koja spaja preko balkanskoga poluotoka srednju i zapadnu Evropu s Iztokom.

Priegleda radi najprije ćemo razgledati naselja na Goliskoj, zatim na Binačkoj, a napokon na Velikoj Moravi. Porječje Goliske Morave zaprema južnozapadni dio Srbije. Predjeli na Gornjoj Goliskoj Moravi („Moravici") najviši su u Srbiji, oštre klime, a žitelji vrlo siromašni, no visoka uzrasta i na glasu sa svoje neobične bistrine uma i dosjetljivosti. Nekoć su ovi predjeli bili imućniji, kao što svjedoče nebrojeni ostatci gospodskih gradina, rimskih grobova, crkava i varoši. Na onoj točki, gdje je po svoj prilici bilo u rimsko doba oveće mjesto, naime na Skrapežu iznad njegovih i Detinjinih sastavaka stoji danas varošica Požega. Po narodnoj predaji Požega je već za Nemanjića bila znatno mjesto; iz toga vremena misli se da je tamo onaj kameniti most na Skrapežu, koji je svojim oblikom i izradbom vrlo zanimljiv. Požega je malena varošica, te ne broji niti 1000 žitelja. K sjeveru od Požege selo je Srednja Dobrinja, gdje se je oko g. 1780. rodio knez Miloš Obrenović. K zapadu smjestilo se je Užice (oko 5.000 st.), prava planinska varoš na Detinji u dnu kotla, koje ne vidiš ni odakle, dok se nisi približio kotlu, ali onda ju vidiš cielu u jednom trenutku. Nad varošom diže se na krajnjem ogranku Stražare stari užički grad (sl. 99.). U staro srbsko doba bilo je Užice običan župski grad, za Turaka glava nahije i jako napučeno. Kad je planuo srbski ustanak na dahije, sakupljahu se u Užice dahijske pristaše, dok ih ne ukloniše iz grada Milan Obrenović, Jakov Nenadović i

Sl. 103. Crkva kneza Lazara u Kruševcu.

*

druge vojvode. Godine 1807. udari na Užice Karagjorgje sa svojim vojvodama pa zauze grad poslije ljute borbe, u kojoj se odlikova i mladi rudnički vojvoda Miloš Obrenović, koji od toga vremena izadje na glas medju mladim starješinama. Slika 100. prikazuje nam čuveni stari vrlo čvrsto gradjeni most u Užici. Ovaj most se računa u najbolje gradjevine ove vrste u Srbiji. Kako je most gradjen bez sumnje još prije najezde turske, može se suditi, da Užice nije bilo neznatno mjesto u doba stare srbske države. Danas je Užice glavna varoš istoimenog okruga te ima realku. K jugu od Požege leži Arilje, maleno mjestance, gdje je bila stolica jednoj od onih 12 biskupija, što ih je sv. Sava utemeljio. Podaleko na jug od Arilja stoji Ivanjica u planinskoj dolini, varošica sa živahnom trgovinom sa stokom i stočnim sirovinama.

Područje dolnje Goliske Morave daleko je prostranije od gornje i k tomu rodno, kako se samo poželiti može. Ovaj je dio Goliske Morave ujedno najduža poprečna dolina u Srbiji, koja ide sredinom njezinom. Tom dolinom ide preko 100 km. dugi drum, ravan kao dlan, a spaja zapadne srbske krajeve sa iztočnima vežući se sa glavnim drumom, što ide za Carigrad. U gornjem dielu tako zvanom „Nadibrom“ smjestio se je na desnoj obali Morave Čačak (za Nemanje Gradac, 3 800 st.), sielo istoimenog okružja sa biskupskom stolicom i nižom gimnazijom. Na zapadu od Čačka u klisuri ovčarsko-kablarskoj smjestilo se u težko pristupnom predjelu u mračnim i pustim gudurama sedam manastira (odakle „sveta klisura“), znamenitih, jer je u njima iza provale turske srbska knjiga našla svoje zaklonište. Manastir Nikolje na glasu je, što je sačuvao ono znamenito evangjelje prozvano Nikoljskim, a manastir Jovanje imenito se iztiče svojom starom gradjevinom i vrlo umjetno izradjenim prozorima. Kod manastira „Blagovještenje“ sumporne su toplice. Prema Čačku a preko Morave je brdo Ljubić sa istoimenim selom i gradinom, iz koje je Miloš Obrenović god. 1815. sjajno uspio protiv Turaka. U području je Čemernice, Moravina pritoka, novije mjesto Gornji Milanovac (2.390 st.), srezka a do nedavna najmanja okružna varoš u Srbiji. K zapadu je u planinskom kraju selo Takovo znamenito, što je u tamošnjoj crkvi na Cvieti god. 1815. vojvoda Miloš Obrenović oglasio narodu početak nove bune. Takovska je crkva od brvana, pokrivena šindrom, a smještena je na jednom zaravnjenom izbrežku i okružena velikim, veoma starim hrastovima. Za jedan kilometar zapadno od crkve

Sl. 104. Razvaline u Kuršumlju.

u livadama još se drži znameniti **takovski Grm**, pod kojim je Miloš uglavio, da se buna na novo diže. Na spomen bune od god. 1815. utemeljen je „**takovski red**“, koji se daje za odlikovanja na bojnom polju kao i za gradjanske zasluge.

Idući dalje niz Moravu doći ćeš do **Kraljeva** (prije Karanovac), varošice na Ibru u vrlo romantičnoj okolici. K jugu bieli se manastir **Žiča** na desnoj strani Ibra. Dok su drugi srbski manastiri ponajviše podignuti po osamljenim planinskim dolinama,

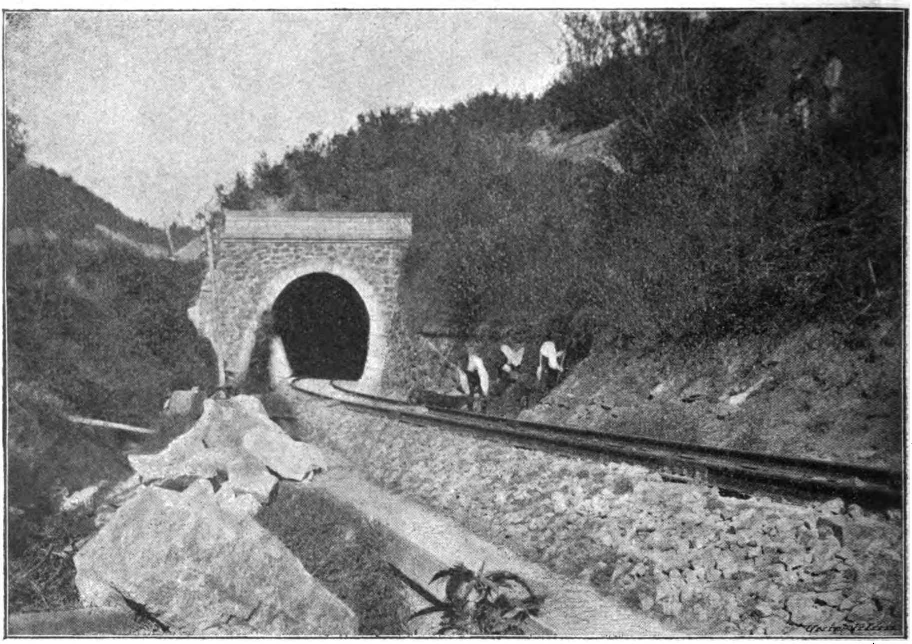

Sl. 105. Kraj u Pirotu.

Žiča, ta glasovita zadužbina Stjepana Prvovjenčanoga, sazidana je na malenoj uzvišici, okruženoj pitomom ravnicom, na kojoj se je smjestilo više sela usred rodnih njiva i bujnih livada. U Žiči imali su se po namjeni utemeljiteljevoj krunisati srbski kraljevi i postavljati arhiepiskopi, episkopi i igumani. Po narodnoj predaji u njoj se krunisalo sedam srbskih kraljeva i pošto su na crkvi za svakoga kralja bila načinjena naročita vrata, prozvana je „sedmovratnom“. I u novije doba, kad je Srbija postala kraljevinom, krunio se tu

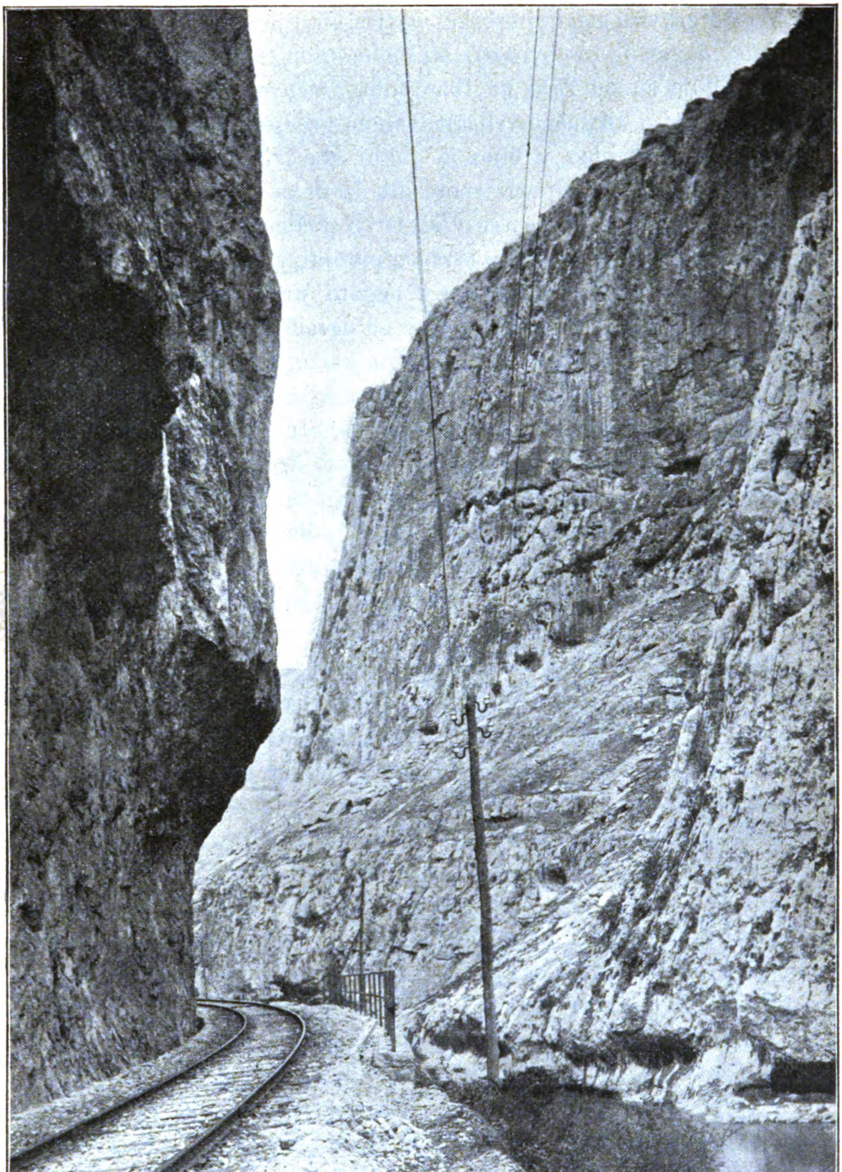

Sl. 106. Sićevska klisura.

Milan Obrenović za srbskoga kralja. Žiča je bila svakako jedna od najljepših crkvi u starijoj srbskoj povjestnici; u tursko je doba mnogo stradala, danas je obnovljena, ali ne u onom sjaju, kojim je nekoć sjajila. Dalje su od Žiča uz Ibar dobro sačuvane razvaline staroga grada Maglića u divljačno veličanstvenom predjelu. Dalje k jugu prima Ibar pritok Studenicu, u čijoj je dolini glasoviti istoimeni manastir, najveličanstveniji gradjevni spomenik iz doba Nemanjića sačuvan u cielosti. Manastir Studenicu (sl. 101.) podigao je Stjepan Nemanja pri koncu XII. vieka 510 m. visoko u planini. Sva je Studenica izgradjena od raznobojnog mramora i bogato urešena umjetničkim vajarskim radovima. Baš izpod zidina od ograde manastirske juri rieka Studenica, koritom izdubljenim u golom kamenu. Šuštanje rieke jedino prekida onu tišinu, koja oko osamljenoga manastira vlada posred planina, koje su se nad njega nadniele. U Studenici pokopan je sveti kralj Stjepan Nemanja i sin njegov sveti kralj Prvovjenčani. Spomenimo još, da je okolina Studenice bogata mramorom, od kojega je sagradjen i manastir. K jugu, tamo gdje Raška utječe u Ibar, smjestila se varošica Raška, nedaleko granice Stare Srbije, donekle i trg za ovu. U cieloj oblasti stare Raške ova rječica i varošica jedine su, koje imenom svojim neposredno podsjećaju na Nemanjinu otčevinu, zametak kasnije srbske države. Raška ima danas jedva 600 duša, a obstanak svoj ima da zahvali jedino tome, što je na granici prema Staroj Srbiji, te je tržište, na koje se dolinom Ibra iznose sirovine i ostali proizvodi, namienjeni za Novipazar i njegovu okolicu.

U dolnjem području Ibra u tako zvanom „Podibru“ najprije ćemo naći živu varošicu Trstenik, a k zapadu selo Vrnjce sa mnogo posjećivanim kupalištem. Vrnjačka banja danas je najbolje uredjeno srbsko kupalište, te ide u red veoma riedkih toplih alkalno-kiselih voda. Nadalje je u dolini Ljubostinjske rieke liepo izgradjeni manastir Ljubostinje (sl. 102.), zadužbina carice Milice, koja se je pred smrt (g. 1405.) pokaludjerila, te je u tom samostanu pokopana, gdje se još u zidu vidi njezina slika. Manastir je ovaj djelo srbskih umjetničkih ruku; gradio ga je protomajstor Rade Borović, poznat u narodnim pjesmama pod imenom Rade Neimare. Idući niz dolinu Morave eto nas kod Kruševca, negdašnje priestolnice kneza Lazara, odakle je on izašao na Kosovo. Iz onoga doba ima još u obilju spomenika u Kruševcu. Od gradjevina u tvrdjavi održala se je samo još prilično visoka kula kneza

Sl. 107. Saborna crkva u Nišu.

Lazara, po svoj prilici dio Lazareva dvora. Kruševac ide danas medju ljepše i najnaprednije varoši u Srbiji, a broji 7.000 st. Razvitku i procvatu Kruševca mnogo je dopriniclo to, što se je grad smjestio u dnu doline Goliske Morave i nedaleko od carigradskoga druma; zatim što je bio dulje vremena pogranična varoš prema staroj Srbiji i napokon što preko njega vodi drum, kojim se najkraćim putem iz sredine Srbije stigne na Kosovo. Još prija razvitku Kruševca osobito rodna mu okolina: pored raznih usjeva, koji se obradjuju u Srbiji, sije se tu dosta duhana, zatim konoplje i kučina, koje se izvoze na veliko u Niš, Leskovac i Vranju, gdje se preradjuju. Slika 103. prikazuje nam crkvu kneza Lazara u Kruševcu. U tako zvanoj Župi, vinorodnom predjelu izmedju dolina Kožetinske rieke i Rasine glavno je mjesto varošica Aleksandrovac (prije Kožetin). Prema Kruševcu, na lievoj obali Morave, stoji selo Jasika. Kad su Turci poslije uspjeha na Kamenici kod Niša krenuli do u Šumadiju, onda je ovdje bila god. 1810. krvava bitka, u kojoj su Srbima i Rusi pomagali i u kojoj su Turci žestoko bili odbijeni.

Porječje Binačke Morave ima izraziti tip planinskog predjela, nu ipak je dosta napučeno, jer ima i prostranih polja, na kojima rodi razne vrsti žito, zatim duhan, konoplja, lan i razno voće, a u nekim je stranama napredno govedarstvo i mliečna industrija (sir „kačkavalj"). K tomu je porječje Binačke Morave imenito na iztoku pravi industrijski predjel. Napokon spomenimo, da je porječje Binačke Morave sretno s te strane, što kao od vajkada, tako i danas prolaze njime unakrst najvažniji drumovi na balkanskom poluotoku. Drum carigradski, koji spaja Biograd s Carigradom, i danas je važan kao od pamtivieka, tako i grana toga druma, koja vodi u Solun. Sada teku ovuda željeznice. Sve je to razlogom, da je u ovim stranama znatno blagostanje pored svega planinskoga karaktera Dolina je Binačke Morave podieljena u Srbiji sutjeskama i klisurama na četiri glavna polja: Vranjsko, Leskovačko, Niško i Aleksinačko. U Vranjskom je polju na rečici Vranjici varoš Vranja sa veličanstvenim okolišem (razvaline „Markovo kale"). Vranja je obrtna i trgovačka varoš, te ide sa svojih 11.500 žitelja medju veće srbske varoši. K iztoku nekoliko kilometara od Vranje jesu mnogo posjećene sumporne toplice sa vodom, koja se računa medju najtoplije vode u Evropi (88·75 C.). U leskovačkom polju varoš je Vlasotinci (3400 st.) na izlazku rieke Vlasine iz klisure okru-

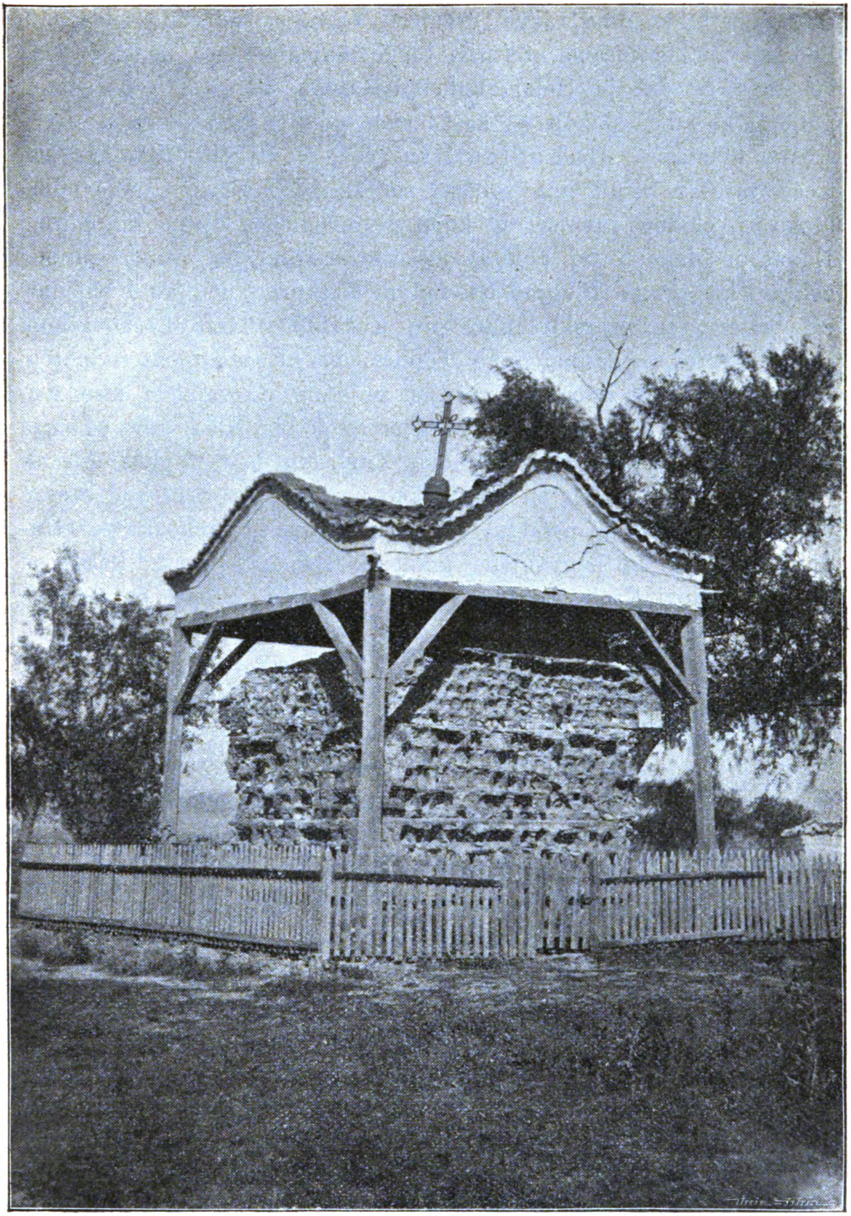

Sl. 108. Ćele-Kula.

žene dugačkim polukrugom gora. Na zapadu pak od varoši širi se prostrana i kao dlan ravna ravnica. Varoš se odlikuje sudeći po liepim i čistim kućama znatnim blagostanjem. Vlasotinačko je vino čuveno i traženo po cieloj okolici. Glavna je varoš u leskovačkom polju Leskovac, koji se kao i cieli predjel oko njega u starosrbsko doba zvao „Dubočica". Leskovac po veličini (do 13.200 st.) treća varoš u Srbiji ima zgodan smještaj, jer se stere usred prostrane i plodne ravnice, u kojoj se nedaleko stječu tri doline. Danas je dakako taj položaj još tim važniji, što onuda prolazi željeznička pruga Biograd-Niš-Solun. Leskovac je prvo i najznatnije mjesto za užarsku industriju u Srbiji. Prema Leskovačkom polju otvora se dolina rieke Toplice, na glasu svojom rodnošću. Ovom je dolinom zapadno-iztočnim smjerom od vajkada išao dubrovački drum od Jadranskoga mora prema Nišu, gdje se spaja sa glavnim carigradskim drumom. Žiteljstvo je u topličkom području izpremješano, jer su odavle kao i sa Kosova Srbi pod svojim duhovnim glavama, pećskim patrijarkama, selili preko Save i Dunava, a zatim su izpražnjene predjele naselili Arnauti. Pošto su medjutim Novi Krajevi pripali kraljevini Srbiji, izseliše se većinom Arnauti, a na njihovo mjesto dolaze ovamo Srbi iz siromašnijih predjela Srbije. U gornjoj je dolini Toplice varoš Kuršumlija (prije Toplica), stolica Nemanjina, iz koje je započeo rad za ujedinjenje Srbije. Tu imade mnogo razvalina (sl. 104.) iz Nemanjinih vremena, imenito od samostana sv. Nikole, što ga je Stjepan Nemanja sazidao i u kojem je sv. Sava ustanovio topličku episkopiju. Prokuplje (5.500 žit.), glavna varoš u topličkom okrugu, zvalo se je prije Koprijan, a po narodnoj predaji stolovao je u tom gradu za vrieme kneza Lazara tast njegov Jug Bogdan.

Od sliedećih pritoka Binačke Morave najznamenitija je Nišava, po svom karakteru i po obliku svoga porječja mnogo налična na rieku Ibar. Na Nišavi smjestio se usred istoimenoga polja grad Pirot (Šarkej za Turaka) okružen odasvud veličanstvenim gorama. Pirot je od vajkada trgovačko središte za razne sirovine, a k tomu na glasu svojom industrijom imenito tkalačkom (ćilima). Pirot (do 10.500 st.) liepo napreduje već i s toga, što je na željezničkoj pruzi Niš-Carigrad. U predjelu, gdje je danas Pirot, bila je u rimsko doba varoš Quimedava s jakom utvrdom. Pirot je obstojao zatim prije turskoga „Šarkeja", te je bio već onda znamenit svojom trgovinom, a sada je prva industrijska varoš u Srbiji. Iza posljednjega rata

Sl. 109. Vodopad Ripaljka.

odsječena je granica na berlinskom kongresu god. 1878. izmedju Srbije i Bugarske tako, da je Pirot ostao bez svoga zaledja, koje je Bugarskoj dosudjeno (vidi str. 143. ove knjige), te je od onda slabo napredovao. Protekavši Nišava Pirotsko polje ulazi u divlje, kršne predjele (sl. 105. i 106.). To je u najstrašnijem smislu pukotina planinska („Sićevska klisura“), kojom u novije doba prolazi željeznica, usječena sva u kamenu stienu. „Put, kojim se željeznica mota uz malu rječicu Nišavu, možda je najromantičniji kraj, što ga Srbija posjeduje. Dvanaest kilometara juriš urezanim uzkim kotlom, a nad tobom strše džinovski zubi divljačne prirode. Desna polovica vagona provlači se izpod klisure, te misliš zapet će o koji izgladjeni kameniti zub, a lieva je slobodna, te pod sobom vidiš mutnu vodu brze gorske rječice. Inžinirska duhovitost nije mogla iznaći drugi put preko ove kamenite gorske kose, nego je prugu usjekla u samozdanu stienu, te time pružila touristima divotne izglede — kakovih ne će mnogo naći na željeznim putovima divljeg Balkana.“ U toj tiesnoj dolini Nišave jedino je znatnije mjesto Biela Palanka (za Turaka Ak-Palanka). Izašav iz klisure teče Nišava sredinom Niškoga polja do ušća svoga. Usred toga plodnoga polja smjestio se je na obim obalama Nišave grad Niš, južni ključ Srbije. Poslije Sredca (Serdica, današnja Sofija) Niš je bio prva varoš u sredozemnoj Dakiji (Dacia mediterranea). Njegova znamenita vojnička vriednost vidi se i danas ne samo s toga, što ima tvrdjavu, koja je u svoje vrieme veoma jaka bila, nego i po tome, što ima i oko njega nekoliko prostranih jakih utvrda i fortica. Središnji smještaj Niša, u kojem se stječu glavni drumovi balkanskoga poluotoka, razlogom je, te su ga vazda u velike cienili i vlastnici i napadači. I doista već od drugoga vieka po Is. njegovo ime ne izčezava nikako sa listova povjestnice, koja ga gotovo tako često spominje kao i Biograd. Nije bilo naroda, koji bi tečajem viekova preko Srbije bilo s juga bilo sa sjevera Moravom idući mimo Niša mirno prošao. Dȁ, na Niškom polju mnogo se ljudske krvi prolilo. I kroza sve te tako burne i krvave dogadjaje ova je varoš svoj život održala i produžila najprije kao Naissus (rodno mjesto Konstantina Vel.), a zatim kano Niš. U tursko doba brojio je Niš oko 30.000 stanovnika. Danas nije Niš tako jako napučen, jer se muhamedovsko žiteljstvo poslije god. 1878. većim dielom izselilo, ali ipak brojem žiteljstva (21.500 st.) dolazi odmah iza Biograda. K tomu dobiva današnji Niš svojim širokim ulicama i liepim zgradama sve više

Sl. 110. Sokol-grad.

evropsko lice. Slika 107. prikazuje nam kolosalnu sabornu crkvu u Nišu u bizantskom stilu sa pet kubeta. Ova crkva vanredno simetrijskih dimenzija sa ogromnom kolonadom u fasadi djeluje upravo impozantno na svakoga. Najznamenitije je po Niš svakako to, što je glavno razkršće sviju drumova na balkanskom poluotoku. Nadalje nije Niš samo središte trgovine već i sielo industrije ne samo time, što ima u neposrednoj blizini kamenog ugljena, nego i time, što ima u obilju vodene snage u Nišave i njezinih pritoka. Napokon spomenimo, da je niška okolica tako raznolika i liepa, da se malo koja okružna varoš u Srbiji može s Nišem mjeriti u tom pogledu. Prema zapadu pukla ravan, a s juga Gorica i druga brda doprla do same varoši: po njima vinogradi i „teferići"; s iztoka se samo donekle primiču ogranci Suhe planine, sustječući se s drugima, koji sa sjevera dolaze i nešto podalje zarubljuju ravnicu. „U tom širokom obimu nalazi čovjek nebrojeno prekrasnih kutaka, gdje može zbilja napojiti dušu, pa gledao umiljatu prirodu odmah oko sebe ili bacao oči u daleke a oštre crte divovske Suhe planine na iztoku, ili preletao pogledima zamagljenu masu Jastrebca na sjeverozapadu, dok na dalekom zapadu ne nadje medju oblacima Suho Rudište visokoga Kopaonika."

Znamenite godine 1809. za bune na dahije pokušali su Srbi da zauzmu Niš, ali im to nije uspjelo. Još i danas stoji na mjestu tadašnje borbe tužni spomenik na taj pokus prozvan „Ćele-Kula", t. j. stup mrtvačkih glava (sl. 108.). Taj spomenik doduše srbskoga junačtva, ali i srbske nesloge, diže se nedaleko Niša kraj željeznice, koja vodi u Pirot. Kula ima četverouglati temelj, a i sada je još visoka do 5 metara. Na svakoj strani Kule zijaju u 14 redova rupe, u svakom redu njih 17, dakle u svem 652. U svaku su rupu Turci uzidali po jednu srbsku glavu. Glave su s vremenom poizpadale ili su poizvadjene, ali su sve prazne i mračne šupljine užasni i rječiti svjedoci strašne prošlosti, o kojoj nam povjestnica ovo pripovieda. Spomenute godine bio je Miloš Petrović glavni zapovjednik srbskoj vojsci pri Nišu; na obkopu na Čegru kod sela Kamenice blizu Niša stajao je vojvoda Stevo Sindželić, kojega Miloš nije trpio. Turci udariše najprije na Kamenicu. Stevo se sa svojima junački branio, a kako je bila prevelika turska sila, tražio je pomoć od Miloša, ali mu je ovaj ne dade. U to Turci sve jače navale, ali uzalud, jer je Stevo junački odbijao navalu tursku. Napokon su Turci napunili šanceve oko nasipa s truplima svojih vojnika te su

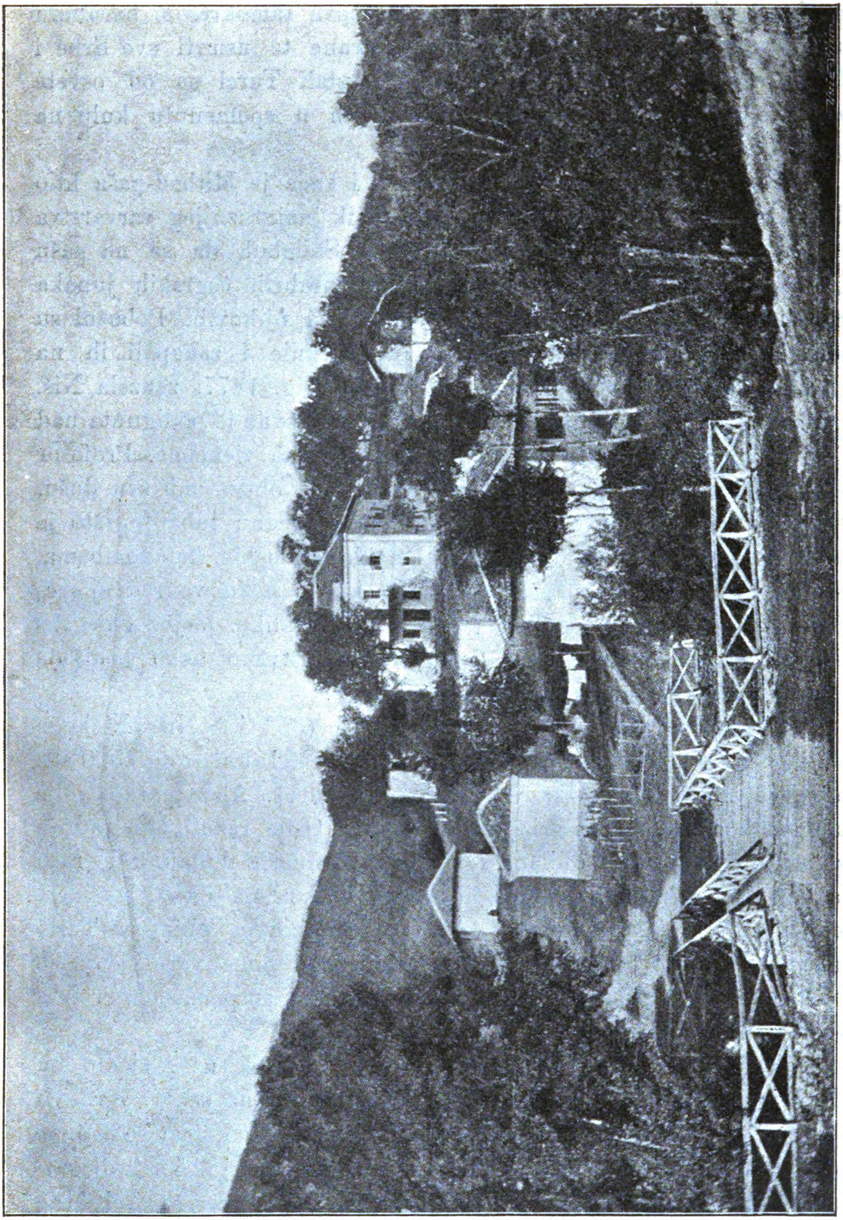

Sl. 111. Brestovačka banja.

stali preko njih udarati u obkope. Videći Stevo da mu nema pomoći, a ne htijući predati svoje mjesto, zapali samokresom barutanu u obkopima. Ova se razleti na sve strane te usmrti sve Srbe i Turke, što su provalili u obkope. Preostali Turci su od osvete odsjekli ubitim Srbima glave i uzidali ih u spomenutu kulu na strah i trepet kršćanima.

Turci su ovu kulu jako poštovali, i kada je Mithad-paša htio da ju poruši, da tako izbriše taj spomenik najgroznijeg varvarstva sa lica zemlje, niški Turci odoše ća u Stambul, da se na pašu tuže, i tako je ta kula ostala potomstvu hrabrih čegrskih junaka kao vječiti spomenik junačkih podviga otaca njihovih. Pobožni su seljaci iz okolice krišom vadili glave iz kule i zakapali ih na groblja. Kada je srbska vojska 28. prosinca g. 1877. zauzela Niš, zatekla je od 952 glave tek tri u kuli. Onomadne je podignuta nad Ćele-Kulom krasna crkvica, koja je sva prekrita viencima. Profesor M. J. piše: „Čudnovat neki pobožan osjećaj obuze mi svu dušu, dok sam sjedio u ovoj crkvi i promatrao jednu lubanju, što je preda mnom u kuli uzidana. Kad sam bio u rimskim katakombama, iste su me obuzimale misli. Osjećah se kao u nekoj vanrednoj svetinji, što se smrt mučenika, poginulih za veliku ideju, oko vas širi, a kroz tu svetinju kano da čujete tajanstveno neko brujanje i pocik: Ex ossibus nostris nascetur ultor!“

K jugu od varoši je Niška Banja (35° C.). Niže Niškoga polja prostrlo se Aleksinačko polje, u kojem je Aleksinac (5.500 st.) novijega podrietla, srezka vrlo napredna varoš. Aleksinačko polje nije samo rodno, nego i brižljivo obdjelano. Osim raznih žita radi se tu mnogo konoplje i duhana (čuveni „aleksinački duhan“). U ratu za neovisnost mnogo se je bojeva bilo s Turcima oko Aleksinca, medju kojima je najznatniji onaj na Šumatovcu, gdje su Turci strašno razbijeni bili. Na brdu Rujevici iznad same varoši vidi se još iz daleka spomenik, podignut Rusima, koji su pomažući Srbima u ovim bojevima poginuli.

Kad se iz moravske doline skrene na iztok uz Aleksinačku Moravicu i prodje kroz bovansku klisuru, stigne se u varošicu Banju kod staroga srbskoga grada Sokola, po kojem se mjesto za razliku od drugih srbskih banja zove Soko-banja. Tu su bogati izvori tople vode (46·5° C.), koje su već Rimljani poznavali. Kad je knez Miloš Obrenović godine 1833. i ovo mjesto oslobodio zajedno s onih šest nahija, odmah su kupatila obnovljena. „Mnogobrojne

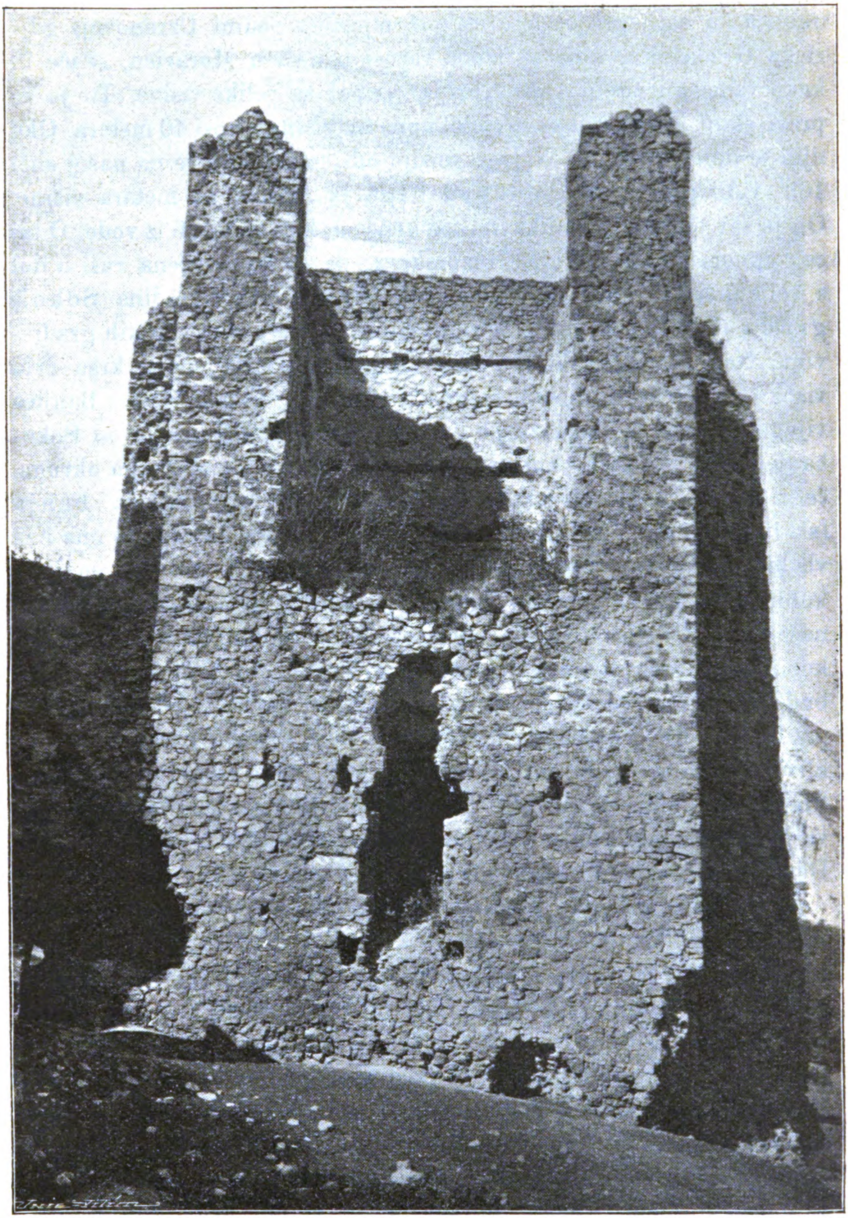

Sl. 112. Razvaline Stalaća.

goste iz ciele Srbije privlači u Banju osim ljekovite vode i liepa okolica. A najljepši joj je ures ono mjesto u padini Ozrenovoj, gdje rieka Gradašnica, koja se izpod varoši izlieva u Moravicu, skače ili kako tamošnji žitelji kažu, „hripa“ (ripa) sa velike visine. To je za pravo skup od 11 odsjeka, a cjelokupna im visina iznosi 40 metara. Oko njih je bujno zelenilo. Najveći medju odsjecima, koji se na našoj slici 109. vidi, prozvan i „vodopad Ripaljka“, ima 11 metara visine. On je sav okružen šupljikavim vapnencem, koji se taloži iz vode. O taj se vapnenac voda još više razprskava, pa se zapjenušena ruši u dol s velikim pljuskom. — Nedaleka dobro sačuvana gradina Sokolgrada (sl. 110), jedna je od najdivnijih sredovječnih srbskih gradjevina. Najviša mu se kula nalazi na jednom osamljenom kršu vrlo visoko; s nje je strahotan pogled na ponor, kojim se rječica Banjica vijuga i na stiene, koje su se nad nju naniele. Sjevernije od Sokobanje drugo je čuveno kupatilo u selu Brestovcu timočkoga okruga, četiri sata na sjevero-zapad od Zaječara. Brestovačka banja (sl. 111.) izašla je na glas odmah iza oslobodjenja zemlje, te ima i za vladara posebno Kraljevo kupalište. Za ostale gostove ima nekoliko gostionica, a glavnu zgradu („konak“), koja se vidi u sredini naše slike, podigla je država. Brestovačka je banja (40° C.) kao i Sokobanja u liepom, zdravom i brdovitom kraju, obraslom šumom. Čim bude ovaj kraj svezan željeznicom s ostalom Srbijom bit će oba kupatila još više posjećena nego li do sada. Gotovo usred bovanske klisure a na lievoj strani Moravice selo je Bovan (za Rimljana Praesidim Pompei), u staro srbsko vrieme znamenita trgovačka varoš. Niže Aleksinca vriedna su još spomena mjesta Ražanj, Djunis i u ratnoj povjestnici poznati Deligrad.

Na rtu, kojim se pločasta planina Mojsinje završuje izmedju sastavaka Goliske i Binačke Morave, dižu se ostatci grada Todora od Stalaća (sl. 112.). Makar da je rt, na kojemu su razvaline grada, tek 170 m. visok, ipak ima vidik jako dalek i veoma zanimljiv, jer se prema ovoj točki prikazuju osobito liepi profili: Kopaonika i njegovog sjevernog nastavka Željina i Stolova, zatim Rudnika, Bjeljanice, Rtnja, Ozrena i Jastrebca. Sastavši se izpod Stalaća Goliska i Binačka Morava počinje Velika Morava, koja odavle gotovo izravno na sjever teče dužinom od 126 km. U gornjem dielu Velike Morave ulaze u nju dvije doline, otvorene jedna prema drugoj: dolina Jovanovićke i Kalenićske rieke. Na ovoj je čuveno Varvarinsko polje, slavno za Karagjorgjeve

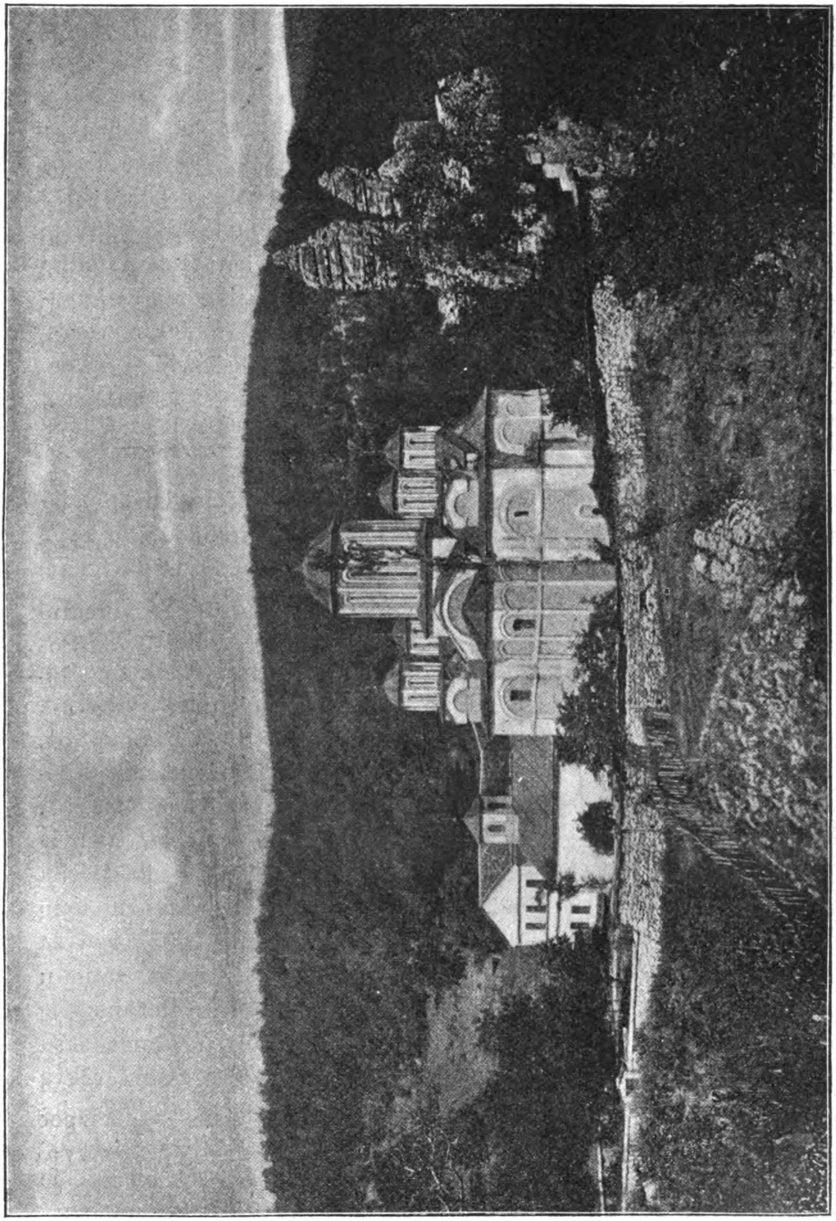

Sl. 118. Manastir Ravanica.

bune. Tu se je bila god. 1810. sjajna bitka, u kojoj su Turci ametom potučeni. U toj su bitci sudjelovali svi najbolji junaci srbski u buni na dahije: osim Karagjorgja tu su bili još i Veljko, Mladen, Stanoje, Milan i Miloš; tu se je i Kursula proslavio. Nedaleko Kalenićske rieke je manastir Kalenić, po kojem je i rieka ime dobila. Manastir je zadužbina despota Stevana Lazarevića. U dalekom planinskom kraju bio je manastir zaklonište za bjegunce pred Turcima; a iz ovoga manastira, gdje je bilo ognjište rodoljublja i pregnuća, izašlo je najviše duhovnika boraca za narodno oslobodjenje. Idući od juga k sjeveru porječjem Velike Morave spomenuti nam je najprije na rječici Crnici Paraćin (6.500 st.), znamenitu trgovačku varoš imenito vunom i poznatu fabrikacijom sukna. K sjeveru je na rječici Ravanici okružna varoš Ćuprija (5000 st.), gdje je u rimsko doba bilo već naselje sa čvrstim zidanim mostom, od kojega potječe današnjoj varoši ime Ćuprija (t. j. most).

Na sjevero-iztoku od Ćuprije, za četiri kilometra daleko, maleno je selo Ivankovac, znamenito po bitci godine 1805., u kojoj su Turci predvodjeni Hafis-pašom ametom potučeni bili. Ova odlučna pobjeda Srba imala je upravo tako sretne posljedice za razvoj Karagjorgjeve bune, kao što boj na Čačku-Ljubiću za razvoj bune Miloševe.

Razvaline rimskoga grada („Horreum Margi") mnogo su bile upotrebljavane kao gradja za zidanje manastira Ravanice. Ovaj manastir (sl. 113.) zadužbine kneza Lazara sagradjen je g. 1381. Narodna pjesma pjeva, da je Lazara potakla njegova supruga kneginja Milica, da gradi „crkvu Ravanicu u Resavi kraj vode Ravana". Oko manastira bio je podignut grad sa sedam kula, a sama je crkva bila razkošno ukrašena „sva izšarana zlatom i obogaćena sudima srebrnim i pozlaćenim". U ovu je crkvu bilo preneseno tielo kneza Lazara iz Kosova, gdje je i ostalo do godine 1683., kad su ga duhovnici prenieli najprije u Szent-Andriju u Ugarsku, zatim u Novu Ravanicu u Fruškoj gori, gdje i danas počiva. Ravanica je god. 1398. djelomice izgorjela, a god. 1438. pala je turskomu caru Muratu u ruke. Turci porušiše gradjevine oko crkve. Sama crkva ostala je čitava; ali su ju kasnije nevješte ruke nagrdile. F. Kanitz u svom djelu „Bizantski spomenici po Srbiji" piše o crkvi ovako: „Zgrada ova u svom pravilnom i ugladjenom sastavu morala je nekoć prekrasno izgledati. Danas je na njoj kojekakvim ponavljanjem preinačeno i prerušeno . . . S toga ova zgrada danas ne izgleda onako liepo, kao što je izgledala, kad je gradjena, već je

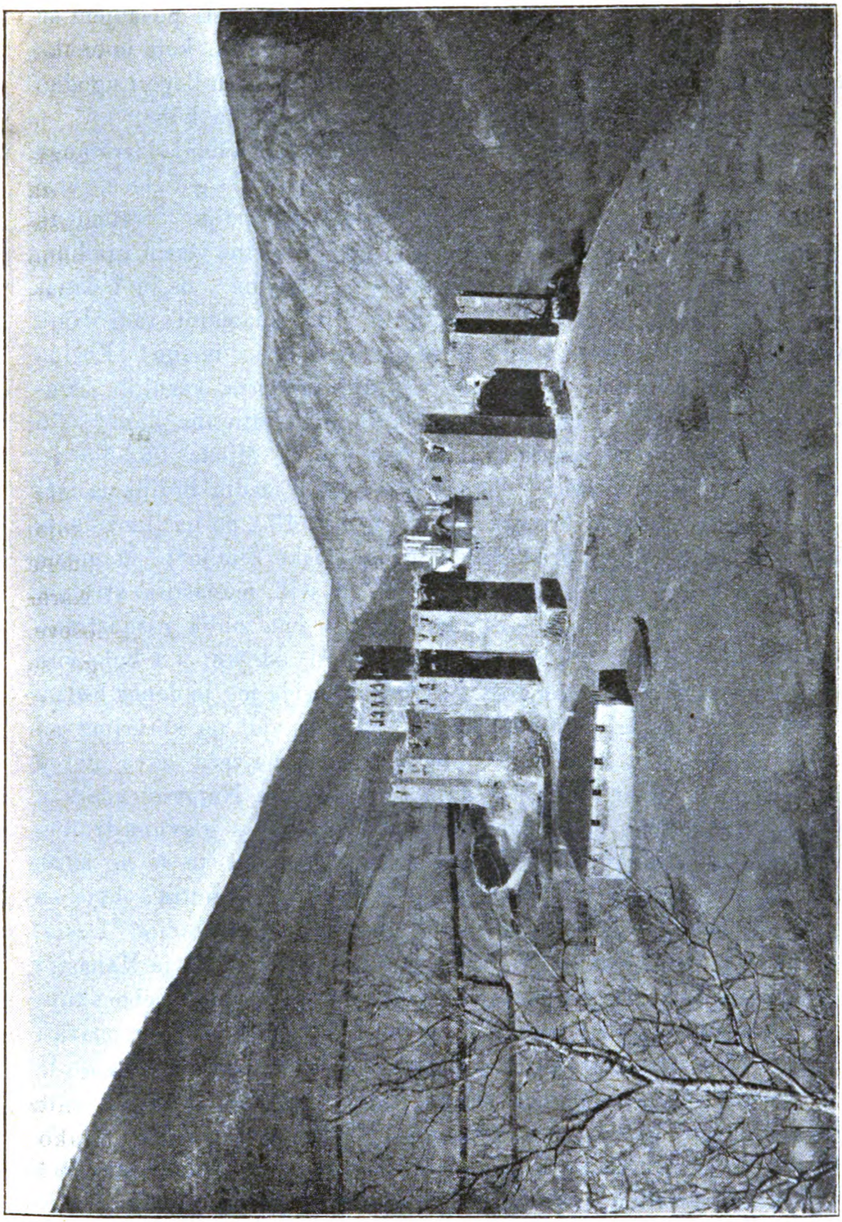

Sl. 114. Manastir Manasija.

obieljena krečom, prekrasni nakiti sasvim su zamazani, a vratnik kao i svi ostali ukrasi na pročelju bez poštovanja drevnosti povadjeni su odatle, pa razlupani i uzidani na prizidanoj pripratí, koja je onako krasno starinsko pročelje sasvim nagrdila. Osobito su liepo i ugodno izvedena ona četiri mala kubeta, koja su oko velike kube."

U okolišu kod sela Senja ogromni su majdani izvrstnoga kamenoga ugljena. Dalje k sjeveru smjestila se Jagodina, vrlo slikovita položaja varošica na kraju istoimenoga polja. Strategičnu znamenitost ovoga predjela svjedoče mnoge ruševine starih gradina. Ova se varoš u narodnim pjesmama zove „Jagodna", pa ju i danas jedan dio naroda tako nazivlje. Kraj je ovaj znamenit radi dvaju ustanaka. Prvi je pod konac prošloga vieka po imenu „Kočina krajina" (po kapetanu Koči tako nazvan) predigra kasnijih ustanaka od god. 1804.--1815. Drugi je ustanak „Miletina buna", što ju je podigao protiv kneza Miloša god. 1835. Mileta Radojković. Na Resavi, desnoj pritoci Velike Morave, stoji medju brdinama tvrdjava i u njoj manastir Manasija (sl. 114. i 115.), po načinu zidanja najljepša stara srbska gradjevina („čudo srbske zemlje"). Manasija (u spomenicama Resava) najveći je od svih manastira srbskih. Manastir stoji na prilično visokom brdu, a ima oblik raznostrana četverokuta. Glavni mu je zid dosta dobro održan, a i kule vire u priličnoj visini nad zidom. Oko glavnoga zida još je danas bedem i manji zid. Bio je i most za dizanje, što se vidi po koturima na ulazu, koji čuvaju dvije kule. Medju kulama najveću zove narod „Despotovom kulom" ; ona je najbolje sačuvana. Najprvo udara u oči „Lavra", divno od pješčenika sazidana crkva s glavnim trulom i četiri manja. Sklop i harmonija savlada gledaoca, te se ne može razstati s ovom zgradom. A kako je krasna tek iznutra: boje su slika toli sjajne i svježe, kao da ih je slikar danas radio! Desno od crkve je u samostanu „Trpezarija". Ljetopisi vele, da je Manasiju (Resavu) sazidao despot Stevan Visoki. Tu je on oko sebe skupljao vještake, slikare i pjesnike; tu su kaludjeri morali prepisivati knjige, pjesničke i povjestničke proizvode učenjaka i vještaka. U tom su manastiru radili oko srbske knjige čuveni „Resavski prevodioci". God 1458. zauze Manasiju Mahmut-paša; a god. 1735. obnovio ju je arhimandrita Vićentije Jovanović. — Izpod manastira stoje stare razvaline neke crkve i vrlo staro groblje. Dalje ima zapadno od manastira stari grad, koji se zove „Vojnik" ili „Han", a branio je ulaz u dolinu resavsku.

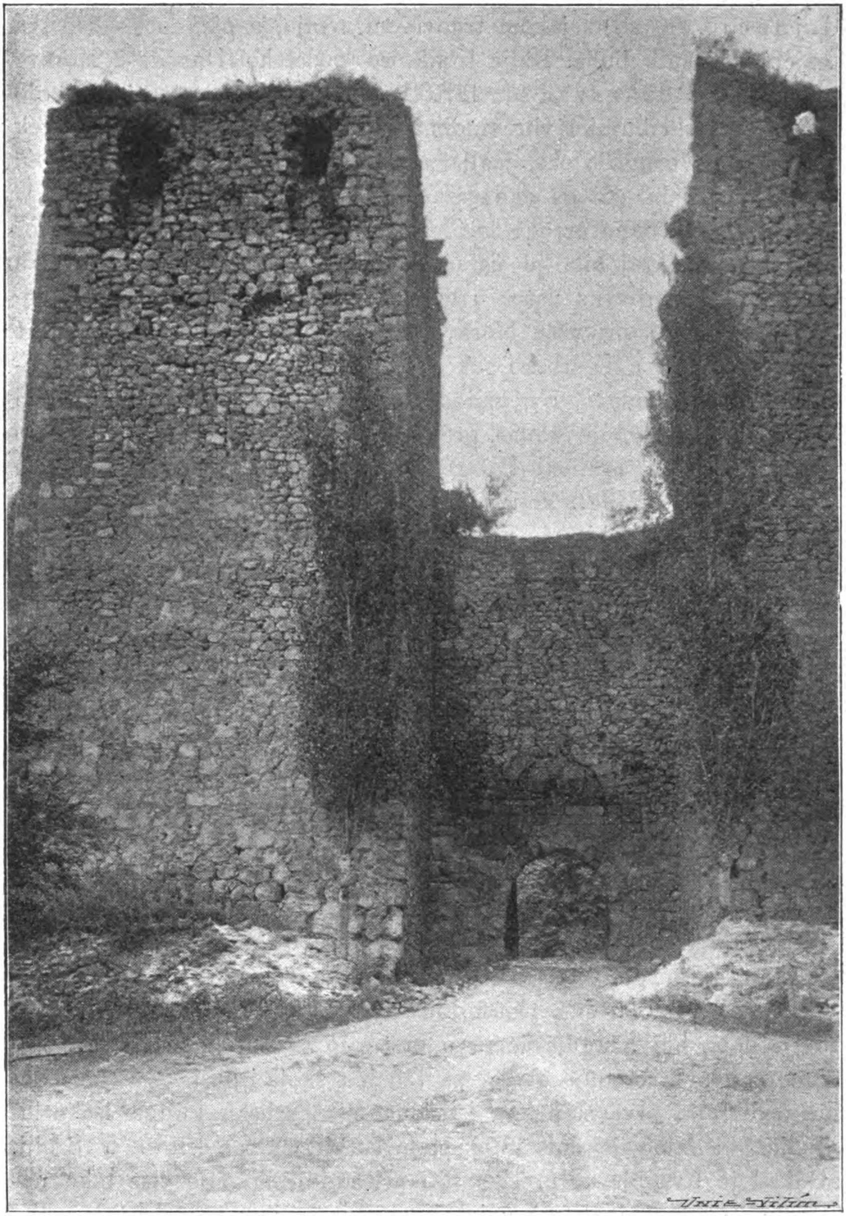

Sl. 115. Glavni ulazak u manastir Manasiju.

Pred ušćem Resave u Veliku Moravu stoji novija varoš Svilajnac (5.200 st.) s jakom trgovinom svinja, a ujedno središte za gajenje svilenih buba. Dalje k sjeveru nedaleko Dunava i Morave smjestio se Požarevac (do 11.700 st.) u ravnici naslonjen na brdo Sopot, zaraslo bujnim vinogradima. Požarevac nije stara varoš, tek na početku ovoga vieka javlja se on kao najuglednije mjesto u cielom predjelu, što ga danas zahvata požarevački okrug, pa se je oko njega za bune mnogo borilo. U rimsko doba najglavnija varoš za ovaj cieli kraj bila je na ušću Mlave Viminacium; pa i u samoj Moravi glavna varoš u ovom kraju Margus (Moravište) nalazila se je baš pri ušću Morave, gdje joj se i danas vide razvaline („Kustar grad"). U srbsko pak doba na istome mjestu bilo je Braničevo. Nezgodnost i neprirodnost položaja Požarevca uvidjao je knez Miloš, te ga je kanio premjestiti na Dunav, ali nije mogao izvesti, „jer su se neki Požarevčani bili tu već okućili na širem temelju". Knez Miloš, koji je prvih godina svoga vladanja stolovao u Kragujevcu, osobitu je pažnju poklanjao Požarevcu i učinio ga drugim svojim boravištem, boraveći češće u njemu sa cielom svojom porodicom, pa mu je s toga ovdje podignut spomenik, koji nam prikazuje slika 116. Danas je Požarevac znatno tržište za žito i za izvoz svinja u Austro-Ugarsku. U okolišu ima mnogo kamenog ugljena. Kako je cieli predjel oko Požarevca, i u Moravi i u Mlavi, veoma siromašan šumom, dobro je došlo tamošnjemu narodu obilje kamenoga ugljena. Ugljeni su majdani Kostoca dapače tako bogati, da se ugljen i u Austro-Ugarsku izvozi. Spomenimo još, da je Požarevac u XVIII. vieku kao maleno selo izašao na svjetski glas, što je tu godine 1718. ugovorila Austrija s Turskom mir i to jedan od najsretnijih, što ih je ikada Austrija sklopila.

Krenimo sada natrag k jugu niz Veliku Moravu, da ogledamo njezino lievo porječje. Tu je najprije na Lepenici varoš Kragujevac (14.000 st.), priestolnica srbska od g. 1818. do 1839. Za to je doba bio Kragujevac prvo kulturno središte u Srbiji: tamo je otvorena prva srednja škola, pa i bojna škola i licej. U Kragujevcu je podignuta prva štampara i tiskana prva srbska knjiga iza oslobodjenja; tamo je davana i prva kazalištna predstava u Srbiji. Odkad je Kragujevac prestao biti priestolnicom, nije više tako napredovao, ali je ipak još uviek znamenit svojom tvornicom oružja. Medju gradjevinama u Kragujevcu osobito se ističe vrlo liepa gimnazija i u bizantskom slogu podignuta crkva. Željeznica Lapovo-

Kragujevac spaja taj grad sa glavnim željezničkim drumom, koji Srbijom sa sjevera na jug prolazi.

Nadalje su u tom kraju Viševci, rodno mjesto Karagjorgja, „onoga Šumadinca, iz čijega je gunja nekad izletjela gromonosna sila, koja je zatresala priestol silnih stanbulskih sultana i oživjela malaksalo uzdanje Srbina u uskrs boljega narodnoga života.“ U

Sl. 116. Spomenik kneza Miloša u Požarevcu.

području Jasenice, daljega pritoka velike Morave, najznatnije je mjesto Arandjelovac sa nedalekom po Srbiji na glasu Bukovičkom kiselom vodom. Slika 117. prikazuje nam šetalište u Arandjelovačkoj banji. K sjeveru je selo Orašac poznato po dogodjaju 20. siečnja god 1804., a k jugoiztoku Topola (2.400 st), sjedište Karagjorgja za bune na dahije, te varošica Palanka sa nedalekim izvorima osebujne kisele vode. K sjeveru na kraju Pomoravlja podno

sjevernoiztočnog šumadijskog podgorja smjestilo se je uz Dunav Smederevo (8000 st.), a do njega istoimena tvrdjava, koju je podigao g. 1430. po kalupu Carigrada srbski despot Gjorgje Branković, koji je tu i stolovao (god. 1430.—1459.). Sa mrkih zidova smederevačke tvrdjave uzdižu se visoko 24 kule. Smederevo, kao glavno mjesto na ulazu i izlazu iz prostrane rodne i bogate moravske doline, postalo je jednom od najživahnijih trgovačkih varoši u Srbiji, imenito za svinje i za žito. Brda kod Smedereva zasadjena su lozom, koja rodi na daleko čuvenim bielim smederevačkim groždjem, odličnim po krupnoći, ukusu i mirisu. Po mnienju nekih zasadio je te vinograde kao i fruškogorske rimski car Probo rodom iz Syrmiuma (Mitrovice).

Porječje Mlave imenito u svom gornjem dielu („Homolje") gorski je predjel, a glavno mu je mjesto Žagubica. Dolnje je porječje Mlave više ravno („Stig"), vrlo rodno i na glasu svojim mlinovima. Glavno je mjesto u tom kraju Petrovac (3.500 st.). Pri ušću Mlave u Dunav ima od rimskoga grada Viminaciuma i danas još mnogo ruševina. Kasnije je tamo bilo Braničevo, stara srbska varoš, a danas je Kostolac (Kostol od rimskoga „castellum"). K sjeveroiztoku je za izvoz važno mjesto Ram, na starome rimskom tlu, važno i u tursko doba.

Porječje će Peka s vremenom procvasti svojim rudarstvom, imenito u srednjem dielu, koji se od vajkada zove Zvižd. I prirodnih osebujnosti ima u tom području, kao što su na pr. Dubočka pećina i izvor Potajnice. Kod Pekova ušća već na Dunavu varošica je Gradište, živahno trgovačko pretovarište, a dalje k jugoiztoku takodjer na Dunavu je varošica Golubac, sa nedalekim utvrdama (devet kula). Po ovoj varošici nosi ime Golubačka muha, kao što smo već gore spomenuli, malena no vrlo opasna životinjica po stoku. Okoliš Golubca obiluje izvrstnim kamenim ugljenom. Dalje k iztoku izpod Donjega Milanovca počinju se niz Dunav gore sve više dizati poput kakvog zida; tu je početak one klisure, o kojoj smo već govorili na str. 209.—212. Ovdje je u goli kamen u rimsko doba za cara Trajana usječen drum, koji još i danas stoji sa uklesanom spomenicom na toga cara.

Napokon treba da još ogledamo dalje k iztoku gorovitu Timočku Krajinu, koja je već za cara Justinijana bila puna varoši i gradića. Medju varošima bijaše na glasu Timatochium (prije Timacum majus) kod današnjeg Knjaževca, zatim Timaciolum (prije Timacum minus) nedaleko sredovječnog zamka Svrljiga. Iz dolnje je

Sl. 117. Arandjelovačko šetalište.

Timočke krajine potekao car rimski Galerije, koji je u čast svoje majke sagradio ovdje zamak Romulianum, gdje je bio po smrti i sam sahranjen. Dolina je Timoka znamenita i za seobu naroda, jer su ovdje narodi prelazili s nizine Vlaške na balkanski poluotok. Danas su u Timočkoj krajini tri znatnije varoši: Knjaževac, Zaječar i Negotin. Knjaževac (5.500 st.), okružna varoš, stoji na jednoj uzvisitosti na istoimenom polju. Okoliš je Knjaževca zarasao lozom i bogat kamenim ugljenom. Nedaleko su dvije prekrasne pećine: jedna u Prekonogama a druga u Tupižnici. Dalje na sjeveru usred polja smjestio se na Crnom Timoku Zaječar (7.000 st.), živahna varoš s trgovinom sirovinama i stokom. U okolišu ima izvrstnoga kamenog ugljena i drugoga rudnoga blaga. K sjeverozapadu od Zaječara jesu polažene Brestovačke sumporne toplice (40° C.), a nedaleko selo Zlot sa čuvenom Lazarevom pećinom. K zapadu od Zaječara jesu kule prastaroga Gamzigrada. Treća je varoš Timočke krajine Negotin (5.500 st.), na glasu od Karagjorgjeve bune po svom velikom branitelju, slavnom hajduku Veljku. Negotin je nezdravo mjesto od negotinskoga blata, koje na daleko okužuje zrak. Okolina je negotinska na glasu svojim krasnim vinogradima. Negotin je okružna varoš te ima nižu gimnaziju. Uz živahnu trgovinu žitom i stokom ovdje je glavni izvor vina iz Srbije. Pristanište je za Negotin na Dunavu u Radujevcu. Izpod Kladova (1.900 st.) na Dunavu, gdje je znamenit ribolov poimence na morune („kavijar“), sterao se je preko Dunava Trojanov most. Glava kipa Trajanova od mjedi, podignuta pred mostom na srbskoj strani, nadjena je prije nekoliko godina u piesku, te se čuva u narodnom muzeju u Biogradu. Osim Kladova bave se mnogo ribolovom žitelji varošica na Dunavu Tekije i Brze Palanke.

Konačno spomenimo još veličanstvene prirodne krasote u ovom kraju. Sa gore Miroča silazi potok Jabuča, pritok Slatinske rieke, koja utiče u Dunav nekoliko kilometara južno od Brze Palanke. Korito Jabuče duboko urezano u vapnene stiene prikazuje nam kod manastira Vratne dvoje veličanstvene samozdane kamenite vratnice, visoke oko 80 metara. Obje se nalaze jedne za drugima, pravilno su na svod svedene a izpod njih Jabuča žurno protječe. Ove su vratnice ostatci od svoda prostrane pećine, u koju je Jabuča nekoć ponirala i kroz koju je protjecala.

Kneževina Crna gora.

I.

Prirodni zemljopis.

Zemljopisna širina i dužina. — Veličina i medje. — Razvitak obale. — Visinska razgrana. — Sastav tla i geoložki priegled — Nizke i visoke doline. — Jezera. — Rieke. — Podneblje. — Bilinstvo i životinjstvo.

Kneževina Crna gora prostire se izmedju 41° 52′ 15″ i 43° 21′ 45″ sjeverne širine i izmedju 36° 7′ 15″ i 37° 41′ 5″ iztočne dužine od Ferra (18° 21′ 15″—20° 1′ 5″ od Greenwicha). Prema tomu iznosi zemljopisna širina Crne gore 1° 29′ 30″, a dužina 1° 33′ 50″. Crna gora se je po tom južnije smjestila od evropske crnomorske Rusije, te je donekle iste zemljopisne širine sa Pred- i Zakavkazijom, t. j. sjeverna se točka Crne gore podudara sa Vladikavkazom, a južna sa Tiflisom. Na balkanskom se poluotoku podudara sjeverna točka Crne gore sa Nišem i Trnovom, a južna s Drinopoljem. K zapadu podudara se sjeverna točka Crne gore sa Sienom u Italiji i Marseljem u Francuzkoj, a južna točka s Rimom u Italiji i Barcelonom u Španjolskoj. Cetinje (42° 23′ 28″ sjeverne širine) smjestilo se je približno na istoj crti sa Poti-em i Kutajsom u Kavkazu, nešto južnije od Sofije, a $^1/_2$° sjeverno od Rima. Usred Crne gore sieče se podnevnik Budimpešte sa uzporednikom Sofije. Površina Crne gore iznosi 9475 □ km., te je po tom ona najmanja balkanska država zapremajući od prilike $^1/_{10}$ kneževine Bukarske ili $^1/_5$ Hrvatske i Slavonije; nešto je manja od Kranjske, a nešto veća od Austrijskoga Primorja.

U XVI. vieku iznosila je površina Crne gore oko 2000 □ km., u sredini XIX. vieka oko 3580 □ km., a u vremenu od godine 1864. do 1876. oko 4650 □ km. Po Svetostefanskom ugovoru zahvatala bi Crna gora 13·600 □ km.

Granica Crne gore počinje od ušća Bojane i ide donekle tom riekom, zatim skreće na zapad potokom Medjurječom, zavija na sjever ka Skadarskom jezeru na otok Topal (ili Toplane) i prešavši preko jezera sjevero-zapadnim pravcem ide sjevero-iztočno k Govedjem brodu, a zatim na iztok k Šipčaniku. Odavle ide granica u glavnom na sjever i sjevero-iztok. Od Gradine teče zatim granica sjevernim smjerom do rieke Cievne, kojom se nastavlja do Hana Graba, a od njega ide na sjever preko Sokola i Rikavca skrećući postupno k iztoku do izpod Mokre planine. Odavle polazi zatim granica na sjevero-zapad dolinom rieke Šekulara, dok ne upre u Lim, kojim granica teče 20 km. Zatim nastaje suha granica za 15 km. do rieke Tare, kojom se produžuje za 75 km. sve do sastava te rieke s Pivom. Od ovog mjesta granica skreće pod oštrim kutem na jug i jugozapad preko planinskih visova Maglića, Vlasulje, Lebršnika i dr., ali skoro mienja pravac i okreće na zapad k Troglavu. Odavle ide granica na jug do rieke Trebišnice, zatim donekle tom riekom i pošto je na to nekoliko puta mienjala svoj pravac okreće u glavnom na jug i jugo-iztok preko Vrsute do rieke Željeznice, gdje nastaje morska obala kao granica dugačka do 70 km. Crna gora svojim prostranstvom donekle naliči na nepravilan romb, kojemu su stranice duge od ušća Bojane do Mokre planine 178 km., od Mokre planine do sastava Tare s Pivom 125 km., od toga sastava pa do one točke, gdje se stane približavati k moru izpod Stirovnika 143 km., i napokon od Štirovnika do mora kod ušća Bojane 120 km. Cjelokupna dužina granice po tom iznosi 566 km.

Crnogorsko primorje nema velikih zaliva; ulcinjski, barski kaštela Lastve i budvanski zaton ne zalaze duboko u planine. Gdje u te zatone utječu rieke obilate vodom, izpunjuju ih nanosom, što se osobito vidi u barskom zatonu. Južno od Bara morski su valovi lakše rušili trošni fliš i stvorili mnogobrojne malene zatone. Spomenimo i to, kako je za Ulcinj mnogo važniji zaton Val di Noce nego li samo ulcinjsko pristanište. Kurt Hassert („Petermanns Mittheilungen" god. 1896. Ergänzungsband XXV. str. 49.) kaže: „Maleno zamuljeno pristanište ulcinjsko je potonula draga; udoljina pak Val di Noce tekuća uzporedno s jadranskim morem završuje se drugom dragom, koja je za Ulcinj od tolike vriednosti kao Gruž za Dubrovnik što je. Ona znatno nadkriljuje širinom i dubljinom ulcinjsko pristanište, te će možda jednom biti vrlo važna

za procvat crnogorske trgovine". Kako crnogorsko Primorje nema znatnijih zaliva, posve je naravno, da je do sada glavni pristup Crnogorcima k moru bio u veličanstvenoj Boci kotorskoj. No s vremenom će to prestati već i s toga, što je težak pristup iz Kotora na Crnu goru kao i s toga, što je zaledje Boke kotorske iza Kotora u Crnoj gori, sve do doline rieke Zete vanredno pusto. Crna gora će si s vremenom svakako drugi put na more stvoriti. — Južno od Ulcinja primorske su planine sve niže, te napokon strmenitu zamieni plosna obala, koja se polagano polaže pod more, tako da je more 1000 do 1500 m. daleko od obale samo oko 10 m. duboko. Ova plosna, aluvijalna obala ide niže Ulcinja sve do Avlone, a Crnoj gori pripada 12 km. te obale, naime do ušća Bojane.

Crna je gora s orografskog gledišta produženje Dinarskih Alpa, a geoložki pripada Kršu. Tlo Crne gore diele neki u dva diela: zapadni, do doline rieke Zete, visoki ravnjak, i iztočni, orijaški masiv sa sustavom planinskim. Visina tla crnogorskoga raste od mora k sjeveru i sjevero-iztoku. U zapadnoj su polovini kneževine, t. j. u tako zvanoj pravoj Crnoj gori, gorski vrhunci niži od 2000 m., dok u iztočnoj polovini, t. j. u Brdima, mnogi prelaze tu visinu. Isto su tako i doline u zapadnom dielu niže (oko 600 m.), dok su u iztočnom dielu znatno više (od 600—1000 m.). Srednja visina crnogorskog visoravnja iznosi 919 m., te po tom Crna gora svojom visinom pretječe sve visoravni evropske.

U orografskoj razdiobi Crne gore sliedit ćemo P. A. Rovinskoga, koji dieli Crnu goru na pet skupina: primorsku, skupinu Durmitora, centralni masiv, skupinu Žijova i skupinu Komova.

1. Primorska skupina. U ovoj je skupini najvažnija planina Lovćen. Ona je dosta ravan visok ravnjak, okružen planinskim visovima Babljakom, Jezerskim vrhom i Treštanikom. U blizini se Treštanika nalaze izvori tako zvanog Ivanova korita, koji odtječu u Blatišta, kamo kroz ponor izčezavaju. Prema Jezerskom vrhu uzpinje se Štirovnik i oba spuštaju strmo svoje strane k Boci kotorskoj, dok se opet Lovćen prema Njegušima i Cetinju postupno u tavanima spušta, te na ovoj njegovoj strani ne otječe nikakov potok. Po Lovćenu se je nekoć i cielo cetinjsko polje zvalo Lovćenski dolac.

Lovćen je najčešće spominjani vrhunac Crne gore, on je „sveto brdo" Crnogoraca kao grobnica slavnoga pjesnika i kneza vladike Petra II. Njeguša.

Lovćen, najviša planina primorske skupine, kruna je širokog i visokog ravnjaka, koji zatvara zaledje veličanstvene Boke kotorske. Sedlo Krstac (984 m.) čini prielaz iz Kotora na Cetinje, a nedaleko teče vrletnim pristrankom politička granica izmedju Crne gore i Austro-Ugarske.

Lovćen se razpada na dva glavna grebena: Štirovnik (1723 m.) i na Jezerski vrh (1657 m.) ili Lovćen u užem smislu. Odasvud po Crnoj gori sa Durmitora kao što i sa Komova vide se značajni oblici Lovćena i prije nego li parobrod udje u Boku Kotorsku, pozdravlja već putnike sa visina Lovćen. Gotovo uviek brije hladan vjetar oko Lovćenovih vrhunaca, tako da se odavle otvara na sve strane krasan vidik, kakvih je malo u Crnoj gori. Doista, pjesnička duša kneza Petra II. mora da je uviek hrlila na taj veličanstveni vrhunac, s kojega se otvara divni pogled na sve strane. Pa i priprosti Crnogorac gleda sa zanosom na svoje sveto brdo, te na nj strancu s ponosom pokazuje. Da, Lovćen je tako prirasao srcu svakoga Crnogorca, da si ne može ni pomisliti Crne gore bez Lovćena.

Južna polovina primorske gorovine jednostavna je sve do Bara i može se reći, da je više manje pošumljena; s nje odtječe samo rieka Oraoštica, koja kod Virpazara utječe u Crmnicu. Samo je Ljubotin bogat vodom. Na jugo-iztočnoj strani rieke Crmnice leži odvojen greben Sutorman (1163 m.), čija je sjeverna strana bogata vodom i mnogobrojni potoci čine na toj strani tako zvanu rieku Limsku; na najvišem vrhu njezinom ima izvor Bašina Voda. Ni južni dio Sutormanov nije siromašan izvorima, samo je voda toplija i mutnija. Na ovoj strani njegovoj je Rumija (1569 m.), koja se prostire dalje ka Skadarskome jezeru u nekoliko zaravanaka tvoreći nerodno zemljište pod imenom Krajina, koja jednim dielom pripada Turskoj. Izmedju mora i glavnog grebena prostire se izdvojeni greben Možura (623 m.), na čijoj je južnoj strani izkidana dolina Kodri, bogata potocima, koji se slievaju u rječicu Braticu. Ova je skupina bujne vegetacije.

Sjeverni dio primorske skupine pruža se od Lovćena prema Boci kotorskoj tvoreći provaliju, u koju je zašlo more i stvorilo prekrasan zaliv. Ovaj je dio prema moru nizak, te se veže sa Orjenom. Prema Golom ili Veljem vrhu pruža se planina Bukovica kao nastavak Lovćenov dopirući ća do Grahovskog polja. Na jugo-iztočnoj strani Bukovice uzdižu se iznad puste Katunske nahije Čevski Stavor (1,220 m.), Čelinac (1318 m.), trovrha Bobija, a u sjevero-zapadnome kutu humast ravnjak Lastva i Pusti Lisac (1471 m.), koji se pruža na jugo-zapad do Trešnjeva, a na sjevero-iztok do Nikšićkoga polja. Na sjevero-zapadu od Pustoga Lisca steru se oniži visovi kao Droškarica, Nenad, Cerovica i dr. Grahovsko se

polje prostrlo od iztoka na zapad, a od Grahovca vodi vienac planina ka Klobuku u Hercegovini i u tom istom pravcu za njim ide čitav niz krševa kao Kosmaš, Korča i Planik. Od Grahovca prema Risnu zemljište pada, tako da to polje i Dragaljsko izgledaju kao jedno te isto. Duga (glasoviti „Dužki prohod" 45 km.) je na granici ove skupine i spaja polja Gacko i Nikšićko; najvišu točku njezinu čine Nozdre (1319 m.).

Drugu skupinu sastavljaju planine Durmitor i Maglić, koje se sa sjevera spuštaju k jugu. U sjevernom se kutu ove skupine prostire Maglić, koji je od sjevera k jugu sve niži (Maglić 2347 m., Oštri kuk 2300 m., Orlovo brdo 1954 m., itd.). S desne strane Pive odgovara ovomu visokom ravnjaku Crkvički visoki ravnjak, u kojem su najviši visovi Jelenak (1740 m.), Jagodnji vrh i Kapavica. Onaj niz krševa, koji počinje od Štulca, naime Crna gora, Kosman, Siljevac (1513 m.) i Soko (1415 m.) diele spomenutu ravan na Gornju Crkvicu, koja opada prema Pivi u Dolnju Crkvicu, koja se ruši prema Tari. Južno od Maglića su polja Ravno i Goransko. Lieva je obala Pive poznata pod imenom Pivske Župe.

Ova je skupina bogata dolinama, kojima odtječu vode, što se skupljaju na Durmitoru. Na Skrki nalaze se dva tamnozelena jezera, koja nemaju vidljivih odtoka, ali izpod njih teče potok Marica, koji odmah u nekoj pukotini izčezne. Dalje je dolina rieke Šumice, u kojoj nikad nema vode. Slična je dolina i Pirni Dô (izpod Todorovih dolova), koji ulazi u rieku Pivu; ovom dolinom, koja je obrasla šumom te obično suha, proteku gdjekada jaki potoci. Po Tietzeovom mišljenju vidi se ovdje pojav dosta običan u kraškoj formaciji. Ovom je dolinom naime nekoć tekla rieka, što su ju činili izvori, kojih je tu nekoć bilo; ovi su izvori našli bliže podzemne udubine i pukotine pa su njima odtekli, a rieka je uslied toga presušila. Još je zanimljivo u ovoj skupini i to: gdje se vrhovi planinski ističu obiljem izvora i vode, bezvodna su podnožja planina i opet obratno. Crkvički ravnjak oskudieva vodom, te se samo pod planinom Crnom gorom nalaze dva vrela i jedan u blizini na putu u Nedajno. Pivskom župom teče rieka Sinjac.

U iztočnom dielu Durmitorove skupine i to k sjeverozapadu prostiru se prostrana jezera trouglog oblika, čije strane čine Durmitor, Sinjavina i Krš nad Tarom. U ovoj savršeno zatvorenoj kotlini ima mnogo jezera: Crno (najveće), Barno, Valovito, Svrablje, Vražje, Riblje i u iztočnom kutu Zmijino. Osim

Crnog jezera sva ova jezera podzemno odtječu kroz prolaz Medjužvalje. Crno jezero ima dvie kotline, nejednake veličine, od kojih se manja zove Malo jezero. Obje su kotline u savezu; jezero je duboko i voda izgleda crna, sasvim je tiho, bez riba i u obće sa malo životinjica. Neki su držali, da ovo jezero nema vidljive odtoke, ali to se čini jedino ljeti, kad je nizko stanje vode u jezeru, te odtoka zbilja presuši. Dodješ li pak ovamo mjeseca listopada, kad još nije nastalo kišno doba i kad još na Durmitoru nema sniega, uvjerit ćeš se, da voda odtječe iz jezera. Istina, ta se odtoka jedva opaža, jer je voda pokrivena debelim slojem pliesni, ali se dva km. dalje pojavljuje jak potok, dok kasnije kroz Medjužvalje ne protječe čitava rieka, da se izlije u Taru.

Južnoiztočno od jezera je visoka ravan Sinjavina, koju sastavljaju visovi Kučajevica (1755 m.), Gusar (1875 m.), Starac (2034 m.), Jablanov vrh (2203 m.) i dr. Ova je visoka ravan siromašna dolinama, vodom i šumom.

Spomenute gore su u istinu visoke, ali Durmitor je najviše gorje Crnogorsko. Vrletni taj gorski lanac počivajući na širokom podnožju s punim se pravom smatra posebnim gorskim masivom. Njegova relativna visina mienja se prema visini ravnjaka i pojedinih visova izmedju 500 i 1000 m., a absolutna visina najvišega vrhunca Bobotova Kuka iznosi 2528 m., dok mu je grbinska visina svuda iznad 1900 m. Prema tomu se svi danas slažu u tom, da je Durmitor najviša crnogorska planina, dok su prije držali Komove višima. Durmitor je visoka kraška planina s uzdužnim lancima i dugodolinama, prievojnim lancima i dragama, ili on je čitav skup kršnih grebena, na kojima gotovo da ne razpoznaješ glavne grbine. Durmitor razpošilja sa svoga glavnoga i najdivljijega čvora Čirove pećine (Bobotov kuk) manje, ali divljačne grebene (Medjed 2458 m. Sljeme 2458 m., Prutaš 2400 m. itd.). Prema kanjonima rieke Tare stere se dvojni rtanj Štulac (2071 m.), a spaja ga vrletna stiena Crvena Greda sa središnjim i najvišim dielom planine. Durmitor se iztiče izrazitim oštrim visovima, piramidama i šiljcima, dok su vrhunci na Komovima više plosni. Vrletnost i nepristupačnost prva su svojstva Durmitorova. Odkud ga god gledaš, da li iz bliza ili iz daleka, odasvuda ti se pričinja veličanstven. Istina, kao što na drugim visokim planinama crnogorskim, n. pr. na Komovima, isto se tako i na Durmitoru nije našlo do sada tragova najveličanstvenijoj pojavi kvartera, ledenoj dobi, ali svake zime zaodjene se Durmitor

bielim sniežnim odielom, a ljeti za najveće žege ne izčeznu posve firnici i zrnati snieg sa Durmitora. Po tom ne manjka Durmitoru vrletnih visi, prijatnih gruševina, strahotnih propasti ni milotnih jezera, ali ipak se umoriš gledajući pustoš, koja prevladjuje u tom carstvu smrti. Komovi se ne mogu ni iz daleka mjeriti s mrkim veličanstvom toga kralja crnogorskih planina; njihova je okolina puna suvati, mnogo prijatnija i punija izmjena nego bezutješna drvom i vodom siromašna kraška visoka ravan Sinjavina.

I narodna pjesma u „Ženitbi kralja Vukašina" pjeva pustoš i divljač Durmitora. Kralj Vukašin piše ženi vojvode Momčila u grad Pirlitor prema Durmitoru ovako:

Vidosava, Momčilova ljubo!
Šta ćeš u tom ledu i snijegu?
Kud pogledaš s grada iznad sebe,
Ništa nemaš lijepa vidjeti,
Već bijelo brdo Durmitora
Okićeno ledom i snijegom
Usred ljeta, kao usred zime;
Kad pogledaš strmo izpod grada
Mutna teče Tara vilovita,
Ona valja drvlje i kamenje,
Na njoj nema ni broda, ni čuprije,
A oko nje borje i mramorje.

Južno su od Durmitora jezerca (Zeleno jezero, Podransko jezero), koja su do sada slabo poznata. Medju pritokom Pive, Bukovicom i Komarnicom produžuje se Durmitor kao sedlo-Ranisava i Ivica. Zanimljiva je u ovom kraju rieka Šavnik, koju, kako narod veli, „hvata mukavica", jer u njoj voda raste, pada, pa je i posve nestaje na nekoliko časova prema tomu, kako su jači ili slabiji izvori. Tlo zapadno od Komarnice golo je i bez vode, a nasuprot tlo na iztoku od Komarnice humčasto je, pokriveno debelim slojem zemlje i bogato izvorima, tako da predjel oko Jezera u selu Poštenju izgleda kao kakav srednjoevropski kraj.

Središnji je masiv najdivljačnije planinsko područje u Crnoj gori.

Sjeverni kut središnjega masiva čine planine Gradište (2216 m.) i Vučje (1940 m.), posred kojih strši zubčasti Stô (2358 m.). Od Maganika (2142 m.) prostiru se kršne planine (Lukanje čelo 2047 m., Tali 2062 m., Brsnik itd.) k Loli, od koje se odvaja Javorje i k zetskoj dolini Lebršnik (1824 m.), Prekornica (1893 m.) i dr.

Središnjemu masivu pripadaju nadalje Veliki i Mali Žurin, blizu kojih je Kapetanovo jezero, iz kojega podzemnim putem iztiče rieka Mrtvica, zatim planina Vojnik (1999 m.), koja spaja središnji masiv sa Durmitorovim skupom; dalje su još ravni: Lukavica i dvije ravni, na kojima su polja Kopilje i Radovče. Izpod Lebršnika je bogata vodom i izvorima dolina Ponikvica. Na iztočnom dielu središnjeg masiva ima nekoliko bezvodnih dolina, a kraj prema dolini zetskoj bogat je rašćem.

Skupina Žijova pravi je nastavak prijašnjeg skupa, jer su Vjeternik (1263 m.), Zijovo (2138 m.) i Hum-Orahovski (1833 m.) gotovo u istoj crti sa Lebršnikom i Kamenikom u središnjoj skupini. Kako je u ovom skupu najviši greben Žijovo, zove se po njem čitava skupina. Na sjeveroiztoku od Žijova je krš Djebeza-Torač, bogat mnogim jezerima, a najznatnije je Bokumirsko jezero na visini od 1500 m. Greben Žijovo ima u malom iste oblike kao Durmitor; on se spušta u nekoliko tavana poznatih pod imenima: Kučko Površje, Koči i Medun, a treći tavan čini visoki ravnjak Fundana. Na sjeveroiztoku je ravnjak Širokar (1770 m.), izmedju kojega i dvovrha visa Vile leži jezero Rikavac (visoko 1250 m.) sa stalnim pritjecanjem i odtjecanjem u Cievnu. Iztočni se dio ovoga ravnjaka zove Zatrebač. Ciela ova skupina bogata je vodom i ako nema potoka osim oko Fundane. Mala Rieka i Cievna suhe su većim dielom godine. — Kut, što ga čine Morača, Lieva i Mala rieka i posred koga je lomni Vjeternik, nastava pleme crnogorsko Bratonožići, pak je i poznat pod tim imenom.

Skup Komova posve je drugačiji nego prijašnji. Komovi su (iza Durmitora najviše planine crnogorske) pokriveni debelim slojem zemlje, bogati rašćem, izvorima, koji su često i izvori rieka. Greben im je jednostavan izuzev razvijeni najviši vrh njihov; ovdje ne poniru vode u zemlju, a niti nema visokih ravnjaka kao na Durmitoru. Po tom je područje Komova od najljepših krajeva crnogorskih, samo šteta, što je poradi susjedstva razbojničkih Arnauta na zlu glasu. Greben je Komova zubčast i trovrh: dva Kučka (2448 m.) i jedan Vasojevićki vrh (2422 m.). Izmedju Vasojevićkog vrha i Kučkog greben je oblika sedlastog i njegova se sjeverna strana spušta okomito. Penjanje je na Komove mogućno s dvie strane: s jugozapadne i sjeveroiztočne. — Drugu polovinu ove skupine čini Bjelastica (2084 m.) i nešto malo odvojeno Polimlje.

Po sastavu svoga tla dieli se Crna gora na kraško područje i na područje škriljavaca. Najveći dio kneževine pripada kraškomu području, koje se najjasnije ističe u katunskoj nahiji (Cuce, Bjelice), na Prekornici i Lovćenu, u Rovci, Bratonožićima i na primorskim planinama. Tu ima škrapa (Karren) imenito u području srednje Morače, zatim veoma mnogo vrtača (dolinâ) i bezdani. Vrtače se obično javljaju zajednički i u velikom broju. Da je erozijsko djelovanje vode uzrok postanku vrtača, liepo se vidi na sniežnim vrtačama Prekornice, Njegoša i Durmitora. Stropoštanjem pećinskih tavana malo je nastalo u Crnoj gori vrtača, n. pr. kod Ostroga. Vrlo dubokih bezdani ima u Dužkim klancima sjeverno od Nozdara. Područje škriljavaca ističe se prostranim zaravnima, koje su ispresiecane klancima i na koje su nasadjeni planinski vienci; od kraškoga se površja razlikuju imenito blagim oblicima, bogatstvom vode, rašća itd. Nizine oko skadarskoga jezera i u primorju, makar da spadaju kraškomu području, ipak su zbog svoga humusa ljudskom rukom pretvorene u plodne krajeve. Samo srednja Morača, sva sjeverna polovica podgoričke ravnice i Zemovsko polje bez vode su i posve puste.

U geoložkom pogledu Crne gore sliedit ćemo geologa E. Tietze-a i rudarskog inžinira A. Baldacci-a, koji su do sada s te strane najviše izpitivali Crnu goru.

Azoičkih stiena nema u Crnoj gori. Sedimentnih stiena ima u svim formacijama počevši od paleozoičke do kvarterne. Vulkanske su stiene većinom udružene sa starijim škriljevcima, te se javljaju gotovo samo u iztočnoj polovini kneževine (Brda). Zapadna je polovina, izuzev primorje i aluvijalnu ravninu, sasvim jednolika i vapnena; u iztočnoj se polovini često izmjenjuje škriljevac i vapnenac raznih formacija s eruptivnim stienama.

Paleozoičkih formacija ima samo u iztočnom dielu izmedju Tare, turske granice i crte, povučene od Medjurječa do jezera Rikavca; zatim u kanjonima Tare i Pive (ogranci bosanske paleozoičke formacije), na ušću rieke Bukovice i pod vapnencem Tarabośa. Na palezoičke nastavljaju se mezozoički slojevi trijasa, jure i krede. Ovi se sastoje većinom od vapnenca, koji zahvata $^4/_5$ kneževine, tako da odpada na škriljevac samo $^1/_5$. Vapnenci mezozoičkih formacija slični su medju sobom. Boja im je biela (kreda), siva i često žućkasta (jura), plavkasta i crvena (trijas). Poredjani su uviek u slojeve često veoma tanke, tako da se prielaz od trijasa k juri i

od jure ka kredi gotovo niti ne opaža. Trijaski vapnenac najčešće verfenski škriljevci razstavljaju od paleozoičkih slojeva. Ovi su škriljevci najviše razprostranjeni u kanjonskim riečnim dolinama srednje Crne gore, a prelaze i na visoke ravnjake i spuštaju se uzkim pojasom na Rikavac držeći tako savez sa škriljevcima Lieve rieke. Od Rikavca se nastavljaju k Širokaru, a na sjever se prostiru dolinama Pive i Tare. Verfenskih škriljevaca ima i u kraškom području (na Gračanici, u polju Ponikvici, na visokim ravnjacima Gvozdu i Bukoviku), u Plužinju, u crmničkoj nahiji, a napokon i u primorju. Po starosti idu u dolnji trijas. Svi planinski vrhunci južnoiztočne Crne gore predstavljaju izolovane vapnenaste mase na podlozi od škriljevca, a kod nekih su izmedju vapnenaca i paleozoičkih škriljevaca umetnuti verfenski slojevi. Škriljevce često prate eruptivne mase. Od trijaskih vapnenaca sastavljena je sjeverna polovina iztočne Crne gore, zatim grebeni Komova, Ključ, Vučje, razvodje Tare i Lieve rieke, visoki ravnjak Širokar i izokolni mu bregovi. Jurski vapnenac zahvata najmanji dio kneževine (donekle na Durmitoru, zatim Rudenice, Milkovci, Bukovac itd.). Kreda zahvata površinu, dva put toliku, kao trijas i jura zajedno što je. Ona prevladjuje u zapadnoj polovini Crne gore, bogata je rudističkim fosilima, a zahvata i tvorevine fliša. Crta sredinom Crne gore od Brötnika preko Peleva briega k Orahovu razstavlja po Tietze-u zapadno kredino područje od iztočnoga trijaskoga područja.

U primorskim planinama od Murića k Bieloj skali je kraško područje; silazeći k Baru nailazi se na vapnenačke škriljevce, neogenske pješčanike i verfenske slojeve. Izmedju Grahova i Cetinja jesu vapnenci kretacejski, a tako isto i iztočno od Cetinja. Vapnenci pak Lovćena, koji se produžuju do Skadra, jesu trijaski. Jure ima malo u primorju; tercijarne naslage omedjene su samo na uzku prugu primorsku od Bara do Ulcinja. Primorski su vapnenci po srezu numulitski, boje su sive ili biele.

Kvarterna je formacija u Crnoj gori najviše razprostranjena u ravnicama oko skadarskog jezera.

Nizke su doline još nenapomenute ove: **Barska dolina** izmedju Sutormana i Rumije, kojom teku Željeznica, Bunar i Rikavac; **Ulcinjska** ili **Dolnja Bojana**, koja se prostire od Snerča do mora; ovdje je Zoganjsko blato, kojim je nekoć tekla Bojana; **Crmnička** i **Riječka dolina**; **Dolnja Zeta** Morači na iztoku, zasadjena vinogradima, šumom, kukuruzom itd. Selo Plavnica u ovoj

dolini većim dielom godine strada od poplava. Cemovsko polje je nastavak prijašnje doline na sjeveru od rieke Cievne do Podgorice. Ova dolina dobila je ime od rieke Cievne, koju Arnauti zovu Cem; sastavljena je od konglomerata i pokrivena tankim slojem zemlje te je neplodna. Oko ove puste doline su plodne doline Doljani i Zlatica, a Podgorici na zapadu je Lješko polje. Podgorička je dolina u savezu sa dolinom srednje Zete ili dolinom Bjelopavlićskom.

Visoke su doline u Crnoj gori na znatnim visinama, ravnoga dna i okružene visokim planinskim visovima, koji prema njima strmo spuštaju svoje strane. Evo najznatnijih visokih dolina. Dno njeguškog polja srednje je visine preko 900 met., a ogradjeno je sa juga najvišim vrhovima Lovćena, Štirovnikom i Jezerskim vrhom, a sa sjevera Tatinjkom i Bukovicom. Ravan mu sastavlja plodna crvenica, ciela je obradjena, a na njoj su naselja Njeguši i Dugi Dô; tekućih voda nema.

Cetinjsko je polje znatno prostranije od prijašnjega, te ima u dužini 5 km., a u širini 1 do 2 km. Ovim je krajem nekoć protjecala ciela rieka od Bajica i Humca, gdje se i danas nalaze dvije pećine. Za vrieme Ivan Begovo pod kraj XV. vieka vodio je preko te rieke most, niže kojega je bila vodenica. Onaj dio rieke, koji je tekao k vodenici, izčezavao je u ponoru, koji i danas stoji; a drugi je dio nestajao u ponoru, koji je nedavna zatvoren, a to se mjesto danas zove „uvor". Bez sumnje je pustošenje lovćenske šume pripomoglo tomu, da su izvori, koji su činili rieku, presahnuli i rieka presušila. Samo gdjekada, po pričanju svakih 10—20 godina, protječe koritom te negdašnje rieke jak potok, tako da jedan ponor nije kadar primiti svu vodu, već se po malo gubi kroz „uzduhe", kojih je puna ona dolina. Dno je cetinjskoga polja visoko oko 520 m. Ovo je polje slabije rodno i manje obradjeno od njeguškoga polja. Na zapadnom su se kraju polja smjestile Bajice, a na iztočnom Cetinje sa Dolnjim krajem. Spomenuta oba polja spadaju po dr. J. Cvijiću u suha polja kraškoga pojasa. Još su visoka polja sliedeća. Grahovo polje sa dva diela: Gornje polje, koje ima stalnih izvora, i Doljno polje, bogato ponorima, kojima voda odtječe. Nadalje je poznato Nikšićko polje, koje po dr. J. Cvijiću spada medju periodski plavljena polja u kraškom pojasu. Na jugoiztočnoj strani ovoga polja teče rieka Zeta, a na sjeverozapadu je prolaz Duga. Polje je dugo 15 km., a gdjegdje je široko i 12 km.

Krš, Studenička glavica i neke kose okolnih visova diele ovo polje na Gornje i Dolnje Nikšićko polje. Kroz Nikšićko polje teče rieka Gračanica i izvire u kamenitom ponoru Slivlju, najnižem kraju ovoga polja. U proljeće, kad se snieg odtopi i Gračanica nabuja, poplavi velik dio Nikšićkog polja.

U Crnoj gori kao i u drugim kraškim krajevima ima u obilju pećina. Najznatnija je Obodska pećina, zatim ima pećina izmedju Cetinja i Rieke (u Ceklinju i dr.), pećina niže Krstca, koju nam prikazuje slika 118., nadalje u Cetinjskom i Grahovskom polju. Sve su pećine u Crnoj gori vodeni konali, koji se na nekim mjestima šire u prostrane dvornice, a redovito su bez stalaktita.

Visoka su jezera: Lovćensko, nad kojim je Jezerski vrh, iz čijih pukotina povremeno izvire voda i pada u jezero, a odtječe jezero podzemno. U Durmitorovoj skupini smo već gore spomenuli neka jezera; ovdje dodajmo još pod Savinom kukom tako zvano jezero sv. Save. Na Bjelastici ima više jezera, a najveća su Šiško i Biogradsko jezero. U središnjem su skupu na Lukavici periodična jezera Kapetanovo i Bojovića bara. U skupini Žijova je Bokumirsko jezero sa stalnim pritocima, a odtječe podzemno. Rikavac jezero okruglog je oblika, gubi se u ponoru, te se kašnje sastavlja ili s riekom Cievnom ili Skrobotušom. Napokon je visinsko jezero Krupac u nikšićkom polju, iz kojega gdjekada potječe rieka Moštanica.

Medju dolinskim jezerima Crne gore najznatnije je Skadarsko (sl. 119.; nekoć Lacus labeatis), najveće od jezera balkanskoga poluotoka. Ovo je jezero prije bilo maleno, a danas je znatno veće, te su nekadašnji izokolni bregovi Moračnik, Starčevo, Beška itd. sada otoci u jezeru. Ovi otoci odgovaraju školjima Jadranskoga mora; riedko su goli, većinom obrasli lovorikom, bršljanom, vinovom lozom, šiškovima, smokvom itd. Skadarsko je jezero dugačko 40 km., a s limanom rieke Crnojevića do 50 km.; najveću širinu ima na najvećem otoku Vranjini do 14 km. Ovo jezero raste postepeno. Vranjina je postala otokom u XIII. vieku; god. 1840. bilo je izmedju Žabljaka i Vranjine selo Salkovina, koje je sada razvaljeno i pod vodom, a isto se je dogodilo sa selom Plavnicom. Periodski svakog proljeća i jeseni nastanu povodnji Skadarskog jezera (koje Crnogorci „Blatom“ zovu), a osim toga je lice jezeru mnogo više, nego li je prije bilo. Uzrok je tomu račvanje rieke Drima. Ta se rieka sada pred Skadrom dieli na dva kraka, od kojih se jedan

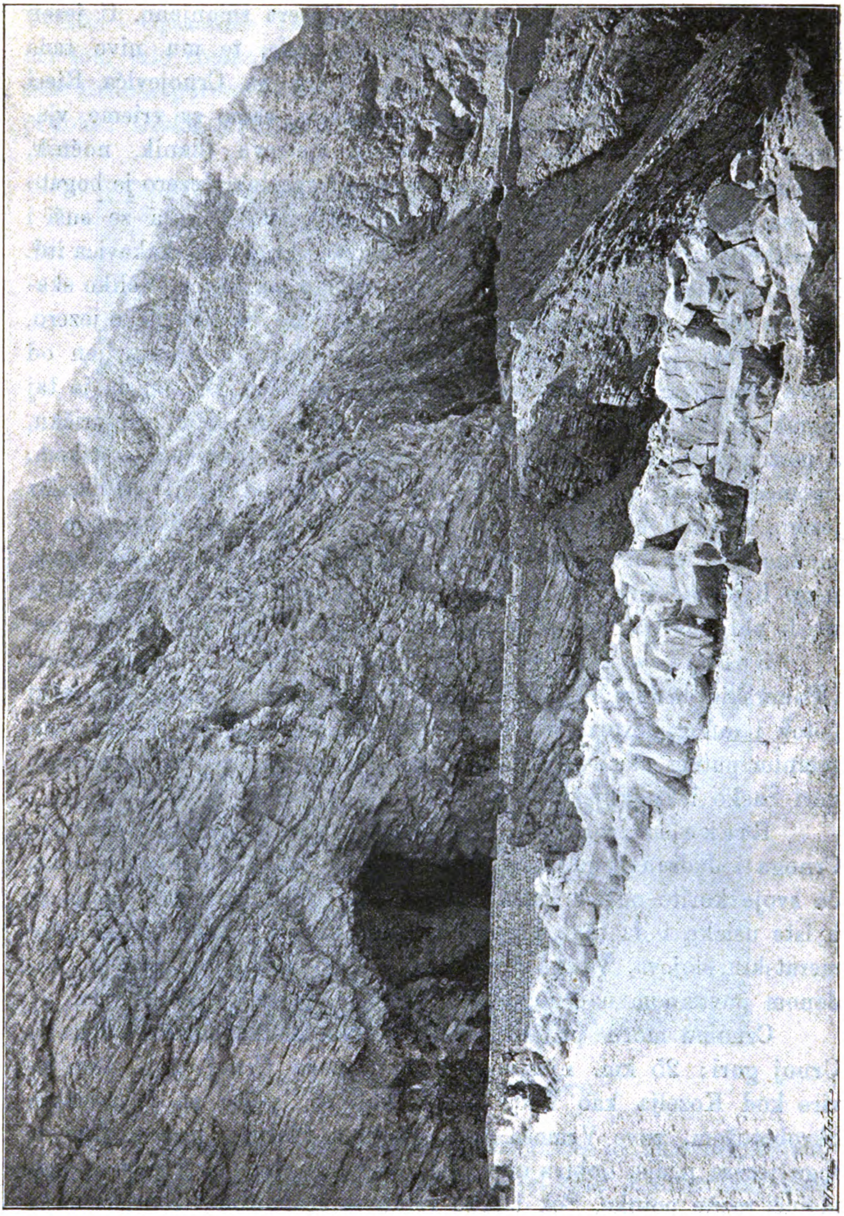

Sl. 118. Pećina niže Krstca.

ulieva neposredno u Jadransko more, a drugi u Bojanu. Tim je usporen tiek Bojane i odtjecanje vode iz jezera smanjeno. U jesen i s proljeća slievaju se u jezero nabujale vode, te mu nivo tada redovno visoko naraste; ono tada plavi i trg na Crnojevića Rieci i skadarski bazar. Voda je jezera zelenkasta, samo za vrieme vjetrova mutna. Jezero ima svoje zasebne vjetrove (danik, noćnik, murlan, sijavica ili prepor, opasni upor ili smuta). Jezero je bogato rašćem, imenito pak ribama, osim ukljeve (sarage), koja se suši i u velike izvozi, ima mnogo jegulja, pastrve, krapova, skakavica itd. I divljih ptica imenito močvarica ima mnogo na jezeru. Veliko skadarsko jezero, svojim oblikom donekle nalično na Bodensko jezero, bez sumnje je nekadašnji morski rukav, koji je razstavljen od mora dizanjem tla oko današnje Bojane-ravnice. Bit će, da je taj morski rukav nekoć pokrivao dolnju Crmnicu, ravnicu podgoričku, a možda je sezao u dolinu Zete uključivo s ravnicom spužkom. Spomenimo još, da se je mislilo i o tom, da bi se izsušilo skadarsko jezero. Ali kad bi se to i dalo izvesti, ipak nije vjerojatno, da bi plodno tlo, što bi se time dobilo, od veće koristi bilo po Crnu goru, nego li je sadašnje jezero, koje će bez sumnje danas sjutra, kad se uredi plovitba po Bojani, vanredno pospješiti procvat Crne gore.

Gornje je Blato medju Bobijom, Vescem, Veljim vrhom i Ponorskim brdom; iz njega izvire rieka Biševina, a utječe Sinjački potok i mnogi izvori. Po narodnom mišljenju u ovo jezero podzemnim putem ulazi voda iz Morače. Još su manja jezerca u Crnoj gori Šasko i Zoganjsko.

Rieke su crnogorske planinskoga tipa i pripadaju području Crnoga i Jadranskoga mora. Osebujnost je većine crnogorskih rieka, da svoje korito ograde moćnim masama šljunka, zatim opet da se u iste usieku i da tako najposlije učine dubok klanac od konglomeratskih slojeva. Visina diluvijalnog šljunka nad današnjom vodenom površinom u crnogorskim riekama iznosi do 60 metara.

Crnomu moru pritječu: Lim, najveća crnomorska rieka u Crnoj gori; 25 km. njezinoga tieka pripada Crnoj gori. Lim izvire kod Kozelja kao Vučji potok, koji se, pošto se je sastavio Skrobotušom, zove Vrmoša, koja utječe u Plavsko jezero. Čim iz toga jezera izidje, dobiva ime Lim, i teče u glavnom k sjeveru primajući razne potoke, Šeklarsku rieku sa Kaludrom, Zlorječicu sa pritokama Kuckom i Peruticom, Kraljšticu, Gradišnicu i Bistricu. Dužina sviju pritoka Limovih iznosi 192 km.

Tara izvire izpod Komova, a nastaje od dva izvor-potoka: Veruše i Opasanice. Dolina, kojom ova rieka teče, dosta je uzka i pri tom vrlo romantična i na mnogo mjesta obrasla šumom. Tara teče Crnom gorom 57 km., a njezinom granicom 85 km. Tarine su pritoke: Drzka, Pčinja, Svinjača, Plašnica, Sušica i dr.

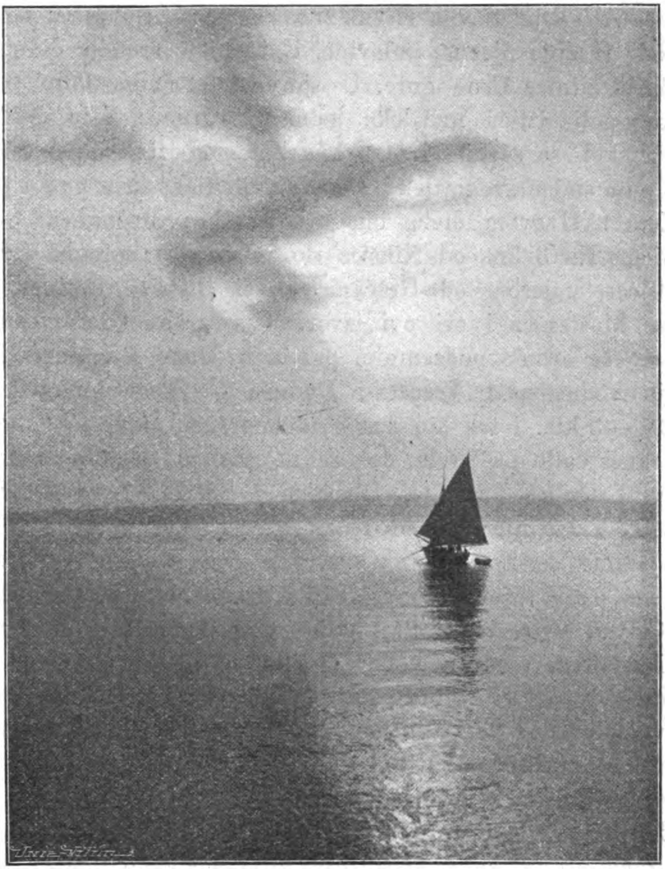

Sl. 119. Na Skadarskom jezeru.

Piva postaje od više rječica: od Bukovice sa Tušinom, Bijele, Šavnika, Komarnice i Sinjca. Najveća je od njih Komarnica, koja izvire izpod Prutaša na Durmitoru, pošto se je sastavila sa Sinjcem, dobiva ime Piva, koja u glavnom teče na sjever primajući još više pritoka. Tiek joj je u Crnoj gori dug 90 km.

Jadranskomu moru pripadaju:

Morača, koja nastaje izpod Javorja od dva izvora: Morače i Rzačkog potoka, koji se poslije 10 km. sastavljaju u jednu rieku. Morača se na to strmo spušta u Polje, kojim lagano teče i prima Ibrišnicu, Mrtvicu i Devernicu. Rieka je u srednjem tieku do Podgorice dugačka 76 km., te prima još Brskut, Malu rieku i Lievu rieku. — Zeta je glavna riečna žila kucavica Crne gore, jer prima u se vode iz obje njezine polovine. K tomu je srednja dolina Zete od vajkada žitnica Crne gore. U sjeverno-iztočnom kutu Gornjeg nikšićkog polja iztiču nedaleko jedna od druge: Zeta, Vidrova i Rostovac, koji se sastaju i teku kao Zeta na iztok mienjajući nekoliko puta smjer svoga tieka, dok nestane rieke kroz ponor („Perte de la Zeta"). U ovom dielu ima ove pritoke: Moštanicu, Somut i Gračanicu. Na 3 km. od Nikšića tlo je bogato mnogim izvorima, koji odtječu smjerom od Gračanice rieci Bistrici. Čini se, da su Bistrica, Moštanica i svi ovi izvori u svezi sa Gračanicom. Dio vode pritječe ovamo podzemnim putem iz Duge, a Somut i Krupac dobivaju vodu izpod Trepče i Rudine. — Podzemni tiek Zetin traje $2^1/_2$—3 km. i tek što izadje na površinu, pravi nekoliko vodopada tekući dalje na iztok, dok se ne sastavi sa Moračom, pošto je prije primila: Peruticu, Oboštica i Sušicu. Zeta je dugačka $72^1/_2$ km., a sve njezine pritoke zajedno 70 km.

Sjediniv se Zeta s Moračom teče ova na jug i ulieva se u Skadarsko jezero prema Vranjini. Tu prima Moraču, Cievnu i Ribnicu. Cievna izvire izpod Prokletije; dugačka je 50 km. Ondje se nalazi i jedan stari vodeni konao (12 km. dug), a pruža se od Cievne do Morače. Narod ga pripisuje caru Dukljanu i misli, da je on odvodio vodu gradu. Po tragovima, koji su ostali, vidi se, da je konao prolazio kroz korito rieke Ribnice. Vrlo je vjerojatno, da Cievna daje podzemnim putem vodu Ribnici, jer je sama većim dielom godine suha. Dužina Morače sa pritokama iznosi 398 km. — Bojanu, odtok Skadarskoga jezera, smatraju neki nastavkom rieke Morače. Bojana je dugačka 40 km., a Crnoj gori pripada 15 km. Zanimljivo je kod rieke Bojane, da sve više udara i snižava svoju lievu obalu tako, da je nekoć tekla mnogo zapadnije, a korito se je pomaklo za 10 km. na lievo. Najznatnija je njezina pritoka rieka Medjurieč, u čijoj je dolini jezero Šas. — Crnojevića Rieka izvire iz Obodske pećine, a bogata je otočjem (Odrinska gora i dr.). Nedaleko od Ploče nastaje liman ove rieke obilan kamenitim, ogo-

ljenim otočićima. Crnojevića Rieka je dugačka 17 km., ali s punim pravom kaže dr. B. Schwarz, da najveći dio njezinoga tieka nije rieka, već rukav Skadarskoga jezera, koji prodire daleko u zemlju.

Izravno u Jadransko more teku rieke Željeznica i Rikavac.

Rieke su crnogorske slabo plovne. Osim Tare i Zete, po kojima mogu ploviti čamci, znamenita je za plovitbu Crnojevića Rieka i to niže mjesta Rieke do jezera, dakle po onom dielu rieke, koji je za pravo jezerski rukav. Napokon Bojana svojim obiljem vode mogla bi postati plovnom i za morske brodove, ali trebalo bi odvratiti rieku Drim u njezino korito. Istina, to bi bio veliki trošak, ali bi donio Crnoj gori vanrednu korist.

Podneblje je Crne gore poznato danas samo u glavnim potezima, jer meteoroložke stanice obstoje jedino u Baru i Ulcinju tek 15 godina. Mi ćemo pokušati po Rovinskom i Hassertu prikazati podneblje Crne gore. Ljeti duva s Atlantskog oceana preko Balkanskog poluotoka zapadni vjetar, koji je, kad dodje u Crnu goru, već suh. U primorju duvaju sjeverni, sjevero-zapadni i južni vjetrovi (Ponente, Maestral, Tramontana). Kad se u zatvorenim kraškim visoravnima nakupi hladan težak zrak, pa priedje strmu ivicu planinskoga zida, on navali u lake, tople zračne slojeve po nizinama: to je strašna bura, koja počini grdne pustoši po poljima. Iz Afrike duvaju južni, južno-zapadni i južno-iztočni vjetrovi, od kojih posljednji, široko, duva obično tri dana i tri noći i diže velike valove na moru. Pored ovih glavnih vjetrova ima više mjestnih vjetrova: tako je u primorju crnogorskom poznat obično primorski vjetar s mora danju, a vjetar s kopna noću; na Skadarskom jezeru duva danik ili iztočnik (JI.) i noćnik (SZ.), a ovih vjetrova ima i u ostaloj Crnoj gori; upor ili smuta (S.) i murlan (I.) strašni su kao i bura; u području Komova i Durmitora duva usred ljeta krivac, hladan (JZ.) vjetar, a sličan mu je kolašinac u okolici Kolašina. — Ljetni su vjetrovi suhi; od tuda potječe oskudica kiše i velika vedrina zraka: na godinu ima 180 vedrih dana. Nebo je u primorju i u kraškom području najčišće.

Po oborinama dieli se Crna gora na područje nejednake kiše (Primorje i područje gorskog Krša) i na područje jednako podieljene kiše (Brda). Područje gorskog Krša spada u obće u one evropske predjele, koji su najbogatiji oborinama. Kiša i snieg padaju 6 do 7 mjeseci i to najviše u studenom i u travnju, dakle na početku i na kraju kišnog doba. Snieg počinje na visinama koncem rujna, a u

mjesecu studenom su već svi grebeni i vrhovi njime pokriveni. Na visoravni Sinjavini debeo je 10 m. Čim počne proljeće, odkidaju se i skotrljavaju niz strme strane velike sniežne mase (usovi). Ljeti u području Krša dolazi na tri ljetna mjeseca svega 18 dana kiše (i sniega) u svem 155 m. visine. S toga nastaju suše, s kojih stradavaju ova područja. Isto je tako u primorju i u nizinama oko Skadarskoga jezera zimi kiše i suviše, a ljeti vrlo malo; no taj nedostatak nadomieštaju obilne rose. Snieg je tu riedak i brzo se odtopi. Što se više ide od Jadranskoga mora na iztok, oborina je jednako podieljena, te je u području Durmitorovom ljetna suša mnogo manja nego na zapadu. U području škriljavaca podržava jednako podieljena obilata oborina jake izvore i potoke.

Crnogorske planine ne dopiru do onih visina, na kojima pada jedino snieg, i nemaju podnebne granice firna (zrnatoga sniega), koja je za južnu Evropu 3000 m. visoka. Visina od 1000 m. može se uzeti kao crta, nad kojom snieg ostaje stalno na planinama od studenoga do ožujka, a visina od 1800 m. kao najniža crta, do koje ostane snieg na visoravni amo tamo i preko ljeta.

Zapadna (prava) Crna gora ima žarko ljeto i oštru zimu. Podneblje je dakle u njoj kontinentsko, makar da je blizu mora, jer visoke primorske planine zaustavljaju morski zrak i upliv mora. Tako u Cetinju bude ljeti gdjekada toplota i + 40° C., a zimi studen — 22° C.; srednja godišnja toplota je + 10·4° C. Najveće su opreke za onih mjeseci, kad ne pada kiša. Što idemo dalje u unutrašnju Crnu goru, podneblje je oštrije i promjenljivije; u Dugi, Gračanici, Ponikvici i dr. padne gdjekada noću usred ljeta snieg. Kršne planine srednje Crne gore s kratkim hladnim ljetom i dugom i oštrom zimom čine prielaz od oštroga podneblja u visinama k blagom podneblju u nizinama. U ovom dielu Crne gore na visinama i usred ljeta noći su vrlo hladne, a zaklonjene riečne nizine imaju blago podneblje. Zbog jače razgrane na površini imaju Brda raznoličnije podneblje nego li područje Krša. Dolina Moračina (k jugu otvorena) i Limova (zaklonjena) imaju blago podneblje, a Pivina i Tarina dolina izložene su hladnim vjetrovima. Dolina Zete, nizina oko Skadarskoga jezera i Crmnice imaju blagu zimu i toplo, tropsko ljeto. Samo kadkada iznenadi ove predjele studen i snieg. Zaklonjena Rieka ima kao najnižu zimsku studen samo 2·5 C. Primorje (imenito Ulcinj) ima oceansko podneblje. Za redovitih prilika jezera se u primorju i u nizinama ne zamrzavaju, jedino se

kadkada zamrzne sjeverni kraj Skadarskog jezera izmedju Virpazara i Lesendre.

Kako nema meteorološkib opažanja za srednju i iztočnu Crnu goru, neki su pisci o Crnoj gori po toploti tamošnjih izvora označili i toplotu okoliša, jer se toplota izvora od prilike podudara sa srednjom toplotom onoga mjesta, u kojem je izvor. Po Rovinskom je najstudeniji izvor (2·5 C.) Česme u Ponikvici (1400 m. visine). S obzirom na razno godišnje i dnevno vrieme i na male promjene u toploti izvora računa se za planine srednja godišnja toplota + 2° do + 4° C., za Pivu i Taru + 6° C., za Moraču i Lim + 10° C., za dolinu Zete + 14° C.

Po tom se može za Crnu goru ovaj podnebni priegled odrediti:

I. Obala i nizine: vruće ljeto, blaga zima.

II. Crna gora: vruće ljeto, oštra zima.

III. Visoko gorje, planine u Brdima: kratko hladno ljeto, duga oštra zima.

IV. Doline u Brdima: hladno ljeto, blaga zima.

Po svem ovom, što smo spomenuli, vidi se, da malena Crna gora sjedinjava u sebi sve podnebne opreke: žarinu Italije i studen Norvežke, maglu Englezke i sušu Rusije, blagi zrak Jadranskog primorja i ledenu buru područja Krša. Crna gora ovamo izvrgnuta sunčanomu žaru onamo opet osjetljivoj studeni i strahovitim olujama, ima u cielosti oštro podneblje. Poradi jakih opreka toplote ne samo da ne prija zdravlju to podneblje, nego i samo bez pomoći ljudske provodi težke zakone špartanskoga zakonodavca Likurga, jer slabi i bolježljivi rano umiru, a samo se snažni naraštaj održi na životu. Mnoga djeca umiru u najnježnijoj dobi, što je i posve prirodno, kad ih gledaš, kako u tanahnoj košuljici za hladnih večeri skaču, kad pomisliš na kukavne stanove i način života te stradanja, s kojima se je boriti tamošnjim žiteljima od rane mladosti. Dok su žitelji Brda čili i ugojeni, ima u području Krša mršavih žitelja s upalim obrazima; no koji od njih u borbi za obstanak ne podlegne, onaj ostane do kasne starosti krepak i zdrav. Vialla je poznavao Crnogorca starca od 117 godina, koji se je uztrajnošću i okretnošću natjecao sa svojim 100 godišnjim sinom, 82 godišnjim unukom i 60 godišnjim praunukom, a dr. Kurt Hassert pripovieda, da je njegov vodič na vratolomnoj stazi od Stažira na Dobrugoru, makar da mu je bilo 82 godine, tako naglo koracao, da ga je jedva mogao sliediti.

Kao što je Crna gora u pogledu podneblja puna opreka, takova je i s obzirom na **bilinstvo** i **životinjstvo**. Dà, Crna gora je goletna i neplodna, žalostnija nego mnogi misle, ali ta ista malena Crna gora — „komad pustinje" — krije u sebi predjele nalične na perivoje, u kojima se natječe tajanstvena tama krasnih sjeverno-evropejskih šuma sa sjajnim prelievajućim se bojama hesperidskih vrtova. Bez rašća je zapadna Crna gora, a čim idemo dalje k iztoku, imenito pak na jug, biva rašće sve bujnije. Ono, što pjeva gore spomenuta narodna pjesma („Ženidba kralja Vukašina") o Skadru, vriedi i za južne crnogorske predjele:

Kud pogledaš brdu iznad grada,
Sve porasle smokve i masline
I još oni grozni vinogradi;
Kud pogledaš strmo izpod grada,
Al uzrasla šenica bjelica,
A oko nje zelena livada,
Kroz nju teče zelena Bojana,
Po njoj pliva riba svakojaka,
Kad god hoćeš, da je taze jedeš.

Prema visini tla uspievaju prirodnine u Crnoj gori ovako: Od 0—500 m. pšenica, kukuruz, raž, ječam, zob, krumpir, maslina, smokva, vinova loza, voće i duhan; od 500—1000 m. kukuruz, raž, ječam, zob, krumpir, vinova loza, voće i duhan; od 1000 do 1500 m. ječam, zob, krumpir; iznad 1500 m. krumpir, a šume do 2000 m.

Budući da je životinjstvo u velike ovisno o bilinstvu, posve je naravno, da je u zapadnom dielu Crne gore razmjerno malo životinja, a čim idemo dalje na iztok u Brda, gdje ima u obilju šuma, raste sve više i množina životinja i broj vrsta. Na zapadu ima malo vukova, a mnogo lisica i kuna; na iztoku pak ima u obilju divljači: medvjeda vukova, srna, divokoza, zečeva, a malo lisica; veprova polagano nestaje i na iztoku. — U crnogorskim riekama i potocima ima mnogo ribe. Navlastito ima mnogo ribe u Skadarskom jezeru i u izokolnim riekama. Osebujna je tu riba „skoranca", kojom se mnogo naroda hrani, a razpošilje se i u strani sviet.

II.

Priegled crnogorske povjestnice.

Duklja južnohrvatska oblast. — Nemanjići vladari Zete. — Balšići. — Uskoci sa Kosova i Hercegovine. — Crnojević Ivanbeg polaže temelj Cetinju. — Vladanje vladikâ. — Vladika Danilo Njeguš, osnovatelj dinastije Petrovića; Rusija postaje zaštitnicom Crne gore. — Šćepan Mali. — Vladika Petar I. „Sveti". — Vladika Petar II. — Danilo, prvi svjetski knjaz iz roda Petrovića. — Knjaz Nikola I.

Povjestnica Crne gore do najnovijega doba nije za pravo ništa drugo nego junačka i dugotrajna borba i obrana Crne gore od Turaka. Mi ćemo se diljem ovoga povjestničkoga priegleda dotaknuti najvažnijih momenata tih borba.

Kad su Hrvati i Srbi zaposjeli današnje svoje zemlje, spominje se južni dio današnje Crne gore prvi put pod imenom Duklje (Dioclea), a bijaša sastojna čest južne ili tako zvane crvene Hrvatske. Za hrvatskoga kralja nametnika Pribine polovinom X. stoljeća, odpale su južne hrvatske oblasti od krune hrvatske, te su došle u sferu srbsku, gdje su i ostale u potonja vremena. „Sada se je", veli Bugarin M. Drinov, „utvrdila teorija, da su sva južnodalmatinska plemena dielovi jednoga naroda srbskoga i da su od uviek sačinjavali jedan politički savez, teorija, koju izvanrednom revnošću razvija Konstantin Porfirogenet, a teorija je ta sasvim bez osnova, jer se nalazi u očitom protuslovlju s kazivanjem drugih suvremenih izvora." Razsulo u Hrvatskoj bilo je u prilog srbskomu velikomu županu Česlavu (Sejslav), koji je pobjegavši iz bugarskoga sužanjstva s pomoću bizantskom opet podigao srbsku vlast. Kano veliki župan u Raši zavlada on i bosanskom oblašću, a uza to mu se pokoriše i crvenohrvatske oblasti. Od kasnijih vladara znamenit je Stjepan Vojslav, koji je god. 1042. sjedinio Duklju, Travunju i Humsku zemlju u jednu samostalnu državu, koja je poslije

*

izašla na glas pod imenom kraljevine Dukljanske. U to vrieme počinje se mjesto Duklje rabiti i ime Zeta po istoimenoj rieci. Iz Zete je potekao Stjepan Nemanja, pa su Zetom priestolonasljednici Nemanjići vladali samostalno kao u svojoj djedovini. Za Dušana Silnog opet je Zeta tiesno spojena s ostalom srbskom državom. Mi smo gore na str. 301. razložili, kako se je stala po smrti Dušanovoj njegova država razpadati. Zeta proglasi Balšu, Dušanova namjestnika, svojim vladarom. Njegovi sinovi Balšići (Juraj I., Balša II.) kano vladari Zete liepo su se pazili sa Dubrovnikom i Mletcima, te su odrekavši se iztočnoga obreda posve pristali uz zapadnu crkvu i u velike podigli blagostanje u svojoj zemlji.

Kad su se u to Turci sve više približavali Rašiji, to su tamošnji vladari nastojali oko toga, da se što bolje svežu sa susjednim vladarima, ne bi li lakše odoljeli Turcima Tako je i Balšić Juraj II. Sracimirović (g. 1385.—1405.) postao zetom Lazarevim. On se je nazivao gospodarom sve zetske zemlje i primorja. Ipak nije pristajao uz svoga tasta Lazara, već je po običaju svojih predšastnika pristajao uz zapad, poimence uz Mletčane, s kojima je i savez sklopio. No već za njegovoga nasljednika Balše III. (god. 1405.—1421.) došlo je do žestoke borbe sa Mletčanima, koji su više gradova zetskih zauzeli. Kad je Balša III. umro bez potomka, zavlada Zetom sin Lazarev Stjepan Lazarević. U to su se iza strahovite katastrofe na Kosovu polju mnogi Srbi zaklonili u vrletne stiene Crne gore, da sačuvaju slobodu i nezavisnost svoju. I iz Hercegovine uskoči mnogo ljudi u crnogorske planine, pa zato i nastade rieč: „Hercegovina sav sviet naseli, a sebe ne razseli“. Svi ti Uskoci spadali su pod vlast Zete, pod sina Lazareva, Stjepana Lazarevića, u čije ime je upravljao Zetom sestrić mu Gjuragj Branković. Kad je ovaj po smrti Stjepana Lazarevića otišao u Srbiju za despota (g. 1427.), ne htjedoše ga Zećani priznati vladarom, tim manje, što je bio podčinjen Turcima, nego izabraše vladarom Zete rodjaka Balše III., Stjepana, prvoga od plemena Crnojevića, muža naobražena i izškolovana u Italiji. On je stolovao u gradu Žabljaku na utoku rieke Morače u Skadarsko jezero. Po njegovoj smrti postane g. 1471. gospodarom zetskim sin mu Ivan, poznat pod imenom Ivanbega, opjevan u „Balkanskoj carici“ knjaza Nikole I. Budući da se nije mogao odhrvati prevelikoj sili turskoj, pošto ga nisu više ni Mletčani podpomagali, ostavi sam svoj grad Žabljak, te se povuče u tvrde stiene svoje Gornje Zete u Crnu goru. Na rieci Obodu podiže on grad, koji se prozva

takodjer Obod, i manastir sv. Nikole. U to morade Ivanbeg i dalje uzmicati pred Turcima sve do cetinjskoga polja pod gordim Lovćenom. Tu sagradi on pod Orlovim kršem crkvu i manastir, koji nazove mitropolijom zetskom, i u njega postavi mitropolitom Vizariona, pozvavši ga sa ostrva Vranjine, gdje je od starine bila stolica mitropolije zetske. Uz manastir podiže on sebi i dvor na Cetinju, jer mu se mjesto prirodnim svojim položajem dosta učvršćenim činilo. On prenese na to ovamo svoju stolicu sa Oboda, a ovaj grad i rieku Obod nakon njegove seobe narod prozva Riekom Crnojevića, kako se i danas zove. Ivan Crnojević je dakle osnivač današnje priestolnice crnogorske, Cetinja. I danas se čuvaju na Cetinju povelje, podpisane na rieci Obodu godine 1484., kojima je vojvoda Ivan Crnojević, gospodar zetski, darovao cetinjskomu manastiru, kao svojoj novoj zadužbini, mnoge zemlje, vinograde i jedan dio planine Lovćena, na kojoj i danas narod spominje „Ivanova korita", jer je bio tu njegov ljetnikovac.

Gospodar Ivan umrie godine 1490., a nasliedi ga stariji sin Gjuragj, oženjen mletačkom patricijkom Erizzom. Protiv njega ustade mladji brat Staniša, koji se s nekoliko svojih vjernih poturči u Carigradu i navali s vojskom na brata i na zemlju, koja ga je rodila. U to gospodar Gjuragj ametom potuče Stanišu i njegovu vojsku. Ipak je zlo bilo za kasnija vremena, što su nekoji Crnogorci primili vjeru Muhamedovu i ostali u njoj. Crnojevići u neprestanom dodiru sa zapadom nastojali su neumorno o tom, da unesu u svoj narod prosvjetu. Tako je po nalogu Gjurgja Crnojevića tiskana godine 1493. prva knjiga ćirilska („oktoih") u Obodu u Crnoj gori, a zatim više crkvenih knjiga. — Medjutim je i Gjuragj bio sit vladanja: nagovoren od svoje žene Mletčanke, kojoj se nije nimalo svidjao život u golim i pustim stienama crnogorskim, ostavi on za uviek Crnu goru i ode u Mletke, a Crna gora postade dielom turskoga carstva (g. 1516.).

Polazeći iz Crne gore Gjuragj Crnojević preporuči sakupljenomu narodu mitropolitu cetinjskoga Vavila za gospodara mjesto sebe. Nakon smrti ovoga vladahu ovom zemljom puna dva vieka (XVI. i XVII.) cetinjski metropolite i to 13 njih na broju. Oni su radili oko bratske sloge u pociepanom jedinstvu svoga naroda, koliko je koji mogao, ali je to bilo od slaba uspjeha, jer je kroz ciela spomenuta dva vieka sve do bečkog poraza (g. 1683.) bila jaka sila Turaka, pa su i Poturice u Crnoj gori smjelo dizale svoju glavu. Doista svi oni mnogi

i krvavi ratovi, koje su Crnogorci za 200 godina vodili sa Turcima, nisu toliko štete nanieli zemlji, koliko poturčeni zemljaci. Tek vladici Danilu Herakoviću Njegušu u tajnom dogovoru sa više plemenskih glavara podje za rukom, da je očistio svu zemlju od ovih Poturica. Na sam Božić god. 1703. budu Turci (cetinjski i čeklički) iz zasjede obkoljeni, i koji ne utekoše, ili se moradoše pokrstiti ili budu smaknuti („Crnogorska Bartolova noć"). Plemena tih pokrštenika ostala su do danas u uspomeni u raznim imenima: Muhadinovićim (Muhadin), Huseinovićim (Husein), Matanovićim, Mustapićim i dr. Sada nastade novo sretnije doba za ovu medjusobnim razdorom i pokoljem bratskim izmučenu zemlju. Pošto se utvrdila sloga i poredak u narodu, vladika Danilo podigne na novo crkvu, zatim stari manastir, zadužbinu Ivana Crnojevića, koju je bio Sulejman paša razorio provalivši silnom turskom vojskom na Cetinje g. 1690.

Iza toga je vodio vladika Danilo sa svojim Crnogorcima mnoge i ljute krvave bojeve protiv Turaka kao saveznik ruskoga cara Petra Velikoga. Kod Careva laza potuku Crnogorci god. 1712. silnu tursku vojsku (50.000), te 20.000 Turaka pokri bojno polje. U tom krvavom boju bude i sam vladika Danilo ranjen. Turci se već god. 1714. ljuto osvetiše za taj svoj poraz provalivši sa 100.000 vojske pod Ćuprilić-vezirom u Crnu goru, koju popališe i poharaše. Naročito razvale do temelja crkvu i manastir na Cetinju. Obilatom novčanom podporom Petra Velikoga izgradiše Crnogorci crkvu i samostan. U obće od vremena Petra Velikoga brine se Rusija sve više za Crnu goru. „Kada je naime Ćuprilić otišao iz zemlje, stadoše se kupiti Crnogorci iz svojih špilja i zakloništa. Vladika ih Danilo hrabri na uztrajnost, te se zaputi u Rusiju za novčanu pomoć, da uzmogne sagraditi crkvu, manastir i razrušene kuće. Petar Veliki dao je Danilu nekoliko hiljada dukata, obećao godišnju pripomoć, dao mu vlastoručno pismo za Crnogorce puno obećanja za budućnost. Odnošaji tada utanačeni i u tom pismu označeni izmedju Crne gore i Rusije postoje još i danas. Samo godišnja pripomoć nije bila uviek ista, mienjala se je prema prilikama ruske blagajne i darežljivosti ruskih careva. Od tada su se Crnogorci dali sasvim na službu Rusije, s kojom ih u prvom redu veže vjera pravoslavna."

Iza kako je vladika Danilo vodio još neke ratove, uze u miru uredjivati u unutrašnjosti svoju državu. Da ujedini Crnogorce, dade zemlji neku vrstu ustava. On uredi skupštinu, u kojoj bi se sastajali na dogovor glavari ili starješine plemena, a odlučivalo bi se

na skupštini imenito o obrani domovine i o navali na neprijatelje. Glava skupštine bio je „guvernadur“, koji je imao sad više a sad manje vlasti nad plemenima. Razumieva se, da je vladika bio glava zemlje i da je on odlučivao u razpravama izmedju plemena i guvernadura. Pred smrt još zidao je vladika Danilo po treći put cetinjski manastir. On umrie god. 1735. Mimo sve vladike-vladare, što vladahu Crnom gorom za dvjesta godina, najvećma je zadužio Crnu goru vladika Danilo, osnovatelj dinastije Petrovića. Danila nasliedi u vladičanstvu sinovac mu Sava, muž blage i tihe naravi, skroman i pobožan, koji nije ni malo bio dorastao, da upravlja svojim narodom. U zemlji nestade jedinstva i reda. Guvernadur bio bez vlasti, a plemena se borila kako kada: medju sobom, za Turke i protiv Turaka. Videći Rusija takove prilike poče uzkraćivati običnu podporu Crnoj gori, a na to vladika Sava dade svoga brata uzgojiti za vladiku i preda mu kao novomu metropoliti svu vlast, a sam ode u manastir na Stanjevićima. Vasilije, treći vladika iz roda Petrovića, upravljaše mudro svojom zemljom. Kako nije bilo ljudi u zemlji, koji bi mu pomogli dokinuti predrazsude i praznovjerja u narodu, te mržnju i svadje medju plemenima, u obće pripitomiti narod, odvede sa sobom u Rusiju nekoliko mladića, koji bi se tamo uzgojili i kasnije u domovini narod poučavali. God. 1766. umrie vladika Vasilije na svom trećem putu u Rusiji. Kad je dopro glas u Crnu goru o smrti Vasilijevoj. pozdravi narod s nova vladikom i gospodarom svojim vladiku Savu. U to se pojavi u Crnoj gori nepoznat čovjek, koji se je izdao za Petra III. ruskoga cara. Kao što je poznato, ovaj nesretni ruski car, suprug Katarine II., postade žrtvom urote malo mjeseci nakon nastupa svoga na priestolje. Lukavi taj nazovi-car Šćepan Mali stekao je na brzo svuda pristaša u narodu, odanu ruskomu caru a uz to priprostu, u narodu, kojemu se i onako nije svidjala uprava nesposobnoga vladike Save. I tako se u Cetinju u javnoj skupštini dne 8. srpnja god. 1767. poklone Šćepanu Malomu svi poglavari crnogorskih plemena i priznadu ga za cara Petra III. i svoga gospodara. Kako je bio Šćepan Mali razborit, umjeren i dobra srca, bio mu je sav narod odan dušom i tielom, pa ni Rusija preko svoga poslanika kneza Dolgorukoga nije mogla Crnogorce odvratiti od njega, već ga narodu potvrdi i na dalje za vladara. Ponovno potvrdjen samom Rusijom vladao je Šćepan Mali do god. 1774., kad ga je umorio njegov sluga, Grk, po nagovoru skadarskoga Mahmutpaše. Iza smrti Šćepana Maloga

vladao je i opet Crnom gorom slabi vladika Sava sve do svoje smrti (g 1782.).

Iza smrti Savine postade vladikom Petar I. Petrović Njeguš. Na početku svoga vladanja imao je dosta neprilika kod kuće, a i Rusija mu nije bila sklona, što se dao zavladičiti u Sriemskim Karlovcima po metropoliti Mojsiji Putniku, a ne u Petrogradu po običaju svojih predšastnika. No Petar I. je svojim neumornim radom tečajem vremena i kod kuće u svomu narodu stekao priznanje, ljubav, štovanje i poslušnost, a i u Rusiji je iznova zadobio obilatu pomoć i očuvao ju do kraja svoga života, te je i svojim nasljednicima ostavio poruku, da njeguju prijateljske sveze sa Rusijom. Dok je on na početku svoga vladanja putovao po Evropi i zadržavao se u Rusiji, upotrebe Turci po običaju neslogu i razpre crnogorskih plemena, provale u Crnu goru te ju strašno poharaju. Vrativši se vladika Petar I. u svoju tužnu zemlju, izmiri medju sobom plemena i učvrsti medju njima slogu i priredi ih na boj s Turcima, koji su bili za zadnje provale prisilili narod na danak. Turci su na to opetovano kušali da prodru u Crnu goru, ali bez uspjeha. God. 1796. dapače budu tako potučeni, da su Crnogorci i samu glavu znamenitog Mahmut-paše na Cetinje donieli, koja se i danas nalazi u cetinjskom muzeju. Tom sjajnom pobjedom vladika se još većma u narodu svom proslavio i temelj položio slobodi Crne gore. Junačtvo Crnogoraca stalo se od toga vremena svuda po svietu pronositi.

U ovo burno doba, kada je počeo silni Napoleon tresti s evropskim priestoljima, trebala je i malena Crna gora snažnoga i mudroga vladara, jer su valovi svjetske politike zapljuskavali do podnožja crnogorskoga, poimence padom mletačke republike. Petar I. Petrović bio je u istinu vladar za to doba. „Sve što čini javnog čovjeka ugledna kod varvarskih naroda", piše njegov suvremenik, „sve je to imao Petar I. u velikoj mjeri. Veličanstvena stasa, snažnog tjelesnog sastava, mogao je podnieti svaku tegobu i nevolju; dobar jahač, još bolji strielac, odvažan i vješt u ratnim operacijama, darežljiv do razsipnosti, lieporek i ganutljiv nad tudjim nevoljama, postao je idolom svoga naroda. Uz to je fin i oštrouman u intrigama, zanosan u podržavanju narodne težnje, duboko ponosit i odvažan, odlučan žrtvovati sve, da postigne svoje svrhe. Proputovavši Evropu i upoznavši interese nekih dvorova, kad mu posluži sreća, odtjera vojsku poginulog skadarskog paše, stade upravljati Crnom gorom kao da je vladar, i to neodvisan . . ." Od pada mletačke republike

pa sve do iza katastrofe kod Leipziga u bitci naroda god. 1813. neprestano nastojaše i vojenom silom Petar I. da se dokopa primorja, naročito Boke Kotorske, i da tako razširi granice svoje malene države. Dakako da je vladika pri tom uviek računao na pomoć velike Rusije, staroga i moćnoga prijatelja Crne gore. Tako je vladika Petar I. već godine 1798. unišao u Budvu i s njom zavladao, ali za malo morade ju predati Austrijancima, koji bijahu pod generalom Rukavinom. Kasnije, kad je iza trocarske bitke kod Slavkova Austrija morala odstupiti Francuzkoj cielu Dalmaciju, eto vladike Petra I., gdje na poziv Bokelja dolazi sa svojim Crnogorcima u pomoć. Tu je vladika neko vrieme glavni zapovjednik crnogorsko-primorske i ruske vojske, ali iza žestokih borba napokon moradoše Rusi predati Boku Kotorsku Francuzima, koji tako postadoše susjedi Crnoj gori. Čim se je godine 1812. saznalo za strahoviti poraz Napoleonove vojske u Rusiji, ustade Boka na Francuze, a vladika Petar I. silazi sa svojim Crnogorcima sa visova Crne gore u primorje u Boku, da ju s pomoćju ruskom predobije za sebe. On sazivlje Bokelje u narodnu skupštinu. Tu se na priedlog vladike zaključuje, da bude Boka s Crnom gorom jedna pokrajina: pod zakletvom i pismenim ugovorom, da će u buduće zajednički dieliti svaku sudbinu, da se nikad razdvojiti ne će, no da će vazda zajedno stojati pod pokroviteljstvom Rusije, Austrije i Englezke. Na to uvede vladika centralnu vladu od devet narodnih poslanika iz raznih bokeljskih obćina i drugih devet od Crnogoraca i Brdjana. Na čelu vlade stajaše vladika.

Ovo je bio jedan od najsretnijih trenutaka vladičina života. No kratkotrajan bijaše uspjeh vladike Petra I. Velevlasti, poimence pak Austrija i Rusija, ugovoriše drugačije. Tek što je primio vladika ključeve gradova i mjesta u cieloj Boci, morade ostavljen od Rusije napustiti Boku. Milutinović unidje na jedna vrata s austrijskom vojskom u Kotor, a na druga vrata preko crnogorskoga pazara izadje vladika starim putem u svoja Brda. Time se svrši bez uspjeha ova vojna, a nade se Petra I. izjaloviše. I kasniji pokusi Crnogoraca, da oživotvore osnovu vladike Petra I., nisu imale boljega uspjeha.

Vladika je imao i kod kuće pune ruke posla poradi nesloge i svadje medju plemenima. Osim što je suzdržao opetovano nezadovoljnike, da se nisu izselili iz zemlje, kao što su kanili, sazva ponovno (god. 1798. i 1803.) narodnu skupštinu, na kojoj uredi zemaljske

zakone. Isto je tako odlučio dokinuti gubernadurstvo, koje je smetalo njegovoj vlasti. Kao što je glavarstvo nad pojedinim plemenima predajom ostalo na odličnoj kući, tako i gubernadurstvo postane baštinom privilegovanih porodica, koje su, na pr. kuća Radonića, kadkada sprečavale neograničenu vlast vladike. Petar I. zamjeni skupštinu glavara pod predsjedanjem gubernadura sa senatom.

Pošto je još pred smrt sjajno odbio navalu Turaka na Crnu goru, umrie 18 listopada god. 1830. vladika Petar I. u 81. godini svoga neumornoga i napornoga života. U oporuci odredi: „da ga njegovi Crnogorci u miru i ljubavi ukopaju i ožale, za koje vrieme ni krvnik krvniku ne progovori zle rieči, i da nad njim mrtvim tvrdu vjeru uhvate i jedan drugomu zada kroz svu Crnu goru i Brda kroz sve nahije, sela i plemena, da podanas niko nikoga ni zašto ne će ticati i proganjati do Gjurgjeva dana iduće godine.“ Ovu su oporuku Crnogorci u najvećoj žalosti prihvatili i vjerno izvršili. Narod prozva vladiku Petra I. „svetim“, a takovim ga drži i danas, te se njime zaklinju i zavjeravaju jedan drugomu. Prema oporuci Petra I. Petrovića bude proglašen sinovac mu Rade Tomov za gospodara Crne gore i Brda. Rade Tomov, kako ga obično Crnogorci nazivahu, bijaše tek 17 godina navršio, te je morao još nastaviti nauke, a dotle je upravljao zemljom senat. Do smrti Petra I. uzgajao je Radu Tomova tajnik vladičin Sima Milutinović-Sarajlija, čuveni pjesnik i književnik srbski. Iza tri godine vrati se Rade Tomov iz Rusije kano Petar II., vladika i gospodar Crne gore. U njega su bila sva svojstva njegovoga strica i predšastnika Petra I. Petrovića Njeguša. On nastojaše neumorno, da ne samo oružjem nego i prosvjetom što bolje uredi svoju državu u unutrašnjosti, jer je bila tako oslabila, da su plemenski glavari radili, što je koji htio. On proširi pod zaštitom moćne Rusije crnogorske medje prema Skadarskom jezeru.

U znamenitoj bitci pod Žabljakom poraženi su Turci, a vladika Petar II. prisvoji sebi tada Žabljak, liepu i plodnu dolinu. Za Žabljakom dobi on kasnije Grahovo, a zatim Drobnjak. Ovako se sve bolje proširuju i uredjuju medje crnogorske. Za ovih borba sa Turcima god. 1840. pogibe ljuti siledžija hercegovački, čuveni junak Smailaga-Čengić, kojega posječe drobnjački knez Novica Cerović sa blagosovom samoga vladike. Novica donese vladici pred noge rusu glavu i svietlo oružje Čengića-age, za koje ga vladika daruje vojvodskim činom. Kao što je poznato, smrt Smailage-Čengića je

ovjekovječio velebnim epom neumrli hrvatski pjesnik Ivan Mažuranić. I u samoj zemlji imao je Petar II. velikih neprilika, ali ih snažnom rukom sretno rieši. On ukroti neobuzdane Crnogorce. Iz zemlje protjera pletkara Vuka Radonića, posljednjega crnogorskoga guvernadura, sa cielom njegovom porodicom, te dokinu čast i vlast guvernadura. Senat ustrojen već od Petra I. uredi u Cetinju; sastavi ga od 12 plemenskih glavara, a sam mu bijaše predsjednikom. Uredi sudove, da vrše zakonik Petra I., a za kradljivce udari smrtnu kazan. Njegovim organizatornim radom dobila je Crna gora prve početke prave uredjene države. Vladika Petar II. brinuo se je mnogo i za prosvjetu svoga naroda On širi ljubav za jezik, za narodnu pjesmu i za povjestnicu. Oko sebe kupi darovitije ljude, da bi se upoznali i da bi širili njegove osnove. Već god. 1834. udara na Cetinju nove temelje prosvjeti svojega naroda otvaranjem prve škole u Crnoj gori i podizanjem tiskare, u kojoj se tiskahu crkvene i gradjanske knjige kao i godišnjak crnogorski „Grlica".

Burne godine 1848. uzrujala se ciela Evropa. I malena Crna gora, koja je uviek vrebala na zgodu, da se dokopa Boke Kotorske, držala je u prvi čas, da je nadošlo vrieme, da zauzme Boku, gdje je i prije na granici bilo neprestanih hrvanja izmedju austrijskih i crnogorskih podanika. Vladika Petar II. medjutim odvraća svoj narod od provala u Boku. On dapače na molbu bana Jelačića, da bi pomogao sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom i odvratio dva južna dalmatinska okružja od buntovničke namjere, sazivlje skupštinu na Cetinju, gdje izradi ovaj proglas:

„Od vladike i svijeh Crnogoraca dragi pozdrav našoj braći, od obje crkve Bokeljima i Dubrovčanima.

Čujemo, da u ovome prevratu stvari u svietu i do Vas dohode nekakvi pozivi i laskanja tudjinaca (naime iz Italije). I to znamo, da se Vaše skupine na različite partaje drobe, radi toga i mi, kako Vaša najbliža braća i najveći dobročinitelji u svijetu, šaljemo Vam ovo objavljenje, kojijem Vam čisto dajemo na znanje. Prvo molimo Vas, kako našu braću, da sva druga namjerenja i pozive odbacite na stranu, a da budete srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti i sasvijem vjerni i poslušni Jelačiću, svomu jedinoplemenomu Banu od trojedne kraljevine, koji je pod krunom ćesarskom. Drugo, ako pak sačuvaj Bože! pokažete se nevjerni svojemu Banu i primite se tudjina, a svoje dobro odbacite, znadite čisto, mi ćemo postati Vaši zakleti neprijatelji, s nama će se mnogi valjasti junak od ta dva

okružja sdružiti i krv će se izdajnička nemilice proliti i kuće izdajničke u pepeo razasuti. Vi znate, da se mi ne umijemo šaliti, no pazite dobro, što ćete raditi. Treće u slučaju napadanija kakvoga neprijatelja na Vas, mi smo u svaki čas gotovi Vama na pomoć priteći i za Vašu slobodu s Vama ujedno našu krv proliti. Tako znadete i da ste zdravo.

Cetinje 20. Maija g. 1848. u Crnoj gori."

Dok evo vladika Petar II., makar sam sa svojim Crnogorcima teži za Bokom, posve lojalno prema Austriji nagovara Dubrovčane i Bokelje, da budu uz ćesara i njegova bana, Grie, austrijski upravitelj Boke, radi protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, jer je Austrija zazirala od sjedinjenja. — Kad je zatim ban Jelačić prešao preko Drave i udario na Madjare, vladika mu je obećao 2000 Crnogoraca u pomoć, ali ih nije poslao s toga, jer mu je medjutim javio dalmatinski namjestnik, da je ban Jelačić već stigao pod Beč, gdje je vrhovni zapovjednik vojske Windischgraetz. I kasnije još dopisuje vladika sa banom Jelačićem i sa Stadionom, ministrom unutrašnjih posala u Beču. Austrija naime nije vjerovala Crnoj gori poradi uzrujanosti Bokelja, već je držala, da to sve potječe od Crne gore, dok je vladika Petar II. u istinu, kao što se vidi iz pisama i rada njegova, mirio Boku, što je mogao, a svoje je Crnogorce odvraćao, da ne upadaju u Boku, „jer ćesar je velik". Ovo smo ovdje naveli za to, da se vidi, kakav je odnošaj bio Crne gore i njezinog vladike i gospodara prema Austriji i Hrvatskoj u ono burno doba.

Vladika Petar II. radio je neumorno na književnom polju, kao što ćemo još kasnije spomenuti. Tu ćemo samo navesti dvije velike junačke pjesme („Kula Gjurišića" i „Čardak Aleksića"), koje su tiskane u Beču, a slave golemo junačtvo, gdje su 42 hercegovačka Uskoka u Crnoj gori do noge potukla tursku vojsku, koja je brojila 7.000 ljudi.

U to već poče poboljevati vladika Petar II. Težka neizlječiva bolest — sušica — podgrizala je životnu snagu ljubimca Crnogoraca, muža, koji je neobičnom visinom svoga uzrasta, vanrednom ljepotom i duhovitim izrazom svoga lica očevidno osvajao srce svakoga, gdje bi se god pokazao. Uzalud je tražio lieka u južnim krajevima, on umrie u 38. godini svoga prekratkoga, ali vanredno zaslužnoga života dne 19. listopada god. 1851. na Cetinju, gdje ga privremeno sahraniše u crkvi. Tek god. 1855. svečano prene-

soše zahvalni Crnogorci njegovo tielo u onu crkvicu navrh Lovćena, koju si je sam za života podigao.

Vladika Petar II. težio je za tim, da ustanovi dinastiju iz svoga doma i to dinastiju u pravom smislu rieči, naime kneževsku. On je u tom smjeru radio i svojim književnim radovima: sve, što je napisao, teži za tim, da u narodu budi i gaji ljubav prama domu Petrovića Njeguša. Želeći s privolom Rusije osnovati svjetsku kneževinu Crnu goru, posla sina svoga rodjaka Stanka, Danila, u sviet na putovanje. Prema oporuci Petra II. izabrali su mu Crnogorci za nasljednika Danila, a senat potvrdi taj izbor. Danilo ode na to u Rusiju, ali ne da se zavladiči, nego da izprosi potvrdu za svjetskoga knjaza. Ruski car Nikola I. priznade ga svjetskim knjazom i gospodarom Crne gore. Vrativši se kući zaogrnut skrletnim plaštem zetskih gospodara, „samurkalpakom“ sa visokom i sjajnom čelenkom, sjede na priestol Crnojevića kao prvi svjetski vladalac poslije 400 godina i progovori svome narodu uzvišenim glasom: „Jeste me čuli, Crnogorci! Hoću da me slušate, pa ću Vi biti dobar; ako li me ne slušaste, nemojte mišljeti, što sam ovako malen, biću Vi, zadajem čistu božu vjeru, veći nego Lovćen!“ Crnogorci, koji nisu bili vični ovakovom govoru, s posmjehom su medju sobom govorili: „Nijesmo se bojali ni onog orla, a nekmo li ćemo ovog kokota.“ Pa ipak ga se kasnije bojahu kao groma.

Bliži rodjaci pokojnoga vladike Petra II. nisu bili zadovoljni Danilovim izborom za knjaza, već sebi oni svojatahu pravo nasljedstva. Znajući Danilo, da se s njima slažu i potomci guvernadura, osobito Radonića, progna ih ukazom iz zemlje. Austrija ih je primila i uzdržavala neko vrieme u Dalmaciji, a zatim u Zagrebu Najznamenitiji je izagnanik bio Krsto Mašanov, stric knjažev.

Turskoj ne bijaše po volji, što je Crna gora postala svjetskom kneževinom bez njezinoga znanja, te posla s toga sa svih strana vojsku na Crnu goru. Makar da se Crnogorci vanredno junački borahu (n. pr. pleme Martinića i mn. dr.), pa su u pomanjkanju džebane po nalogu knjaževom i ista slova cetinjske tiskare prelili u puščana zrna, ipak težko odolievahu velikoj sili turskoj, te je napokon posredovanjem Austrije i Rusije zaustavljeno strahovito prolievanje krvi i Turska priznade za knjaza Danila, a Crna gora dobije nikšićku župu mirom u Spužu god. 1853.

Poslije toga rata uze knjaz Danilo preustrajati u unutrašnjosti svoju zemlju. Najprije odieli crkvenu vlast od svjetovne i udari joj

granice. Zatim dokinu sve stare plemenske ustanove narodne samo uprave, naime starješine i glavare pojedinih rodova, te uvede kapetane, vojvode, serdare, stotinare i desetare. Na to odredi, da se izmjeri sva zemlja za obradjivanje, da se popiše sva stoka u zemlji. Nadalje utvrdi plaćanje državnoga danka (25.000 talira na godinu). Napokon dade popisati svu momčad za vojsku od 15. do 60. godine (preko 20.000 ljudi) te preustroji vojsku. — Knjaz Danilo se pobrine i za procvat škole i zasnuje više štipendija za mlade Crnogorce, koji bi pošli u inozemstvo na nauke, a godine 1855. na Gjurgjev dan kao na dan domaće slave kuće Petrovića proglasi narodu novi zakonik (33 članka), izradjen po starom zakoniku od godine 1798., ali znamenito pooštren (n. pr. kazan smrti za opetovanu kradju itd.).

Poslije neuspjeha na Brdjane u Kučima, koji nisu htjeli danka plaćati, izvojeva knjaz Danilo sjajnu pobjedu nad Turcima 1. svibnja god. 1858. na Grahovcu, gdje je njegov brat vojvoda Mirko do noge uništio tursku vojsku od 15 000 ljudi. Krvavo ovo razbojište, na kojemu zadobiše Crnogorci silan bogat plien, bude nazvano Grahov-Laz. Ovo je u novijoj crnogorskoj povjestnici najznamenitija („Spasovdanska") bitka i pobjeda. — Knjaz Danilo bijaše čvrsta karaktera, kao što su one stiene, u kojima se rodio. Bilo je pokušaja sa austrijske, francuzke i talijanske strane, da ga odciepe od Rusije, ali badava, on ostade do smrti vjeran pravoslavnoj Rusiji, staroj zaštitnici i prijateljici Crne gore. Dakako da je on umio i mudro izrabljivati natjecanje velikih vlasti u svoju korist. U Parizu, koji pohodi u veljači god. 1857., učvrste ga u njegovim osnovama, a iz Petrograda pritjecalo mu je obilno novaca. No kako se ni ovdje ni ondje nije htjelo tjerati mak na konac, već samo za zgodan čas imati u pripravi saveznika, koji će vatru podpaliti, bijaše prinudjen Danilo, da se je zadovoljio tek uredjenjem crnogorskih granica. Knjaz Danilo prvi je izraziti Srbin na priestolju crnogorskom. Istina već je njegov predšastnik, uzgojen i poučen od Sime Milutinovića-Sarajlije, osjećao se Srbinom, što nam potvrdjuje i njegov glasoviti „Gorski vijenac", u kojem je iztaknuta misija Crne gore, da Srbe u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji oslobodi od tudjega gospodstva; ali pravi, odlučni Srbin tek je knjaz Danilo, koji kliče: „Oh pomozi Bože i sv. Gjorgjije, moje krstno ime, neka samo knjaz Mihajlo vojsku kreće, pa evo me njemu za prosta vojnika, samo da vidim veliko i ujedinjeno Srbstvo." Mi to zato spominjemo, što su se prije žitelji

Zete, poimence oni u primorju, zvali Hrvatima. Svjedoče nam to na pr. i pisani mletački spomenici, gdje se spominje: Croato cattolico, Croato greco di Spizza itd. A poznato je i to, da su se Crnogorci na iztoku, imenito u Carigradu, još i nedavna nazivali Hrvatima.

Knjaz Danilo pade od osvetničke ruke crnogorske (Tome Kadića iz Bjelopavlića) na morkoj obali u Kotoru dne 1. kolovoza god. 1860. Crnogorci na to proglase za svojega gospodara i knjaza Nikolu, 19-godišnjega sina vojvode Mirka Stankova, kojega je za života knjaz Danilo nasljednikom imenovao, jer nije sam imao od srca mužkoga poroda. Još iste godine mjeseca prosinca oženi se knjaz Nikola 14 godišnjom kćerkom vojvode Petra Vukotića.

Vladavinom mladoga knjaza Nikole počinje novo sretnije doba za svu Crnu goru, za koju pokraj najbolje volje i truda sve vladike-vladari od Ivana Crnojevića do knjaza Danila ne mogahu toliko učiniti, koliko je učinio jedini knjaz Nikola I. Njeguš. Dakako da je i on imao s početka velikih borba, imenito s Turcima, koji su odmah na početku njegova vladanja sa sviju strana navalili na Crnu goru sa golemom vojskom do 150.000, a Crnogorci su jedva stavili na noge do 30.000. Rat je potrajao gotovo 8 mjeseci. Hvala hrabrosti vojvode Mirka Crna gora se je održala, makar da su Turci kod Ostroga i kod Rieke uspjeli, te su dapače i Cetinje zaposjeli. U tom ratu Turci izgubiše oko 40.000 vojnika, a Crnogorci do 2.000, a još jedanput toliko bijaše ranjenika. Rat bi bio i dalje potrajao, da nisu konzuli evropskih vlasti prisilili Turke, da su na Rieci Crnojevića sklopili mir s Crnom gorom. U tom je miru dobila Turska pravo prolaza kroz Crnu goru na drumu iz Hercegovine do Skadra (do god. 1870). God. 1864. bude uredjena granica izmedju Crne gore i Turske. God. 1876. zajedno sa Srbijom započe Crna gora rat na Tursku. Knjaz Nikola krene sa 15.000 Crnogoraca prema Nevesinju, on bude doduše s početka potisnut, ali na to potuče Muktar-pašu, a malo zatim zauzme Medun. Kad je na to Turska odbila zaključak konferencije zastupnika evropskih velevlasti god. 1877., po kojem bi se imala znatno povećati Crna gora, nastavi knjaz Nikola ratovanje. Sulejman-paša bješe doduše preko Dužkoga klanca provalio u Crnu goru, ali kako je Turska trebala vojske protiv Rusije, te je odazvala čete iz Crne gore, lako su Crnogorci napredovali. Zauzevši knjaz Nikola Nikšić, krenu s vojskom na jug, te osvoji Špicu i Bar. Na to bude 13. srpnja god. 1878. na berlinskom kongresu priznata neodvisnost Crne gore, te su joj

granice znamenito proširene. Navlastito bijaše važno za Crnu goru, da je dobila Nikšić, Podgoricu i Bar; k tomu joj još pripadne god. 1880. i luka Ulcinj s kotarom na mjesto albanezkih okružja Plave i Gusinja, koje ne htjede albanezka liga da predade Crnoj gori.

I tako je knjaz Nikola I. proveo dva diela programa svojih predšastnika: postigao je podpunu neodvisnost Crne gore, priznatu po svim vlastima, zatim je proširio granice svoje državice zaposjednuvši Nikšić i Bar i dokopavši se jadranskoga primorja do ušća Bojane. Mnogo je učinio knjaz Nikola I. i u vrieme mira, da preuredi i podigne i moralno i materijalno svoju kneževinu, o čemu ćemo još u budućem poglavlju govoriti. Knjaz Nikola mora da je sa zadovoljstvom gledao na svoju prošlu vladavinu, kad je onomad slavio četrdesetgodišnjicu svoga vladanja, te se pri tom sjećao Crne gore pri nastupu svoje vlade i gledao današnju Crnu goru. Kad je god. 1860. stupio na vladu, bio je vazal turski, a u ime Austrije primao je on tako rekavši naloge od kotarskoga poglavara u Kotoru. A danas, država mu se proširila za hiljade km. i ugledala je od vjekova toli žudjeno more; zemlja — ako i dosta sporo — dobiva uredbe kulturne, a knjaz sam došao je rodbinskim vezovima u srodstvo sa starim dinastijama evropskim. Prilikom onomadne slave ponudio je crnogorski državni savjet u ime naroda knjazu Nikoli i njegovim nasljednicima naslov: „Kraljevsko Visočanstvo“, što je knjaz i primio.

III.

Politički zemljopis.

Žitelji Crne gore i njihova svojstva. — Poštena rieč ili „vjera“. — Krvna osveta. — Crnogorka. — Ženidba. — Obiteljski život treba da se preuredi, da ne bude žena tako potištena. — Odielo. — Hrana. — Pjesma u Crnoj gori. — Stanovi. — Broj žitelja. — Vjera. — Gospodarstvo. — Zanati. — Početci industrije. — Trgovina. — Obćila. — Državni prihod i razhod. — Škole. — Književnost. — Državno uredjenje. — Vojska. — Mjestopis.

Mnogo naroda u Crnoj gori, kako već i prije spomenusmo, uskočilo je sa Kosova, pa zato i kaže jedan pisac, da je smrtni dan staroga kraljevstva srbskoga bio donekle i rodjendan crnogorskoga plemena. Vrletne gore crnogorske naučile su Crnogorca, da podnosi svaku nevolju ljudsku. U početku svog doseljivanja u puste i vrletne gore bio je on imućniji, ali umnažanjem porodice umnožilo se je i siromaštvo. Svoje je jade i nevolje mogao snositi, ali robstvo veoma težko. Sloboda mu je bila nada sve mila, ona mu je davala više srca i jačeg osjećanja za sve ono, što se njegovo broji i zove. Crnogorac je malo kad priznavao kakvu vlast ili silu nad sobom. Živio je u svojem siromaštvu kao slobodan čovjek i nije nikomu ništa davao, već bi onoga, koji bi što na silu iskao, po mogućnosti darivao ili mačem ili vrućim olovom iz puške.

Crnogorac je visoka rasta, koštunjav, stasa i liepa i vitka. U njega je mnogo razboritosti, ali još više hitrine i lukavštine. On se ponosi, što je Crnogorac, cieni sebe mnogo i hoće da je najbolji, a ostale narode drži za mehkušce i mlitavce, samo priznaje Arbanase, da su junaci. Crnogorac je lak i okretan i brz kao zvier. Bradu brije, a svak nosi brkove, tek stariji još gdjegdje ostavljaju perčin, da im po vratu pada. U licu je više mrke masti, očiju svietlih i bistrih, veselih i punih živosti. Crnogorac je snažna tiela, jakih mišica te podnosi lako najteže napore. Navlastito su mu neo-

bično snažni listanjci, te je po tom izvrstan pješak, pa mu u tom malo premaca. Bilo uz brdo ili niz brdo: njemu je jednako lako, on skače poput divokoze od kamena na kamen po kršnim planinama. Crnogorac je nadalje izvrstan strielac, okretan mačilac imenito s handžarom, a i smion jašilac. Nada sve ljubi svoju otačbinu, svoje gorde gore. Kad se je Crna gora iza posljednjega rata znatno povećala i to pitomijim predjelima, dogodilo se je opetovano, da su se Crnogorci, kojima je bila doznačena plodna zemlja u „Novim krajevima", svladani željom za svojim starim, makar i kršnim domom, opet vratili na svoju starinu. Za svoju domovinu žrtvuje Crnogorac u svom zanosu rado svoj život. On doista junački provadja u životu onu staru: „dulce et decorum pro patria mori". Ljubav domovine podaje mu hrabrost, smjelost, i čini, da se neprijatelja ne boji. Njegova junačka djela u bojevima sa Turcima priznaje sav naobraženi sviet, a to je i glavni razlog, što u novije doba sa svih strana Evrope polaze putnici u Crnu goru, da upoznaju taj maleni junački narod. Doista ni o jednoj zemlji balkanskoga poluotoka nisu stranci posljednjih decenija toliko pisali kao o Crnoj gori.

Iz ljubavi domovine potječe u Crnogorca onaj plemeniti ponos u hodu i govoru; on drži mnogo na sebe, na svoj obraz i na svoje poštenje. On znade, da je sin zemlje, koja ima priznatu prošlost kao bedem kršćanske vjere i civilizacije u borbi protiv Turaka. On se nada boljoj budućnosti. On je sebi svjestan, koliko je u veličanstvenoj borbi sa Turcima pojedinac vriedio, ma bio on i najsiromašniji, pa s toga s ponosom i smjelim samopouzdanjem stupa pred svoga „gospodara". Ali on se uza sve to svomu gospodaru sliepo pokorava; on znade, da je Bog na nebu, a gospodar na zemlji, i što reče gospodar, on drži, da je to volja božja. Koliki je junak na mejdanu, toliko je plašljiv i pokoran pred strogošću zakona.

Crnogorac je svom dušom svojom odan vjeri Hristovoj, crkvi pravoslavnoj, ali malo ide u crkvu; no kad dodje, moli se pobožno. On nosi na dar u crkvu svieću, vosak, ulje, runo vune, žito, itd., da mu Bog blagoslovi njegov rod, da ga sačuva oda zla i da mu pomogne u nevolji. Svećeniku u crkvi, kad mu daje naforu, poljubit će ruku, ali inače ne. Crnogorac se izpovieda i pričešća, a postove točno vrši. Kad je slava hrama, nosi zavjet u crkvu. O krstnome imenu, o prislužbici i većem prazniku nosi svieće u crkvu, a isto tako i na zadušnu subotu u spomen pokojnika.

Crnogorac je u vjeri tvrd i nepomičan, sa vjerom i u vjeri živi

i umire, i to mu je prva svetinja na zemlji, što potvrdjuje i njegova rečenica: „Ne žalim umriet za krst časni i vjeru rišćansku.“ Jao si ga onomu, koji bi se usudio protiv vjere što reći Crnogorcu. Prolazeći kraj crkve uviek skida kapu, prekrsti se i tri puta pokloni govoreći: „Pomozi Bože i presveta Bogorodice, sveti Vasilije i sv. Petre.“ Liepo je vidjeti Crnogorce, kad nose litiju. Svi krenu od kuće i mužko i žensko. Mužkarci idu dva i dva napried, a iza njih ženske dvije a dvije držeći se za rubac. Svi mužkarci i žene pjevaju udarajući glasom: „Gospodi pomiluj.“ Kad obave pobožnost, onda meću iz pušaka. Ova jaka vjera održala je Crnogorce u slobodi i ponosu, ona im je pomagala, te su kroz viekove počinili čudesa junačtva u bojevima s Turcima, a dielili su često i pojedinci medju sobom megdane.

Poštena rieč ili „vjera“ prva je svetinja u Crnogoraca, tvrdja od kamena, zalog poštenja i istine i najveći amanet na zemlji. Svojom „vjerom“ poznati su Crnogorci pred svietom kao vrli narod, kao pravi junaci. Oni su tu vrlinu primili od svojih predja, oni su je čuvali i u srcu nosili do najnovijega vremena. Dà, kad je Crnogorac zadao vjeru, to on drži, da je po sriedi te rieči sam Bog. Medju bratstvima i plemenima bila je „vjera“ angjelom mira i mnogo je zlo ona spriečila; što ne bi učinila najjača sila ljudska, to je učinila „vjera“. Poštenu rieč ili „vjeru“ nije gazio Crnogorac ni onda, kad ga je najveći interes ili nevolja na to gonila. Crnogorac, ako je samo mogao, otimao je i jačemu i slabijemu od sebe i ponosio se je pljačkom pa i kradjom često, ali na poštenu rieč ili povjerenje uzeto, pozajmljeno, pošteno je uviek vraćao, a vjerovnik nije nikada tražio svjedoka, niti priznanice na ono, što je na poštenje Crnogorcu davao. Danas kano da je nestalo vremena „vjere“, a tvrda rieč crnogorska kano da je počela mekšati. S toga se danas u Crnoj gori ne uzajmljuje više „u četiri oka“, nego svaki vjerovnik uz malo „pismena“ traži i svjedoke.

Rečenice crnogorske „radije umrijeti no sramotno živjeti“, zatim „ko se ne osveti, taj se ne posveti“ jasno nam svjedoče, da je krvna osveta od vajkada ukorjenjena u Crnoj gori, te se tek polako dokida. Strašno je djelo ta crnogorska osveta, jer ostaje u krvi, pa ju i budući naraštaj izvršuje. Osveta se može otegnuti i za 200 godina. Osvetnik najprije će da se osveti na krivcu, t. j. krvniku, a ako ne može da njega ubije, onda će njegovog najbližeg i najboljeg brata ili bratučeda. Dogadjalo se je često u prijašnja vremena, da su skoro sva plemena jedno s drugim bila u pokolju,

pa nije smio Crnogorac poći iz jednoga sela u drugo. To je bivalo imenito za odsutnosti iz Crne gore vladika-gospodara, jer nije bilo kod kuće snažne vlasti, koja bi mogla prekinuti ovo zlo, koje je zatiralo ljude. Osveta se istina zakonom zabranjuje Crnogorcu, ali u družtvenom životu u prijašnje doba slobodna mu je bila i pohvalio bi svatko onoga, koji bi se osvetio. Žalostan je naime običaj u Crnogoraca, da se mora svetiti, jer ako se ne osveti i „ne pokaje svoje stare“, nema pristupa ni poštenja medju ostalim Crnogorcima. Onda mu kažu, da je rdja, kad nije kadar svoga osvetiti, već mu je odnio krvnik obraz i junačtvo. I žene su ponajviše zauzete bile za osvetu, te su i nagovarale svoje, da se osvete. Ipak već odavna često znade zamieniti osvetu „umir osvete“, gdje se nastojanjem glavara i roda izmire osvetnik i krvnik, pri čem su obično dugotrajni obredi.

Stari je običaj kod Crnogoraca, da se rano žene. Već u 15. do 16. godini ženi se Crnogorac, a djevojke se udaju već od 13 godina. I ako se djevojka rano udaje, ipak radja zdravu djecu, brže doduše postara u licu, ali u tielu ostane jaka. Veselje je veliko, kad se rodi Crnogorcu sin, on to javlja paleći puške pred kućom. I ostali se bratstvenici u selu vesele i pucaju, što su dobili jednu pušku, jer se u Crnoj gori ljudi po puškama broje. U novorodjenčetu gleda on obranu svoje domovine. Kad ima Crnogorac dosta braće, ne boji se ni od koga, niti se plaši kakve napasti, jer ako i pogine, znade, da bez zamjene ostati ne će, jer ga ima tko osvetiti. Crnogorac je starješina u kući, sva ga čeljad sluša. Žena mora biti u svemu poslušna i pokorna. Mužki su u kući svi stariji od žena. Nekoć se je dapače držalo u Crnoj gori, da je ženska čeljad više od štete nego od koristi.

Crnogorka je kćerka vrletnih planina, ona je mati gorskog junaka — prava Špartanka. Ona ulieva svome čedu još u kolievci ljubav za domovinu i za mejdan na obranu domovine. Njihajući sinka u kolievci pripjeva mu junačke pjesme, doji ga mliekom junačkim, napunja mu srce onim, što će ga poticati na snagu junačku; uči ga, kako će pasati oružje, kako li će neprijatelja gadjati, kako li svetiti oca i brata i pokajati svoje stare.

Crnogorka je srednjega stasa, jakog tjelesnog sastava, a lica ponajviše crnomanjasta. Kose je jake i guste, a isto takovih obrva. Očiju je svietlih i živih, u kojima se ogleda njezina duša. Skupa nakita ne vidiš na Crnogorki: sve je na njoj priprosto i siromašno; no Bog joj je dao prirodnu ljepotu. Njezin pristao uzrast tiela,

čista krv, umiljat pogled sdružen sa stidom nevinosti nadmašuje sve umjetne nakite. U hodu je ona laka i brza, u govoru umiljata i skromna, donekle plašljiva, jer je potištena. Ona je razborita, a diči se tim, što je Crnogorka. Muža svoga počituje i pokorava mu se tako jako, dà je rob svoga muža; bez znanja njegova ne će nikud poći i što muž reče, ona znade da mora biti. Crnogorka je nabožna, ma da i ne ide mnogo u crkvu, a polazeći mimo crkvu, krsti se, klanja se i tiho se moli Bogu. Mužkarca, koji ulazi u kuću, cjeliva u ruku, to čini djevojkom, nevjestom, udovicom, pa i kad je staricom. Svoju Crnu goru vanredno voli, te nerado polazi u tudji sviet; ona radje provodi u siromaštvu i nevolji svoj jadni i čemerni život uz svojtu svoju, nego u najvećoj sreći i bogatstvu u tudjem svietu.

Crnogorka je dobra mati; ona čuva i pazi djecu, te će prije gladovati, a djecu nahraniti. Zanimljivo je, da više miluje brata no muža, i opet više brata no oca, a i brat voli sestru nego brata. Crnogorka je vanredno radina. Ona radi i sprema po kući: šije, veze, plete, prede i tka. Ona ide na pazar i nosi težko breme ponajviše na ledjima; dà, gotovo sve, što Crna gora uvozi i izvozi, prenosi Crnogorka na svojim ledjima po onim težko pristupnim stazama crnogorskim; ona ide na vodu, u mlin, u drva i sa stokom. U mnogim sgodama pokazale su se Crnogorke junakinjama, te su u boj pošle sa muževima na Turke. Zato u „Balkanskoj carici“, koju je knjaz Nikola I. posvetio Crnogorkama slaveći zasluge žena crnogorskih, pjeva pjesnik:

Ali vama ko se može
Odužiti, Crnogorke?
— — — — — — — — —
— — — — — — — — —
Vi nijeste od nas manje,
Kad nastupe žive muke,

Vode, praha i olova
Pružaju nam vaše ruke;
Vrh pramova gustog dima,
Toga praha što gorimo,
Kraj simvola, krst-slobode,
Vaš angjelski lik vidimo.

O ženitbi u Crnoj gori spomenimo ovo:

Vjeritba ili vjerenje zovu Crnogorci kao u obće Hrvati i Srbi, kad se ide, da se djevojka prosi. Kad se izprosila djevojka, kažu oni: vjerena je, a za muško: vjerio se. Muško zovu vjerenik, a žensko vjerenica, a oboje vjerenici. Često se dogadja, da Crnogorac vjeriva sina i kćer još u kolievci. Pa i kasnije malo kad pitaju djevojku, da li će poći za tog ili ovog momka, već to odredjuju roditelji. I za momka je isto tako. Iza vjeritbe sliedi svila, a biva dvije tri nedjelje prije svadbe. Na „svili“ daruju vjerenici platna za košulju, svile za vezenje i jedan dukat, a domaćine cieloga vjereničinog bratstva pijući iz

boce rakiju pred crkvom potvrdjuju vjeritbu, a ujedno se ugovori dan vjenčanja. Kad se je približio rok vjenčanja, sastavljaju se svatovi. Broj svatova nije odredjen, ali moraju biti ovi: stari svat (od rodjaka), desni i lievi djever, prvienac, barjaktar (sestrić od ujaka), kum i vojvoda; ovaj posljednji obično mora biti zet. Ostali su svi „pustosvati", a može ih biti po 60—100, a i više. Svatovi idu od kuće vjerenikove, nose puške na ramenima, pa putem pucaju, pijuckaju i jedu. Kad su stigli do vjereničine kuće, unidju, založe kod obilna stola i tu se govore zdravice, a mora da ih je sedam. Govori ih ponajviše stari svat. Na to krenu svi do crkve s vjerenicom; pošto je kum doveo vjerenika, unidju u crkvu na vjenčanje. Po svršenom crkvenom obredu založi se malo u crkvi, a onda se ide (sl. 120.) kući mladenčevoj na pir. Putem se pale puške. Gostba traje dugo u noć. Sjutradan, kad su svi svatovi poustajali, nevjesta drži ručnik preko ramena, a u ruci vrč vode, te polieva svatove, kad se umivaju. Svaki svat baca u vodu po forintu, talir ili cekin, kako tko može. Što skupi nevjesta, to je njezino. Toga dana još ručaju svatovi, a onda se razilaze. Treći dan iza vjenčanja ide majka k svojoj kćeri u pohode, a prate ju brat i stric „mlade". Ovi nose sa sobom opremu za nevjestu. — Poslije tri ili šest nedjelja, a i kasnije (o krstnom imenu) ide nevjesta u svoj novi rod, a to se zove „prviče". U tim pohodima prate ju vjenčani djeveri, a nose sa sobom pogaču (a negdje nose i pecivo), kolača, jabuka, oraha itd.

I kod Crnogoraca se dogadja, da se muž i žena razidju. Poradi toga su u prijašnja vremena bivali čitavi pokolji izmedju plemena ili bratstva vjenčanika. „S jedne ženske glave padalo je često i dosta mrtvijeh glava." To je potaklo vladiku-gospodara Petra I., te je izdao zakon, po kojem se dopušta razpust braka, ako ima tomu opravdana razloga.

Svakako je nuždno, da se preuredi u Crnoj gori obiteljski život, koji sada od toga strada, što je žena potištena, gotovo robinja svoga muža. Nema tu ni traga kršćanskoj nauci, da je žena ravnopravna drugarica i pomoćnica svome mužu. Istina, stanje žena u Crnoj gori ne potječe odatle, što bi možda Crnogorac prezirao ili pak hotomice malo cienio ženu, već s toga, što Crnogorac kano diete prirode precjenjuje surovu fizičku silu i uspjehe na bojnom polju. Dakako zlo je djelovalo na Crnogorce i višeženstvo susjednih muhamedovaca. Makar da štuje i ljubi pojedini Crnogorac drugaricu svoga života, on se ipak ne usudjuje od straha pred javnim mnienjem i od sramote pred susjedima svoje osjećaje ma na kakav način odati, nego je hladan, oštar i osoran prema svojoj ženi kao i drugi Crnogorci što su. To je razlog, da Crnogorka ne pogleda svoga muža srdačnom ljubavi, već više s očima straha, pa mu nije ni toliko vjerna od prave kreposti i odanosti, koliko više od straha. S toga je bilo često u Crnoj gori i razstava braka. Crnoj gori manjka najveći poklad svake zemlje: domaća obiteljska sreća. A znade se, da je tek ondje, gdje se obiteljski život liepo i

sretno razvija, moguć pravi napredak. Istina, u novije vrieme kano da Crna gora i u tom pogledu napreduje, jer se čini, da se žena više uvažava u obitelji nego li do sada, a to će s vremenom biti od velike koristi po razvitak male kneževine.

Razlika, što se opaža izmedju muža i žene u tjelesnom pogledu u Crnoj gori, obstoji takodjer s obzirom na odielo, koje je u mužkaraca skupocjenije,

Sl. 120. Crnogorska svatba.

a u žena jednostavnije. Crnogorsko je odielo u obće vrlo spretno, a i za oko liepo. Kroj je odiela gotovo isti kroz viekove, jedino su kape izmienjene. Odielo se razmjerno od vajkada malo pravi od platna, nego gotovo sve od vune, jer je imadu dosta. Prije su nosili Crnogorci kape od kože, a sada nose male plitke kapice od svile, obtočene crnom svilom, a vrh kapice je od crvene svite, kod imućnijih sprieda zlatom izvezeno početno slovo knjaza Nikole (H. I.). Na

kapici se po tom iztiču tri boje: crna (tuga), crvena (boj) i zlatna (nada). Dakako da te kapice slabo brane od sunca i od nepogodna vremena. Na košulju oblači Crnogorac gunj od bieloga sukna, koji dopire do koljena. Sprieda je napravljen s crnim, modrim, crvenim ili žutim gajtanom, koji dopire do pasa. S jedne su strane vunena puceta, a s druge petljice za zakopčavanje. Svud je na okolo obtočen gunj modrom svitom. Crnogorac se paše preko ovoga gunja s crvenim pasom. Kad opasuje pas, omota ga nekoliko puta oko tiela, pripaše „silaj", a ostali pas preko silaja. Za silaj zatakne po jednu ili dvije male puške i još nož i „arbiju" (šibka za nabijanje puške). Niže pasa nosi široke gaće, prije biele, a sada modre, koje dopiru do koljena; od koljena do članka ima dokoljenice od bielog sukna, koje su podvezom podvezane izpod koljena. Čarape su biele a kratke, obtočene crvenom svitom sa kopčama, da se zakapčaju. Opanci su jednostavni. O ramenu nosi Crnogorac pušku sad cjeniju sad skuplju prema imućstvu pojedinca. Za kišu i snieg, u obće za nepogodno vrieme ima Crnogorac struku, uzak i dug ogrtač, ponajviše crne ili sivkaste boje. — U novije vrieme nose Crnogorci, navlastito imućniji, gunjeve od svite, a tako isto i gaće, dokoljenice, kružate i jeleke, pa k tome sve bogato zlatom vezeno.

Ženski su koreti ili zubuni takodjer od bielog sukna sa istom napravom kao kod mužkaraca, samo što su dulji te nemaju rukava. Košulje nose obično od pamučnog platna, a rjedje od lana ili konoplje. Ošice košulja vezene su vunicom, a tako i rukavi. Imućnije žene imadu rukave vezene zlatom. Crnogorka plete kosu u dvije pletenice, pa ih namjesti iznad čela, a veže odzada. Na glavi nosi modro pjegasti rubac, koji pričvrsti na vrh glave iglom. Pasovi su od kože raznoliko izkićeni. Neke nose mjesto pasa ćemere od srebra. O pasu visi sindžir (lanac ili veriga), a na kraju nožići, ključ i druge sitnarije. Žene nose čarape od biele vune do koljena; i one nose opanke. Imućnije nose naušnice i prstenje. Djevojke se u Crnoj gori odievaju kao žene, samo što djevojke pletu kosu u jednu pletenicu, te ju saviju odzada u jednu guku, a na glavi nose kapicu i rubac. Po ružnom vremenu ogrću se žene i djevojke strukama šarenim i crnim. Žene u Brdima nose na glavi visoke fesove i biel rubac, a košulja i čarape su im šarene.

Crnogorac se slabo hrani. Glavna mu je hrana kukuruzni kruh i sir i luk. Za zimu spremi Crnogorac krumpira (krtola) i zelja, zakolje brava, pa ga osoli i osuši. Grah, leću i bob čuva za postove. Crnogorac se malo hrani mesom, već stoku radje prodaje, pa kupuje žito. Pšeničnog kruha jede malo; jedino samo o većim praznicima, krstnom imenu, o svatovima miese pšenični kruh, vare mesa, piju vina i rakije. Inače piju samo vodu. Medovinu priugotavljaju od meda samo u nekim stranama Brda. Kavu vole Crnogorci, pa se u novije vrieme širi po zemlji uživanje kave. U nekim krajevima jedu dosta i ribe. Imućniji imaju tri obroka: ručak, objed i večeru, a siromašniji dva ili samo jedan obrok. — Mimo svoje siromaštvo Crnogorci su vanredno gostoljubivi. Oni će stranca podvoriti svim, što imadu, i onda će se još izpričati, što ga nisu mogli obilatije pogostiti.

Pored strogih običaja i umjerenosti Crnogorca, koja se može prema ostaloj Evropi nazvati upravo špartanskom, nije Crnogorac

ni iz daleka cjepidlaka ili mrkogledja, već je cielo njegovo biće prožeto nekim snažnim pjesničkim dahom. U istinu su siromašni i toli ozloglašeni Crnogorci ne samo narod hrabrih vitezova, nego i pjesnika. A to vriedi i za posljednjega siromaha u zemlji. U Crnoj gori sve pjeva, pa i iste inače tako plašljive žene. Kad pod večer posjedaju oko vatre ti ratoborni junaci, laća se jedan za drugim gusala, te uz to jednostavno glasbilo pjevaju junačke pjesme, slavna djela svojih predja, dok se ne trgnu kao iz sna: oči im tad sievaju, a pesnicom stišću svoj handžar. Žene pak pjevaju po dolinama i planinama, imenito slaveći kreposti svoga vojne, ako im ga je možda nesmiljena smrt ugrabila na bojnom polju. A koliko se tek pjeva o velikim blagdanima, o krstnom imenu, o slavi hrama itd., kad se sastaju mužko i žensko u svečanom odielu, da igraju „oro". Tako se još i danas njeguje u pustoj Crnoj gori narodna pjesma u svojoj izvornoj krasoti gotovo kao nigdje u Evropi.

Kuće su u Crnogoraca, ma da su gradjene od kamena, ipak primitivne i to iznutra kao i izvana. U obće se razlikuju dvije vrste kuća. U prvim stanuje zajedno sa ljudima i stoka. Prizemno je stoka, a ljudi stanuju u gornjem spratu, kamo vode stube bilo izvana, bilo pak iznutra. Usred kuće visi na verigama kotlić, u kojem domaćica sprema gotovo sva jela. U nekim je kućama pod kotlićem na kamenima usadjen ražanj, na kojem se peče pečenje. Kako nemaju kuće dimnjaka, to je od vatre i od dima unutra sve začadjeno. Kuće onih Crnogoraca, koji nemaju stoke, prizemne su sa tvrdim golim zemljanim podom. Imućniji imadu za stoku obore i torove. Kuće su u selima bez ikakvoga reda podignute, rjedje su nanizane oko crkve ili škole. U obće malo ima mjesta, gdje su kuće jedna do druge te tvore pravilne ulice. U Baru i Podgorici ima dapače i neke vrste pločnik, dakako većinom u uzkim i krivudastim ulicama. U nekim mjestima ima i trg sa bazarom. U cielom ima u Crnoj gori samo 12 nešto većih mjesta, naime: Podgorica, Bar, Ulcinj, Nikšić, Kolašin, Andrijevica, Danilovgrad, Spuž, Virpazar, Rieka, Njeguš i Cetinje. Pogledamo li na zemljovidu spomenuta mjesta, opazit ćemo, da su se prema opisanim prirodnim prilikama tla crnogorskoga sva ta mjesta smjestila na jugu, odnosno u sredini zemlje ili na iztoku, dok u dalekoj zapadnoj polovici Crne gore od priestolnice do najsjevernijega kuta izmedju Maglića i Pive nije nijedno od spomenutih većih mjesta. U ostalom i spomenuti riedko posijani gradovi, izuzev Podgoricu, Bar i Ulcinj, za pravo

su kao naša trgovišta, te ne broje više od 3000 stanovnika. Pomislimo li k tomu, da je veći broj spomenutih većih mjesta pripao Crnoj gori nedavno po zaključku berlinskog kongresa, to je posve bjelodano, da je Crna gora do nedavna sastojala od samih sela. Dakako neka od tih sela broje po više stotina kuća, ali opet neka druga sastoje od nekoliko kuća, a razumieva se, da to ovisi o prirodnim prilikama tla. Najgušće je žiteljstvo u dolini zetskoj, crmničkoj i na ravnici podgoričkoj, kao u obće na jugu; dosta su napučene neke doline na iztoku i sjeveru, a najslabije su napučeni kraški predjeli visokoga gorja.

U svemu broji Crna gora oko 220.000 stanovnika i to oko 100.000 mužkaraca i nešto više žena. Po tom živi poprieko na □ km. 23 žitelja. Obično se mislilo, da Crna gora broji znatno više žitelja i to s toga, što je jadna ta zemlja kroz vjekove vojevala s Turcima te iza težkih udaraca i opet se pojavila na bojnom polju reć bi u neslomljenoj snazi. Bojevi Crnogoraca kraj malenoga broja žitelja Crne gore dokazuju ne samo vanrednu moralnu, nego i fizičnu jakost crnogorskih junaka. „Crnogorci", piše Niemac dr. B. Schwarz, „u istinu su nalični na hidru, kojoj s nova naraste glava, čim si joj koju odsjekao."

Po vjeri diele se Crnogorci na pravoslavne (do 190.000), rimokatolike (oko 10.000) i muhamedovce (do 20.000). Glava je crkve pravoslavne metropolita na Cetinju, zatim uz njega biskup ostrožki. Svećenici su pravoslavni prije bili slabo naobraženi; jedino su umjeli čitati i pisati; u novije vrieme nastoji se oko toga, da se u bogoslovnoj školi na Cetinju što više naobraze. Odielom se pravoslavni svećenik ne razlikuje od ostalih Crnogoraca; on je prije nosio uviek i oružje sa sobom, a odložio bi ga samo, dok je služio liturgiju. On živi kao i ostali Crnogorci: ore, kopa, trguje i ide na pazar itd. Crnogorci kao i Rusi razlikuju bielo svećenstvo od kaludjera. Ovi nose dugu bradu i kosu, te dugu i široku mantiju kao i u Srbiji, samo što si neki pokrivaju glavu kamilavkom, a drugi fesom. I u Crnoj gori ciene više kaludjere nego ostalo svećenstvo. U ratovima sa Turcima proslavili su se mnogi kaludjeri i svećenici. Crkve su malene, nizke i iznutra siromašne. Što ima amo tamo, imenito u manastirima, vrjednijih predmeta za bogoslužje, potječe iz Rusije kao dar ruskih careva. Turci su često nemilice rušili crnogorske crkve, koje su zatim najviše ruskim novcem na novo podignute. Zato i kaže Crnogorac: „Da nije Rusije bilo, nigdje ne bi ostalo krsta

od tri prsta.“ Manastira ima više u Crnoj gori, a najveći su i u najboljem redu Cetinjski, Ostrožki i Morački s najljepšom crkvom, zadužbinom Nemanjića. Manastir Ostrog (dolnji i gornji) nad bjelopavlićkim poljem, slavno poznat iz borbe sa Turcima god. 1853., je uz manastir na Cetinju, gdje je pokopan vladika Petar I. „sveti“, najviše ugledan u Crnoj gori. „Ova su dva manastira Crnogorcima Meka i Medina.“ Prema njima se oni okreću moleći se sv. Vasiliju i sv. Petru.

Glava katolika je u Crnoj gori nadbiskup barski sa stolicom u Baru. Dukljansko-barska biskupija staroga je podrietla iz XI. stoljeća i sada opet obnovljena. Bilo je vrieme, kad je sva Zeta izpoviedala vjeru katoličku. Dr. Rački (u „Radu“ 27. knj.) liepo je izložio, da su u Zeti vladala dva obreda, ali jedna crkva i jedna vjera. Dakako da su ta dva obreda u jedinstvenoj crkvi bili u neprestanoj borbi, te bi sad jedan sad opet drugi nadjačao. Znade se, da su se Balšići god. 1369. vratili rimskomu obredu, a Crnojevići su bili još u užoj svezi sa zapadom. Po tom je bez sumnje Zeta do svoje propasti pripadala rimskoj crkvi. Odlazkom Crnojevića sigurno se je i naroda dosta razselilo u primorske krajeve, a neki su se poturčili, a pošto su u to iza Kosova sve više dolazili srbski uskoci u te strane, ostalo je vrlo malo pristaša rimske crkve. — Danas ima rimokatolika najviše u primorju, zatim su većinom katolici oba plemena Kuči (Drekalovići i Krajna), koji su podrietlom Arbanasi. Oni su poprimili jezik i običaje crnogorske, ali su ostali vjerni katoličkoj vjeri.

Opis Crnogoraca završit ćemo ovako. Da nam se ne bi prigovaralo, da smo poput Ljube P. Nenadovića („Pisma o Crnogorcima“) iznieli samo ljepšu stranu Crnogoraca na vidjelo, iztaknut ćemo neke stvari, s kojih su po krivici Crnogorci došli na zao glas kod prosvietljenih evropskih naroda. Do nedavna imala je Evropa od prilike ovaj opis Crne gore. Zemlja izprepletena visokim mrkim planinama, kršna, gola, bez ikakvoga rašća, kamena pustinja, koju amo tamo razdiru zjevajući ponori, jaruge i gudure — a na tom tužnom tlu malobrojni žitelji, ogladnjeli s upalim očima, otrcani pastiri, od kojih pri svakoj zgodnoj prilici postaju krvoločni razbojnici. Tako su opisivali Crnu goru stari putopisci i dopisnici svjetskih novina, koji su nosom zavirili u Crnu goru. U naše vrieme, gdje su nebrojeni savjestni i u istinu naobraženi putopisci po narodnosti Rusi, Englezi, Talijani, Francuzi i Niemci stali proučavati Crnu goru, dobila je ta od stoljeća u vječnoj borbi živuća zemlja i njezino žiteljstvo posve drugo lice pred prosvietljenom Evropom. „Crna

gora je zemlja, u kojoj se pod vedrim južnim nebom visoko izpinju gorski orijaši, mjestimice najveći dio godine sniegom pokriti, opasujući bujnu bjelogoricu, šumovite pristranke i pitome nizine; gdje u sočnim dolinama, kroz koje bujice šume, daleko od svjetske vreve slavuji poje. Makar da je zemlja slabo napučena i siromašna prirodnim bogatstvom, ipak je njezino žiteljstvo fizički i moralno zdravo, izvanjski doduše surovo, kako su u obće primitivni narodi, ali plemenite ćudi, hrabro poput lava, ponosno, ozbiljno, napokon susretljivo i veoma gostoljubivo.“ Ovaj posljednji opis potječe od Niemca dr. B. Schwarza, koji je dulje vremena boravio u Crnoj gori, te iz očevida i savjestnim opažanjem stvorio taj sud o Crnoj gori, pa je u svom djelu o toj zemlji s punim pravom oštro žigosao svoje bezsavjestne zemljake, koji su gore spomenuto krivo mnienje razširili u svietu o Crnoj gori i njezinim žiteljima.

Da razgledamo, što se sve predbacuje Crnogorcima. Prvi je i najobičniji prigovor, da su okrutni. Istina, za nebrojenih vojna sa Turcima razglasila su se po svietu strašna nedjela o objema ratujućim strankama. Priznajmo, da su Crnogorci u ratu u istinu počinili razne okrutnosti, ali to je učinjeno za vrieme rata. A kakve su okrutnosti počinjene na strani njemačkoj i francuzkoj za rata god. 1870.—1871. „C' est la guerre!“ A ipak je to bilo izmedju prosvjetljenih protivnika, dok su Crnogorci na nizkom stupnju kulture. Ili što se dogadja u naše doba u južnoj Africi i u iztočnom Kitaju! Treba nadalje uviek i na to pomisliti, da je više-stogodišnja borba izmedju Crnogoraca i Turaka bila fanatička, vjerska a donekle i plemenska borba, a to znači da se je u ovim ratovima išlo za tim, da jedni druge zataru i posve unište. U takvim se prilikama ne bi blaže ponieli ni drugi narodi, pak im se ne bi za to okrutnost kano bitno svojstvo pripisivala. Nadalje treba i da to spomenemo, kako nam svjedoči povjestnica crnogorskih ratova s Turcima, da se je posljednjih decenija s napredkom kulture i Crnogorac na bojnom polju znatno promienio. Već se davno ne vide na onom zloglasnom tornju iza cetinjskoga samostana izložene turske glave. Da su Crnogorci u ratovima manje okrutni bili nego nekoć, navest ćemo sliedeći neoboriv dokaz. Po službenom zapisniku, koji su podpisale obje ratujuće stranke, predali su iza posljednjega rata Crnogorci 11.000 čitavih zdravih zarobljenika Turcima, dok nisu Turci mogli predati nijednoga živa Crnogorca.

Nadalje se prigovara Crnogorcima, da su lieni i da bježe od posla. Kao što smo već spomenuli, ovaj prigovor ne može podni-

pošto da vriedi za crnogorske žene. Što se tiče mužkaraca prigovor je opravdan, ali samo donekle. Crnogorac je uslied neprestanog ratovanja sa Turcima doista bio samo vojnik, pa se nije ni čim drugim bavio, t. j. nije se mogao baviti. On je bio dakle po zanatu vojnik; on nije radio inače ništa, ne toliko od nemara, koliko iz načela, po kojem nije dostojno, da se vojnik i junak bavi radom, a slični se nazor gdjekada čuje i u najprosvjetljenijim zemljama. U ostalom, da umije Crnogorac radljiv biti, priznat će svatko, koji je u novije vrieme prošao Crnom gorom, te se mogao uvjeriti, koliko se pojedinac sad muči i kini oko ratarstva. K tomu će Crnogorac od sada, pošto su nastupila mirnija i druga vremena, sigurno sve više i više prianjati uz rad. Isto su tako nepravedni i drugi prigovori, da je Crnogorac podmukao, rado laže itd. Svi ovakvi i slični prigovori mogu vriediti za pojedinca, ali se ne smiju smatrati karakteristikom cieloga naroda.

* * *

Kako u Crnoj gori nema gradova u pravom smislu rieči, živi sav narod na ladanju, te mu je glavna privreda narodno gospodarstvo, poimence stočarstvo i ratarstvo. Kao što smo već opetovano spomenuli, tlo je crnogorsko, imenito u zapadnom dielu, t. j. u nahijama prave Crne gore, gorovito i kršno, ali ipak nije tako golo, kao što se obično misli. Dapače, da se razumno obradjuje, bilo bi znatno plodnije nego li danas, a ima tomu i primjera, kako su neki napredniji gospodari u Crnoj gori neumornim obradjivanjem i gnojenjem tla na svom posjedu pješčane i kamenite pustare pretvorili u livade, koje im trostruko više nose nego li prije. U iztočnom dielu Crne gore, u Brdima, nije tlo tako kršno i lomno kao na zapadu. Tamo imade dobrih oranica, livada i pašnjaka, dosta vode, jakih potoka i potočića, a i krasnih šuma. Dobri gospodari umiju k tomu svoje livade umjetno natapati, gdje nema dovoljno žive vode. Dakako da gdjekada ljetinu u visokim predjelima (u nahijama Vasojević, Morača i Nikšić) prerana zima posve uništi; ali to ne biva redovito. U glavnom moglo bi razumno ratarstvo dobro uspievati, ali žiteljstvo je još tako zaostalo, da s toga sve strada: polja, livade, šume, regulovanje rieka i gradnja obćila. Niti tko narod poučava, kako će orati, niti kako sijati. Svatko je ostavljen samomu sebi. Država se je dosada premalo za to brinula, a narod se ne umije pomoći u nuždi, kad navale elementarne nepogode.

Crna gora ima prostranih i plodnih ravnica, koje protječu rieke i potoci i oplakuju jezera i more. Medju najplodnije ravnice u Crnoj gori spada plosna zemlja oko Nikšića. Još su vriedne spomena ravnice Jezero podno Durmitor-planine, ravnica Bjeloglavić, koju protječe rieka Zeta, zatim plosna Zeta izmedju Morače i skadarskoga jezera, visoki ravnjak Rieka na ušću Crnojević-rieke u jezero i kod Žabljaka plodna ravnica Crmnice s krasnim livadama i vinogradima. Nadalje su plodne doline kod Bara i Ulcinja, obala jadranskoga mora i duž rieke Bojane. Većina dolina ima posve južno podneblje. U nahijama Baru, Ulcinju i Crmnici uspieva naranča, smokva, badem i dud, a obično su dvije žetve. Tu se prostiru čitave šume maslina, a zemlja ipak uvozi ulje iz austrijskog primorja.

O razumnom šumskom gospodarstvu nema ni govora. Šuma se nigdje ne podiže, već se samo obara i zatire. Treba li tko drva za gradnju ili za ogriev, ide u šumu, pa si nasieče drva, koliko treba. Koliko se i preko potrebe pohara šume n. pr. za „Badnjak". Država se dosada nije nimalo brinula za šumsko gospodarstvo. Ima planina, koje su prije bile zarasle šumom, a danas su posve ogoljene. Tako je nestalo po malo šume oko Cetinja i na Lovćenu. U ravnicama nema više traga šumi, samo starci pripoviedaju još o šumama, koje su već davno poharane. Koje čudo, što se daske, grede i ostala drvena gradja dobavlja iz stranih zemalja. Svakako bi bio nuždan šumski zakon u Crnoj gori, koji bi se imao strogo provadjati, da se očuvaju šume, imenito u Brdima, gdje ih još dosta imade.

Vinova loza liepo uspieva i mnogo se goji imenito u dolini Zete i Crmnice, u kojoj rodi vatreno crmničko vino. Pivničarstvo nije nikakvo ili vrlo loše. Vinu je ciena nizka, te se u zemlji popije. K tomu zatire lozu svake godine peronospora, protiv koje se narod slabo umije braniti. Trsne uši srećom još ne pozna crnogorska loza. Svakako bi se na polju vinogradarstva u Crnoj gori još mnogo dalo učiniti, imenito kad se pomisli, da stranci putnici u velike hvale vrstnoću crnogorskoga vina prispodabljajući ga ća sa vinom Gironde u Francuzkoj. Dan danas se još uvozi vino i to iz Italije. — Duhana se sadi dosta, ali bi se moglo još mnogo više saditi. Sadi se najviše u okolici Podgorice, a dobro bi uspievao bez sumnje i na prostranoj ravni doljne Zete, u ravnici Bojane i kod Spuža. U nekim krajevima je duhan gotovo ravan čuvenomu skadarskomu i trebinjskomu duhanu. U Crnoj gori ne obstoji monopol za duhan. U novije vrieme se duhan izvozi. Austrijska vlada ku-

puje na godinu 4 do 500.000 kgr. duhana (vrlo jeftino, po kilogramu 40 fil. do 2 krune) od vlade crnogorske, koja ga kod kuće od producenata prekupi. Pri tom imade država crnogorska kao posrednik liepu korist, a ta bi bila još veća za državu i za producente, da se sade bolje vrste duhana i da se u obće više njege posveti proizvadjanju duhana. U primorju izmedju Bara i Ulcinja moglo bi se više gojiti južno voće, poimence naranča, koja bi se mogla poradi lakoga izvoza imenito preko Trsta na sjever pošiljati. U Crnoj gori ima više predjela, gdje bi naše voće liepo uspievati moglo, a služilo bi siromašnomu narodu i za hranu. Žalibože do sada se je malo učinilo u zemlji za procvat voćarstva.

Kao što ratarstvo, tako je i stočarstvo u Crnoj gori još na nizkom stupnju razvitka. O naprednom i razumnom stočarstvu nema ni govora. Blaga imade u obće malo i to većinom malene pasmine, jer ono što je veće i krupnije stoke odmah se proda. Na oplemenjivanje stoke niti se ne misli. Da stočarstvo gotovo više nazaduje nego napreduje, neka nam služi ovo dokazom. Bilo je gospodara, koji su prije velikoga rata (1876.—1878.) imali po stotinu ovaca i koza ili po dvadeset volova, dok sada jedva da imadu 20 ovaca i koza, a za oranje moraju da posude volove. Država pobire porez na stoku, ali slabo mari da podigne stočarstvo, ili ako je što poduzela, nije joj uspjelo. Država je otvorila samo neka tržišta za izvoz stoke u inozemstvo, a i to je bilo samo u korist državi, da dobije nešto novca, koji je na druge svrhe upotrebila, a ne na podizanje stočarstva. S toga i ne vriedi danas mnogo crnogorska stoka u inozemstvu, jer se iz zemlje izvozi samo sitna stoka, koja ima slabu cienu. — I konjogojstvo moglo bi uspievati u zemlji imenito po prostranim nizinama u okolišu skadarskoga jezera, a prodja bi laka bila za Italiju.

Pčelarstvo i svilogojstvo je u zemlji upravo neznatno, a i ribarstvo nije ni iz daleka, kakovo bi moglo biti. Prof. P. Č. pišući o ratarstvu i stočarstvu, tim temeljima narodnog blagostanja, kaže za Crnu goru ovo: „Crnogorac je bolji stočar nego li ratar, makar ga ne možemo da pohvalimo niti kao ratara, a niti kao stočara. Njegovo se stočarstvo u tom sastoji, da brani i čuva stoku od napadaja grabežljive zvjeradi. On prevrne zemlju, sije i sadi, i to se zove poljodjelstvo. A kako bi i mogao Crnogorac tlo razumno obradjivati i težiti zemlju, kad se on nije nikada prije tim stvarima bavio, već jedino zadnjih 30 godina, kad ga je zla sudba, kao

što sam kaže, prisilila, da mu oružje rdja izjeda? Od djetinstva vičan nositi jatagan i oružje, da brani sebe i svojinu, a pri tom da otme neprijatelju, do čega samo dodje, uživio se je Crnogorac u toj misli, da mu je zvanje na toj zemlji samo u borbi za „krst častni i slobodu zlatnu". On je smatrao za jedinu svoju dužnost, da trajno brani svoju domovinu i da samo tamo ide, gdje se s oružjem i handžarom u ruci uz bojnu slavu stiču i potrebštine za život. Stari je Crnogorac upravo prezirao rad, te je samo boj držao svojim dostojnim zanimanjem. Ta kako bi junak orao i sijao? Tek u novije doba počinju se Crnogorci sprijateljivati sa motikom i plugom, jer po malo uvidjaju, da Bog pomaže samo radiši i da onaj, koji radi, ne treba da se boji gladi."

Ako igdje a to je upravo u Crnoj gori kod tamošnjeg primitivnog naroda, koji po malo od vojnika postaje ratarom i stočarom, država dužna da stvori izvore narodnomu blagostanju, da se narod podigne radnjom i tekovinom, da lakše i u svemu napreduje. Bude li država u istinu ovako radila, doći će i ona brže i sigurnije do većih dohodaka, a njihovom će pomoćju laglje izvoditi postupno sve reforme, koje iziskuje svestrani napredak naroda i državnog preobraženja u duhu i pravcu prave i istinite civilizacije. Državi je pak u tom pogledu to lakši posao, što je narod u Crnoj gori dan danas, kao što smo već i prije spomenuli, tako miran i poslušan, da je gotov sve primiti, što god mu se od „ozgor" poruči ili naredi. Današnji Crnogorci nisu kao oni stari, koji su se ponosili svojom poznatom rečenicom: „naše gore ne trpe regole"! Nisu oni danas samovoljni nepokorni i neposlušni prema starijemu, prema vlastima, kao nekoć što su bili. Mirnijih i lojalnijih državljana nigdje u svietu nema, i ako još nije posve nestalo u njima onog ratobornog duha, kojim su se odlikovali i proslavili, odkad se zna za njih, odkad su se nastanili u onim vrletnim gorama pod Lovćenom, Komovima i Durmitorom. Tuj dakle samo treba djelotvorne pobude, uztrajnog zauzimanja i dosljednog vodstva, pa će se postići krasan uspjeh.

Crna je gora bogata mramorom svake vrste osim bieloga; kamenog ugljena nije dosada nadjeno, a željezne rude ima na više mjesta. Geolog Tietze je našao na Sutormanu zrna malahita, u kojima se je našlo i bakrova karbonata. U selu Slatini, dolini Gradašnice, Baču i Šarenjaku ima kvarcevitog pješčanika, u kojem ima možda zlata. Soli ima malo; u verfenskim slojevima blizu sela Bu-

kovika u Crmnici naišlo se je na slabe izvore petroleja. — Dakako o rudarstvu nema za sada ni govora u zemlji. Najprije će se svakako nastojati o tom, da se vrtanjem prouče izvori petroleja. Kad bi se u istinu odkrili kolikoćom i kakvoćom vriedni izvori, bilo bi to vrlo znamenito za Crnu goru, jer bi se iz Crmnice preko Sutormanovog klanca (844 m.) kao i preko Skadarskoga jezera lako izvozio petrolej do mora.

Zanatu gotovo nema traga u zemlji, jer Crnogorac već od prije prezire zanat, te se zanatom bave jedino stranci ili žitelji novo osvojenih krajeva, poimence marljivi Arbanasi. I tvornica nije bilo u zemlji do najnovijega vremena. U Baru se podigla nedavno malena tvornica za priugotavljanje ulja od masline, ali je naskoro propala poradi indolencije pučanstva. Isto je tako zlo prošla na Cetinju tvornica sira, što je velika šteta, jer je sir crnogorski izvrstan, te bi imao dobru prodju. U zemlji su doduše dvie ciglane, ali tako primitivne, da se gdjekada cigla uvozi iz Italije i Dubrovnika. U najnovije vrieme podignuta je pivara u Nikšiću, a tvornica sode u Cetinju. Dakako u prijašnje vrieme bio je Crnogorac s malim zadovoljan, on nije poznavao kave ni likera ni sličnih pića. Tako je bilo prije 50 godina. Odielo su priugotavljale same žene od domaćih tkanina. Crnogorac nije trebao ni meso da kupi. Gradsko razkošje nije on poznavao. Kuću si je sam gradio s pomoću ukućana, a i posoblje i sprave bijahu proizvodi domaćega obrta. A danas? Potrebe su narodu porasle, on se je naučio na razkoš, pa se gdjekada prodaje stoka, ratarski proizvodi, pa i sama zemlja, samo da se namire sve potrebe. Sada ima po zemlji dućana, a i lihvara. Pojedinci kupuju u dućanima, što trebaju, a i što ne trebaju, i time padaju sve dublje u dugove.

Izvanjska trgovina Crne gore dosta je slaba, imenito izvozna pada, dok uvozna svakim danom sve više raste. Stoka se izvozi za Italiju, Francuzku i Tursku, a izvozi se preko Kotora na austrougarskim, a u najnovije vrieme i preko Bara na talijanskim brodovima. Prije se izvozila iz zemlje: vuna, koža, ruj, žalfija, razsolje, svilci i skoranca (suha riba); danas se još izvoze samo kože, vuna, ruj i skoranca. U novije se vrieme još izvozi, kao što smo već gore spomenuli, i duhan. Prvo crnogorsko parobrodarsko dioničarsko družtvo, zasnovano na Cetinju prije 15. godina za izvozni i uvozni promet robe preko luke barske, propalo je tako rekavši u svom osnutku. I država nije bila sretnija sa svojim parobrodima (Jaroslav,

Sibil), jer ih je prodala, pošto ih nije mogla uzdržavati. Riekom Bojanom, o kojoj smo već gore govorili, uvozi se u zemlju sol i pšenica. Trgovina se temelji većinom na kreditu, a to je razlog, da trgovci često u stečaj padaju. Glavničara nema u zemlji, pa s toga nema nikakovih znatnijih poduzeća u zemlji. Štedionice ni banke, a niti hipotekarne banke nema još u zemlji. Strani glavničari boje se svoj novac uložiti u poduzeća u mladoj državi, gdje se još nisu ustalile sve državne prilike.

Obćila za unutrašnji promet su loša. Razumieva se, da se u zemlji tako gorovitoj kao što je Crna gora težko dadu izgraditi trajne staze, a nekmoli čvrsti drumovi.

Čitava Crna gora izuzev udoljinu rieke Zete ne prija ni malo prometu i obćenju. Podješ li u Crnu goru s morske strane, treba odmah da se popneš na gotovo 1000 m. visoku strmu gorsku stienu, i da prevališ čitav niz planina, dok stigneš u duboku nizinu rieke Zete. S one strane nizine u Brdima eto opet na novo neprohodnih planina poradi toga, što nema u njima draga, nego su tako zatvorene, da ih moraš na daleko obilaziti. Budući da rieke teku ponajviše od juga na sjever ili obratno, te su duboko zasjele stienatim dolinama u visoke ravnjake, ide promet jedino niz i uz njihov tiek, a nipošto ne popriečnim smjerom sa zapada na iztok i obratno. Cievna, srednja Morača, te doljna Tara i Piva sa svojim pritocima sa Durmitora jure gotovo uzpravnim 400 do 1200 m. dubokim gudurama i jarugama, koje su tako užasno veličanstvene, da im u Evropi nema premca, te nas opominju na glasovite „kanjone“ sjeverne Amerike. Samo na nekim mjestima vode težko prohodne, zavojite staze u zjevajuće dubljine, kojima uz rieku amo tamo idu uzke putanje prolazne samo za malene vode. Da prevališ recimo 2 km. zračne udaljenosti, treba ti nekoliko sati težkoga hoda sad uz brdo, sad opet nizbrdo. Kako se poradi nepristupnosti doboko usječenih jaruga, koje se poput zmije vijugaju kroz visoke ravni, i do najbližih mjesta može jedino dalekim obilaženjem doći, to si žitelji pomažu tako, da jakim glasom dovikuju jedni drugima, što žele. Takim „živim brzojavom“ znale su se prije i važne viesti na daleko razglasiti po zemlji. Sve nam to svjedoči, da je Crna gora nepristupna i težko prohodna zemlja, što je ujedno velika zapreka i kulturnomu razvitku tamošnjega žiteljstva.

Crnogorska se je vlada odmah iza posljednjega rata ozbiljno dala na posao, da izgradi najnuždnije drumove. G. 1881. dovršena je cesta od Kotora, dotično od medje dalmatinske preko Krstca i Njeguša na Cetinje (sl. 121.), zatim cesta Cetinje-Rieka (sl. 122.), nekoliko godina kasnije cesta Virpazar-Sutormanov klanac-Bar. Prva dva druma izgradjena su velikim troškom, jer idu preko kršnih planina, kako nam slike svjedoče; za pravo su od veće koristi jedino neproduktivnoj priestolnici crnogorskoj. Treći drum, koji

Sl. 121. Dio ceste, koja vodi od Njeguša na Cetinje.

teče plodnom dolinom Crmnice, te skadarsko jezero, Podgoricu i dolinu Zete spaja s morem, vanredno je važan za unutrašnji promet. Sliedeći najvažniji drumovi treba da udare preko doline Morače i Zete. — Promet na skadarskom jezeru posreduje jedan parobrod i mnogi čamci i barke. Crna gora je danas jedina evropska država, u kojoj nema još željeznice. Nema sumnje, da će se naskoro i u Crnoj gori početi s gradnjom željeznice. Odredjeno je, da se grade ove pruge: Plavnica-Podgorica-Nikšić i Podgorica-Kolašin-Trepča (kod Andrijevice). Od Plavnice moći će promet preko skadarskog jezera i Bojanom na primorje ili se mora sagraditi željeznica preko Virpazara k Baru, ako bi se htjelo, da trgovina ne zavisi od Turske vlasti. — Pošta je danas u Crnoj gori po svim većim mjestima. Isto su tako sva veća mjesta spojena brzojavom.

Crna gora nema državnih dobara. Istina izseljenjem Turaka iz zemlje pripala su njihova zemljišta knjazu, ali on je veći dio tih zemljišta odmah iza rata porazdielio medju pojedine Crnogorce. Jedino samostani i crkve imadu nešto malo dobara za svoje uzdržavanje.

Narodni imetak prikazuju nam od prilike sliedeći brojevi: oranica imade do 180.000 jutara, livada 240.000 jutara, a vinograda 25.000 kopača, goveda 120.000 glava, ovaca i koza 800.000, konja 25.000, svinja 30.000 glava. Od toga plaća se porez ovako: za jutro oranice 1·60 kruna, za jutro livade 0·40 kruna, a za svakog kopača vinograda 0·40 kruna, za svaku ovcu, kozu ili svinju 0·20 kruna, a za govedo 1 krunu. Osim zemljarine — oko 800 000 kruna na godinu — je u većim mjestima i porez „laktarina“ zvan prema duljini kuće u fronti, i još stanarinski porez. Carina se plaća za svu robu, štogod se uvozi u zemlju, pa i za knjige. Carina iznosi 6% do 10% vriednosti robe, a za žestoka pića nešto više. Sol i petrolej državni je monopol, te donosi državi liepi prihod. Svi državni dohodci se računaju na 1,600.000 kruna, a k tomu dobiva država za vojsku i za druge potrebe od Rusije znatne svote svake godine, tako, da se cieli prihod državni računa na 3,000.000 kruna, dok je razhod za sada znatno manji.

O školama može se u Crnoj gori govoriti tek u XIX. vieku. U prijašnjim viekovima za neprestane borbe s Turcima nije bilo nikakvih ni osnovnih redovitih škola. Istina u manastirima se je nešto učilo. Tu bi se uz svećenike po nekoliko mladića iz boljih kuća učilo čitati, pisati i vršiti crkvene obrede. Tako izučeni bili

Sl. 122. Cesta dolinom iznad Rieke Crnojevića.

bi proizvedeni za sveštenike, koji su nosili oružje, narodnu nošnju i brijali bradu kao svjetovnjaci. Da bi više utjecali na narod, bili su harambaše, stotinaši (oficiri), serdari, vojvode i kapetani. Tako je bila utvrdjena sveza izmedju crkve i naroda prema tadanjim prilikama Crne gore. I pored ono malo znanja svećenici su savjestno vršeći svoju svetu dužnost dosta koristili svojemu narodu i kao duhovnici i kao glavari i starješine svjetske.

Prva je osnovna škola u Crnoj gori otvorena god. 1834. i smještena u cetinjskom manastiru, ali bijaše kratkoga vieka, jer je zatvorena zbog rata god. 1837. Iza svršena rata sliedeće godine opet je otvorena spomenuta škola, te je trajala do g. 1847., a tada je premještena u Ćeliju Dobrsku (župno dobrsko selo nedaleko Cetinja). Godine 1854. opet je otvorena osnovna škola u Cetinju, a prekinuta je zatim god. 1862. zbog rata, u koji su morali poći djaci s učiteljima. Nakon rata nastavljen je rad u četvero-razrednoj školi na Cetinju i otvorena je bila privremena bogoslovija, koja je zbog materijalne oskudice kratko vrieme trajala. Do god. 1869. bilo je pod nadzorničtvom arhimandrita i književnika Nicifora Dučića otvoreno 7 novih osnovnih škola. Osnivanje je škola s toga slabo napredovalo, jer se je narod upravo protivio školi, bojeći se, da djeca ne omlitave i odnemare pušku.

Pravo osnivanje osnovnih škola po cieloj zemlji počinje se s godinom 1870., kad je imenovan glavnim nadzornikom rektor cetinjske bogoslovije M. Kostić, koji je mnogo privriedio za razvitak školstva u Crnoj gori. Još se bolje razširiše i unaprediše po zemlji škole imenovanjem Jov. Pavlovića za prvoga crnogorskoga ministra prosvjete.

Po školskom zakonu je obća nastava u knjaževini Crnoj gori slobodna i obvezatna i bezplatna; sve su pripoznate vjeroizpoviesti ravnopravne, a konfesionalne zadruge dužne su starati se za vjersku obuku svojih vjernika. Školska dužnost počinje svršetkom 7. godine za djecu, koja su blizu škole, a svršetkom 9. za onu, koja su daleko od škole, i traje do navršene 13. godine; momčad uzornog vladanja i preko 15 godina stara prima se po dozvoli školske oblasti u školu. Gdje nema ženske škole, mogu roditelji svoju žensku djecu pošiljati u mužku školu, dok ne prekorače 10. godine; kasnije ne smiju više polaziti škole sa dječacima. Po zakonu od g. 1897. o uredjenju plata nastavnikâ osnovnih škola imadu učitelji i učiteljice po 720 i po 648 kruna plaće uz stan, ogriev i bašču; a privremeni učitelji plaću od 400 do 600 kruna. Redovni učitelji dobivaju petgodišnje doplatke po 120 i 100 kruna. Posljednjih godina bile su u Crnoj gori u svem 62 (4 ženske) škole sa 81 učiteljem i 5 učiteljica. Kako zaprema Crna gora 9475 četvornih km. i oko 220.000 ži-

telja (t. j. 23 na četvorni km.), dolazi jedna škola na 146 četvorni km. i na 4838 stanovnika. U svemu polazi školu oko 4300 djece, te po tom dolazi na jednoga nastavnika po 50 djece; po tom bi dolazio jedan učenik na 69 stanovnika. Ženske su osnovne škole na Cetinju, u Podgorici, Baru i Nikšiću.

Kako iz ovoga priegleda o crnogorskim osnovnim školama vidimo, učinilo se je razmjerno u kratko vrieme mnogo za pučku obuku, a da se nije više postiglo uz druge razloge, najviše je kriv sam prirodni položaj Crne gore, s kojega nastaju neprilike, protiv kojih ne može ništa da uradi ni najumnija vlada. Crna se je gora, kao što smo vidjeli, „smjestila u prolomljenoj, ostruganoj i goloj planini, kršnih vrleti i litica, koju kroz jesen spere i oplaće kiša, a potočine izprovaljuju; zimi vitlaju oblačine i iz svojih njedara neprestano siplju snieg, koji pretrpa domove, sela i varoši, a debeli smetovi zavijaju putove, te ne može živo čeljade pomoliti glavu izpod krova, ni kročiti preko praga. A ljeti sunce pripeče i sprži, te se ne može raditi, što je čovjeku potrebno za življenje i bez čega ne može biti. Razumije se, da onda nastupe nerodne i gladne godine, pa i ako koja prihvati, navale druge rdjave i pojedu, što je ona dobra godina doniela, te ovako i ljeto ne pomaže. Ono Crnoj gori ne dâ glave dići niti je moguće takim sredstvima zadovoljiti sve zapreke, koje traži savremena škola.“

Čim su se zasnovale osnovne škole u Crnoj gori, stalo se o tom raditi, da se polože prvi temelji i srednjoj školi. Godine 1879. bude osnovan na Cetinju internat kao neka vrsta gimnazije, te je u njemu bilo smješteno samo nekoliko preporučene djece. God. 1881. bude taj internat pretvoren u klasičnu nižu državnu gimnaziju i bio je dozvoljen pristup svakome, koji hoće da uči. U ovu prvu polugimnaziju crnogorsku dolazili su i momci, koji su već i u bojevima učestvovali, nastojeći da s pomoćnim knjigama izpune one praznine, kojih nisu bila moguća izpraviti predavanja nastavnika. Ovaj je zavod tek dobro uredio prvi ministar prosvjete u Crnoj gori Jov. Pavlović, koji je izdao god. 1890. „zakon o ustrojstvu gimnazija u Crnoj gori“, zatim „zakon o nastavnicima srednjih škola“. U glavnom se ti zakoni oslanjaju o slične zakone naših gimnazija. Ima ih, koji upravo tomu prigovaraju, što se n. pr. latinski uči na tjedan već od I. razreda toliko sati kao na zapadu, jer da bi shodnije bilo, da se što više uče moderni jezici već i s toga, „da mladići, koji svrše cetinjsku polugimnaziju, pa žele i moguće im je produžiti školu u inostranstvu, ne bi zbog nerazumievanja i obučavanja modernijih jezika gubili po godinu dvije dana“. Po podatcima „Prosvjete“, službenog organa ministarstva prosvjete, polazilo je škol. god. 1898/9. polugimnaziju na Cetinju u svemu 149 učenika. Od nastavnika nije nijedan imao podpuno osposobljenje. Po mnienju nekih ne zadovoljuje ovaj zavod onomu, što se je od njega očeki-

valo. Mladići, koji svrše taj zavod, na dosadu su roditeljskoj kući, jer ne umiju i ne će da rade, a hoće da troše krvavom mukom i znojem domara stečenu zaradu; a na dosadu su i vlasti, moljakajući svaki čas za državnu službu, i ako za ovu nemaju osposobljenja. „Ovo posljednje bit će odtuda, što mi Crnogorci imamo i tu bolest, da ako tek umijemo i sricati i s mukom zamrčiti svoje ime na karti (a i bez toga), pa nam se ponudi, da li bismo umjeli ovršavati i kakvu višu dužnost u državnoj službi, mi smo gotovi primiti se toga, makar to bilo ministarsko mjesto, samo nek se nazovemo glavari.“ Istina, ovako je i u drugim mladim državama, gdje se tek osnivaju srednje škole, ali mimo to bit će svakako još dosta posla, da se u Crnoj gori udese onakove škole, koje odgovaraju potrebama zemlje i da se namjeste za nastavnike stručno osposobljeni ljudi.

„Bogoslovija“ osnovana je na Cetinju podporom Rusije (8000 kruna na godinu) g. 1869., a zatvorena je bila uslied rata g. 1876. do 1878. Kasnije je na novo otvorena s proširenim programom i nazivom: „Bogoslovsko-učiteljska škola.“ Kao što nam ime kaže, u toj se školi pripravljaju učenici za svećenike i učitelje. Ova škola ima tri tečaja, a u nju se primaju mladići, koji su svršili nižu gimnaziju. Školske godine 1898/9. bilo je u svem 29 djaka.

Godine 1868. obrekla je ruska carica Marija Aleksandrovna crnogorskomu knjazu Nikoli I., da će svojim troškom zasnovati na Cetinju zavod za obuku ženske mladeži. Već sliedeće godine bude otvoren taj zavod pod imenom „Djevojački institut carice Marije na Cetinju“, koji je već dvie godine kasnije smješten u posebnoj novoj sgradi sa prostranim dvorištem i baštom. Ovaj zavod stoji pod pokroviteljstvom ruske carice i pod neposrednim ravnateljstvom crnogorske kneginje. Osnovan je izključivo za djecu Crnogoraca, ali po želji knjaza i kneginje crnogorske mogu iznimno biti primljena u taj zavod i djeca strana. Zavodom upravlja odbor pod predsjedničtvom crnogorske kneginje, a članovi su carsko-ruski ministar-rezident na Cetinju, upraviteljka instituta i još jedan član, koga odredi crnogorski knjaz. Odbor je dužan paziti, „da vaspitanje i učenje u zavodu bude udešeno prema narodnome duhu, običajima i potrebama“. Da li zavod u istinu tomu odgovara? Ima ih, koji drže, da se u tom zavodu spremaju fine gospodjice i gospodje, „utančanijeh čustava i tankokose, a crnogorskomu narodu još ne trebaju fine gospodje, no dobre domaćice i vrstne Crnogorke“. Školske godine 1896/7. bile su u zavodu u svem 53 učenice. Cjelokupna je

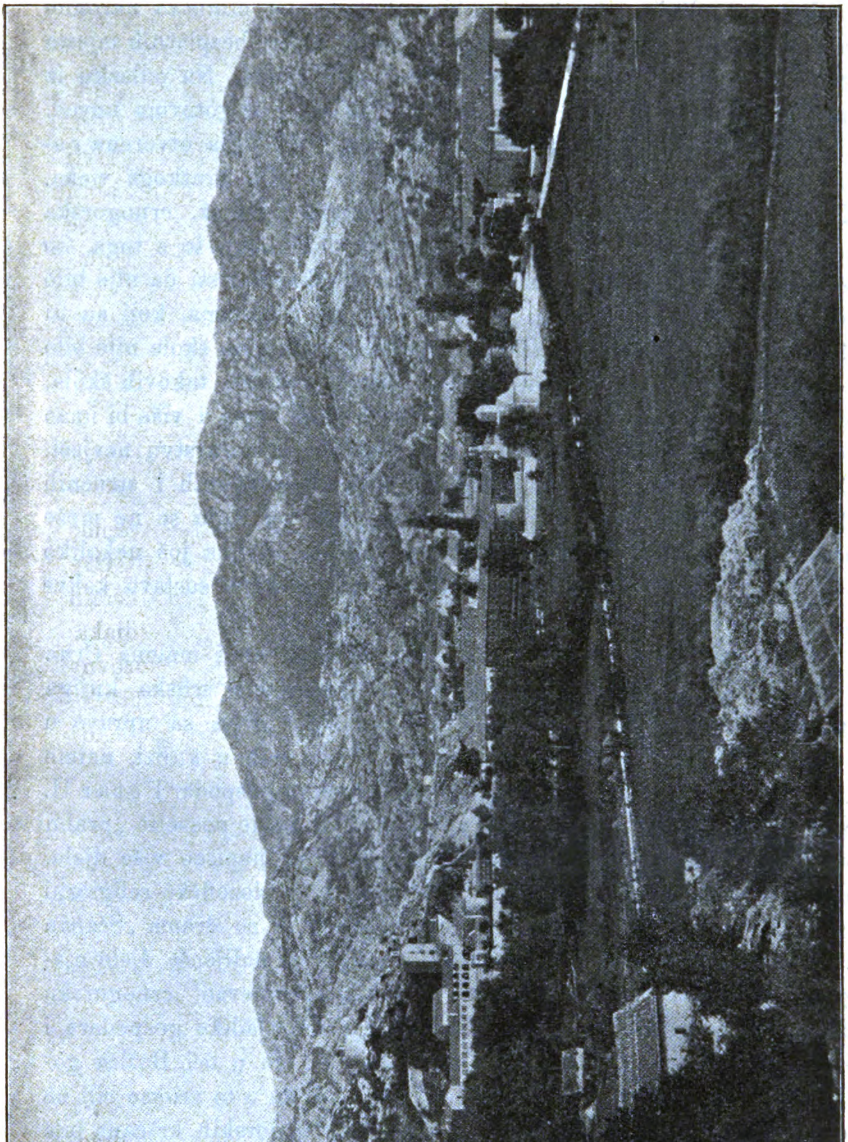

Sl. 123. Cetinje — sa zapadne strane.

obuka podieljena na dva, dotično tri tečaja. Koja učenica svrši svoje nauke s povoljnim uspjehom, dobiva diplomu od ministra narodne prosvjete za učiteljicu u osnovnim školama. Osim bezplatnih mjesta ima i mjesta za plaću, i to na godinu 400 kruna. Na odlazku iz zavoda dobivaju učenice nagradu u knjigama i u gotovom novcu.

Napokon spominjemo, da je već god. 1873. bila otvorena ratarska škola u Danilovom gradu, ali je bila kratkoga vieka. Kasnije je god. 1893. otvorena u Podgorici: „Knjaž. crnogorska poljodjelska škola." Žalibože i ta je škola dokinuta i to s toga, što je mnogo stojalo njezino uzdržavanje, a nikakve koristi da nije bilo od nje, pače se nije znalo, kuda bi s onim učenicima, koji su tu školu svršili. Ako medjutim samo uredjenje ratarskih škola nije bilo dobro, moglo se je popraviti, a nije trebalo dokidati takovih škola, jer su zemlji mnogo potrebitije nego li srednja škola i više bi imao od nje narod već s toga, što je u ratarstvu i u stočarstvu nevješt. Doista, s potrebnim brojem dobro uredjenih osnovnih i stručnih škola brzo bi procvala i narodna prosvjeta, na koju se ne može utjecati spomenutim srednjim školama, pa da ih ima još nekoliko po državi i da su uredjene po najboljem školskom sustavu kakve najkulturnije države.

Na polju srbske književnosti iztiče se i malena Crna gora odličnim zastupnicima. Kad se je preporodila srbska knjiga zaslugama Vuka Karadžića i Gjure Daničića, javlja se upravo u onaj čas, kad je narodni jezik preoteo svuda mah u knjizi, naime god. 1847. klasik srbske knjige, posljednji vladika-gospodar Petar II. Njeguš svojim divnim „Gorskim vijencem", što ga je posvetio „prahu oca Srbije" Karadjordju. Petar II. je već prije napisao više djela, medju kojima se iztiče „Luča mikrokozma", filozofičko-religiozni spiev, a od kasnijih njegovih radova najznatniji su drama „Šćepan Mali" i epska pjesma „Slobodijada". Svakako je najljepše djelo njegovo spomenuti „Gorski vijenac", u kojem je opjevao „crnogorsku Bartolovu noć", t. j. povjestnički dogodjaj za vladike gospodara i osnovatelja dinastije Petrovića Danila I., kad su u oči Božića godine 1703. posmicani crnogorske poturice, koji su u to vrieme bili na toliko preoteli mah u zemlji, da je sloboda crnogorskih kršćana bila već na rubu propasti. U toj drami, što za pravo nije, imade mnogo lirskih elemenata, a najveća je vriednost djelu poradi krasno crtanih slika iz crnogorskoga života. Nitko nije do Petra II. Njeguša narodno pjevanje nasliedovao ljepše od njega; nitko nije pjevajući

Sl. 124. Cetinje – s iztočne strane (u sredini palača knjaza nasljednika).

prostonarodnije ćutio nego li on u svom „Gorskom vijencu". Jedini ga je dostigao i prestigao Ivan Mažuranić svojim „Čengić-Agom", i to zato, što je ljepotu narodnog pjevanja na divni način sljubio s finoćom i ugladjenošću evropskog pjesnika, dok je Petar II. ostao na pučkom nivou skladanja, izričući ženijalne misli u posve prostoj odori. S Petrom II. Njegušem stupila je Crna gora u književno srbsko kolo, što se svakim danom širi. Razlikuje se pak od Srba u kraljevini time, što ovi pišu gotovo izključivo ekavskim ili iztočnim narječjem, dok se Crna gora i u knjizi drži svoga ijekavskoga ili južnoga govora. Godine 1865. počeo je izdavati Jovan Sundečić crnogorski godišnjak „Orlić", kojega je na Cetinju izašlo 6 knjiga. Sundečić, pjesnik poznate poučne pjesme „Vršidba", zatim liričko-epskog spjeva „Krvava košulja" i mnogih drugih pjesničkih radova, bio je opetovano tajnikom crnogorskoga knjaza, te je godine 1871. zasnovao list „Crnogorac" s književnim dodatkom „Crnogorka". Pjesme se Sundečićeve odlikuju „ljepotom oblika, plemenitošću mašte i dubinom osjećanja". Za cieloga svoga života nastojao je mnogo i pjevao o slozi izmedju Srba i Hrvata. „Matica Hrvatska" izdala je njegove izabrane pjesme g. 1889. — Nadalje neumoran radnik na književnom polju bio je u Crnoj gori arhimandrita Nicifor Dučić (vidi gore str. 288.), koji je izdao god. 1864. „Junački spomenik", koji sadržaje pjesme, što ih je na način narodnih pjevao uz gusle za zimnjih večeri o bojevima crnogorskim i hercegovačkim Mirko Petrović, otac knjaza Nikole I. i slavni crnogorski vojskovodja. — Vuk Vrčević sakupljao je neumorno narodne pjesme, pripoviedke itd., te je i sam pisao o običajima crnogorskim i hercegovačkim. — S. Popović sastavio je epsku pjesmu „Osvojenje Bara", a Laza Tomanović izdaje spomenuti već koledar crnogorski „Grlica", te se bavi književno-povjestničkim pitanjima.

Glavni promicatelj današnje književnosti u Crnoj gori je Nikola I., knjaz Crne gore. Za njega počeše izlaziti prve crnogorske novine „Crnogorac", koje se kasnije prozvaše „Glas Crnogorca" te i danas izlaze. Iza toga se pojaviše časopisi „Zeta", „Nova Zeta", „Luča", „Prosvjeta", list ministarstva prosvjete. Oko ovih listova uzeše se sabirati književnici, koji rade o prosvjeti Crne gore i tamošnjega naroda. Neki su od tih listova žalibože prestali izlaziti poradi pomanjkanja predplatnika. No knjaz Nikola I. nije samo promicatelj književnosti, nego je i sam odličan pjesnik. Njegove su pjesme idejalistične, pune domoljublja i čovječnosti, a zrcale se u

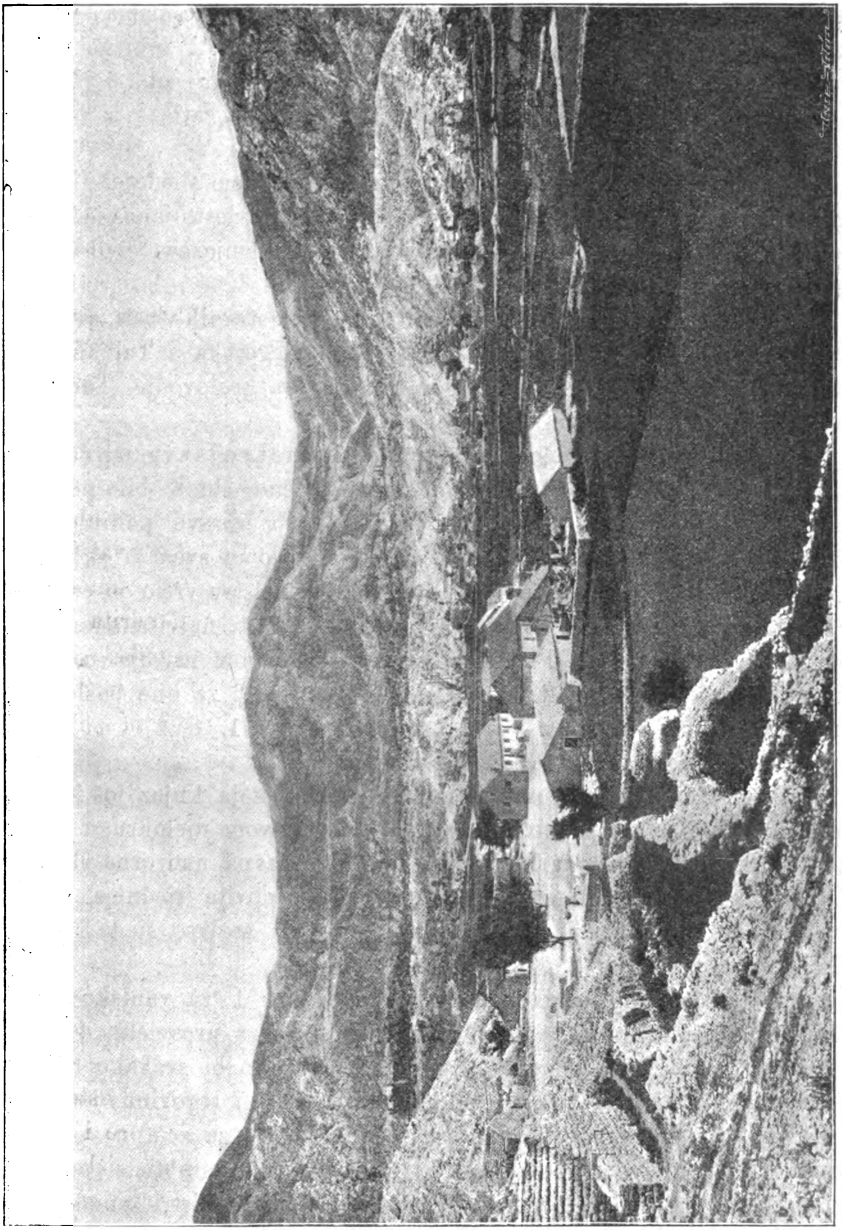

Sl. 125. Njeguš.

ljubavi i poštenju. No treba da dodamo, da se u njegovim pjesmama ističe većinom politička tendencija. Gradju svojim pjesmama vadi iz svojega srca, iz života crnogorskoga ili iz prošlosti svojega naroda. Najznatnija su mu pjesnička djela „Pjesme", „Pjesnik i vila", „Knjaz Arvanit" (dramski čin) i drama „Balkanska carica" iz doba Ivanbega Crnojevića.

Glede državnog uredjenja spomenut ćemo sliedeće. Crna gora je nasljedna monarhija u rodu Petrovića. Priestoljanasljednik postaje punoljetnim u 18. godini svoga života. Knjaževa civil-lista se računa na 200.000 kruna.

Crna gora nema posebnih zastupnika kod stranih vlasti, a ove imadu svoje zastupnike, i to Rusija, Austro-Ugarska i Talijanska ministre rezidente, a Francuzka i Vel. Britanija poslovodje, Turska pak izvanrednoga poslanika.

God. 1879. provedeno je podpuno preustrojstvo uprave i sudstva u Crnoj gori, ali nije ništa uvedeno, što bi bilo posve novo, strano, možda neprirodno, nego je ono upravo poniklo iz duha narodnoga i njegovih potreba i ostalo u svem u skladu sa privolom zemlje i naroda. Prije novoga ustrojstva vršio je crnogorski senat tri zvanja: on je bio kneževski savjet, najviša administrativna oblast i najviši zemaljski sud. Po novom ustrojstvu dokinut je spomenuti senat, a na njegovo mjesto i za one poslove, koje je on vršio, ustrojena su tri zasebna tiela: 1. državni savjet, 2. ministarstvo i 3. veliki sud.

Državni savjet sastavljaju ministri i lica, koja knjaz još imenuje iz drugih viših državnih zvanja. Prema svom djelokrugu državni je savjet zakonodavno tielo i najviša državna nadzorna vlast. Državni savjet ima prema poslovima svoje redovite sjednice, a u vanrednim prilikama i sjednicama, koje knjaz saziva, sjede i svi članovi bivšega senata.

Ministarstvo je sastavljeno iz ovih odjela: 1. za vanjske poslove, 2. za unutrašnje poslove i gradjevine, 3. za prosvjetu, 4. za pravosudje, 5. za financije, 6. za vojsku. Nuždno bi svakako bilo, da se uvede ministarstvo za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, jer se upravo u tim granama državne privredbe izčekuje za zemlju velika korist. Ministarstvo ne sačinjava u Crnoj gori posebno tielo, pošto su ministri članovi državnoga savjeta. Pojedini ministri samo su izvršitelji zakona i upravitelji podloženih im poslova na osnovu tih zakona, i kao takovi imaju vlast u granicama svojega djelokruga,

za koji su preko državnoga savjeta svi knezu odgovorni. Oni, kao što smo prije rekli, podnose po svojoj struci zakonske predloge državnomu savjetu i na kraju računske godine izvještaje o svojim godišnjim prihodima i razhodima.

Glede uprave je zemlja podieljena na 8 velikih nahija (koje se na plemena razpadaju), dotično na srezove, a ovi na obćine.

Stara su crnogorska plemena: Cetinjani, Njeguši, Ćeklići, Bjelici, Čevljani, Cuci i Pješivci. Svako ovo pleme ima svog šukumdjeda ili onoga, koji se je od njihovih predja prvi doselio u Crnu goru, pa se i zovu po njegovom imenu. Svako pleme ima svoju priču o dolazku svojih predja u Crnu goru. Plemena se diele na bratstva. Njeguši se na pr. diele na Erakoviće (po Eraku) i Rajčeviće (po Raiću). Od Eraka su Petrovići (današnja vladajuća porodica), Popovići, Kustudije itd., a od Raića su Radonići, Žutkovići itd.

Na temelju povjestničko-zemljopisnih granica dieli se Crna gora ovako: 1. Primorje s Krajinom (ulcinjski, barski okrug i Krajina); 2. Crmnica; 3. Riečka nahija (Dobrsko selo, Ceklin, Kosijeri, Župa-Ceklinska, Ljubotinj, Gradjani i Žabljak); 4. Lješanska nahija s Lješkim poljem; 5. Katunska nahija (Konadžije, Cetinje, Njeguši, Ćeklići, Bjelice, Cuce, Ozrinići, Zagarač, Komani); 6. Grahovo; 7. Banjani; 8. Opntna Rudina; 9. Nikšić s okolinom (Gornje i Doljne polje, Rudine, Trepča, Župa); 10. Lukovo; 11. Duga s dielom Gacke; 12. Brda (Pješivci, Bjelopavlići sa Spužem, Piperi); 13. Zeta s Podgoricom; 14. Kuči sa Zatriječem; 15. Bratonožići; 16. Vasojevići (Lieva Rieka ili Gornji Vasojevići, Nahija ili Doljni Vasojevići, Polimlje); 17. Rovca; 18. Morača s Kolašinom; 19. Šaranjci; 20. Drobnjaci (Drobnjaci, Uskoci, Jezera); 21. Piva (Župa, Planina, Crkvice).

Veliki sud sastoji od predsjednika i četvorice članova. Veliki sud sudi prestupke i zločinstva, koja su izvan zamašaja srezkih sudova; on je ujedno prizivni sud za žaobe srezkih sudova.

Kao što je knjaz Nikola prema novim prilikama svoje povećane države podpuno preustrojio upravu i sudstvo, isto je tako trebalo, da izdade novi zakonik na mjesto starih od god. 1790., 1798. i 1803. zaslužnoga vladike i gospodara Petra I. Petrovića i od godine 1855. knjaza Danila I. U naše naime doba nije Crna gora više vojnički tabor, nego država; Crnogorac nije samo vojnik, nego i gradjanin. Pravde je bilo i prije u Crnoj gori, ali je to bila pravda osamljenog u svojim stienama Crnogorca, „koji na kremenu od puške življaše“. Danas se hoće pravda za gradjanina crnogorskog, koji trguje u zemlji i po svietu i dolazi u raznovrstne poslovne saobraćaje sa sugradjanima svojim i sa gradjanima drugih država; za mornara crnogorskog, koji brodari po morima i poslove vodi sa

raznim narodima; za seljaka crnogorskog, za orača i kopača, koji ne živi više u osami, nego svaki čas dolazi u raznovrstni dodir i u svakojake sveze sa svojim sugradjanima. Knjaz Nikola povjerio je Dubrovčanu prof. dru. V. Bogišiću, da izradi novi gradjanski zakonik. Iza višegodišnjega neumornoga rada (od god. 1878.—1885.) izveo je dostojno Bogišić svoju zadaću i učinio po sudu najučenijih evropskih pravnika odlično djelo zakonotvornoga rada. „On je sačuvao u tom zakoniku pravnu baštinu otaca, te ju umnožio vlastitom vrlinom i radnjom napram novim potrebama života“; on je dakle prihvatio i uzakonio pravne običaje, a gdje je trebalo, stvorio, nove ustanove, kakove iziskuju nove potrebe života i obćenja. „Zakonik je „crnogorskoga Likurga“, V. Bogišića, napisan na osnovima nauke i narodne mudrosti.“ Bogišićev zakonik, koji vriedi izključivo u cieloj državi i kojim su uredjeni svi privatno-pravni odnošaji stanovnika Crne gore, proglašen je svečano na treći dan pravoslavnoga uskrsa godine 1888. Zakonik se zove: „Opšti imovinski zakon za Crnu goru“; ima 1031 članak, a dieli se u šest razdjela.

Vojničtvo je danas u Crnoj gori ovako uredjeno: Pješaka imade 7 brigada sa 43 bataljuna po 5 do 6 „četa“. Ove broje po 100 do 200 ljudi od 18 do 40 godina. Konjaničtva nema u vojsci crnogorskoj. Artilerije ima do 8 baterija (6 gorskih) po 6 topova. Ukupno broji vojska 43 bataljuna sa 48 topova ili do 30.000 ljudi. Osnova za mobilizaciju te vojske je tako u tančine provedena, da se sva vojska za sedam dana može sakupiti na ma kojoj točki crnogorske granice. Čete sazivlju „trubari“. Kupnjom, velikim ratnim plienom u posljednjem ratu, napokon izdašnim darovima ruskih vladara ima Crna gora u svom arzenalu raznolikog oružja najbolje vrste.

Momčad se muštra nedjeljom i blagdanom u središtima četa. Jedan bataljun od 600 momaka obstoji i u mirno doba kao škola za cielu vojsku. Namjerava se još nekoliko takovih bataljuna postaviti. Mladići služe 4 mjeseca u takovom bataljunu; za artileriste obstoji jedna baterija, u kojoj 6 mjeseci odsluže. Ovo nekoliko mjeseci, što mladići odsluže, ne smije se shvatiti, da se kani u Crnogoraca stvoriti kakova gardijska paradna trupa. Za ovo bi spomenuto vrieme prekratko bilo. Oni se tu samo vježbaju, kako treba moderne puške uporabiti. U osebujnost crnogorske taktike ne smije dirati nauka, što se u tim školama podjeljuje četama.

* * *

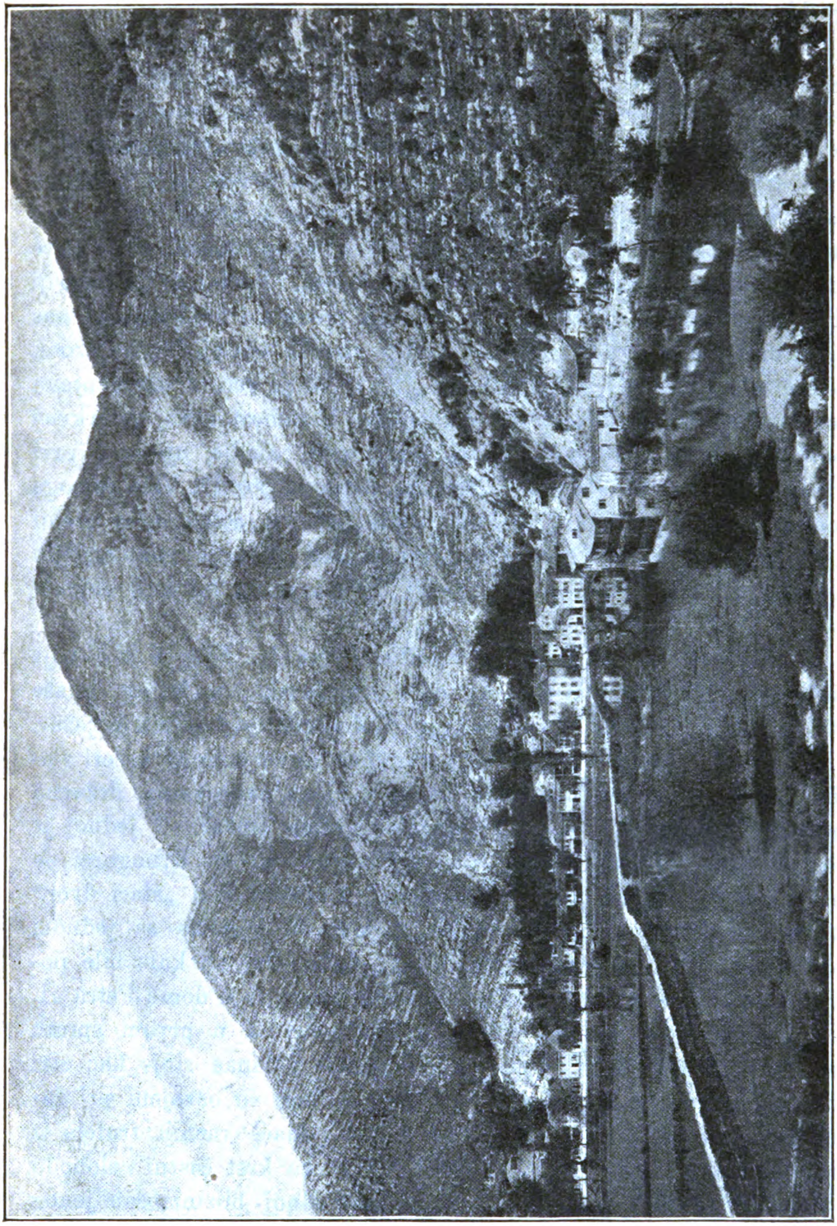

Sl. 126. Rieka.

Spomenimo napokon još nekoliko rieči o najglavnijim crnogorkim mjestima.

Glavni grad Crne gore Cetinje, iza Madrida najviša evropska priestolnica (Cetinje 638 m., Madrid 650 m., München 520 m., a sve ostale niže od 200 m.), okružena je odasvud visokim brdima. Cetinje je sielo knjaza ili kao što Crnogorac obično kaže „Gospodara", te svih državnih i crkvenih oblasti. Cetinje se od ovećih sela razlikuje samo time, što su mu kuće ponajviše criepom pokrivene i što ima nekoliko dosta liepih javnih sgrada. Vladike-gospodari Crne gore stolovahu u samostanu pod Orlovim kršem. Tu bijaše „najstariji dvor" crnogorskih vladara, a za turskih provala i tvrdjava, te nas sjeća davne prošlosti crnogorske, kad je vladika bio ujedno knjazom, a samostan zajedno tvrdjavom (sl. 123.). Tu je reć bi okamenjena najslavnija strana povjestnice crnogorske. U samostanskoj su crkvici pokopani neki vladike-gospodari crnogorski, medju njima i prvi vladika iz plemena Petrovića-Njeguša Petar I. „sveti". Više samoga manastira vidi se jedna povišena kula, koju u staro doba zvahu „Tablja", jer su na njoj crnogorci izticali lubanje znamenitijih Turaka, koje su u bojevima posjekli. Danas je na toj kuli najveće zvono u cieloj Crnoj gori.

Vrativši se godine 1838. vladika Petar II. Njeguš iz Rusije poče graditi na Cetinju novi dvor knjaževski, u kojem bijaše 25 prostorija. Uz vladiku stanovahu tu svi senatori i tajnik knjažev. U prostranoj dvorani toga dvora skupljao je za zimnjih večeri vladika Petar II. svoje Crnogorce. Tu bi s njima razgovarao, državne poslove pretresivao i uz gusle junačke pjesme slušao. U jednoj je sobi vladika imao za svoju zabavu „biljar", pa su Crnogorci po njem nazvali knjažev dvor „Biljardom". Dugački ovaj „stari dvor" knjažev okružen je visokim jakim zidom od kamena sa jednom okruglom kulom na svakom od četiri ugla. Ove su kule bile podignute za obranu protiv navale turske. Danas su u domu Petra II. razi zemlje škole (bogoslovija s gimnazijom), a u prvom spratu ministarstva i uredi. U dvorištu ove zgrade i danas stoje kao živi svjedoci crnogorskog junačtva oni topovi, koji su osvojeni pri zauzeću grada Žabljaka god. 1835., a ima i inače raznih trofeja iz petstogodišnje borbe junačkih Crnogoraca „za krst častni i slobodu zlatnu". S ovom prvom zgradom u neposrednoj blizini osamljenog starog manastira počinje naselje današnjeg Cetinja. Sada se naime tek počeše dizati privatne kuće, jedna za drugom.

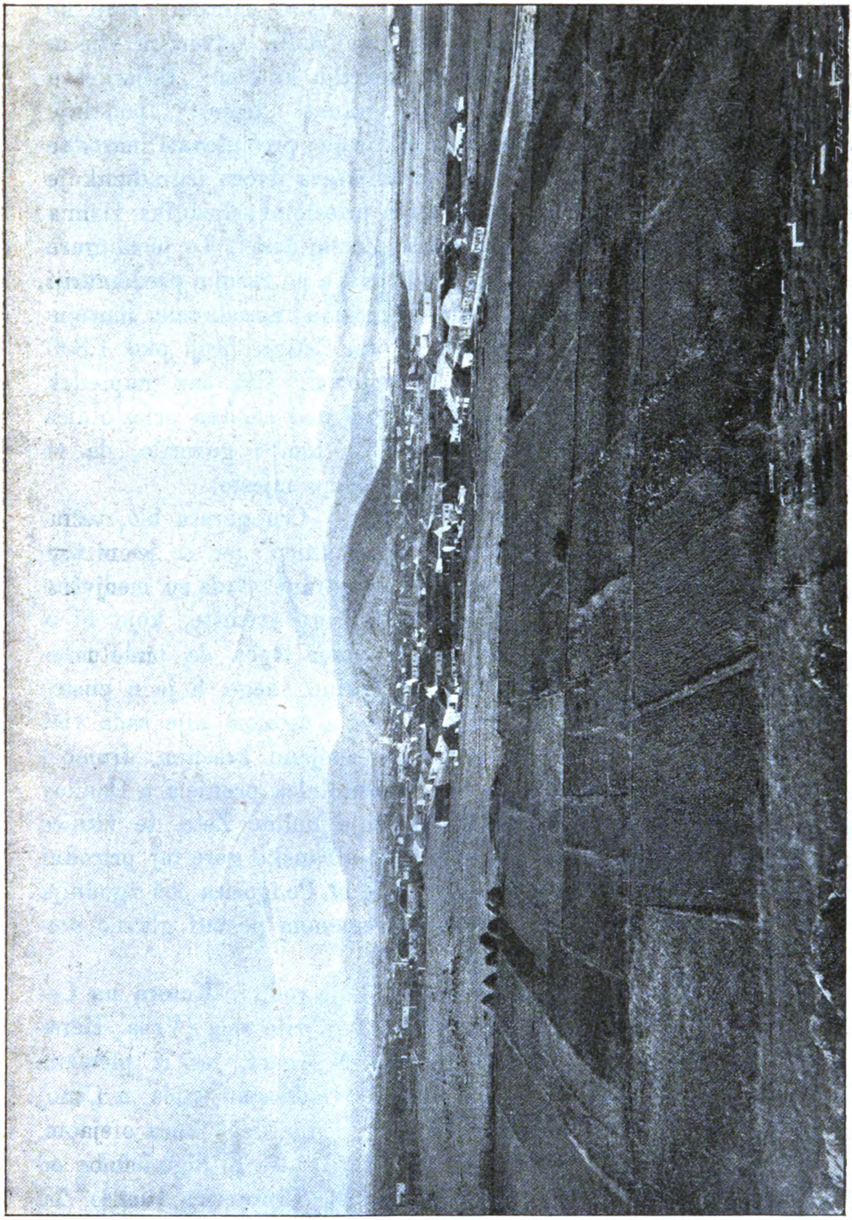

Sl. 127 Podgorica (Mirkova varoš) — sa južne strane.

Napokon dade sagraditi sadašnji knjaz Nikola novi dvor, u koji se preseli iz „Biljarde“. Pred tim „novim dvorom“ stoji na ulazu knjaževa straža („perjanici“), a malo dalje u dvorištu vije se na visokoj banderi knjaževa zastava. Izmedju kule od „Biljarde“ i novog knjaževog dvorca vidi se veliki granati „brijest“, pod koji bi ljeti znao sjesti knjaz Nikola, te ovdje preslušavati narodne žaobe i iste rješavati. Nešto dalje od knjaževa dvora izgradjena je nedavno vrlo ukusna jednokatna palača priestolonasljednika Danila (sl. 124.). Nadalje je liepa gradjevina „Zetski dom“. To je za pravo čitaonica, ali ima prostorije i za predstave, a po raznim predmetima sudeć tu je ujedno već zametak budućemu narodnome muzeju. Zetski je dom središte družtvenoga života. Cetinje broji oko 1.800 stanovnika, te ima od god. 1891. vodovod. Uza sav napredak Cetinja ipak treba da spomenemo, da nije ono shodna priestolnica za povećanu Crnu goru, pa se je već o tom i govorilo, da se priestolnica crnogorska prenese u koje drugo mjesto.

Dok je rat glavna svrha i jedini cilj Crnogoraca bio, težko pristupno Cetinje bilo je zgodno za priestolnicu, jer se je iz tog „sokolovog gniezda“ dao rat voditi na sve strane. Sada su medjutim nastala mirnija vremena, te zahtievaju drugo središte, koje bi u istinu bilo više u sredini kneževine. K tomu treba da bude priestolnica bliža plodnijim krajevima kneževine, nego li je u pustoj kraškoj visoravni podignuto Cetinje, koje u ostalom nije sada više tako nepristupno neprijatelju, odkad je spojeno krasnim drumom sa Kotorom. Neki predlažu, da bi se priestolnica preniela u Danilov grad, koji se je smjestio usred središnje doline Zete, te žitnice crnogorske. Dakako da su recimo gornjo-albanske gore taj prirodni zid danas već granicom Crnoj gori, bila bi Podgorica još zgodnija priestolnica. Svakako će Podgorica s vremenom postati glavno središte crnogorske trgovine.

Na spomenutom glavnom drumu, koji vodi iz Kotora na Cetinje, je njeguško polje, na kojem ima više sela (Vrba, Herakovići, Radonići itd.), a najuglednije je Njeguš, jer iz plemena Njeguša, a iz bratstva Petrovića potječe vladalačka kuća u Crnoj gori. Najviše se iztiče u mjestu kneževska vila, liepa kuća s vrtom, gdje kadkada knez Nikola ljetuje (sl. 125.). — K jugo-iztoku od Cetinja vodi liepi drum do Rieke (sl. 126.; Crnojevića Rieka). Tu se i danas još vide u razvalinama temelji grada Oboda i malenog gradića Sokola, koje je podigao prije više od 400 godina Ivanbeg

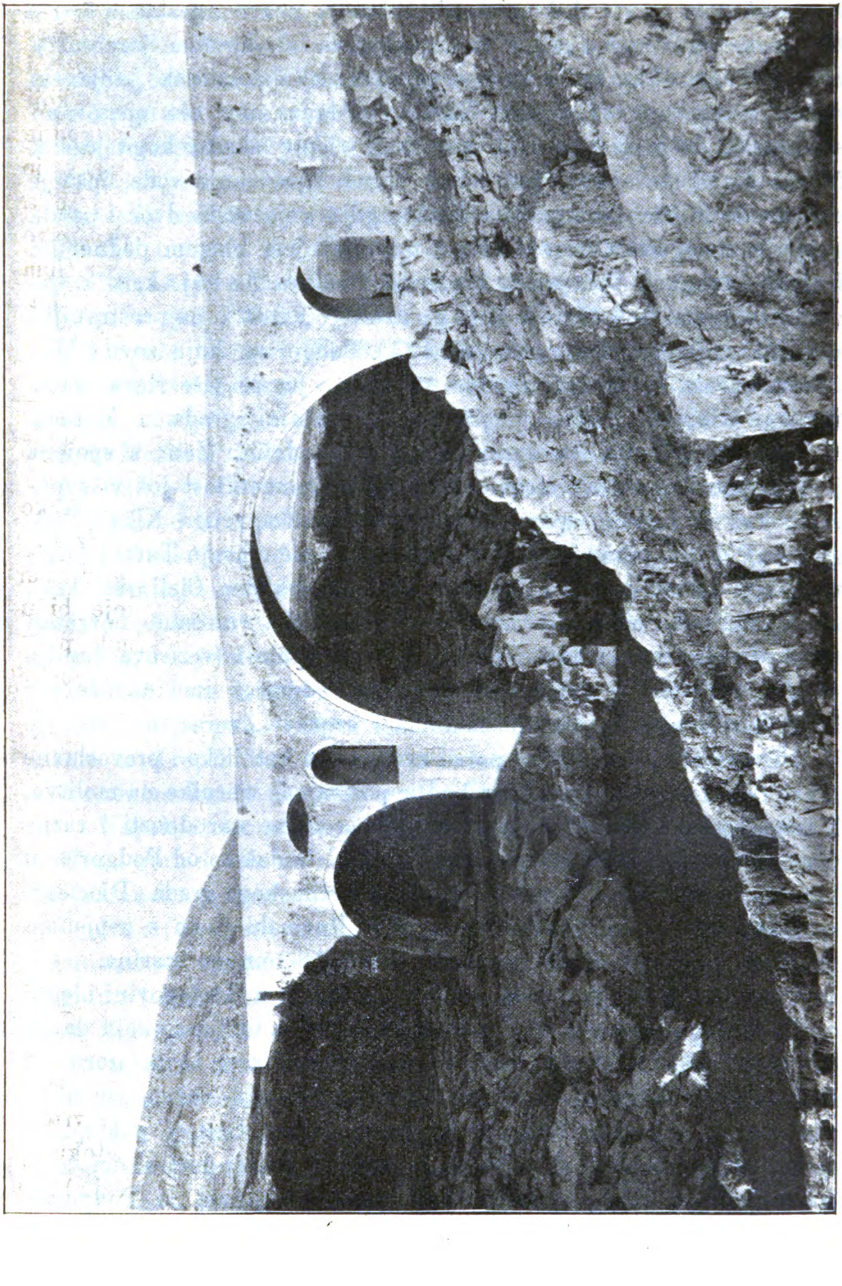

Sl. 128. Vezirova ćuprija u Podgorici.

Crnojević, sazidavši do njih i jednu kuću za štampariju, o kojoj smo već gore na str. 405. govorili. Rieka je ubavo mjestance s vrlo živahnom trgovinom („ključ za trgovinu sa skadarskim jezerom“). Kao što nam slika kaže, kuće su gradjene na dalmatinsko talijanski način, a nanizale su se niz Rieku, za koju smo već opetovano spomenuli, da je za pravo 10 km. dugi rukav skadarskoga jezera. Makar da nije ovaj kraj ljeti zdrav poradi izparivanja vode, ipak je uza sve to Rieka „crnogorska Nica“, gdje knjaževski dvor i ostala gospoda crnogorska provode zimu u ovdješnjem blagom podneblju. K jugo-iztoku od Crnojevića Rieke je tvrdjava Žabljak, a k sjevero-iztoku na rieci Morači Podgorica (6000 st.), najprostraniji i najnapučeniji grad Crne gore (sl. 127.). Podgorica, koju zovu i Mirkovom varoši, se je vrlo zgodno smjestila, jer se više rieka (Zeta, Sitnica, Ribnica) izlieva u gradu ili u blizini grada u Moraču. K tomu stoji Podgorica upravo na ulazu u dolinu Zete, a spojena je sa drumovima na sve strane. Njezina će znamenitost još više porasti, kad se izgradi spomenuta već željeznička pruga Nikšić Podgorica-(Plavnica)-Andrijevica. Većinu žitelja sačinjavaju Turci i Arbanasi, koji imadu zanate i trgovinu u svojim rukama. Cieli ovaj kraj, strategički tako znamenit, bio je u tursko doba vanredno učvršćen sve do Spuža na rieci Zeti. Znameniti vezirov most (vezirova ćuprija — sl. 128.) bio je uviek pod stražom. Podgorica ima doduše već liepih novih sgrada, medju ostalima i knjažev dvorac, ali uza sve to je iztočnjački grad, jer se pored zvonova sa katoličke i pravoslavne crkve ozvanja sa minareta glas hodže pozivajući vjernike na molitvu. K tomu i veliki tjedni sajmovi sa ljudima razne narodnosti i razne vjere podavaju gradu posve iztočnjački tip. Nedaleko od Podgorice u kutu na sutoku Zete s Moračom razvaline su rimskoga grada „Dioclea“. rodnoga mjesta cara Dioklecijana. Rus Rovinski je tu s uspjehom poduzeo izkapanja, te se je dosada već našlo mnogo starina.

Od skadarskoga jezera do Gackoga polja u Hercegovini ulegla se je od jugo-iztoka k sjevero-zapadu duboka udoljina, koja danas čitava pripada k Crnoj gori, te razstavlja pravu Crnu goru od Brda. Ova je udoljina trgovački i strategički vrlo važna, jer njom teče jedini prolaz iz Albanije u Hercegovinu. Sastoji pak od tri diela: od doline Zete, Nikšićkoga polja i u ratnoj povjestnici često spominjanog Dužkoga klanca. Idući ovom udoljinom iz Podgorice kraj čunjaste utvrde Spuža eto nas u Danilovom gradu, na pô puta izmedju Podgorice i Nikšića. Danilov grad je nova varošica,

koju je kanio ovdje podići knjaz Danilo, a nakon njegove prerane smrti zahvalni mu nasljednik knjaz Nikola I. izvede nakanu svoga strica, podiže varošicu i dade joj ime Danilov grad. Varošica se diže na pustoj visoravni blizu Zete pred prostranom ravnicom. Nedaleko Danilov grada je čuvena Orja-Luka, ljetnikovac knjažev. Dalje k sjevero-zapadu od prilike u sredini puta izmedju Danilov grada i Nikšića smjestio se je glasoviti Ostrožki manastir, kamo sa svih strana sila naroda pa i muhamedovske vjere hodočasti, poimence na Duhove i na dan sv. Vasilija. — Nikšić na istoimenom polju, po veličini treći grad Crne gore, a kako su u Podgorici, Baru i Ulcinju u većini Turci, Nikšić je najveći pravi crnogorski grad. Pored Spuža bio je i Nikšić u tursko doba vrlo utvrdjen. Od prostranog glavnoga trga razilaze se na sve strane ulice s pristalim kućama, medju njima i vila knjaževa. — Dalje k sjevero-zapadu ima u Dužkom klancu utvrda i stražarnica (Vir, Sjenokosi, Presjeka itd.). — Od unutrašnjih mjesta spominjemo još maleni prometni gradić Virpazar na sjevernom kraju plodne Crmnice nedaleko skadarskoga jezera, zatim u iztočnom dielu Crne gore dva nešto veća mjesta: Kolašin i Andrijevicu, najiztočniju brzojavnu postaju u kneževini. Kolašin, maleni gradić na Tari 1008 m. visoko smješten, bio je u tursko doba znamenita medjašna točka, jer je nedaleko obale Tare tekla crnogorska medja i jer su se ovdje stjecali putovi iz Bjelopolja i Beranâ. Od Podgorice snuje se preko Kolašina k Trepči kod Andrijevaca željeznička pruga, koja bi se s vremenom imala nastaviti prema Srbiji.

Napokon spomenimo još dva glavna primorska mjesta, što ih je Crna gora dobila iza posljednjega rata: to su drevna pristajališta na jadranskome moru Bar i Ulcinj.

Bar (Antivari) prastari je grad podignut još od Rimljana kao „Antibarium" naprotiv italske luke Bari. Na to nas doba opominju u gradu još dobro sačuvani nadpisi i neke već jako trošne gradjevine. Kasnije su zavladali Barom Mletčani (Antivari), zatim Turci. Iz mletačkoga doba potječe ugledna tvrdjava. Kad je Bar spao pod Crnu goru, odselili su se mnogi Turci, ali mimo to i danas prevladjuje u gradu turski i arbanaski živalj. U Baru je stolica katoličkoga nadbiskupa za Crnu goru. Okolica je barska zarasla bujnim svakovrstnim južnim rašćem i puna nebrojenih izvora žive vode. Luka barska 5 kilometara udaljena od grada tako je plitka, da nije pristupna većim brodovima. — Ulcinj (Olcinium za Rimljana,

Dulcigno u Talijana, a Olgun u Arbanasa) razpada se na novi i stari grad. Stari grad slikovito smješten na povijarcima Biele gore pun je razvalina i vrlo zanimljiv za arheologa, jer je grad često mienjao svoje gospodare. Danas je stari grad Ulcinj, nekoć sielo gusara, posve zapušten, a pravi se život razvija jedino u dolnjem gradu, koji se sastoji od luke, bazara i od novijeg diela grada u prijatnoj dolini. Ulcinjska je luka znatno manja prostorom od barske, ali je kao i ova nepristupna većim brodovima. Druga luka ulcinjska „Val di Noce", udaljena 4 km. od grada, ima veliki svjetionik, lako je pristupna, te će s vremenom postati glavnom lukom za Ulcinj i za Crnu goru. Pokraj ulcinjske luke ima već liepih sgrada (kneževa palača, stan guvernerov, ljetnikovac ruskoga rezidenta, turski konzulat itd.). U bazaru ima mnogo raznolike robe; tu zanatlije po običaju južnjaka i iztočnjaka izradjuju svoje obrtnine u otvorenim prostorijama. Trgovci i obrtnici ponajviše su Turci i Arbanasi, dok je Crnogoraca u Ulcinju razmjerno manje nego u Baru. I odielo je ovdje drugačije nego u ostaloj Crnoj gori, te naliči u obće južno od planine Možure na kitnjasto odielo Skadra, tog arbanaskog „Pariza" ili kraljice gornje Arbanaske. Muhamedovke si tu još jače zamataju lice nego li u samim turskim gradovima. — Izporedi li se Ulcinj sa Barom, to pripada Ulcinju u svakom pogledu prvenstvo, imenito glede valjanosti luke i glede napučenosti. Ulcinj broji oko 6000 stanovnika. Kao što je Bar glavno trgovačko stovarište za Virpazar, Podgoricu i za sjevero-zapadni dio skadarskoga jezera, tako je Ulcinj predluka za Skadar i za plodno područje rieke Bojane.

Mjestopisno kazalo.

(Brojevi naznačuju stranu knjige.)

Aitos 180.
Akkadynlar 158.
Akčar-Palanka 153.
Aleksandrovac 362.
Aleksinac 370.
Andrijevica 455.
Anhialo 180.
Arandjelovac 379.
Arbanasi 168.
Arilje 356.
Avala 346.

Bačkovo 190.
Balbunar 158.
Balčik 176.
Bar 455.
Batak 184.
Bejler Čiflik 140.
Berkovica 158.
Betin 156.
Biela Palanka 366.
Biograd 332.
Bjala 158.
Bjelogradžik 153.
Blagovještenje 356.
Bojana 140.
Bovan 372.
Bracigovo 184.
Braničevo 378.
Brestovac 372.
Breznik 143.
Brezovo 192.
Brza Palanka 382.
Bučino-Derbend 142.
Burgas 178.
Businci 143.

Carevac 161.
Caribrod 143.
Cetinje 450.
Cibar 154.

Ćuprija 374.

Čačak 356.
Čanakčijska Lъdža 194.
Čepelare 190.
Čerepiš 158.
Čingené-Skelé 178.
Čirpan 194.

Danilovgrad 454.
Deligrad 372.
Djunis 372.
Dobrič 176.
Doljna Rjahovica 170.
Doljni Milanovac 380.
Dragalevci 140.
Drjanovo 170.
Dubočica 364.
Dupnica 145.

Elena 170.
Eski Džumaja 172.

Ferdinandovo 158.

Gabrovo 160.
Golema Kutlovica 158.
Golubac 380.
Gornja Banja 140.
Gornja Rjahovica 16.
Gornji Milanovac 356.
Gradec 200.
Gradište 380.
Grahovo 343.
Grocka 348.
Gjopsa 190.

Hadži-Eles 192.
Harmanli 192.
Haskovo 192.
Hissar 190.
Homolje 380.

Ičera 200.
Ihtiman 184.
Iskrec 142.
Ivankovac 376.
Ivanjica 356.

Jagodina 376.
Jambol 200.
Jasika 362.
Jovanje 356.

Kalenić 374.
Kaliakra 176.
Kalofer 190.
Karlovo 190.
Karlovska Banja 190.
Karnobad 182.
Kavakli 200.
Kavarna 176.
Kazanlik 194.
Kemanlar 170.
Kesarovo 170.
Kiril-Agač 200.
Kjustendil 144.
Kladovo 382.
Knjaževo 140.
Kolašin 455.
Konuš 188.
Koprištica 190.
Kostolac 380.

Kotel 199.
Kragujevac 378.
Krajište 145.
Kraljevac 382.
Kraljevo 358.
Krastovska Banja 190.
Kričim 190.
Kruševac 360.
Kula 153.
Kuršumlija 364.
Kurtbunar 158.

Lazareva pećina 382.
Leskovac 364.
Lom (Palanka) 153.
Loznica 350.
Loveč 160.
Lukovit 160.

Ljaskovec 168.
Lješnica 352.
Ljubić 356.
Ljubovije 350.
Ljubostinje 360.

Mačva 352.
Manasija 376.
Mečka 156.
Messembria 180.
Mišar 352.

Nadibar 356.
Negotin 382.
Nikolje 356.
Nikšić 455.
Niš 366.
Niška Banja 370.
Njeguš 452.
Nova Zagora 194.
Novi Pazar 172.
Novoselce 142.
Novoselo 176.

Obrenovac 354.
Orašac 379.
Orhanie 158.
Orjahovo 154.
Orja-Luka 455.
Osman-Pazar 172.

Palanka 379.
Panagjurište 184.
Paraćin 374.
Peštera 184.
Petrovac 380.
Petnjička pećina 354.
Pirdop 142.
Pirgos 156.
Pirot 365.
Pleven 158.
Plovdiv 184.
Podgorica 454.
Podibar 360.
Podrinje 350.
Poganovo 143.
Popovo 170.
Posavina 352.
Požarevac 378.
Požega 354.
Prekonoge 382.
Preslav (Vel. Preslava) 172.
Prokuplje 364.
Provadija 176.

Rača 350.
Radomir 145.
Rakovo 200.
Ravanica 376.
Raška 360.
Razgrad 170.
Ražanj 372.
Resava 376.
Rieka 453
Rila 145.
Rusokastro 178.
Ruščuk 156.

Samokov 142.
Sandrovo (Euxinograd) 174.
Saparevska Banja 145.
Selvijevo 160.
Senj 376.
Sliven 194.
Sofija 131.
Soko-banja 370.
Sopota 190.
Sozopol 177.

Spuž 454.
Svištov 156.
Smederovo 380.
Stanimaka 188.
Stara Zagora 192.
Staro Novoselo 190.
Stig 380.
Studenica 360.
Sv. Nikola 178.
Svilajnac 380.
Sungurlar 172.

Šabac 352.
Šumen 170.

Takovo 356.
Tekija 382.
Topčider 346.
Topola 379.
Trstenik 360.
Tršić 352.
Tupižnica 382.

Ub 354.
Ulcinj 455.
Urvič 140.
Užice 354.

Valjevo 352.
Varna 172.
Vidin 151.
Virpazar 455.
Viševci 378.
Vlasotinci 362.
Vraca 158.
Vranja 362.
Vrnjce 360.

Zabrežje 354.
Zaječar 382.
Zlatica 142.
Znepolje 143.
Zvižd 380.

Žabljak 454.
Žagubica 380.
Žeravna 200.
Žića 358.
Župa 362.

SADRŽAJ.

Strana

Predgovor V

Kneževina Bugarska:

I. Zemljopisni smještaj.
Zemljopisna širina i dužina. — Medje. — Veličina — Obćenita slika Bugarske. . . . . 1—3

II. Visinska razgrana.
Pristup. — Balkanski gorski lanac u obće i pojedini njegovi dielovi. — Geologija balkanskoga lanca. — Srednja gora i kotline izmedju Balkana i Srednje gore. — Strandža gorje i Sakar planina. — Vitoša planina — Trn, Ruj, Ljubatska planina i susjedne korutine. — Rila planina. — Osogov planina. — Rodopsko gorje. — Dunavska ravnica. — Tračka ravnica. — Rieke bugarske. — Podneblje. 4—29

III. Žiteljstvo. .
Rezultati posljednjega brojenja god. 1893. — Neprestano gibanje žiteljstva. Indoevropljani: Bugari (Pavličani, Pomaci); Grci; Rumunji (Vlasi); Jermeni, Arbanasi; Cigani; neke malobrojne narodnosti. — Semovci: Španjolski židovi. — Turski narodi: Osmanlije, Tatari, Gagauci — Čerkezi. . . . . 30—54

IV. Materijalna kultura.
Ratarstvo. — Razne plodine. — „Putujući vrtljari“. — Ruže i ružično ulje. — Voćarstvo i vinogradarstvo. — Svilogojstvo i pčelarstvo. — Stočarstvo. — „Putujući stočari.“ — Agrarni odnosi. — Domaći obrt. — Ostale obrtne grane i obrtničke udruge. -- Lov i ribarstvo. — Šume. — Rudarstvo. — Trgovina. — Promet i kumunikacije. — Mjera utezi i novci. — Novčarska družtva. . . . . 55—77

Strana

V. **Duševna kultura.**
Broj pripadnika raznih vjeroizpoviesti. — Uredjenje bugarske pravoslavne crkve. — Odnošaj crkve prema državi. — Grčka i jermenska crkva. — Katolička crkva. — Ostale vjere poimence: protestantska, židovska i muhamedovska. — Razvitak bugarskoga školstva. Pučke škole i početci visoke škole. — Razvitak književnosti i umjetnosti. 78—90

VI. **Priegled bugarske povjestnice.**
Seoba Slavena na balkanski poluotok. — Provala Bugara preko Dunava. — Postanak bugarske države. — Starija bugarska država i njezin pad. — Obnovljena bugarska država. — Tursko doba. — Prvi pokreti, da se zemlja oslobodi turskoga gospodstva (Hitov, Karavelov, Levski, Grujev). — Rusko-turski rat. Sanstefanski mir i berlinski kongres. — Bugarska samosvojna kneževina. Iztočna Rumelija autonomna pokrajina pod turskim vrhovničtvom. — Godine 1885. združena Iztočna Rumelija s Bugarskom. — Srbsko-bugarski rat. . . . . 91—110

VII. **Ustav i državno uredjenje.**
Pristup. — Trnovski ustav od god. 1879. — Knez, narodna skupština, ministarsko vieće, diplomatski agenti. — Financije. — Uprava: okružja, kotari, obćine. — Oružničtvo. — Zdravstvo. — Sudstvo. — Vojničtvo. — Politički život mlade kneževine. . . . . 111—130

VIII. **Gradovi i mjesta.**
Pristup. — Sofija i sofijsko okružje. — Trnsko okružje. — Kjustendilsko okružje. — Rilski samostan. — Podunavsko okružje. — Sedam balkanskih okružja. — Primorska okružja. — Ostala okružja južne Bugarske. . . . . . . 131—200

Kraljevina Srbija:

I. **Zemljopisni smještaj.**
Zemljopisna širina i dužina. — Medje i njihova dužina. — Veličina. — Kraljevina Srbija glavno prolazište medju Zapadom i Iztokom. — Obćenita slika Srbije. 201—203

II. **Visinska razgrana.**
Pristup. — Gore zapadne, srednje i iztočne Srbije. — Rieke srbske. — Podneblje. — Geoložki razvitak srbskoga tla. . 204—227

III. **Žiteljstvo.**
Broj žitelja po brojenju god. 1895. — Gibanje žiteljstva. — Napučenost pojedinih predjela. — Žitelji po narodnosti i vjeri. — Tip Srba. — Značaj i ćud srbskoga naroda. — Fizična slabost današnjega naraštaja u Srbiji. — Hrana i piće. — Slikovitost nošnja. — Razne vrsti naselja. — Zna-

Strana

menitost zadruge za turskoga gospodstva u Srbiji. — Postanak varoši. — Narodne slave, poimence krstno ime, sabori itd. — Narodni običaji. . . . . 228—252

IV. **Materijalna kultura.**
Pristup. — Ratarstvo. — Razne vrsti plodina. — Vinogradarstvo. — Voće, poimence šljiva. — Šumarstvo. — Stočarstvo, navlastito svinjogojstvo. — S kojih razloga nije naprednije narodno gospodarstvo. — Rudarstvo. — Domaći obrt. — Zanatlijski obrt. — Početci industrije. — Trgovina. — Promet i komunikacije. — Novci, mjera i utezi. — Novčarska družtva. . . . . 253—273

V. **Duševna kultura.**
Vjera u Srba. — Sv. Sava uredjuje crkvu u Srbiji. — Današnje uredjenje srbske crkve. — Ostali vjerozakoni u kraljevini Srbiji. — Današnje školstvo u Srbiji. — Srbski jezik. — Književni rad. — Umjetnost. — Književna družtva. — Ostala družtva. . . . . 274—294

VI. **Priegled srbske povjestnice.**
Pradomovina Srba i njihov dolazak na jug. — Pokrštenje naroda. — Osnivanje srbske države. — Stjepan Nemanja. — Najslavnije doba srbske države pod Dušanom Silnim. — Država propada i dolazi pod Turke. — Oslobodjenje Srba izpod turske vlasti. — Današnje doba. . . . . . 295—311

VII. **Ustav i državno uredjenje.**
Razvitak ustava. Grb kraljevine. — Ustav od god 1869. — Zakonodavna vlast. — Uprava. — Sudstvo. — Državno gospodarstvo. — Vojničtvo. — Koji su poglaviti razlozi, da je Srbija do danas tako slabo napredovala. . . . . 312—331

VIII. **Gradovi i mjesta.**
Priestolnica kraljevine Biograd. — Okolica Biograda. — Podrinje. — Posavina. — Pomoravlje. — Porječje Mlave. — Porječje Peka. — Timočka krajina. . . . . 332—382

Kneževina Crna gora.

I. **Prirodni zemljopis.**
Zemljopisna širina i dužina. — Veličina i medje. — Razvitak obale. — Visinska razgrana. — Sastav tla i geoložki priegled. — Nizke i visoke doline. — Jezera. —. Rieke. — Podneblje. — Bilinstvo i životinjstvo . . . . 383—402

II. **Priegled crnogorske povjestnice.**
Duklja južnohrvatska oblast. — Nemanjići vladari Zete. — Balšići. — Uskoci sa Kosova i Hercegovine. — Crnojević Ivanbeg polaže temelj Cetinju. — Vladanje vladikâ. — Vladika Danilo Njeguš, osnovatelj dinastije Petrovića; Ru-

Strana

sija postaje zaštitnicom Crne gore. — Šćepan Mali. — Vladika Petar I. „Sveti“. — Vladika Petar II. — Danilo, prvi svjetski knjaz iz roda Petrovića. — Knjaz Nikola I. 403—416

III. **Politički zemljopis.**

Žitelji Crne gore i njihova svojstva. — Poštena rieč ili „vjera“. — Krvna osveta. — Crnogorka. — Ženidba. — Obiteljski život treba da se preuredi, da ne bude žena tako potištena. — Odielo. — Hrana. — Pjesma u Crnoj gori. — Stanovi. — Broj žitelja. — Vjera. — Gospodarstvo. — Zanati. — Početci industrije. — Trgovina. — Obćila. — Državni prihod i razhod. — Škola. — Književnost. — Državno uredjenje. — Vojska. — Mjestopis. . . . . . 417—456

*

Mjestopisno kazalo . . . . 457—458

Ovoj knjizi pridodana je jedna zemljopisna karta, i to:
Bugarska, Srbija i Crna gora (na str. 1.).

No. 691

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
A 000 124 661 0

IVAN SCHNEIDER KNJIGOVEŽA U ZAGREBU.